

Scheibner Tamás

A MAGYAR IRODALOMTUDOMÁNY SZOVJETIZÁLÁSA

A szocialista realista
kritika és intézményei
1945–1953

ligatura

Ráció Kiadó

SCHEIBNER TAMÁS

A MAGYAR
IRODALOMTUDOMÁNY
SZOVJETIZÁLÁSA

A SOROZATOT SZERKESZTI:

Szilágyi Márton
Scheibner Tamás
Vaderna Gábor

SCHEIBNER TAMÁS

A MAGYAR
IRODALOMTUDOMÁNY
SZOVJETIZÁLÁSA

A SZOCIALISTA REALISTA KRITIKA ÉS INTÉZMÉNYEI, 1945–1953

RÁCIÓ KIADÓ
BUDAPEST, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

támogatta.

A könyv az NK 81636. számú *Történet – médium – nyilvánosság*
című OTKA-projekt keretében valósult meg.

A borítót és a sorozati logót Kálmán Tünde tervezte.

© Scheibner Tamás, 2014

© Ráció Kiadó, 2014

TARTALOM

Előszó	7
BEVEZETÉS	9
ELSŐ RÉSZ	
Mi volt a szocialista realizmus?	23
MÁSODIK RÉSZ	
Az irodalmi szovjetizálás kezdetei	47
E l s ő f e j e z e t	
Könyvkiadás a koalíciós években: A Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat	49
M á s o d i k f e j e z e t	
Diplomácia és kultúra: A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság	69
H a r m a d i k f e j e z e t	
Új irodalmi kánon: Az „egység” felé	97
HARMADIK RÉSZ	
A sztálinista kritika és irodalomtörténet-írás	143
E l s ő f e j e z e t	
A Lukács-vita (1949–1950)	145
M á s o d i k f e j e z e t	
Az irodalomkritikai nyelv átalakítása: A Magyar Írók I. Kongresszusa (1951)	197
H a r m a d i k f e j e z e t	
Az irodalomtörténet újraírása: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és az Irodalomtörténet folyóirat (1949–1953)	239
BEFEJEZÉS	261
Irodalom- és rövidítésjegyzék	269
Személynévmutató	305

ELŐSZÓ

Az alábbi könyv írása során olyan sok szakmai segítséget kaptam, nemcsak onnan, ahonnan számítottam rá, hanem a legváratlanabb helyeken és módokon, ismerősöktől és félig-meddig ismeretlenektől is, hogy esélyem sincs hálámat leróni ebben az előszónak álcázott köszönetnyilvánításban. Mégis szeretnék próbát tenni.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomtudományi Doktori Iskolájában készült doktori disszertációm egyes részletei beépültek ebbe a könyvbe, így köszönet illeti mindenekelőtt témavezetőmet, Szegedy-Maszák Mihályt, aki éveken át megértéssel fogadta dolgozatom tárgyának kisebb-nagyobb módosítását, és fáradhatatlanul felelt újabb és újabb kérdéseimre. Nem hazudtoltam meg magam: az alább olvashatók nagyrészt ismét újdonságot jelentenek majd számára. Hasonlóképpen köszönettel tartozom két opponensemnek, Bojtár Endrének és Györffy Miklósnak, illetve a doktori bizottság tagjai közül különösen Dobos Istvánnak a dolgozatra vonatkozó észrevételeikért, melyek hozzájárultak kérdésfeltevéseim tisztázásához. A kézirat egy korábbi változatáról Margócsy István osztotta meg velem észrevételeit: tanácsait, mint diákkorom óta mindig, ezúttal is igyekeztem megfogadni. Neubauer János disszertációmát illető figyelméért ugyancsak hálás vagyok.

A kézirat a *Történes – médium – nyilvánosság* című OTKA kutatási projekt (NK81636, kutatásvezető: Kulcsár Szabó Ernő) keretében nyerte el végső formáját: köszönöm a kutatócsoport tagjainak, hogy egyes részeredményeimet megismertethettem velük. A doktori értekezés könyvvé formálása idején a Nemzeti Kulturális Alap Alkotói Ösztöndíjában részesültem (2012/2013). A kézirat befejezéséhez döntő lökést adott, hogy 2012-ben Jénában az Imre Kertész Kolleg (Friedrich-Schiller-Universität) posztdoktori ösztöndíjasa lehettem: hálaival tartozom az intézmény igazgatóinak, Joachim von Puttkamernek és Włodzimierz Borodziejnek pótolhatatlan támogatásukért. Nem tudok elégszer köszönetet mondani munkatársaimnak a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetben, különösen Bartal Máriának, Bengi Lászlónak, Kelemen Pálnak, Kosztolánczy Tibornak, Lénárt Tamásnak, Molnár Gábor Tamásnak, Schein Gábornak, Vaderna Gábornak és Vincze Ferencnek, amiért átvállalva

kurzusaimat lehetővé tették fél éves távozásomat. A Modern Magyar Irodalom Tanszék vezetőjeként Gintli Tibor, intézetvezetőként Kulcsár Szabó Ernő ugyan csak minden támogatást megadott munkám rendszeres külföldi prezentációjához, mely rendkívüli mértékben hozzásegített könyvem befejezéséhez.

A könyv biztosan más formát öltött volna Jevgenyij Dobrenko tanácsai és útmutatása nélkül, aki nemcsak a szovjet kontextus feltérképezéséhez nyújtott múlthatatlan segítséget, hanem rávett, hogy nagyobb figyelmet szenteljek az intézménytörténetnek. Galin Tihanov nem lankadó szakmai figyelme és nem utolsósorban emberi-baráti támogatása nélkül szintén egész másként alakult volna a kézirat. Bár a kötetben nem bocsátkozom hosszas módszertani fejtegetésekbe, a nyelvi fordulat utáni „új eszmetörténet” hatása meglehetősen nyilvánvaló. Ezért két korábbi tanáromat terheli a felelősség: Szentpéteri Mártont és Trencsényi Balázst. Az ő közvetett hozzájárulásuk nélkül ez a kötet sem létezne. A dolgozat egyes részletei sokat profitáltak barátaim, Bokody Péter, Lakos Gergely és Mestyán Ádám észrevételeiből.

A kötet néhány fejezetének korábbi változatai az *Irodalomtörténetben*, a *Korunkban* és a *Magyar Könyvszemlében* jelentek meg: köszönöm a folyóiratok szerkesztőinek a szövegeket illető értékes javaslatait. Kutatásaimat számos könyvtáros és levéltáros segítette, de rendszeres közreműködésükért ki kell emelnem Darvasi Piroskát (PIL), Nagy Gábort (MNL OL), Nobilis Andrásné és Novák Bélát (MTA Lt), Papp Istvánt (ÁBTL), Székely Máriát (MTA LA), illetve intézetünk Toldy Ferenc Könyvtárának munkatársait, Buda Attilát, Sárközi Évát és Zahari Istvánt.

A Ráció Kiadótól végtelen türelméért és rugalmasságáért Lajtai Lászlónak, a kézirat lelkiismeretes gondozásáért Gombos Amynak mondok köszönetet. Végül, de nem utolsósorban szeretném megköszönni a *Ligatura* sorozat társ-szerkesztőinek, Szilágyi Mártonnak és VADERNA Gábornak, amiért követték és észrevételeikkel terelgették a szöveg alakulását. Magától értetődő ugyan, a rend kedvéért mégis alá kell húznom: a könyvben foglaltakért teljes egészében egyedül a szerző felel.

Egyetlen technikai megjegyzéssel tartozom még. Az orosz nevek, címek és kifejezések átírásában a jelenleg elterjedt ún. magyaros transzkripciósi elveket (vagyis nem a Kniezsa-féle szlavisztikai átírást) követtem. Ettől csak a hivatkozások esetén tértem el, hiszen a tárgyalt korszakban sokszor – különösen az 1950-es akadémiai határozat előtt – másként írták át a szerzők nevét vagy a címet (például Zsdanov helyett Zsdánov, Makszim helyett Maxim Gorkij): ezekben az esetekben természetesen a köteteken szereplő név- vagy címváltozatot tüntettem fel.

BEVEZETÉS

A kötet címébe foglalt „szovjetizálás” kifejezés, bár a gazdaság, a társadalom és a kultúra átalakítására is szokták használni, elsősorban politikai fogalom. Felmerülhet a kérdés, hogy egy olyan könyv, amely elsősorban az irodalomról való gondolkodás és beszéd történetét vizsgálja, miért hangsúlyozza már címválasztásával is a politikai tényező elsőbbségét? A válasz magától értetődőnek tűnhet. Nincs még egy korszaka a magyar történelemnek, amikor a politikai berendezkedés, intézményrendszer és diskurzus változása ilyen mértékben és ütemben meghatározta volna az irodalomról való beszéd feltételeit. Az 1947–49-es rendszerváltoztatást levezénylő politikusok közül több is rendszeresen, előíró módon és részletekbe merülve nyilatkozott irodalmi kérdésekről, mely korábban nem volt jellemző ezen a szinten, s ha előfordult, akkor sem követte az irodalomkritikai nyelv ehhez fogható megváltozása. Azt gondolhatnánk, éppen a politika kiemelkedő mértékű ráhatása rejteget veszélyt az irodalomtörténész számára: miközben a politikai eseménytörténet ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy bármit is megértsünk a kor folyamataiból, előfordulhat, hogy az irodalomtörténeti, kritikátörténeti, gondolkodástörténeti, eszmétörténeti és egyéb felmerülő szempontok túlságosan alárendelődnek a politikatörténetnek, mintegy annak illusztrációjává válnak. Csakhogy a helyzet ennél bonyolultabb. Kétségtelen, hogy a vizsgált időszakban a politika döntően átalakította, beszűkítette az irodalomértés legitim módját, de tévedés lenne a politikaira mint valami adottra tekinteni, amely határozott viszonyítási tengelyként húzódik végig a korszakon.

A politikai mező még a sztálinizmus alatt is meglehetősen összetett volt. A különféle társadalmi és tapasztalati háttérrel, eltérő képzettséggel, képességekkel, érdeklődéssel és érdekekkel rendelkező vezető káderek közt nem volt ritka a rivalizálás, mely a politikai irányvonal értelmezésében is lecsapódott. Az információhoz való hozzáférés sem volt egyenlő mértékű, a politikai nyilvánosság különféle körei léteztek egyszerre még a kommunista párton belül is, ami ugyancsak törésvonalakat hozott létre. Az elvi iránymutatás átültetését a helyi szintű vagy egy adott intézményen belüli politikai gyakorlatba szintén egy sor esetleges tényező befolyásolta. A periféria és a központ politikai érdekei nem mindig

egyeztek meg, ez is kihívás elé állította a kommunista kádereket – legalább a tálalás módjában kompromisszumokra kényszerültek, mely újabb félreértésekre adhattott okot. Mindez egy olyan közegben, amely a világot totálisan átszemantizálta: a marxizmus-leninizmus – különösen abban a formában, ahogy azt a gyorstalpaló kurzusokon és a kommunista önképzőkörökben el lehetett sajátítani – a világot megfejtendő és megfejthető rejtvényként értelmezte, minden, látszólag marginális jelenségnek, a beszédben minden szónak mögöttes politikai értelmet tulajdonított. A véletlenszerűségnek nem engedett terepet. Előfordult, hogy az a már-már mániákus késztetés, mely a jelenségek politikai dekódolását, majd tapasztalatok közösségi megosztását célozta, nem párosult kiemelkedő szellemi képességekkel, ami növelte a félreértelmezés lehetőségét, a téves következtetések levonását.

Lényeges körülmény, hogy a túlságosan egyértelmű politikai iránymutatás nem állt a legfelsőbb vezetés érdekében, ez ugyanis beszűkítette volna saját mozgásterét. A politikai „vonal” s az, hogy egy-egy politikai eseménynek mi a jelentése, visszamenőlegesen is megteremtődhetett vagy módosulhatott, lehetőséget adva többek közt arra, hogy a legszűkebb elit az állítólagos „vonaltól” eltérő politikai szerepvállalókat sakkban tartsa, vagy épp leszámoljon velük. A Szovjetunióban és máshol is jellemző volt az a gyakorlat, hogy a pártvezetők – nálunk talán Révai József lenne a legjobb példa – nem fedték fel rögtön a kártyáikat, hagyták, hadd próbálják alsóbb szinten kitalálni, mi a helyes irány, majd tisztázták a kérdéseket, leleplezték az „elhajlásokat”.¹

Mindezeket a megfontolásokat előre kellett bocsátanom annak érzékeltetése végett, hogy ha az irodalomról való gondolkodás és politika viszonyát kívánjuk vizsgálni, még a szóban forgó időszakban sem elégedhetünk meg a politikatörténet távlati szempontjaival, nem fordíthatjuk le egyszerűen a nagypolitikai irányváltásokat az irodalomtörténet közegére.² Figyelemmel kell lennünk azokra a köztes szintekre, ahol a fordítás megtörténik. Ez pedig elsősorban a sajtót – főként a napi- és hetilapokat – és az irodalomhoz kapcsolódó intézményeket jelenti. Így elkerülhetőnek vélem a politikatörténeti madártávlat és az irodalmi folyamatok túlságosan sietős, leegyszerűsítő összekapcsolását, az irodalomértelmezés kérdéseinek mechanikus alárendelését a politikatörténetnek. Ugyan-

¹ Vö. például POLLOCK 2006: 4–11.

² Példaként szolgálhat erre Czigány Lóránt tanulmánygyűjteménye, igaz, a kötetbe felvett írások között az emigrációban írt korai szövegek is szerepelnek, s olyan is, amely a kor nyelvezetével kíván szembesülni. Lásd CZIGÁNY 2006. A szerző a korszak anekdotakincsébe is betekintést nyújt, hasonlóan Sárközi Mátyás ugyancsak az emigrációban írt, majd nemrég kisebb változtatásokkal újra kiadott könyvéhez. SÁRKÖZI 1980; SÁRKÖZI 2009. Az 1945 és 1950 között létezett hét legfontosabb irodalmi kérdéseket is tárgyaló folyóiratot bemutató kötetében Németh G. Béla is helyenként leegyszerűsítette politika és irodalom viszonyát. Vö. NÉMETH G. 2000.

akkor ez az írás egy olyan, nem kizárólagosként elgondolt tudományosmennyiségben született, mely az irodalomtörténeti folyamatokat más történeti tudományokkal összefüggésben szemléli, s nemcsak irodalmár olvasókra számít.

A könyvben annak bemutatására teszek kísérletet, hogy a politikai diskurzus miként befolyásolta az irodalomról való megszólalásmódot, illetve ezt milyen intézményes átalakulások kísérték vagy készítették elő. Művem nem korszakmonográfia kíván lenni, így nem törekszem arra, hogy az irodalom teljes intézményrendszerét leírjam: egyrészt némelyik intézményt már mások alaposan elemezték előttem, másrészt a levéltári források hiányossága igencsak megnehezíti a teljes körkép felvázolását. Így nem tárgyalom külön az Írószövetséget,³ az MTA,⁴ a könyvtárak,⁵ illetve az egyetemek⁶ és a releváns pártbizottságok⁷ működését, noha természetesen utalások formájában ezek is jelen vannak elbeszélésemben. Inkább azokra az intézményekre összpontosítok, melyekről meglehetősen kevés tanulmány áll rendelkezésünkre vagy teljesen kiesett a tájékozódás látóköréből, holott a könyvkiadás, az olvasás, az irodalmi kánonképzés és az irodalompolitikai elvárások érvényesítésének kulcsintézményeiről van szó. Emellett különös figyelmet fordítok a politikai események által előidézett diszkurzív változásokra, a fogalmi átrendeződésekre. Úgy vélem, a korszakkal foglalkozó irodalomtörténeti munkák nem szenteltek kellő figyelmet annak, hogy 1945-től fogva a kritika nyelve szoros összefüggésben alakult a politikai nyelv változásával: a két szótár között átfedés tapasztalható, különösen a baloldali orgánumokban. Ennek elsikkadása, megítélésem szerint, helyenként téves értelmezésekre vezetett a korabeli művek fogadtatását, kanonikus helyét elemző történeti munkákat.

A „szovjetizálás” kifejezés használata azonban további kérdéseket is felvet. Ezért megkerülhetetlennek tartom, hogy ezen a ponton kitérjek a fogalom körüli történetirői vitára. Ebbe az összefüggésrendbe is beágyazható ugyanis a könyv, mely kontextust ugyan – ellentétben a szocialista realizmus irodalomtörténeti vonatkozásrendszerével – nem tárgyalom részleteiben, de a későbbi fejezetek egy-egy pontján utalni fogok rá.

Oly sok más történeti fogalomhoz hasonlóan a szovjetizálásra is igaz, hogy az adott időszak eseményeit már eleve egy folyamat részeseként mutatja fel, előre megszabva vagy legalábbis orientálva azok jelentését, sőt azt is meghatározva, mi

³ STANDEISKY 1996. A szerző további intézménytörténeti esettanulmányait lásd elsősorban STANDEISKY 2005a: 97–125; 165–175.

⁴ HUSZÁR 1995; PÉTERI 1998, különösen: 9–29; 79–107.

⁵ Számos tanulmány mellett lásd MONOK 2003. A napilapokról NAGY Gábor 2013.

⁶ A budapesti egyetemről például lásd DIÓSZEGI 1985; SZÖGI 2003; BORSODI–TÜSKÉS 2010. E nagyobb periódust átölelő összefoglaló munkák mellett részletesebb tanulmányok kidolgozása még a jövő feladata.

⁷ STANDEISKY 1987.

válík egyáltalán értelmezhető adattá, bizonyítékká, eseménnyé a historiográfiai tekintet számára. Az eszmetörténésznek is dilemmát jelenthet a szóhasználat: azok, akiket utólag e folyamat működtetőinek látunk, nem szovjetizálásként nevezték meg, amit tettek. Nem árt tehát az elővigyázatosság. Az alábbiakban ezért arra teszek kísérletet, hogy körvonalazzam, miért és milyen értelemben tartom mégis alkalmazhatónak a „szovjetizálás” megnevezést az 1945-től kezdődő időszakra.

A korszak historiográfiájának egyik alapkérdése, mely máig a leghevesebb vitákat váltja ki, a következő: vajon Sztálin már a második világháború lezárulásától arra törekedett, hogy a befolyási övezetébe vont kelet-európai országokban kommunista rendszerváltoztatás történjen, *avagy* megelégedett volna egy demokratikus berendezkedésű csatlósállamokból álló ütközőzóna kialakításával, és a rendszerváltoztatás mellett csupán a nyugati nagyhatalmak külpolitikájára reagálva, illetve bizonyos szovjet belpolitikai döntések folyamányaként határozta-e el magát?⁸ Az első esetben inkább tekinthető megalapozottnak „szovjetizálás” emlegetése, míg ha az utóbbit látjuk valószínűnek, a kifejezést történetietlennek kell nyilvánítanunk a fegyverszünet beálltát közvetlenül követő időszakra, s csak az lehet a kérdés, hogy *mikor* kezdődik az az időszak, amelytől a tudatos szovjet típusú átalakítást datálhatjuk. Mivel olyan dokumentum eddig nem került elő, mely önmagában egyértelművé tenné, hogy Sztálin egy kidolgozott tervet valósított meg pontról pontra (mint ahogy olyan sem, amely alapján ez kizárható volna), a történészek feltételezésekre hagyatkoznak, mérlegelik a politikai helyzetet, a szembenálló felek érdekét, politikai hagyományait és attitűdjét, illetve azokat a levéltári információkat, amelyeket valaki vagy ők maguk adatolásra érdemesnek tartottak.

Mint említettem, a kérdés, melynek aktuálpolitikai vetületei sem hanyagolhatók el, megosztja a kutatókat az Egyesült Államokban, Oroszországban és a kelet-európai országokban egyaránt. A mind jobban globalizálódó, s még hozzá angol nyelven egységesülő diskurzusban érthető módon az intézményes szempontból is legkedvezőbb helyzetben lévő amerikai kutatók dominálnak.⁹ Az Egyesült Államokban a hidegháború kezdeti szakaszában a politikatudo-

⁸ Vö. NAIMARK 2004: 564–565. Magyar nyelven lásd elsősorban BÉKÉS 2004: 37–52. A korszak historiográfiájának tükrében nehezen értelmezhetők a tárgykörben tanulmányt közlő gondolkodó szavai: „A történészek közt egyetértés uralkodik abban a tekintetben, hogy akkor [ti. a Kominform megalapítása előtt] Magyarország teljes szovjetizálásáról még nem döntöttek.” (HELLER Ágnes 2009: 147.) Ezzel kapcsolatban nemhogy egyetértés nem uralkodik, hanem évtizedek óta az egyik legvitatottabb kérdés, mely messze nem jutott nyugvópontra. Konszenzus kialakulásától még messze vagyunk, de ha valamilyen irányba mégis mutat megegyezés, akkor az sokkal inkább ennek ellenkezője, ti. hogy „a szovjetek kezdettől, 1944–1945-től fogva törekedtek a térség szovjetizálására”. Vö. BÉKÉS 2004: 14.

⁹ Intézményes szemponton nemcsak az infrastruktúrát és az anyagi körülményeket értem, hanem azt is, hogy az ún. Cold War Studies az Egyesült Államokban vált tudománnyá.

mány és társdiszciplínái előszeretettel használták a „szovjetizálás” fogalmat, magától értetődőnek tekintve azt, hogy a szovjet típusú rendszerek kialakítása a Szovjetunió érdekkörébe vont kelet-európai országokban egy nagyszabású terv részeként ment végbe, melyet Sztálin és köre legkésőbb a második világháború végső szakaszában előre kigondolt. Ezt a később tradicionalistának elnevezett felfogást komoly kihívások érték a hatvanas években az ún. revizionista történészek részéről, akik kritikusan szemlélve az Egyesült Államok akkori világpolitikáját, újragondolták a bevett nyugati hidegháborús megközelítéseket. Úgy vélték, saját kormányzatuk birodalmi ambícióit elfedik a tradicionalista történeti elbeszélések, melyek ideológiai okokból negatívan elfogultak a Szovjetunió szándékait illetően, holott a hidegháború kirobbanása szerintük elsősorban épp az Egyesült Államok agresszív külpolitikájának volt köszönhető, a szovjetizálás pedig Sztálin defenzív reakciójának az eredménye. Bár a revizionisták elképzeléseit már a hetvenes évek elején bírálát érte, s ma a legismertebb történészek a felelősséget mindkét félre kiterjesztő érvelésmódot részesítik előnyben, a „szovjetizálás” kifejezés amerikai belpolitikai konnotációi megmaradtak. Így számos kutató, aki szeretné elkerülni az amerikai részrehajlás gyanúját, idegenkedik a szó alkalmazásától, s ha jobb híján mégis rákényszerül használatára, távolságtartását fejezi ki azzal szemben.

A jelenség leírására mindemellett nem nagyon létezik hasonlóan tömör alternatív fogalom. A „kommunizálás” jóval tágabb jelentéssel bír, a „sztalinizálást” pedig a szovjetizálás egyik alszakaszára szokták alkalmazni.¹⁰ Ennek köszönhető, hogy a nemrég megjelent tekintélyes *The Cambridge History of the Cold War* is „Kelet-Európa szovjetizálása” címmel közölte a térségünkre vonatkozó fejezetet.¹¹ Szerzője, a már hivatkozott Norman Naimark olyan történészként ismert, aki különösen óvatos, amikor a Szovjetunió második világháborút követő expanzív törekvéseinek megítéléséről van szó, noha egyébiránt élen jár a szovjet állam által elkövetett atrocitások feltárásában.¹² A tanulmány megítélsem szerint olyan ellentmondásokat takar, mely az egész beszédrendet jellemzi, így érdemes közelebbi pillantást vetni rá. „Aligha lehet kétséges, hogy a szovjetek fokozatosan és gondosan kiszámított módon [*in a carefully calibrated fashion*]

¹⁰ Gyarmati György korszakmonográfiájában is ennek megfelelően 1948-tól datálja a „sztalinizálást”. Az 1945 és 1947 közötti időszakot „presztalinizálásnak” nevezi. GYARMATI 2011.

¹¹ Jellemző a helyzetre, hogy a kötet egyik szerkesztője – főként Gaddis alapvető művével vitatkozva – nemrég még attól tartott, hogy a sztalinista birodalomépítő tendenciák hangsúlyozása elhomályosítja az Egyesült Államok felelősségét (LEFFLER 1999), míg a másik szerkesztő ezzel ellentétes szellemben nyilatkozott: „valószínűtlennek látszik, hogy a szovjetek bármilyen, a hadseregük által ellenőrzött kelet-európai országban tolerálták volna valamiféle részvételi politikai rendszer létrejöttét, lett volna az bár mégoly korlátozott.” WESTAD 1994: 3.

¹² A Vörös Hadsereg visszaéléseiről Németországban lásd NAIMARK 1995; a sztálini népiirtásokról lásd NAIMARK 2010a.

ráerőszakolták akaratukat Kelet-Európára. De a bizonyítékok alapján nem látszik valószínűbbnek az a következtetés, hogy Sztálin megtervezte a folyamatot, mint az, hogy számos hazai és nemzetközi stimulusra adott válaszból állt össze”¹³ – vont mérleget a stanfordi professzor. Pár oldallal korábban azonban ezt olvashatjuk:

Egyes történészek [...] úgy tartják, hogy Sztálin komolyan mérlegelte a lehetőséget: a térség országai talán demokratikus, a szovjet példától eltérő úton is eljuthatnak a szocializmushoz. [...] Oroszországban és Kelet-Európában az elmúlt évtizedben hozzáférhetővé vált dokumentumok alapján úgy látszik, hogy azoknak az eszközöknek és módszereknek, amelyekkel a szocializmust kívánták építeni, nem sok közül volt a demokratikus politikához és a parlamentáris eljárásokhoz. Épp ellenkezőleg, a kommunista pártok és szovjet mentoraik *kezdetől* közigazgatási nyomásgyakorlásra, felforgatásra és közvetlen elnyomásra támaszkodtak, ideértve az ellenzék és a baloldali szövetségesek megtámadását is, ha azok netán túlzottan függetlennek mutatkoztak volna.¹⁴

Ennek az idézetnek a fényében talán meglepőnek tűnhet a konklúzió, egészen addig, amíg a tanulmány végén a történetírás módszertanára reflektáló sorok új értelmet nem adnak az iménti citátumban a „látszik” szónak. Mint kiderül, Naimarkot az újabb levéltári dokumentumok sem győzték meg: „A látszat félrevezető lehet, különösen, ha a történész az utókor bölcsességével szemléli a dolgokat, összefüggő történetet kell elmondania, és levéltári bizonyítékokat állíthat csatasorba egymással ellentétes érvek mellett.”¹⁵ Helyes az ismeretelméleti magabiztosság elutasítása. De vajon nem túlzott Naimark óvatossága? Nem lehet, hogy a vietnami háború miatt érzett büntudat kései lecsapódásának az eredménye az ilyen mértékű önkorlátozás az amerikai kutató részéről? Vagy talán tudománydiplomáciai indokai volnának a visszahúzódnak?

Utóbbi felvetést már nem az amerikai, hanem az orosz történettudomány belső viszonyai indokolják. A mai oroszországi események és az uralkodó, a szovjet történelmet az orosz nemzeti elbeszélésbe előszeretettel visszaforgató politikai diskurzus egymást kölcsönösen erősítve bizonyítják, milyen kevésbé érdekelt a legnagyobb szovjet utódállam abban, hogy az archívumokat egyenlő feltételekkel és az eddig tapasztalhatónál nagyobb mértékben nyissa meg minden kutató előtt, miközben a politikai elit és ikonológia folytonossága szembeűnő. Elvégre maga Naimark hívja fel egy másik tanulmányában a figyelmet arra, hogy

¹³ NAIMARK 2010b: 197.

¹⁴ Uo. 185. (Kiemelés: Sch. T.)

¹⁵ Uo. 197.

Tatjana Volokityina, Galina Murasko és Albina F. Noszkova, vagyis az a történelemsz csoport, akik szerint „Kelet-Európa szovjet felszabadítása a náci uralom alól az őszinte önfeláldozás és a német fennhatóság alatt szenvedő szláv testvéreknek nyújtott segítség aktusa volt”,¹⁶ sikeresen keresztülvitte azt, ami kevés kutatónak sikerült: engedélyt kapott dokumentumkötetek összeállítására.¹⁷ Ezzel nem az említett történészek, vagy a hozzájuk hasonló nézeteket valló Igor I. Orlik jóhiszeműségét kívánom megkérdőjelezni, hanem arra kívánok rámutatni, hogy a „levéltári forradalom”, ahogy az elmúlt húsz évet néha emlegetik, egy nagyon átpolitizált közegben zajlik, ahol a politikának szerepe van a forrásdokumentumok elosztásában. Mindazonáltal Oroszországban is egy sor jelentős történész dolgozik, aki megkérdőjelezi Volokityináék műtszemléletét. Az új levéltári források tükrében Leonyid Gibijanszkij és Valentyina V. Marjina például egyaránt úgy látja, a népi demokráciák kezdettől fogva átmeneti berendezkedést jelentettek a szocializmus építésének később sokat emlegetett útján.

Ehhez hasonló elképzelést fogalmazott meg kifejezetten a magyar viszonyokra vonatkoztatva Borhi László.¹⁸ Szerinte a második világháborút követő években a Szovjetunió Magyarországon – más térségi államokhoz hasonlóan – eleve arra törekedett, hogy idővel a kommunisták vehessék át a kizárólagos hatalmat. A demokratikus intézményrendszer kialakítása ebben a megközelítésben első sorban a szovjet külpolitikai taktikának tudható be, s legjobb esetben is csak az lehet kérdéses, hogy a nyugati nagyhatalmak ügyesebb politizálással vajon késleltetni tudták volna-e a politikai berendezkedés szovjet mintájú átalakítását. Az a Bibó István által is dédelgetett elképzelés, mely szerint a koalíciós időszak az átmeneti szabadság politikai szempontból valamelyest nyílt kifutású periódusa volt, e szerint a megközelítés szerint illúziónak, mítosznak tartható. Utóbb a holland történész, Martin Mevius, aki könyvében azt vizsgálta, miként használták fel a magyar kommunisták a nemzeti jelképeket és narratívákat politikai céljaik elérése érdekében, Borhiéval összeegyeztethető következtetésre jutott,¹⁹ s ugyanez mondható el Ungváry Krisztiánról, aki a szakma és a nagyközönség figyelmére egyaránt számot tartó történeti mítoszokkal foglalkozó tanulmánykötetben a revizionista érvek tömör összefoglalását és cáfolatát kísérelte meg.²⁰

Az utóbbi években ezzel szemben két olyan, a magyar történelemnek ezt a szakaszát tárgyaló monográfia is megjelent, mely kétségbe vonja, hogy a kelet-

¹⁶ NAIMARK 2004: 569. Az említett szerzőktől magyarul lásd MURASKO–NOSZKOVA 1996; VOLOKITINA 1997; MURASKO 1999; NOSZKOVA 1999.

¹⁷ NAIMARK 2004: 578.

¹⁸ BORHI 2004. Magyarul: BORHI 2005. A revizionista álláspontban kételkedik Molnár Miklós is, eredetileg franciául 1996-ban, majd angolul is megjelent átfogó művében: MOLNÁR 2001: 298–299.

¹⁹ MEVIUS 2005.

²⁰ UNGVÁRY 2005b.

közép- és délkelet-európai szovjet külpolitika az imént jelzett vezérelvek mentén alakult volna.²¹ Minden különbségük ellenére Peter Kenez és Palasik Mária következtetései egyaránt a néhány évtizeddel korábban, a *glasznoszty* időszakában született Charles Gati-mű belátásaival csengenek össze.²² Noha a szerzők a Borhi-féle állásponttal szemben határozzák meg pozíciójukat, a felek mintha inkább elbeszelnének egymás mellett. A nemrég elhunyt amerikai történésznek, Eduard Marknak a szovjetizálás folyamatában több tranzitív szakaszt elkülönítő elméletére²³ nagyban építő Borhi például korántsem kezeli homogén időszakként az 1945 és 1956 közötti időszakot, ahogy Kenez állítja.²⁴ Kevesen vonják kétségbe, hogy az első években a politikai pluralizmus korlátozott formában bár, de érvényesült, a kommunisták és a szovjetek nem tudták minden kérdésben keresztülvinni az akarataikat. Az is világos, hogy elméletileg bekövetkezhett volna olyan fordulat a világpolitikában, amely megváltoztatja a diplomáciai viszonyokat, s amely arra kényszeríti a Szovjetuniót, hogy ne törekedjen expanzióra. Az a Palasik által hangsúlyozott körülmény sem képezi komoly vita tárgyát, hogy a politikai színtér legtöbb szereplője nem tartotta elkerülhetetlennek a kommunista diktatúra bevezetését, bár – ahogy saját kutatásaim nyomán e könyv egyes fejezeteiben is utalok rá – előfordulhat: Palasik kissé alábecsüli az MKP moszkovita vezetőinek abbéli meggyőződését, hogy belátható időn belül a rendszer szovjet típusú átalakítása meg fog történni, ha kell, akkor erőszakos eszközökkel.

A kommunista pártelithez tartozók – ahogy Borhi és Ungváry is állítja – a belső fórumokon valóban kevés kétséget árultak el ezzel kapcsolatban. Ők – ha nem is mondták ki – minden bizonnyal tevékenységük hiteles leírásának tartották volna a „szovjetizálás” kifejezést.²⁵ Nem mondhatták ki ezt, mint ahogy más hasonló, a kommunizmusra gyanúval tekintők számára taszító szavak is tilalom alá estek a propagandáját gondosan felépítő és fegyelmezetten kommunikáló pártban, mely a leninizmus elveit követve testvérpártjaihoz hasonlóan előszere-ttel alkalmazott akár társadalmi méretekben is erősen manipulatív és konspiratív technikákat. Azok az intézmények, amelyeket ebben a könyvben vizsgálók – bár igyekszem egy tágabb rendszer részeként közelíteni hozzájuk –, mind a kommunista párthoz kötődnek. Ez nyilvánvalóan megszabja a nézőpontomat

²¹ KENEZ 2006; PALASIK 2011.

²² Vö. GATI 1986. Ugyanekkor alternatív elképzelés: MAX 1985. Gatiéval rokon szemléletű még BEREND 1996. Magyarul lásd BEREND 1999, különösen: 45–49. Utóbbi kötet a franciaként feltüntetett, valójában brit politikus és diplomata Evan Luard nyomán a kelet-európai államok „finlandizációját” is elképzelhető lehetőségként mérlegelte. Uo. 62.

²³ MARK 2001.

²⁴ KENEZ 2006: 4.

²⁵ A „szovjetizálás” használatáról szovjet kontextusban lásd REES 2008: 2–3.

is, márpedig ebből a perspektívából a Szikra Kiadó létrehozása és munkafolyamatainak kialakítása, a Magyar–Szovjet Társaság felállítása, a párthoz kötődő sajtó működtetése vagy a Könyvhivatal létrejötte mind elbeszélhetők és értelmet nyernek mint a szovjetizálás részfolyamatai. Ugyanakkor hivatkozhatok kortárs megfigyelőkre is: Jászi Oszkár már 1946-ban alkalmazta a „szovjetizálás”-t a magyar fejlemények leírására egy igen jelentős nemzetközi fórumon.²⁶

Az itt vázolt vita során nézetem szerint túlságosan kevés figyelmet kapott egy konceptuális kérdés. A nemzetközi politikatörténet kutatói, mint például a kitűnő Mark Kramer, hajlamosak a „reálpolitikai” megfontolásokat elválasztani, külön kezelni az „ideológia” kérdésétől.²⁷ Ebben a felfogásban a szovjet politikai elit a hatalomgyakorlás mintegy tértől és időtől független machiavellista módszereit alkalmazta, s kevés szerep jutott az ideológiai kérdéseknek. Ez egy olyan megközelítésmód, mely sokat felfed ugyan a totalitárius rendszerek logikájából, s így mindenképpen van létjogosultsága – mint ahogy az ismert wales-i történész Arfon Rees könyve²⁸ után kevesen vonnák kétségbe a sztálinizmus és a machiavellizmus közötti kapcsolatot –, ugyanakkor óhatatlanul csökkenti a marxista-leninista eszmerendszer jelentőségét a politikai döntéshozatal folyamatában. Ezáltal teljesen figyelmen kívül hagyja azt a politikaelméleti kánont – illetve az ebbe tartozó művek sztálinista értelmezését –, melyek eleve meghatározták, hogy milyen politikai kérdéseket tekintettek relevánsnak, milyen lehetséges válaszokat adhattak azokra, s e válaszokat milyen politikai nyelven fogalmazhatták meg. Ennek a kérdéskörnek a második világháború utáni szovjet politika értelmezésekor nagyobb szerepet kellene juttatnunk, mint a rövidebb ideig fennálló nácizmus esetében. Nagyon is indokolt ezért Ungváry figyelmeztetése, miszerint Sztálin műveiben visszatérően hangsúlyozta a proletár világforradalom eljövételét, a szovjetizálás „menetrendjét” pedig Lenin század eleji klasszikus művei már körülírták,²⁹ de még meggyőzőbb Vlagyiszlav Zubok fejtegetése, mely arra irányítja a figyelmet, hogy a marxizmus-leninizmus és az orosz birodalmi gondolat együttesen táplálta Sztálin politikai gondolkodását, és már a világháború vége előtt ez határozta meg stratégiáját.³⁰

²⁶ JÁSZI 1946: 454; 463.

²⁷ KRAMER 2009. Ennek az elválasztásnak a tarthatatlanságára joggal hívta fel a figyelmet Melvyn Leffler is, bár ő némiképp más következtetésekre jutott. Vö. LEFFLER 1999: 523.

²⁸ REES 2004.

²⁹ UNGVÁRY 2005b: 285–286.

³⁰ Vö. ZUBOK 2007, különösen: 16–21. A szerző egy évtizeddel ezelőtti könyvében még maga is úgy vélte, hogy bár megtalálhatók a „forradalmi-birodalmi paradigma” nyomai Sztálin 1945 körüli nyilatkozataiban, de kész volt az ideológiát alárendelni a „reálpolitikának”. ZUBOK–PLESHAKOV 1996: 34. Ezt a felfogást bírálta fölül későbbi könyvében. Hasonló utat járt be korábban Vojtech Mastny, többek közt azzal a lényeges különbséggel, hogy ő jobban hangsúlyozza Sztálin vágyálmainak irracionális voltát, s a politikájának ebből adódó következtelenségét. Vö. MASTNY 1979: 308; MASTNY 1996: 192–193.

Ugyanakkor hiba lenne a lenini útmutatásból túlságosan messzemenő következtetéseket levonni. Amellett, hogy nagyvonalakban irányt mutattak, a konkrét megvalósítással, a helyi alkalmazással kapcsolatban nem igazítottak el. Az alábbiakban olvasható fejezetek egyik fontos belátása éppen az, hogy a szovjetizálás kivitelezésének módja, üteme egyáltalán nem volt magától értetődő azok számára sem, akik úgy vélték, közreműködnek ebben a folyamatban. Így nemcsak regionális viszonylatban kell többféle szovjet modelltől beszélni, hanem egy országon belül is versengő értelmezések lehettek azzal kapcsolatban, miben is áll a követendő szovjet minta és hogyan lehet azt tető alá hozni.³¹ Ebből adódóan a szovjetizálást nem feltétlenül egyetlen világos modell rendszerszerű alkalmazásaként a legcélravezetőbb elgondolunk: esetlegesség és tisztázatlanság jellemzi a mintakövetést, a kommunista vezetés térségi és egy országon belüli belső megosztottságával, versengésével fűszerezve.

Egy másik aspektus, amelyet érdemes külön kiemelni, hogy a szovjet típusú átalakításban nem feltétlenül mindig maguk a szovjet politikuskok jártak az élen, hiszen olykor a helyi kommunisták gyorsabb és nagyobb arányú változásokat szerettek volna látni, s utóbbiakat néha a szovjeteknek kellett – jól dokumentálhatóan pusztán taktikai okokból – visszafogniuk, türelemre intve őket. Az „önszovjetizálást” tehát éppúgy a képlet részének kell tekintenünk – jöllehet, azt is tekintetbe kell venni, amit a kelet-európai értelmiség kutatója, John Connelly írt: „A kelet-európai kommunistákkal megértettették, hogy a szovjet modell lemásolása nemcsak a hatalombanmaradás feltétele, hanem az életbenmaradásé is. Nem meglepő, hogy ilyen feltételek közt kényszeresen törekedtek e minták megkettőzésére.”³²

A magyarországi szovjet adminisztráció, olykor a kommunistáktól függetlenül, máskor velük együttműködve, kezdettől szisztematikusan aláásta a demokratikus intézményrendszer működését.³³ Ezenkívül bizonyos politikai intézmények szovjet mintára történő átalakítása a háború után azonnal megkezdődött:

Ez persze visszairja a reálpolitikai értelmezési mezőbe a kérdést. A hidegháború egy másik kiemelkedő kutatója, John Lewis Gaddis szintén nagyobb szerepet juttatott az ideológiai mezőnek a posztszovjet levéltárak megnyílása után. Vö. GADDIS 1972; GADDIS 1983; GADDIS 1997, különösen: 29–31. Kelet-Közép-Európa szovjetizálását a birodalmi keretben tárgyalja JANOS 2000: 218–256.

³¹ Ted Hopf nemrég kiemelte, hogy szűkre szabott határok között versengő elképzelések lehettek jelen a szovjet modellel kapcsolatban a Szovjetunió belül is. HOPF 2012: 39–41. Úgy vélem azonban, Hopf ebből túl messzemenő következtetéseket von le a kelet-európai terjeszkedés politikájára vonatkozóan. Zsdanov monográfusa például rámutatott, hogy 1945 őszén Sztálin betegsége is hátráltatta a határozott politika képviselését. BOTERBLOEM 2004: 256.

³² CONNELLY 2000: 55.

³³ Vladimir Tismăneanu ezt a leninista hatalomátvétel szakaszának nevezi egy helyen és elkülöníti a szűk értelemben vett szovjetizációtól, de utóbbit tágabb értelemben az egész 1944-től 1953-ig tartó időszakra is használja. TISMĂNEANU 2009: 4–5.

a kommunista felügyelet alá került politikai rendőrség eklatáns példa.³⁴ A legkevesebb, amit így megállapíthatunk az, hogy a szovjetizálás bizonyos alrendszerekben rögtön megkezdődött, s csak később terjedt ki a társadalmi-politikai élet szélesebb köreire.³⁵ Ebben az értelemben is igazolható a címbeli szóhasználat.

A kötetben visszatérő formula az 1947 és 1949 közötti időszakra vonatkozóan a „rendszerváltoztatás”, ennek adok elsőbbséget az eredetileg Rákosi által bevezetett „fordulat éve(i)” kifejezéssel szemben. Ebben hagyatkozhatok előzményekre: Gyarmati György a 20. századi magyar történelmet rendszerváltások sorozataként is leírhatónak tartotta *A Rákosi-korszakról* szóló monográfiájában.³⁶ Az általam alkalmazott kifejezéssel két dolgot szeretnék hangsúlyozni. Az egyik, hogy a kommunista hatalomátvétel nem éles fordulatként történt meg, hanem hosszas és többé-kevésbé tudatos előkészítő munka eredménye.³⁷ Nem állítom, hogy egy lineáris, zökkenőmentes folyamattal állunk szemben, ahol minden szereplőnek, mint gépezetben a csavaroknak, megvolt a maga helye, és mindenki tisztában volt azzal, hogy mi a feladata. A kutatásaim során levont egyik következtetésem éppen az, hogy a szovjetizálás ellentmondásos, összetett folyamat volt, amely sokféle egyéni és csoportérdek, illetve esetleges körülmény eredőjeként következett be. Ugyanakkor a rendszer átalakulása nem tükrözött társadalmi igényeket, külső és belső nyomásra változott meg, s e nyomást ágensek gyakorolták – szovjetek és magyarok egyaránt –, akik olyan történelmi helyzetbe kerültek, hogy alapvető törekvéseiket a sok buktatón és nehézségen keresztül is végül képesek voltak érvényesíteni. A másik ok, amiért a rendszerváltoztatás hosszabb időszakra utaló terminusával élek, annak nyomatékositása, hogy a demokratikus berendezkedés lépésről-lépésre történő felszámolása megtevésszerű lehet, amennyiben előfordulhat, az egyén csak akkor veszi észre a veszélyt, amikor már a rendszerváltoztatás lényegében lezajlott. Ez természetesen 1956 pszichológiájának is egyik vetületét jelenti.

A szocialista realizmus fogalma nem kevésbé vitatott, mint a szovjetizálásé, jóllehet, egészen más szempontból. Ennek azonban az alábbiakban külön fejezetet szentelek, melyben mérlegelem annak lehetőségét, miképpen közelíthetünk a jelenséghez és milyen történeti kontextusok kapcsolhatók hozzá. Felvetem annak lehetőségét, hogy a szocialista realizmusra az irodalomtudományos diskurzusban akár mint kritikai nyelvre is tekinthetünk.

³⁴ Vö. MÜLLER 2012: 10–58.

³⁵ REES 2008: 11.

³⁶ GYARMATI 2011: 21–27.

³⁷ Bár Rainer M. János a fordulat terminust alkalmazta az átmenetről írt összefoglaló tanulmányában, szintén annak folyamatszerűségét hangsúlyozta, amely során inkább csak szimbolikus dátumok jelölhetők ki. Vö. RAINER 1998, különösen: 25. skk.

Ezt követően, a második – immár nagyobb lélegzetű, fejezetekre tagolódó – részben fordulok annak az intézményrendszernek a vizsgálatára, melyről már e bevezető korábbi pontján szoltam, s amely kiépítése a szocialista realista irodalom terjesztésének feltételeit megteremtette. Az intézménytörténeti dimenzió nyilvánvalóan maga sem tárgyalható a diszkurzív folyamatok figyelembevétele nélkül, mint ahogy ez fordítva sem lehetséges, ezért az egész könyvön végighúzódik ez a párhuzamosság. Mégis, a Szikra Kiadót és a Magyar–Szovjet Társaságot tárgyaló fejezetekben az intézménytörténeti szempont dominál, s csak a *Szabad Népről* és egyéb sajtóorgánumokról szóló, a kánon intézményét körvonalázó fejezet jár el másként. Ezeknek az intézményeknek a vizsgálatán keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként készítették elő a szovjetizálást olyan intézményes közegekben, melyek a kulturális világban ugyan fontos szerepet tölthettek be, de még nem voltak abban a helyzetben, hogy a szovjet modellt abszolút érvényüként állítsák be. Mint látni fogjuk, még a legelkötelezettebb kommunisták közt is megoszlottak a vélemények arról, hogy milyen utat kövessen a szovjetizálás, miben is áll a szovjet modell helyes követése, nem beszélve a kevésbé hithű „útítársakról”.

A könyv harmadik részében inkább a diszkurzív megközelítés az uralkodó. A szocialista realizmus magyarországi általános érvénnyel történő bevezetését az ún. Lukács-vitához, nyilvános közösségi megerősítését pedig a Magyar Írók I. Kongresszusához kötöm, majd azt vizsgálom, miként volt használatban az irodalmi sajtóban a szocialista realista kritikai nyelv. Elsőként azt tárgyalom, milyen politikai motivációk álltak a „Lukács-vita” levezetésének hátterében, mi volt ennek az eseménynek a jelentősége, illetve kiemelem a szocialista realizmus mint kritikai nyelv szótárának legfontosabb összetevőit, a szocialista realista retorika kulcsmozzanatait.

Az utolsó fejezetben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és az *Irodalomtörténet* című folyóirat elemzése kapcsán elsősorban nem az a kérdésfeltevés vezérelt, hogy miként módosult a klasszikusok kánonja, sokkal inkább azt igyekszem bemutatni, miként alakították át az irodalomtörténeti beszédrendet a szocialista realizmus szellemében. Előtte azonban az irodalomtudomány egy másik, a korabeli irodalmat kommentáló funkciójára összpontosítok, ugyancsak egy fontos eseményt középpontba állítva. Az 1951 tavaszán megrendezett írókongresszus értelmezésében a szocialista realista kritikai nyelv bevezetésének következő fázisát jelenti: egy olyan aktust, melyen az írók egységének demonstrálása, az „ingadozók”, az „útítársak” meggyőzése és a párt oldalára állítása volt a cél, továbbá annak szervezett közösségi demonstrálása, hogy minden jelentősnek tartott vagy feltörekvő író a szocialista realizmust tekinti érvényes esztétikai-kritikai paradigmának, s ha akadnak is nézetkülönbségek, az álláspontok

a szocialista realista kritika nyelvén fogalmazódnak meg. Az írókongresszus után a sajtóban kibontakozó irodalmi (ál)viták, melyek funkciója a szocialista realista nyelv használatban tartása volt a megjelenő művek kapcsán, azt mutatták, hogy a középpontba állított „sematizmus elleni harc” tartalmáról és formájáról a tagság egy részének meglehetősen más elképzelése van, mint azt a kultúrpolitika irányítói elvárták volna. Sokan nem a pártszerűség, a harcosság, az eszmeiség minél magasabbra emelésében látták a sematizmus elleni küzdelem lényegét, hanem épp ellenkezőleg: túlzónak találták a szocialista realizmus erre vonatkozó követelményrendszerét. E viták láthatóvá teszik a szocreál diskurzus feloldhatatlan önellentmondását: a kulturális központhoz történő akkulturáció szükségszerűen helyi változatokat hoz létre, melyek azonosként történő felmutatása magát a homogén rendszert ássa alá, megteremtve a magán a diskurzuson belüli diverzifikáció lehetőségét. Vagyis a diszkurzív tér egységesítésére törekvés mint politikai igény egy látszólagos egységet hozott létre, melyet megbontottak az integrált politikai és kritikai beszédmódok. Az irodalomtörténetbe *Felelet*-vitaként bevonult esemény, mely egyszerre értelmezhető az egységesítési folyamat csúcaként és ugyanakkor a dezintegrálódási folyamat részeként – utóbbi minősége ebben a könyvben kisebb hangsúlyt kap, mivel megítélésem szerint ezt a Déry-életpályáról szőtt narratívák újragondolása felől érdemes megtenni, ez viszont már szétfeszítené az írásmű kereteit, és inkább a desztalinizáció kontextusában kívánatos tárgyalni. Mindazonáltal a harmadik rész tanulmányai ebbe az irányba mutatnak.

MI VOLT A SZOCIALISTA REALIZMUS?

KÖZELÍTÉS

A „szocialista realizmus” az egyik legtöbbet vitatott fogalom a nemzetközi kulturális életben, még ha sajátos módon Magyarországon – ellentétben az összes többi posztszocialista állammal – nem sorolható az irodalomtörténet népszerű témái közé. Annak magyarázatához, hogy ez miért alakult így, egy sor társadalom-, kultúra- és tudománytörténeti körülményt kellene mérlegelni, melyek messzire vezetnének. Ennek a könyvnek a céljaihoz elegendő annak belátása, ami például az építészet- és művészettörténészek körében már megtörtént: egy olyan jelenséggel, mely a huszadik század egyik legnagyobb hatású irányzatának bizonyult, mely nemzedékek világhérképezésére volt befolyással, melyet kevesen tudtak ignorálni, s amely legelszántabb ellenzői számára is szükségszerűen viszonyítási pontot jelentett, szembe kell nézni.

A fogalom meghatározása jelentős részben éppen azért okoz nehézségeket, mert a Szovjetunióban és Kelet-Európa jelentős részén politikai fordulatokkal szabdalta évtizedeken át az irodalomelmélet egyik kulcsfogalmának számított, míg az euroatlanti történetírásban is a hidegháborútól máig tartó érdeklődés övezi, természetesen nem mint megfontolásra érdemes művészeti útkeresést vagy figyelemreméltó elméleti teljesítményt, ahogy keleten tálalták, hanem mint a korszak megértéséhez elengedhetetlen történeti képződményt. Ennek megfelelően a fogalom komoly értelmezéstörténetre tekinthet vissza. Az eligazodást nem könnyíti, hogy időben és térben eltérő értelmezői közösségek mást-mást értettek szocialista realizmuson, miközben azt a látszatot keltették, mintha ugyanabban az értelemben beszélnének a fogalomról mint másutt és máskor. Így a szovjet blokk irodalmárai a szocialista realizmus bizonyos történeti szakaszaiban egyrészt azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy csak egyféle szocialista realizmus létezik, másrészt mindenfajta változást a fogalom értelmezésében úgy tüntettek fel, mintha annak mindig is az lett volna az értelme. Ennek köszönhető, hogy a fogalom értelmezésére irányuló rendszerváltozás előtti kelet-európai és magyar kísérletek sokszor félrevezetőek, ha a sztálinista időszak – vagyis hazánkra vonatkozóan a Rákosi-korszak – szocialista realizmusát kívánnánk tárgyalni. A posztsztálinizmus alatt születő elemzések nézetem szerint sokkal

inkább fogantatásuk periódusáról, így Magyarországon a Kádár-korszak irodalom- és művelődéstörténetéről árulnak el sokat: ezekkel az alábbiakban nem foglalkozom.

Mindenekelőtt a fogalom olyan, az utóbbi évtizedekben végbement újraértelmezésének lényegi mozzanatait kívánom bemutatni, melyek a legtermékenyebbnek bizonyultak. Azt a folyamatot szeretném vázolni, melynek során a korábban pusztán politikai doktrínaként felfogott szocialista realizmust az újabb, kulturális antropológiai ihletésű vagy a befogadásesztétikától kezdve az olvasás-szociológiáig számos tradícióra építő értelmezések egy dinamikusabb modellt felvázolva igyekeznek a jelenséget megragadni, miközben a szocialista realizmust esztétikaként felfogó elméletek is jelen vannak. E Magyarországon – a tárgyra alkalmazva – kevésbé ismert interpretációs ajánlatok³⁸ nyomán haladva, de annak korlátaira is rámutatva a szocialista realizmus egyfajta politikai értelmezése mellett érvelek majd: megközelítésmódom nem a korábbi politikai felfogáshoz való visszatérést jelenti, hanem egy új javaslatot kívánok megfogalmazni, mely a friss kutatások eredményeit is tekintetbe veszi.

TÖRTÉNELEM, MŰVELŐDÉS, IRODALOM

A sztálinizmus kultúrájának értelmezése nyilvánvalóan szorosan kötődött és kötődik a mai napig magának a sztálinizmusnak mint történelmi periódusnak a kutatásához. A szorosan vett hidegháború idején a szocialista realizmust a szűk hatalmi elit – esetleg maga Sztálin – által kiötlött kultúrpolitikai doktrínának tekintették, melyet teljes mértékben felülről kényszerítettek ki, s amely a művészet totális ellenőrzését hivatott szolgálni. Ez megfelelt az akkor közkeletű totalitarizmus-elméletnek, mely a szovjet, illetve a fasiszta és nemzetiszocialista rendszerek lényegét a társadalom minden szegmensének ellenőrzésében és hatékony kézben tartásában, illetve az emberi szabadság és képzelőerő sikeres elfojtásában vélte felismerni.

Noha a totalitarizmuselméletek kevésbé differenciált változatai sem tűntek el, a hatvanas–hetvenes évek nyugati baloldali mozgalmával párhuzamosan nemcsak a szovjet kísérlet korai szakasza és a marxizmus különféle válfajai értékelődtek fel, hanem az orosz avantgárd is igen népszerűvé vált. Ahogy ezen értelmezési keret szerint a sztálinizmus véget vetett az ígéretes emancipatórikus törekvések-

³⁸ Gereben Ferenc és Kamarás István olvasásshzociológiai vizsgálatai ugyan szocialista realistaként számon tartott műveket is érintettek, de egyrészt a szocialista realizmus magyarországi negyvenes–ötvenes évekbeli bevezetésénél későbbi időszakokkal foglalkoztak, másrészt nem tárgyalták magát a fogalmat. Lásd például GEREBEN Ferenc 1968; MÁNDI–GEREBEN 1968; KAMARÁS 1969.

nek, úgy a szocreál továbbra is mint az avantgárd ellenpontja, tagadása jelent meg. Az irodalmi modernség viszont idealizált fényben tündökölt: az olyan gondolkodók, mint a lengyel emigráns Edward Mozejko a húszas éveket mint a csodás művészeti változatosság időszakát jellemezték, és bizalommal voltak a szocialista irodalom nyugati marxisták inspirációja nyomán történő megújulása iránt.³⁹ Ugyanakkor a szovjet–amerikai versengés miatt az avantgárd szerzők politikai nézetrendszerével, kötődéseivel sokszor nagyvonalúan, példásnak nem tekinthető történeti hitelességgel bánt a művészettörténet.

A hetvenes évek a történettudomány súlypontjainak részleges áthelyeződését hozta, mely a szocialista realizmus kutatásában is érezte hatását. Míg korábban a diplomácia- és politikatörténet-írás határozta meg a történettudomány arculatát, most főként a társadalom-, illetve a kulturális fordulattal az eszme- és kultúrtörténeti érdeklődés vált egyre erőteljesebbé. A hatástörténeti tudatban a sztálinizmus „revizionista” szemléletmódjaként rögzült heterogén historiográfiai irányzat szakítani próbált a hidegháború kezdetével stabilizálódott értelmezési keretekkel, és legfőképpen azzal a társadalomképpel, mely a társadalom politikai elit általi ellenőrzését a kommunizmus „építésének” teljes ideje alatt változatlan és a legteljesebb mértékben totálisnak tartja.⁴⁰ Ezt az újraértelmezési hullámot a Rockefeller Alapítvány 1975-ben az olaszországi Bellagióban a „sztálinizmus” fogalmát tárgyaló konferenciája és az ennek nyomán megszülető Robert C. Tucker szerkesztette *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* című kötet indította el.⁴¹ Reflektálva a társadalom ellenőrzésének és megfélemlítésének szovjet gyakorlatában tapasztalható, Sztálin halála utáni változásokra, a szocializmus időszakának különféle szakaszokra bontását szorgalmazta. Ezzel összefüggésben teret adott annak a vitának, mely a sztálinizmus és a marxizmus–leninizmus folytonosságát firtatta: bár a kötet szerzői közül többen nem látták igazolhatónak az egyenes összefüggést,⁴² Leszek Kolakowski *Marxist Roots of Stalinism* című írásában a marxizmus szükségszerű következményeként mutatta be a sztálinizmust – mely elméletet az épp ez idő tájt megjelenő nagy műve, a *Main Currents of Marxism* tett világszerte ismertté.⁴³

³⁹ Vö. például MOZEJKO 1977; MOZEJKO 1995.

⁴⁰ Az elmélet kulcsszövegei: POPPER 1945; ARENDT 1951; ARENDT 1958. Azonban míg Hannah Arendt a Szovjetunió esetében csak az 1929 és 1953 közötti időszakot tekintette totalitáriusnak, melyet ráadásul a háborús évek megszakítottak, az Egyesült Államokban a legerterjedtebb nézet az volt, amely a Szovjetunió fennállásának egész időszakára alkalmazta a megnevezést, és kiterjesztette azt a közép- és kelet-európai országokra is. Legfontosabb megfogalmazását lásd: FRIEDRICH–BRZEZIŃSKI 1956; BRZEZIŃSKI 1956; FRIEDRICH–BRZEZIŃSKI 1965.

⁴¹ TUCKER 1977a.

⁴² Lásd például COHEN 1977; TUCKER 1977b; LEWIN 1977.

⁴³ KOLAKOWSKI 1977; KOLAKOWSKI 1978.

A kötet egyik szerzője az az ausztrál irodalomtörténész, Katerina Clark volt, akinek néhány évvel később, 1981-ben megjelent *The Soviet Novel: History as Ritual* című monográfiája jelentette – legalábbis a tudománytörténet utólagos perspektívájából – az áttörést a „szocialista realizmus” értelmezésében.⁴⁴ Amint az alábbiakból is kiderül majd, Clark a politika- és társadalomtörténeti megközelítésektől némileg eltérő következtetésekhez jutott a sztálini rendszer önlegitimációjában kitüntetett szerepet játszó kultúrát vizsgálva: amellet, hogy a leninizmus és a sztálinizmus között a művelődés pluralitása tekintetében jelentős fokozatbeli különbséget látott, a döntő mozzanatként azt a fordítási aktust tekintette, melynek során a német marxizmust hűnek cseppet sem mondható módon ültették át a társadalmi-politikai modernizációhoz kapcsolódó, a századfordulón forgalomban lévő orosz politikai nyelvre, létrehozva a hatását és politikai szerepvállalásának együttes mértékét tekintve legfontosabb (de korántsem egyedüli) fordítófigura neve után később leninizmusként emlegetett elméletet.

Clark azonban nemcsak a történészek közötti szemléletváltás egyik kezdeményezője volt, hanem az irodalomtudomány kérdésfeltevéseinek módosulására is érzékenyen reagált. Kifogásolván, hogy a szocialista realista regényekkel foglalkozni a szláv irodalmakat kutató nyugati műhelyekben akkoriban tabunak számított,⁴⁵ új utakat, beszédmódokat keresett. Mindenekelőtt az Egyesült Államokban az 1960-as és 1970-es években népszerűvé vált Lévi-Strauss-féle strukturális antropológia irodalomtudományos alkalmazására, illetve a bahtyini mitopoétikai vizsgálódásra⁴⁶ mutatott meggyőző példát, de számos olyan felvetése volt, kezdve a szocreál tömegkultúráként történő olvasásától a kánon fogalmának nem irodalmi, hanem egyházi értelemben vett alkalmazásáig, melyet azóta számos szerző Hans Güntherről Jevgenyij Dobrenkóig alaposabban kidolgozott.⁴⁷

A szovjet regényirodalom kutatása során Clark arra jutott, hogy e művek a szovjet állami mítoszok populárisnak szánt megjelenítői, melyek néhány kánonalapító mű véges számú formai-tartalmi elemét kombinálják.⁴⁸ A regények többnyire a kánon klasszikus darabjai nyomán megformált, véges számú cselekményvázat követik, továbbá egyes szimbólumok, motívumok is ismétlődnek bennük. Ezeket egészítik ki az éppen aktuális felfedezések vagy politikai nyilatkozatok illusztrációjaként, magyarázataként szolgáló, mindig a társadalmi események függvé-

⁴⁴ Azóta a Yale Egyetem oktatójának könyve több kiadást is megélt, én az alábbiakban a harmadik, kibővített változatra hivatkozom: CLARK 2000.

⁴⁵ Uo. ix.

⁴⁶ Mint ismeretes, Mihail Bahtyin angol nyelvterületen csak a hetvenes évek második felében kezdett népszerűsége szert tenni: Clark az orosz gondolkodó széles körű megismertetésében számottevő szerepet játszott. Michael Holquist és Clark közösen jegyzett könyve az első olyan monográfia, mely a teljes életművet átfogja: a Bahtyin-értés egyik alapl művévé vált. CLARK–HOLQUIST 1984.

⁴⁷ Lásd többek közt GÜNTHER 1993; DOBRENKO 2007.

⁴⁸ CLARK 2000: xiii.

nyében változó, aktualizáló részletek. Bár akad olyan kanonikus regény, mely csak egyes elemeiben és a mellékszereplők esetében követi a jellegzetes cselekményvázatot, ez utóbbi az, ami a sztálinista és bizonyos mértékig a posztsztálinista időkben is végig változatlan jellemzője a szocialista realista regénynek: Clark szerint ettől lesz lényegében szocialista realista egy alkotás.⁴⁹

A SZOCREÁL ANTROPOLÓGIÁJA

A szocialista realizmus ritualizálja⁵⁰ a regényt: a művek egy elvont kulturális jelenséget, mely ebben az esetben a marxizmus–leninizmus ígéretének beteljesülése a történelem folyamán, egy egyedi, könnyen felfogható történetté alakítanak. Miután a leninizmussal való folytonosság látszatának fenntartása a sztálini rendszer egyik legfőbb legitimációs törekvése volt, az irodalompolitika mindent megtett, hogy a cselekményváz lényegében változatlan módon fennmaradjon ez idő alatt.⁵¹ Ez azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy Sztálin és a politikai elit lett volna a szocialista realizmus egyetlen vagy legfontosabb forrása. Márpedig éppen ez az, ami Clark fellépése idején meghatározta az irányzatról való nyugati gondolkodást, sőt máig elterjedt nézetnek számít. *The Literary Encyclopedia* a felfogás jellegzetes megfogalmazását adja: „A szocialista realizmus kulturális politika volt (nem pedig, ahogy ma gondolnánk, egy módszer vagy még kevésbé egy életképes elmélet), melyet felülről kényszerítettek ki, s amelyet azért hoztak létre, hogy jelentős mértékű bürokratikus – kormányzati – ellenőrzést gyakoroljanak a művészeti alkotások teljes körén.”⁵² Ez a szemlélet a szocialista realizmust kizárólag a hatalmi elit által kiötlött és érvényesített politikai doktrínaként veszi számításba.

Ezzel szemben Clark több érvet is felhozott.⁵³ Közülük az egyik legfontosabb, hogy a szocialista realista regény alapvetően valóban olyan kérdéseket feszegetett, mely az orosz radikális értelmiség számára legalább a 19. század vége óta központi jelentőségű volt. Az 1890-es években az első orosz marxisták a számukra kulcsfontosságú modernizációs dilemmát vélték felfedezni Marx műveiben, mely valahogy így szól: Vajon a történelmet az emberek tudatos cselekvése alakítja-e vagy meghatározottságok együttese nyomán alakul? Bár magánál

⁴⁹ CLARK 2000: 4–6.

⁵⁰ A szovjet rítusok antropológiai elemzésére az általam ismert legrészletesebb példa, mely a főként orosz nyelvű előzményeket is számba veszi: LANE 1981, különösen: 11–34.

⁵¹ CLARK 2000: 9–10.

⁵² CORNWELL 2005.

⁵³ Az alábbiakhoz lásd CLARK 2000: 15–24. Nézeteit az saját koncepciómhoz jobban illeszkedő fordítás-metaphorika mentén igyekszem kifejezni.

Marxnál erre a problematikára a „szabadság” és „szükségyszerűség” fogalompárja illik leginkább, az orosz marxisták nézeteiket úgy tudták hatékonyan integrálni az elmaradott, írástudatlan, rurális társadalom átalakításáról szóló évszázados értelmiségi diskurzusba, hogy a „spontaneitás” és „tudatosság” Marxnál még nem oppozícióban álló fogalmait kezdték használni: ez, illetve a Lenin által kidolgozott, a spontaneitás–tudatosság–dialektikára építő „élcsapat”-elmélet öszszecsengett az orosz értelmiség hagyományos szerepfelfogásával, mely szerint az előszeretettel tekintett a társadalom „tudataként” saját magára. De a „spontaneitás” fordításul választott szó, a *sztyihijnosztj*, mely egyszerre hordozza a természet fenyegetésének negatív és a természetesség pozitív konnotációit, s amelyet Lenin sem ítélt meg egyértelműen kedvezőtlenül, egyaránt jól használhatónak bizonyult a nyugatos, városi modernizáció és a megújulást a paraszt-ság frissítő erejétől váró politikai elgondolások számára.

A spontaneitás és tudatosság dilemmája nem szűnt meg a forradalommal sem, sőt összekapcsolódott olyan kérdésekkel, hogy az immár intézményesedett „élcsapat” mikor vonulhat vissza, s mikor enyészik el az állam, ahelyett, hogy egyre terebélyesedne. Ezek a kérdések a spontaneitás–tudatosság–dialektikát folyamatosan napirenden tartották, és ennek értelmében rendeződött el a szocialista realista regény cselekményváza is, mely lényegében személyes síkra vetítette a marxista-leninista történetírás által vázolt tágabb történelmi folyamatokat: a pozitív hős a viszonylag „spontán” állapotából egy magasabb rendű „tudatosság” felé mozdul el, mely léptékváltás megtételére személyes forradalma révén válik alkalmassá. Ez a kettősség jelenik meg az egyén és a társadalom, az elmaradott vidék és a modern város, a parasztság és az értelmiség, a tömegek és az állam, a forradalom és a teljes körű ellenőrzés szembenállásában is. Nyilvánvaló, hogy a központi bürokrácia számára nem kis politikai kockázatot jelentett volna az oppozíció egyik tagját egyértelműen előnyben részesíteni. Ez azonban nem feledtetheti el, hogy a marxista-leninista filozófia valóban megoldatlan elméleti ellentmondásai húzódnak a kettősség mögött. Bármennyire is igaz, állítja Clark, hogy a szocialista realista regények a kommunista párt eszközei voltak hatalmának fenntartásához, egyúttal létező diskurzív teret is nyújtottak az írók és értelmiségiek számára egyik-másik intellektuális dilemmájuk megvitatására, átélésére.

SZOCREÁL ÉS TÁRSADALOM

Amikor azt feltételezzük, hogy a szocialista realizmus kialakulásában szerepet játszottak egyebek mellett a társadalmi igények is, nem csupán az értelmiség kerülhet szóba. A szocialista realista regényekről ugyanis az újabb történelmi ku-

tatások nyomán elmondható, hogy valóban volt tömegízlést kielégítő funkciójuk, s az irányzat megjelenése jóval komplexebb jelenség annál, hogy egy, a politikai döntéshozók által a társadalomra erőltetett doktrínára egyszerűsítsük. A szovjet cenzúra és kultúrpolitika működésének egyik legavatottabb szakértője, Thomas Lahusen a szocialista realista kánonban kitüntetett helyet elfoglaló író, Vaszilij Azsajev terjedelmes hagyatékában rengeteg lelkes olvasói levélre bukkant, melyek kétharmada arra kéri a szerzőt, hogy mesélje el, mi történt a *Távol Moszkvától* (1948) című Sztálin-díjas regényének szereplőivel „azután”.⁵⁴ Bár óvatosságra int, hogy a levelek egy részét diákok írták „házi feladat” gyanánt, és Lahusen részletesen dokumentálja azon vitaestek sorozatát is, melyeket feltehetően az intézmények, gyárak művelődésszervezőinek kezdeményezésére rendeztek meg, a küldemények között jelentős számban találhatók olyanok is, amelyek őszinte érdeklődésre engednek következtetni,⁵⁵ sőt az is előfordult, hogy munkásolvasók nyilvános felszólalás keretében megkérdőjelezték a professzionális esztéták és kritikusok elmarasztaló észrevételeit, vagyis a „hivatalos” kultúrpolitika képviselőinél kedvezőbben ítélték meg elsősorban nem elvi, hanem esztétikai fogyatékokkal terhelt, az ábrázolásmódot tekintve kevésbé összetett, prózapoétikai szempontból gyermekded műveket.⁵⁶ Más kutatások szintén azt látszanak alátámasztani, hogy a napilapokban és másutt reprodukált számtalan olvasói vélemény csak részben konstruált: a szocialista realista alkotásokat a Szovjetunióban sokan valóban érdeklődéssel kísérték, széles olvasótáboruk volt.⁵⁷

Ma már világosan látszik az is, hogy a szovjet amatőr szintársulatoknak, illetve az ezekben résztvevők esztétikai ítéleteinek és választásainak milyen fontos szerepe volt a később „szocialista realizmusként” azonosított esztétikai normák kialakításában.⁵⁸ Az a nagyarányú változás, melyet a forradalom hozott, drasztikusan átalakította a kulturális piacot, és a politika által „helyzetbe hozott” új fogyasztók, új olvasók igényeit kellett kielégíteni, akik érthető módon ki is kény-

⁵⁴ LAHUSEN 1997a: 19. A regény befogadástörténetéről részletesen lásd LAHUSEN 1997b, különösen: 151–171.

⁵⁵ Uo. 170. sk.

⁵⁶ Uo. 161.

⁵⁷ Ennek gazdag dokumentációját lásd a következő levéltári szöveggyűjteményben: CLARK–DOBRENKO–ARTIZOV–NAUMOV 2007.

⁵⁸ MALLY 1993. A proletkultúrról szóló, s annak korai, forradalom alatti szakaszával némileg rokonszenvező könyvében Mally még tartózkodóbb álláspontot foglal el a folytonosságot illetően: MALLY 1990: 229–251; különösen: 253–258. Újabb kutatásai fényében azonban nézetein módosítania kellett. Lásd MALLY 2000, különösen: 213–221. Ebben a könyvében nemcsak a proletkult és a harmincas évek kultúrájának folytonosságát hangsúlyozza, hanem immár Oroszország egész huszadik századi művelődését tekintve is elismeri, hogy az újabb és újabb korszakok, vagy a marxista-leninista szótár kifejezésével élve „szakaszok” különbségét a szakirodalom egy része túlhangsúlyozta. Ebben a tekintetben Clark korábbi kutatásaival összecsengő eredményre jut. Vö. CLARK 1991.

szerítették saját kulturális preferenciáikat. Amint arra Jevgenyij Dobrenko épp a színház kapcsán rámutat: a munkás nézők többsége nemcsak került az opera- és balettelőadásokat, hanem egyenesen annak létjogosultságát vonta kétségbe.⁵⁹ Ugyanakkor bizonyos tradicionális műfajok és kifejezésformák elutasításával párhuzamosan gyorsan megnőtt az igény saját kulturális termékek előállítására, az önkifejezés megfelelő módjának keresésére:⁶⁰ a Szovjetunió fennállásának első éveiben az amatőr szintársulatok óriási népszerűséget élveztek, a főként városi fiatalok által alapított „autonóm színházak” a szakszervezetek és önkormányzatok által finanszírozott klubhálózat kiépülésével párhuzamosan országszerte gyorsan terjedtek. Bár a színvonaluk meglehetősen alacsony volt, amiért az 1920-as években a kulturális sajtóban éles kritikákat is kapott a tömegmozgalom, az 1930-as évek elejére a bíráló hangokat elhallgattatták, mivel a sztálini „kulturális forradalom” programja azokban a fiatal városi munkásokban találta meg társadalmi bázisát, akik országszerte aktívan agitáltak, és akik határozottan felléptek a „nem-proletár” és/vagy „érthetetlen” művészet, így az avantgárd „uralma” ellen. Ők voltak ugyancsak azok, akik örömmel üdvözölték a RAPP (Proletárirók Forradalmi Szövetsége) és más hasonló szervezetek feloszlását, melyeket saját művészeti gyakorlatuk kerékkötőiként láttak, s amelyekre megítélésük szerint nincs szükség a szocialista társadalomban, vagy éppen annak kárára szolgálnak. Bár az autonóm színházak 1932-es seregszemléjének nem tarkagatható esztétikai kudarca után a szerveződések a professzionális színházak alá sorolták, mely így az autonóm társulatok eljelentéktelenedéséhez vezetett, továbbá a fiatal városi munkásság kitüntetett társadalmi helyzete megszűnt és a művelődés némileg felértékelődött az agitációval szemben, így is látható, hogy a „szocialista realizmus” részben tömegigényekre alapozott, vagy legalábbis számolt azokkal.⁶¹

A szocialista realizmus mint tömegkultúra gondolata már Katerina Clark művében is felvetődött: ő többek közt a szintén sablonszerű szerelmes- és bűnügyi regények felől vélte megközelíthetőnek a szocialista realista műveket.⁶² Lehetséges, hogy az 1970-es években formálódó Cultural Studies, illetve Popular Culture Studies is ösztönözte e kevéssé kifejtett utalását, az azonban biztos, hogy a tömegkultúra említett alkotásait a fenti új tudományágakkal szemben az esztétika szféráján kívülre utalta, s minden jel szerint ama kantianus elképzelés híve volt, mely szerint szép csak az lehet, ami „érdek nélkül tetszik”, vagyis nem használatában nyeri el vonzerejét. Márpedig a szocialista realizmus Clark elmé-

⁵⁹ DOBRENKO 1997b: 137.

⁶⁰ Uo. 142.

⁶¹ MALLY 1993: 199. sk.

⁶² CLARK 2000: xi; 280.

lete szerint egyáltalán nem tölt be semmiféle esztétikai szerepet: parabolikus funkciója van meghatározott célokkal.⁶³ Éppen ezért gondolta úgy, hogy a szovjet regényhez nem a modern francia vagy angol regényen kifejlesztett értelmezői technikákkal érdemes közelíteni. A szovjet szocialista realista regény funkciója – a 19. századi orosz irodalmi hagyományoktól sem teljesen idegen módon – nem „irodalmi” a nyugati értelemben, nem „esztétikai”, sokkal inkább társadalmi kérdések megvitatásának médiuma (ez elsősorban a korai időszakát jellemzi), a didaktikus populáris irodalom alternatívája, és mindenekelőtt az állami mítoszok közvetítője (különösen a harmincas évek elejétől fogva).⁶⁴

Az újabb elméletek azonban már egy olyan esztétika-fogalommal dolgoznak, mely nem szűkíti a tudományág tárgyát egyén és mű intim „beszélgetésének” vizsgálatára, hanem társadalmi gyakorlatokat is számításba vesz. Természetesen nagy különbségek vannak az ilyenfajta esztétikakoncepciók kidolgozottsága között. Az orosz–ukrán és amerikai tudományos élethez egyaránt kötődő Jevgenyij Dobrenko, aki a fiatalabb nemzedékből ma a sztálinista kultúrpolitika egyik legelismerettebb nemzetközi szakértőjének számít, a szocialista realizmus árnyalt, sokoldalú elemzését nyújtja könyveiben.⁶⁵

Ha arra keressük a választ, hogy miként alakult ki a szocialista realista kánon, számos tényezőt kell figyelembe vennünk: ezek közül a kiadói programok változó hatékonyságú felügyelete és az iskolai oktatás mellett a könyvtári állományok átalakítása és a könyvtárhoz kapcsolódó akkulturációs technikák (melyek megbízott ágensei a könyvtárosok voltak),⁶⁶ illetve a politikai elit által kiemelkedően fontosnak tartott irodalomkritikai tevékenység mutatkozik vizsgálatra érdemesnek. A kritika szerepfelfogása döntő változáson megy keresztül az 1920-as és 1930-as évek fordulóján: míg korábban értelmiségi belügynek volt tekinthető, ettől fogva egyre nagyobb figyelem irányult az olvasóra. Mivel a könyvtári állomány a „kulturális forradalom” időszakában jelentősen átalakult, az olvasóközönség szociális összetétele is megváltozott: a polgári rétegek könyvtárlátogatási hajlandósága számottevően csökkent, hiszen az általuk kedvelt irodalom jó részét elpusztították vagy zárt gyűjteménybe helyezték, és természetesen a friss beszerzések sem pótolták a keletkezett hiányt. Az így kialakult, „értékesnek” nevezett munkás-paraszt olvasóközönség ízlésvilágának megismerésére minden eszközt megragadtak, s valóban széleskörű adatállomány férhető hozzá az archívumokban, melyek az írók és a kritikusok tevékenységét értékelik – nagyon gyakran elmarasztalóan. Egy 1927-es szerkesztőségi vezér-

⁶³ CLARK 1997.

⁶⁴ CLARK 2000: xi–xii.

⁶⁵ DOBRENKO 1997a; DOBRENKO 1997b; DOBRENKO 2001; DOBRENKO 2007.

⁶⁶ Erről részletesen lásd: DOBRENKO 1997a: 181–235.

cikket kommentálva Dobrenko rámutat: az 1920-as években rendkívüli népszerűsége tett szert az az ötlet, hogy a professzionális kritikusokat olvasói bírálatokkal váltsák fel, és az előbbieknél az „alulról jövő kritikával” szembeni érzéketlenségét azzal a munkás-olvasóval szemben elkövetett „közvetlen szabotázsaként” fogták fel, „aki igényt tart rá, hogy a szovjet társadalom és különösen az írók környezete meghallja hangját.”⁶⁷ Az 1930-as években ugyan ez a felfogás, melyet sokan illuzórikusnak tartottak, vesztett vonzerejéből, de egyáltalán nem tűnt el: innentől kezdve az olvasót „a kreatív munka résztvevőjeként” emlegetik, olyan szereplőként, melytől nem egyszerűen tanulni kell, hanem akit egyszersmind tanítani, irányítani is szükséges: ez áll a „pártosság” és a „népiség” szocialista realista hívószavai mögött.⁶⁸

Az új olvasóközönség új igényekkel lépett fel: a könyv tartalmazzon hasznos információkat, lehessen belőle tanulni valamit, szolgáljon praktikus tanácsokkal a mindennapi életre vonatkozóan; a szerző világosan értékelje az eseményeket; adjon képet az eljövendő jó világról, legyen optimista; legyen emelkedett és szerepeljenek benne nagy hősök, akikre példaként lehet tekinteni; mutassa be a kollektívum és a párt vezető szerepét; a főszereplő létszerű legyen; a cselekmény logikusan és egységes időben bontakozzon ki; a könyv legyen vastag, legyen benne sok kaland; az elbeszélés módja legyen egyszerű, a nyelv művészi, de érthető, a költészet ne tartalmazzon „futurista dolgokat”; a művek kerüljék az obszcenitást, a szerelem legyen emelkedett; a fantasztikum mellőzendő, a „proletár humor” azonban minden mű előnyére válik – a különféle olvasói visszajelzések ezen jellemzők hiányát kifogásolták vagy meglétét értékelték magasra.⁶⁹ Világos, hogy az új olvasóközönség nagyrészt nem a szövegek megalkotottságának jegyeire hangsúlyt fektető esztétikai igényekkel lépett fel, s jellemzően nem is értelmezésként fogta fel olvasási tevékenységét, hanem úgy vélte, nézőpontja teljesen egybeesik a szerzőével, vagy még inkább a karaktert nem egy fiktív világ részeként kezelte: nem arról van szó, hogy egyik vagy másik esetben az író így vagy úgy formálta meg a főhőst, és ez esetleg vitatható megoldás, hanem az író „nem látta helyesen” a hős motivációit.⁷⁰

Gyakran a történészek körében is zavart okoz, hogy a szovjet irodalomkritikusok műveiben a nyilvánvalóan politikai követelmények mellett esztétikai fogalmak és igények is felbukkannak,⁷¹ s a szovjet és más szocialista szerzők

⁶⁷ Uo. 92.

⁶⁸ Uo. 98.

⁶⁹ Uo. 126–139.

⁷⁰ Uo. 110.

⁷¹ Erre Leonid Heller is felhívja a figyelmet, s azt a megfigyelést teszi, hogy ez elsősorban Zsdanovra volt jellemző, másoknál az esztétikai kategóriák csak tőle vett idézetként szerepeltek, vagyis más kritikusok többnyire nem használták azokat, mivel tisztázatlanok voltak a használat szabályai. (HELLER Leonid

egyértelműen az esztétika státuszát vindikálják a szocialista realizmusnak. Ez akkor lehet félrevezető a klasszikus nyugati esztétikákon iskolázott értelmező számára, ha figyelmen kívül hagyja: a szocialista realista esztétika nem választja el élesen a „fikció” és a „tényszerűség” világát, a művészet és élet egymásban való feloldására törekszik, jobban mondva a mű és az olvasó egyszerre *tárgya és eszköze* a társadalom átalakítására irányuló nagy vállalkozásnak.⁷² Az esztétika ebben a tekintetben nem a műre fókuszál, sokkal inkább az ideális olvasót kívánja megteremteni, mégpedig – hogy a szocialista realizmus egyik kulcsfogalmát használjuk – éppen a „tipizálás” révén: főként a preferált társadalmi csoport olvasói visszajelzései nyomán kialakít egy elképzelést arról, milyennek *kell* lennie az olvasó esztétikai választásainak, majd az így nyert modellt az irodalomkritika és a kultúrpolitika működtetése révén egyaránt ráerőszakolja az írókra és az olvasókra – melyek egy része valóban azonosul is avval, bár nyilván nem a kifinomultabb polgári ízlésvilággal rendelkezők: ezért nevezi Dobrenko a szocialista realizmust a középszerű ízlés okozta katasztrófának.

A szovjet kritika a tömegolvasó követeléseinek adott hangot, felerősítve azt, és ezek a követelések szinte teljesen egybeestek a hatóságokéval. A különféle kampányokat úgy kellett politikailag szabályozni, hogy azok ne hághassák át a tömegek és az elfogadott autoritás által meghatározott esztétikai normákat. A szocialista realizmus alapvető elve valójában a népiség (*narodnoszty*) és ennek társítása a pártossággal (*partijnoszty*) képezi a szocialista realizmus igazi esztétikai középpontját, legfontosabb esztétikai eseményét. A szocialista realizmus kánonját nagymértékben az olvasók „társadalmi felhatalmazása” alakította ki; a hatóságok csak hivatalosan regisztrálták azt, és valóban, igazi szentséggé emelték az olvasó nevében. A szocialista realizmus egy önszabályozó mechanizmus, egy olyan gépezet, mely „a tömegek épp aktuális vágyait kódolja”.⁷³

Dobrenko elemzése kiegészíthető Clark észrevételével: a szocialista realizmust úgy tárgyalni, mintha az a politikai elit értékválasztásait egyszerűen és egyoldalúan ráerőltetné az irodalomra, azért sem szerencsés, mert ezek az értékek maguk sem lebegnek valamiféle művelődésen kívüli űrben, hanem kulturálisan meghatározottak.⁷⁴ Dobrenko éppen ennek a meghatározottságnak a folyamatát elemzi. Mindazonáltal e kulturális meghatározottság túlhangsúlyozása is kétséges ered-

1997.) Megfigyelése árnyalandó, hiszen a szovjetizálás folyamán más kelet-európai nyelvekre is lefordított, reprezentatív kritikák és tanulmányok széles körben támaszkodnak az esztétikai szótárra.

⁷² Ehhez és az alábbiakhoz lásd különösen: DOBRENKO 1997a: 1–41.

⁷³ Uo. 138.

⁷⁴ CLARK 2000: xiii.

ményekre vezethet, ha csupán erre szűkítjük le vizsgálódásunk érdeklődési körét, anélkül hogy ügyelnénk a szocialista realizmus többszólamúságára.

SZOCREÁL ÉS AVANTGÁRD

Mégis, éppen egy ilyen, a szocialista realizmust főként művészetelméleti vállalkozásként leíró könyv, Boris Groys *Gesamtkunstwerk Stalin* (1988) című műve vált az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb kultúratudományos bestsellerévé: újabb és újabb német és más nyelvű kiadásai jelzik, hogy a szovjet kultúráról való közgondolkodást máig jelentősen befolyásolja, konferenciákon elmélete azóta is viták tárgya.⁷⁵ Nézőpontját az a törekvés határozta meg, hogy a nyugati posztmodern és az orosz *Sots Art* alkotásait átfedésben láttassa. Míg a francia Régine Robin, az említett Hans Günther vagy az amerikai Matthew C. Bown a 19. századi orosz művelődésre vezetik vissza a szocreál eszmétörténeti forrásait,⁷⁶ s azt a modernséggel szembeállítják, Groys az orosz kultúrkritika egyik meghatározó vonulatához kapcsolódva az avantgárdot – melynek immár nem formaközpontú elemzését adja – a szocreál közvetlen előzményeként ismeri fel, folytonosságot tételezve a kettő között.

Groys mellett érvelt, hogy a szocreál nem más, mint az avantgárd radikalizálása. Úgy vélte, ha a szocialista realizmust giccsként vagy a művészet halálaként szemléljük, ugyanígy kellene eljárunk az avantgárddal szemben is, mivel „belső logikájuk” közös, ami nem is meglepő, hiszen előbbi irányzatot állítása szerint nagyrészt avantgárd művészek és értelmiségiek találták ki. Az avantgárd szelleme ugyanis abban érhető tetten, hogy nem megjeleníteni, hanem végső soron átalakítani kívánja a világot. Ezt az átformálási vágyat nem a technológia iránti lelkesedés vagy a haladásba vetett kikezdhetetlen hit motiválja, hanem épp a technológia rohamos fejlődéséből és elterjedéséből adódó pusztulás semlegesítésére, vagy legalábbis a pusztulás valamiféle kompenzációjára irányul. Az avantgárd az „abszolút nulla pontot” keresi, ahonnan a művész egy teljesen új világot teremthet, mely nem is lehet más, mint totális. Ennek megfelelően az avantgárd eszményképe a végtelen hatalommal rendelkező művész, akinek anyaga maga a valóság, amelyet egyetlen egységes tervhez igazodva konstruál meg. Ezt a művészi szerepet töltötte be aztán a politika, mely a társadalom sztálini totalitárius ellenőrzésével érte el legmagasabb szintű megvalósulását, s Groys szerint csak a sors ironiája, hogy az avantgárd vállalkozás diadala az 1930-as évek elején magának a mozgalomnak a felszámolásához vezetett.

⁷⁵ GROYS 1988. Az alábbiakhoz lásd különösen: 7–18; 124–131.

⁷⁶ ROBIN 1986; GÜNTHER 1984; BOWN 1991. Lásd még GUTKIN 1999.

Groys szakít azzal a felfogással, mely az egyén minden politikumtól független autonóm tevékenységként tekint a művészetre, s az avantgárd esztétikai projektjének kiteljesítését látja a nem-esztétikai szférára történő kiterjesztésben. Míg az avantgárd kiteljesedéseként felfogott, Bergyajevre visszavezethető elméletét csak kevesen követik (példaként hozható Mary Nicholas),⁷⁷ az utóbb jelzett gondolatot – melyet már Vlagyimir Papernij is megfogalmazott a hetvenes években⁷⁸ – többen osztják.

Gondolatmenetének eredetisége valóban lenyűgöző, de az olyan művészet-elméleti megközelítésekhez hasonlóan, melyek egy meghatározott számú elvi tétel érvényesítéseként, azaz rendszeres esztétikaként próbálják leírni a szocialista realizmust, Groys elmélete is kétségeket ébreszthet. Nem számol ugyanis sem azzal, hogy az irányzat folyamatos értelmezés tárgya volt, s a szovjet írók-irodalmárok igyekeztek saját képükre formálni az irányzatot, sem pedig azzal, hogy a kultúrpolitika irányítói annak megfelelően kérhették számon egyik-másik irányelvet, hogy éppen melyik „kultúrunkást” kívánták sarokba szorítani. Az esztétikai elvek, az értékpreferenciák ugyan nagyon is fontos, nem feltétlenül szekunder szerepet töltöttek be a diskurzusban, de azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy sokszor alárendelődtek a napi érdekek által szervezett gyakorlati politikának.

Groys szocialistarealizmus-felfogásának talán legsebezhetőbb pontja a fogalom monolit kezelése. Az avantgárd és a szocialista realizmus különbségeit tárgyalva a szerző három összetevőt említ, amely az előbbire nem volt jellemző. Egyrészt a szocialista realizmus támaszkodott a klasszikus örökségre (igaz, szelektív módon), mely az avantgárddal Groys szerint összeegyeztethetetlen. Másrészt a szocialista realizmus a mimetikus valóságábrázolást hirdette, miközben a valóság részeként ismerte el a Sztálin és a párt által megvalósítani vélt eszményeket is. Harmadrészt a szocialista realizmus létrehozta az „új ember” képét, melyet példaként állított a társadalom elé, nyíltan kifejezve így az avantgárd immanens mitológiáját, s ezzel túl is lépve azon. E Groys által felsorolt jellemzők ugyan valóban fontos szerepet játszottak a szocialista realizmusban, de annak legfeljebb csak késő-zsdanovi verziójában váltak rögzíthetően uralkodóvá. Hiszen egészen az 1947 és 1948 augusztusa között Borisz Bjalik és Vlagyimir Jermilov főszereplése mellett lezajlott vitáig, mely ha nem is jelölte ki a (forradalmi) romantika helyét a szocialista realizmusban, de azt körülírta, hogyan *nem* szabad beszélni a kettő viszonyáról, folyamatos vita zajlott a „szép” és a „valóság” Groys második kritériumával összefüggő relációjáról a Szovjetunióban.⁷⁹

⁷⁷ NICHOLAS 2010.

⁷⁸ PAPERNY 2002.

⁷⁹ HELLER Leonid 1997: 67.

Zsdanov ekkor bekövetkezett halála után nem sokkal pedig máris elkezdődött az általa képviselt, valójában teljes körűen sosem intézményesedett szocialista-realista-koncepció kikezdése. Így 1951–1952-ben a Filozófiai Intézetben már az provokált vitát, hogy felvetődött: vajon a „pártosság” vagy a „kommunista meggyőződés” a fontosabb, miközben a szocialista realizmus története során a kettőt párhuzamosan, sokszor egymással felcserélhető fogalmakként használták, s a kedélyeket csupán az borzolta fel, hogy a tisztázás gesztusával megbomlott az egyszerre elméleti és tudománypolitikai *status quo*.⁸⁰

Ahogy ebben az elméletben kifogásolható a szocialista realizmus monolit elképzelése, úgy kérdésessé tehető Groys avantgárd-felfogása is. Hiszen egy rendkívül heterogén irányzatról van szó, és az sem magától értetődő, hogy beszélhetünk-e egyáltalán egységes avantgádról, olyan nagy eltérések mutatkoznak mind művészi-poétikai, mind társadalomtörténeti szempontból az egyes alkotók között.

Groys elméletének bizonyos szempontból komplementere az az ugyanekkor született nagy hatású intézménytörténeti elemzés, melyet – előzményekre támaszkodva – Hans Günther végzett el *Die Verstaatlichung der Literatur* (1984) című könyvében. Ugyan Günther jelentős teret szentel a szocialista realizmus irodalomelméleti leírásának is,⁸¹ ezt nem művelődéstörténeti keretbe ágyazza, hanem e művészetelmélet működtetését az intézményes politika egyenes függvényévé teszi. Politika és irodalom viszonya így egy meglehetősen statikus modell alapján tárul elénk: a kánon alakítása eszerint jóformán „kézi vezérlessel” történt, s a politikai döntések közvetlenül befolyásolták az irodalmi folyamatokat. Ennek következményeként – Groysszal ellentétben – ugyan érzékeny a szocialista realizmus fogalmának diakrón változásaira, de a kelet-berlini születésű szerzőhöz hasonlóan ő is egységesíti, sztenderdizálja a szocialista realizmust.⁸² Az irodalmi kánonok azonban nem egy mindentől elzárt mitikus irodában, hanem a nyilvánosság szimulált terében alakultak, amelyet ugyan a szocialista rezsimek ellenőrzésük alatt tartottak, berendeztek, bevilágítottak, akár egy színteret, s így képesek voltak döntő módon befolyásolni a kanonizáció folyamatát, de a játékban résztvevők nem mindig tudták megfelelően alakítani szerepüket, sőt azt sem érzékelték feltétlenül, hogy egy színjáték részeseivé váltak. Az emberi tényezőből adódó bizonytalanság, a személyes és lokális hátterek, érdeklődések és érdekek mind-egyre átirták azt a forгатókönyvet, mely eleve a közönségről és preferenciáiról

⁸⁰ Uo. 61.

⁸¹ Lásd mindenekelőtt *Die ideologische Postulate des sozialistischen Realismus* című fejezetet: GÜNTHER 1984: 18–54.

⁸² GÜNTHER 1984: 170–193. Lásd különösen: GÜNTHER 1987. Vö. LAHUSEN 1997: 14. Güntheréhez hasonló, de annál dinamikusabb modellt vázolt fel egy évtizeddel korábban Jochen-Ulrich Peters, illetve a dán Günther-követő, Jørn Guldberg. PETERS 1974; GULDBERG 1990.

alkotott félig hamis, félig igaz kép figyelembevételével állt össze. A Szovjetunióban a szocialista realizmus kánona regionális eltéréseket is mutat,⁸³ és az olvasóknak, mint láthattuk, nem kis szerepe volt a kánon kialakításában. S bár más kelet-európai országok esetében ez nem feltétlenül és nem ilyen mértékben áll, a kanonizáció mindenütt meglehetősen összetett egyeztetési folyamatot jelentett a szóhoz jutó értelmiségi és művészcsoporthoz.

A SZOCIALISTA REALIZMUS JÁTÉKTERE

A „szocialista realizmus” megnevezés, mint a legtöbb gyűjtőfogalom, megtévesztő lehet, ha nem reflektálnak az abban rejlő homogenizáló hatásra. A fogalom így – a mindenkori szovjet politikai vezetés számára kedvező módon – a biztos referencia illúzióját keltette (melyet legfeljebb tisztogatni kell), s máig elfedi esetenként történeti, még gyakrabban lokális vagy szinkron változatosságát. Könnyen megfélemlíthet az értekező arról, hogy a szovjet politikai tér nem volt teljesen monolit rendszer, s ahogy a kulturális ellenőrzés sem volt a szó szoros értelmében totális,⁸⁴ úgy a különféle politikai érdekcsoportok küzdelme a hatalomért még a sztálini időszakban is hagyott némi mozgásteret a kulturális szférában tevékenykedők számára.

Ezt a fent említetteken kívül is számos érv támasztja alá. Legalább az 1940-es évek második feléig, vagyis a szocialista realizmus fogalmának intézményesítését követő több mint tíz évben a hagyományos Szentpétervár/Leningrád–Moszkva-szembenállás tovább élt,⁸⁵ s bár a kultúrpolitika egyértelműen Moszkva felé igyekezett eltolni a művelődés központját, a leningrádiak különutasságát nem sikerült teljesen felszámolni – ebben persze a központosítás fő kivitelezőjének, a saját szentpétervári kötődését túlkompenzálni igyekvő Zsdanovnak az időközben bekövetkezett halála is szerepet játszott. Az irodalomtudomány ez idő alatt is folyamatosan a különféle művelődési koncepciók összeütközésének terepe volt. Az elvileg nem irányzatok alapján elkülönülő, a szerkesztői szem-

⁸³ Vö. DOBRENKO 1997b.

⁸⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy megkérdőjelezném a „totalitarizmus” megjelölés használhatóságát a szovjet-típusú rendszerekre. Mindemellett a totalitarizmus fogalmát érintő vitákban a terminus differenciált használata mellett érvelő történészekkel értek egyet.

⁸⁵ Lásd például CLARK 1995. DOBRENKO 2001:169; 304. sk.; 341. sk. A második világháború lezárulását követően a leningrádi politikai-kulturális elit elleni markáns támadás legismertebb dokumentuma: ZSDANOV Andrej 1946/1949. Leningrád viszonylagos különállásáról lásd még LYGO 2006. A leningrádi folyóiratok bírálatakor Zsdanov által kiemelt Zoscsenkónak a sztálinista rezsimhez fűződő ellentmondásos viszonya is árnyalja a „monolitikus” képet. Ehhez lásd LIVERS 2004, különösen: 91. skk. Amint azt Jochen-Ulrich Peters bemutatta, Zoscsenkó a „szocialista realista” nyelv ügyes használójának bizonyult. PETERS 1990. A Zsdanov által kiemelt másik szerző, Anna Ahmatova viszonyáról a „szocialista realizmushoz” lásd WALLACE 1990.

léletet tekintve azonban mégiscsak különbségeket mutató folyóiratok között nem volt ritka a feszültség, említhető például az *Oktyabr* és a *Novij mir* éles konfliktusa 1948–1949-ben.⁸⁶

Jelzésszerű, hogy a hatalmi hierarchiában magasan álló írók és kritikusok az ötvenes évek fordulóján és később is gyakran kifogásolták, hogy a kritikai életben tovább élnek a „meghaladott” nézeteket képviselő (proletkultos, rappista, marrista, szubjektív idealista, vulgáris materialista, energetista, freudista, az örök visszatérés gondolatát hirdető, formalista, esztétista, naturalista stb.) csoportok, s a szerkesztői döntéseket, valamint a kritikák értékítéletét a csoportthovatartozás befolyásolja, nem az egységes kritériumrendszer kialakításának igénye.⁸⁷ Természetes módon a fenti megnevezésekkel illetett csoportok számára ez nem öndefiníció volt, képviselői publikációikban a szocialista realizmus híveiként jelenítették meg önmagukat, s a szocialista realista kritikai szótár segítségével fogalmazták meg esztétikai programjuk egyes mozzanatait, s inkább a szocialista realizmus fogalmát igyekeztek saját értékválasztásaik felé eltolni. Sztálin uralma alatt és után így a „szocialista realizmusról” többféle elképzelés volt egyidejűleg forgalomban, s emellett, mint alább látni fogjuk, a diakrón változásokkal is számolni kell, melyben a politikai döntéshozók személyének vagy céljainak megváltozása mindig a jelentés eltolódásával járt.

Amikor a szocreálhoz közelítünk, nem biztos tehát, hogy pusztán elméleti tételek után érdemes kutatnunk. Dobrenko *The Political Economy of Socialist Realism* (2007) című könyvében amellet érvelt, hogy a létező szocializmus központi jegyének nem a gazdasági rendszert kell tartanunk, hanem a mindent felfaló szocialista realista diskurzus működtetését.⁸⁸ Felfogása szerint a szocializmus gazdaságtörténeti szempontból valójában nem különbözik az államkapitalizmus egy formájától, s a rendszer lényegét inkább olyan jelek, szimbólumok, motívumok alkotta hálózat termelésében látja, mely a társadalmi léptékű erőszak és szegénység közösségi értelmezését működtette. A folyamat célja nem egyszerűen szövegek előállítása, hanem az olvasó átalakítása olyan kritikussá, aki saját középszerű vagy azzá vált ízlését képes artikulálni, esetleges kreativitását önfegyelmező gyakorlatok által kordában tartani, vagyis az ember átformálása önmaga cenzorává.

Amint azt az alábbiakban kifejtem majd, jelen könyv a fogalmat ehhez hasonlóan használja: szocreál alatt olyan elvek, értelmezési-olvasási gyakorlatok, szimbólumok és motívumok hálózatát érti, mely egy komplex kommunikációs

⁸⁶ LAHUSEN 1997b: 169. sk.

⁸⁷ Lásd például JEGOLIN 1949; FAGYEJEV 1950/1951; TRIFONOVA 1950/1951; JERMILOV 1951; OZEROV 1953/1954; LEKTORSZKIJ 1953/1954.

⁸⁸ DOBRENKO 2007.

rendszert – szűkebben, az irodalomkritika területén egy kritikai nyelvet⁸⁹ – alkot, melynek végső célja a folyamatban részt vevő felek átalakítása, egymáshoz hasonlítása, de oly módon, hogy a rendszer még éppen fenntartható legyen. Ilyen értelemben a szocialista realizmus valóban a huszadik század egyik legnagyobb homogenizációs projektje volt, mely azonban csak úgy működhetett, hogy egy minimális rugalmasságot megtartott, s ez az államosított elnyomó gyakorlatokkal párosítva biztosította fennmaradását.

A SZOCIALISTA REALIZMUS EREDETE

A „szocialista realizmus” monolit felfogása, ha az eddigiekben netán ez a látszat keletkezett volna, nem nyugati találmány. Éppen ellenkezőleg: maga a szovjet művelődéstudomány közvetítette ezt az elképzelést, melyet aztán számos nyugati értelmező át is vett. A fogalom változhatatlan (ha úgy tetszik, ahistorikus) egysége sarkalatos pontját képezte ennek a szocialistarealizmus-elméletnek: történetét a szovjet – és nyomában a többi kelet-európai – irodalomtudomány organikus kifejlésként ábrázolta. Egy olyan, a bibliai leszármazástörténetekre emlékeztető genealógiát vázolt fel, melyben minden jelentős szocialista realista író szerepet kapott mint mester és tanítvány, mint „atyá” és „fiú”. A sors ironiája, hogy annak a regénynek a címe, mely Maxim Gorkijt az „alapító atyává” avatta, *Az anya* (1906) volt. Az intézményesített legenda szerint az alkotó magával Leninnel konzultált művének elkészítése közben, így a „demiurgoszi” vezérszereppel összhangban⁹⁰ a politikust tették meg ihletforrássá, s ez az isteni lehellet Gorkij regényét egyszeriben szent szöveggé avatta, a szovjet művelődés középpontjába helyezte. Egyszerre pedig a szocialista realizmus mint irodalmi irányzat kivételességét is biztosította.

Mint arra már korábban is többször utaltam, meglehetősen gazdagon dokumentálható, hogy a szocialista realizmusról kialakított egységes kép és elbeszélés hamis. Valójában a legtöbb szerző, melynek ilyen-olyan módon köze volt az irányzathoz, keserű és hosszan tartó rivalizálásba merült, mely szépírói gyakorlatukat és elméleti állásfoglalásaikat is messzemenően befolyásolta.⁹¹ Amíg *Az anya* nem vált az „új írásmód” mintájává, a legtöbb kritikus, tekintet nélkül po-

⁸⁹ A szocialista realizmusról mint nyelvről John Pocock „politikai nyelvekről” alkotott, rugalmas elmélete nyomán kezdtem el gondolkodni. Lásd főként POCOCC 2009.

⁹⁰ Májig tartó vita folyik a történészek körében Lenin szerepéről a huszadik században és a bolsevik mozgalom történetében, mely a demiurgoszi metafora használhatóságát is érinti, ebbe nem kívánok részletesen belemenni. Lenint inkább politikai, mint eszmei előkészítő szerepében látom kulcsfigurának. A Lenin-kultuszról és annak általam meggyőzőnek tartott vallási párhuzamairól lásd TUMARKIN 1997.

⁹¹ CLARK 2000: 28.

litikai és ideológiai alapállására, nem ünnepelte minden fenntartás nélkül a sztálini korszakban *opus magnummá* emelt művet – még maga Gorkij is apologetikus hangnemben beszélt a regényről. A későbbiekben a regényt újabb és újabb cenzúrának vetették alá, így a „minta” maga is folyamatosan módosult.⁹² A forradalom utáni évtizedben a kulturális színteret valóban versengő művészeti projektek töltötték be, melyek közt ugyan nem jelenhetett meg olyan opció, mely nem ünnepelte az új rendszert, de a jövőről gyakran más-más elképzelésük volt. Akkor, vagyis a politikai erőviszonyok viszonylagos kiegyenlítettségének állapotában, még nem lehetett tudni, hogy ezek közül melyik művelődési koncepció fog hosszú távon érvényesülni, mint ahogy azt sem, hogy lesz-e olyan, amely egyértelműen fölékerekedik a többinek, és hegemoniára tör.

A „szocialista realizmus” fogalmának bevezetése az 1930-as elején több év-számhoz is köthető. Még 1927-ben az első ötéves terv elindításával Sztálin „kulturális forradalomra” hívta fel a „dolgozó népet”. Onnantól kezdve a RAPP és utódszervezeteinek dominanciája fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan a szervezet által előnyben részesített irodalmi áramlatnak a primátusa is megtört. A RAPP által támogatott „proletár realizmus” a valószerűséget és a lélektani ábrázolást kérte számon az írókon, a túlzott heroizmustól azonban óvott, nem úgy, mint az egyik legfontosabb rivális elképzelés, a „forradalmi romantika”, mely ettől kezdve nagyobb teret kapott.⁹³ Bár a proletár realizmus néhány reprezentatív alkotása nem szorult ki a kánonból az 1930-as évek során, és a RAPP legfontosabb tisztviselői közül többen fontos szerephez jutottak a későbbiekben is, a forradalmi romantika monumentalitása és mitikus heroizmusa az előbbieknél nagyobb szerephez jutott a szocialista realista irányzat kialakításában. Ahogy Sztálin, úgy az új kánon középpontjába került Makszim Gorkij is vonzódott a kiemelkedő hősfigurákhoz.

Gorkijt elsőszámú példaképül 1931-ben állították az írók elé, aki néhány rövidebb látogatás után le is telepedett a Szovjetunióban. Hogy előkészítsék a terepet a szocialista realizmus számára, 1932 áprilisában minden irodalmi társaságot feloszlattak, beleértve a RAPP-ot is, és létrehozták az egyetlen és központosított író(szak)szervezetet, a Szovjet Írószövetséget, melybe kötelező volt a belépés. A következő hónapban a széles nyilvánosság a „szocialista realizmus” terminust az Írószövetség egyik vezető tisztviselőjének, Ivan Gronszkijnek a beszédéből ismerhette meg.⁹⁴ Gronszkij és Valerij Kirpotyin az elkövetkező években

⁹² GERESEN Ágnes 1998.

⁹³ CLARK 2000: 32.

⁹⁴ ERMOLAEV 1963: 144. sk. A szerző felhívja a figyelmet arra a körülményre is, hogy a *Pravda* 1932. május 9-i számának vezércikke még a „dialektikus materializmus módszerét” ajánlja az írók figyelmébe, vagyis a váltás még nem vált ekkor hivatalos politikává.

számos alkalommal visszatértek a fogalomra,⁹⁵ mely így lassan forgalomba került, és ezzel együtt megkezdődött az a folyamat is, melynek során a szocialista realista „alkotómódszer” kifejtése ürügyén korábbi kulturális koncepciókat is igyekeztek visszacsempészni a diskurzusba. A korábbi RAPP-titkár Vlagyimir Jermilov például az „eleven nép” ábrázolását dicsérte Jevgenyij Gabrilovics *Négy történet* (1932) című művében, így próbálva visszacsempészni az „eleven ember” rappisták számára oly fontos fogalmát.⁹⁶ 1934 augusztusában, a Szovjet Írószövetség I. Kongresszusán történt a legkomolyabb nyilvános-közösségi⁹⁷ kísérlet arra, hogy az irodalomkritika nyelvébe 1932 szeptemberétől bevezetett szocialista realizmust meghatározzák. Az itt elhangzott előadások közül Zsdanové klasszikussá vált, s Gorkij irodalomról szóló (szokás szerint megrostált)⁹⁸ esszéi és Lenin *Pártszervezet és pártirodalom* (1905) című tanulmánya mellett a fogalom értelmezésének egyik legfontosabb referenciapontját sokáig ez a beszéd képezte.

Mindazonáltal a kongresszuson még számos irodalomfelfogás megjelenhetett, akár a főreferátorok részéről is, akik között ott volt Karl Radek és Nyikolaj Buharin is – utóbbit azonban az igényesebb, minőségi irodalomért síkra szálló beszédéért a proletárirók felháborodása miatt bírálathoz részesítette a Párt.⁹⁹ 1936 tavasza előtt a szocialista realizmus mellett más irodalomfelfogások is léteztek: az irodalompolitikában főszerephez jutó Alekszandr Scserbakov 1935 végén Sztálinnak írt levele például arról tanúskodik, hogy az egyes irodalmi csoportosulások igyekeztek nyomást gyakorolni rá irányzatokhoz kötődő folyóiratok indítása érdekében.¹⁰⁰ Vagyis utóbbiak még hittek abban, hogy számottevő érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek, és ez egy kivitelezhető kultúrpolitikai lehetőség.

Politika és irodalom viszonyát tehát még akkor sem lehet egyirányú folyamattá egyszerűsíteni, ha számos szovjet irodalmi mű újságírói szemléletet tükröz.¹⁰¹ Különösen nehezen védhető a kérdéses elképzelés, ha figyelembe vesszük, hogy a politika nem valamiféle egységes entitás, egy egyszemélyi vezető akaratának gépies megvalósítása, hanem diszkurzív természetű: a sokszor „hivatalosnak” nevezett politikai vélemény közösségileg formálódik, még akkor is, ha forrása

⁹⁵ GERE BEN Ágnes 1998.

⁹⁶ ERMOLAEV 1963: 151.

⁹⁷ A kongresszus elképesztő méreteiről a legjobb és legpontosabb leírást lásd ROBIN 1986: 31–65.

⁹⁸ A sztálinista cenzúra mértékéről és legfontosabb célpontjairól képet alkothatunk Jermolajev újabb munkája alapján: ERMOLAEV 1997, különösen: 51–139.

⁹⁹ ERMOLAEV 1963: 143.

¹⁰⁰ RCHIDNI (Legújabb Kori Dokumentumok Örzésének és Tanulmányozásának Oroszországi Központja), f. 88. op. 1. d. 473. 2. Idézi GERE BEN Ágnes 1998.

¹⁰¹ CLARK 2000: 7–8.

egy szakrális tisztelettel övezett személy vagy szöveg.¹⁰² Természetesen maga a szövegértelmezés is diszkurzív folyamat, melyben ráadásul a legfelső politikai vezetők nem vehettek részt állandó jelleggel, lévén nem az volt az egyetlen és legfontosabb elfoglaltságuk, hogy regényeket olvassanak – még az ebből a szempontból extrém esetet jelentő Sztálin is inkább csak a történelmi szakmunkákat kísérte egy diktátorhoz képest meglepően intenzív figyelemmel.¹⁰³ Továbbá nemcsak az irodalmi művek, hanem művelődést érintő párthatározatokat is applikálni kellett adott helyzetekre, mely elsősorban a középkáderek feladata volt, vagyis ismét lokális eltérésekhez vezethetett a gyakorlatban. Ez ugyanakkor visszahatott az elitre is, hiszen az alsóbb szintek különböző választásai az informális kapcsolathálón keresztül a pártvezetés szemben álló frakcióig gyűrűzött fel, ahol számított, ki milyen támogatottsággal rendelkezik a középkáderek közt. Mindebből adódóan egy olyan diszkurzív tér nyílt meg, melyet a bizalmi személyek és a vezető kulturális káderek versengő értelmezései uralnak.¹⁰⁴

Az a törekvés, hogy az intézményes struktúra megerősítésével – így például funkciójukat tekintve párhuzamos állami és pártszervek létrehozásával – fokozzák az ellenőrzés mértékét, nagyon sokszor nem érte el a kívánt hatást. Sőt, amint az Leonyid Heller és Antoine Baudin a zsdanovi propagandagépezet működését strukturáltan bemutató tanulmányából kiderül, ez inkább folytonos rivalizáláshoz, az intézmények autonómiaharcahoz vezetett, vagyis a központosító szándék könnyen decentralizáló eredménnyel járhatott.¹⁰⁵ A későbbiekben látható lesz, hogy a magyar közeg alapján is hasonló következtetések vonhatók le: a kommunista propaganda és a nyilvánosság kontrolljának olyan intézményei, mint a Szikra Kiadó és az Országos Könyvhivatal (illetve az MDP Könyvbizottsága), vagy a Magyar–Szovjet Társaság és más tömegszervezetek között hatásköri viták és a minél nagyobb önálló cselekvési térért folytatott versengés volt jellemző.

Efféle logika mentén alakuló folyamatok figyelhetők meg a szovjet irodalomtudomány és esztétika terminológiai vitái során is, melyek célja a marxista-

¹⁰² Arra, hogy Sztálin és közvetlen környezete hogyan alakította a kultúrpolitikát, lebilincselően érdekes bepillantást ad a Yale University Press *Annals of Communism* nevezetű, újonnan előkerült dokumentumokat tömegével közreadó sorozatában megjelent *Soviet Culture and Power* című vaskos kötet. Ebből kitűnően látható, hogy Sztálin közel sem tudta mindig átvenni akaratát, nem volt ritka, hogy kénytelen volt meghátrálni a „szárnysegédek” koordinált fellépése nyomán. Vö. CLARK–DOBRENKO–ARTIZOV–NAUMOV 2007.

¹⁰³ Ehhez lásd PLATT–BRANDENBERGER 2006.

¹⁰⁴ Ahogy James von Geldern fogalmazott: „A szovjet tömegkultúra [...] olyan közösségi kultúra [volt], melyet következtetlenségek, egymásnak ellentmondó követelmények és folyamatosan változó igények szabdalnak. Azok a történészek és regényírók, akik az állam segítségére voltak a történelem újraírásában, gyakran egymással vagy az állami tisztviselőkkel konfliktusban álltak. Nem annyira abban látták feladatukat, hogy a pártot szolgálják, mintsem abban, hogy a szovjet társadalom átszervezését, újrendezését irányítsák.” GELDERN 2006: 328.

¹⁰⁵ HELLER–BAUDIN 1993.

leninista ismeretelméletnek megfelelően a szavak és jelentések végleges rögzítése lett volna,¹⁰⁶ ugyanakkor a fogalmak sokszor egyre érthetlenebbé váltak a politikai mozgástér tágítását vagy épp szűkítését célzó „kódosítás” nyomán, s az aktuális diszkurzív situációban ugyanazon terminus „jelentésének” meghatározásához esetről esetre mindig egy az örökérvényűség igényével fellépő „dekódolási” aktusra volt szükség.¹⁰⁷

Ilyen körülmények között, ismétlem, nagyon nehéz leíró módon meghatározni, mi is az a „szocialista realizmus”. Bár úgy vélem, a művészetelméleti, stílustörténeti, politikatörténeti, intézménytörténeti, társadalomtörténeti vagy éppen antropológiai megközelítések tapasztalatai nem zárhatóak ki a vizsgálódás köréből, sőt – ahogy azt magam is tettem az eddigiekben – nagyon is érdemes belátásaikra építeni, a szocialista realizmus fogalmát merészebben el kellene távolítani az elméleti síktól, s értelmezésekor nagyobb szerepet kellene juttatni a retorikai dimenzióknak. A szocialista realizmust nyelvi képződményként is lehetséges vizsgálni.

A SZOCIALISTA REALIZMUS MINT NYELV

A kulturális antropológiai megközelítés képviselői is próbálták ilyen irányba elmozdítani a diskurzust: a szocialista realizmust nem a lefektetett esztétikai elvárások, hanem az elkészült irodalmi produktumok felől közelítik meg.¹⁰⁸ Innen nézve a szocialista realizmus sajátos irodalmi nyelvként is értelmezhető. Clark megfigyelése szerint:

Ha egy író azt szerette volna, hogy regényét megjelentessék, a megfelelő nyelvet (jelzőket, kulcsszavakat, készen kapott képeket stb.) és szintaxist (az események hagyományos elrendezése, mely az eredeti mintákat követi) kellett használnia. Azzal, hogy így tett, voltaképp egy rituális aktus révén megerősítette az állam felé hűségét. Amint ezt megtette, regénye „pártszerűnek” volt mondható. Azonban játéktere megmaradt [...] [amennyiben a szigorú konvenciórendszer tükrében a] szokásos jelek és jelenetek legkisebb átrendezése, hangsúlyáthelyezése vagy árnyalása is új jelentések forrásává válhat. Az efféle változások néha alig észlelhetők a szocialista realista hagyományban járatlan külső szemlélő számára, de a legtöbb szovjet olvasó számára szembetűnő volt.¹⁰⁹

¹⁰⁶ ROBIN 1986; HELLER Leonid 1997: 59–60.

¹⁰⁷ Uo. 60–61.

¹⁰⁸ Erre már magyar példa is akad, vö. BALÁZS 2007.

¹⁰⁹ CLARK 2000: 13.

A központi kérdés itt úgy fogalmazható át, hogy a nyelv sajátos működés módja miként aknázhatja alá a politikai rítusok működését, működtetését. Bár Clark intencionált aktusokról beszél, ez szükségtelenül beszűkíti a problémát, nem szükséges a nyelv eszközjellegét hangsúlyoznunk a jelentések megképződésének elemzésekor. Hiszen nem elsősorban az az érdekes, hogy az író hogyan próbálta a sorok között átvinni az üzenetét, sokkal inkább az a folyamat, melynek során egy nyelvi jelet a befogadó „kódolt”, rejtett üzenetként értelmez. A rendszer működése szempontjából, mint látni fogjuk, voltaképpen mindegy is, hogy a konvencióktól való eltérés szándékos változtatás eredménye volt-e, vagy a nyelv materialitásának, a jelölők játékának, a trópusok működésének köszönhető: a jelentés semmiképp sem rögzíthető végérvényesen, még ha a marxista-leninista ismeretelmélet ezt másként gondolta is. Amikor arról beszélünk, hogy „a” politika közvetlenül irányította, totális ellenőrzése alá vonta „az” irodalmat, erről a dimenzióról automatikusan elfeledkezünk, mintegy zárójelbe tesszük.

A nyelvi működés komplexitása azonban nem csupán a szerzők vagy az értelmezők mozgásterét tágította. Nem egyszerűen arról van szó, amire a fenti idézet is utal, ti. hogy a rituális követelmények teljesítésével az író nyilvánosan megerősítette lojalitását a fennálló rendszerhez. Bár talán hajlamosak vagyunk az ellenkezőjét gondolni, az így létrejövő, a szövegalkotás ritualizációjából fakadóan behatárolt, a nyelv működés módjából következően mégis újra megnyíló értelmezői mozgástér a legszűkebb politikai elitet szolgálja: ha a mű többféle értelmezés felé nyitott, akkor egyszerre valósítható meg az író és az értelmező ellenőrzése. Hiszen a jelentés rögzítését, azonosítását feladatnak tudó mindenkor cenzornak azzal is számolnia kellett, hogy ha rendszerellenesként értelmez egy, a „formai” követelményeknek látszólag megfelelő művet, ő maga is könnyen felelősségre vonható lesz.

Ez a sztálinista diktatúra véleményem szerint egyik legfontosabb jellemzőjére világít rá: az ellenőrzés az irodalom területén úgy valósult meg, hogy egyrészt a produkciós oldalt irányítandó, kellőképpen homályos és ellentmondásos feltételrendszert állítottak fel, melynek nem lehet megfelelni, s így bármikor bárki felelősségre vonható; másrészt egy szűk, ám plurális mezőt tartottak fenn, melyen a kulcsfogalmakra és a művekre vonatkozóan egyaránt többféle értelmezés volt jelen, anélkül azonban, hogy ezt a pluralitást bevallották volna, sőt az „egység” folyamatos hangsúlyozásával el is fedték azt.

A politikai vezetésen belüli vélt vagy valós különbségek hivatkozási alapot nyújthattak a művészek számára, amikor sérelem érte őket. Amikor a régi bolsevikok közé tartozó Fjodor Vjasziljevics Gladkov Az *eskü* (1944) című művét megnyirbálták, a szovjet titkosszolgálat értesülései szerint a szerző nem magát a cenzort hibáztatta, aki lényegében érintetlenül engedte volna közzétenni al-

kotását, hanem az Agitprop-vezető Georgij Fjodorovics Alekszandrovot és bürokratáit, akik mélyrehatóbban avatkoztak a szövegbe, s abbéli fájdalmanak adott hangot, hogy az írók nem kapnak határozott iránymutatást, így azt sem tudják, mihez kell igazodniuk. Nosztalgiával idézi fel, hogy „[v]olt idő, amikor az írók – köztük én magam is – eszmét cseréltek Sztálinnal az irodalomról, de most még színe elé sem engednek senkit, sőt az írók levelei sem érik őt utol.”¹¹⁰ Az irodalomkritikus I. Lezsnyev (vagyis az álnév mögött rejtőző Iszaj Grigorjevics Altsuler), az ún. nemzeti bolsevizmus egyik kiemelkedő képviselője arról számolt be, hogy „ma sok író elveszettnek érzi magát. Vsevolod Ivanov említette, hogy lehetetlenség írni, mert »nincs hangvilla«. Kész volna együtt haladni a Párttal, de ahhoz van szokva, hogy útmutatást kapjon, nem pedig bunkósbotot. / Ahelyett, hogy elmagyaráznák az íróknak az események jelentését és megjelölnék, mely kérdéseket kellene felvetni, ide-oda rángatják és gyakorlatilag a kétszínű pártellenes alakokat segítik”, mint amilyen riválisa, az irodalmi funkcionárius és regényíró Konsztantyin Alekszandrovics Fegyin.¹¹¹ Mihail Mihajlovics Zosczenko miután *Napfelkelte előtt* című kisregényéért keményen megbírálták, Alekszej Dmitrijevic Szperanszkij akadémiussal közösen levelet írt Sztálinnak. A KGB-nek így számolt be erről Zosczenko: „Balszerencsés voltam. [...] a levelet épp akkor küldtük el, amikor Sztálin elvtárs Teheránba ment, így Scserbakov kezébe jutott, aki Sztálin elvtársat helyettesítette. De Scserbakov érthető módon másként járt el, mint ahogy Sztálin elvtárs tette volna.”¹¹²

Természetesen Gladkovnak és Zosczenkónak már jól felfogott politikai érdekből is azt kellett feltételeznie, hogy Sztálin személyesen másként járt volna el, ha megismeri ügyét, mint az apparátus. Az idézetek azonban arról is árulkodhatnak, hogy miközben valóban Sztálin volt a kultúrpolitikai határozatok kútfeje, a művészekkel való érintkezését igyekezett visszaszorítani, és egy olyan plurális közeget teremteni, melyben a művészeti-tudományos élet szereplői egymás ellen kijátszhatóak. Az itt érzékeltetett politikai technikát nemcsak a sztálinista rendszer alkalmazta, Hruscsov fejlesztette tökélyre, a magyar olvasó pedig a kádárista művelődéspolitikai működésének alapmintázatára ismerhet rá, mely egyben arra is rámutat, hogy a sztálinizmus gyakorlatából a Kádár-rendszer – minden igen sikeres, mert a köztudatot máig meghatározó önelhárító kísérlete ellenére – jelentős mértékben merített.

Amennyiben engedünk annak a gondolatkísérletnek, mely a sztálinista irodalomtudományt, azaz a szocialista realizmust nem rendszeres esztétikának, nem elsősorban művészetelméletnek, sokkal inkább nyelvnek tekinti, az elter-

¹¹⁰ CLARK–DOBRENKO–ARTIZOV–NAUMOV 2007: 389.

¹¹¹ Uo. 386.

¹¹² Uo. 372.

jedését pedig nyelvtanulási folyamatnak, melynek során sokféle háttérű irodalmár próbálja azt elsajátítani, s tesz azon kijelentéseket, méghozzá oly módon, hogy a saját ízlésével, értékválasztásaival, preferenciarendszerével ne kelljen radikálisan szakítania, egy olyan modellt kapunk, mely sokkal érzékenyebb a belső megosztottságra és a helyi különbségekre.

Ez annál is inkább kíváncsú, mert a szocialista realizmus értelmezésekor nemcsak a Szovjetunió belüli különbségekkel kell számolnunk, hanem az egész szovjetizált térséggel: ez egy olyan tény, amiről a nyugati és keleti szovjetológusok egyaránt hajlamosak megfeledkezni. Hiszen ha egyet is értünk azzal a történeti konstrukcióval, mely a szocialista realizmusban a (befolyásolt) tömegigényekre ráépülő jelenséget lát, melyet a hatalmi elit politikai céljainak megfelelően felhasznált, kisajátított, intézményesített és végső soron kikényszerített, akkor sem mehetünk el amellett szótlanul, hogy az ún. szatellitállamok helyzete – ezt aligha kell magyarázni – gyökeresen más volt, mint a Szovjetunióé. A szocialista realizmus – részben politikai-történeti okokból – különösen Magyarországon nem támaszkodhatott olyan mértékű új (egyszerre nevelt és nevelő) olvasóközönségre, mint a fogalom szülőhazájában, s nem voltak meg – vagy legalábbis jóval gyengébbek voltak – azok az intellektuális és művészi hagyományok, melyek a szocialista realizmus meghonosodását megkönnyítették volna. Bár még egyes kelet-európai államokra is igaz lehet, hogy (kisebb) részben társadalmi igény nyomán keletkezett, Magyarország esetében azonban a jelek szerint nem ez volt a helyzet. Itt a kényszerítő gyakorlatoknak nagyobb szerep jutott a szocialista realizmus meghonosításában. Ugyan a jelenség magától értetődő módon nem korlátozható irodalmi jelenséggé, ez a könyv irodalomtörténeti szempontból vizsgálja elsősorban, s azon belül is a szocialista realista kritikai nyelv bevezetését és intézményes biztosítását szeretné körüljárni. Az alábbiakban először a szocialista realizmus közvetítésének legfontosabb intézményei közül veszem szemügyre azokat, melyek eddig kevés figyelmet kaptak, majd a szocreál bevezetésének sokfelé elágazó diszkurzív folyamatait igyekszem feltérképezni.

M á s o d i k r é s z

AZ IRODALMI SZOVJETIZÁLÁS KEZDETEI

KÖNYVKIADÁS A KOALÍCIÓS ÉVEKBEN

A SZIKRA NYOMDAI, IRODALMI ÉS LAPKIADÓ VÁLLALAT

A Kádár-korszak történetírása, legyen szó bármilyen műfajú szövegről, a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Rt. működésének kezdeti időszakát a szocialista könyvkiadás alapjainak dicsőséges lefektetéseként beszélte el. A ritkán részletezett „kezdeti nehézségek” említése ebben a narratívában leginkább csak azt a funkciót látta el, hogy alkalmat adjon azok hősi erőfeszítéssel történő legyőzésére, melyhez természetesen elengedhetetlenül hozzájárult a szovjetek „baráti támogatása”. A Szikra alapításának és kezdeti működésének epizódja tökéletesen illeszkedett a „felszabadulástól” a „demokratikus néphatalom megszilárdításáig” tartó tágabb politikai sikertörténetbe. A fennmaradt iratanyagra támaszkodva azonban valamelyest árnyaltabb kép alkotható arról, hogy miként indult meg a munka a kiadóban és milyen helyzetben volt kezdetben versenytársaihoz képest – beleértve az egyházi könyvkiadókat, melyeket az említett időszakban gyakran úgy kezeltek, mintha nem is léteztek volna. Az alábbiakban nem vállalkozhatok a szerteágazó tevékenységű vállalat működésének rendszeres feldolgozására, csupán néhány hangsúlyt szeretnék áthelyezni, elsősorban a könyvkiadásra és könyvterjesztésre vonatkozóan, noha a dolog természetéből fakadóan érvelésemben szerepet kap a sajtókiadás is.

A Szikra kiadó megalapításának körülményeit illetően nem sokat tehetek hozzá a már ismert történethez. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége már 1944. november 7-i szegedi ülésén határozott megalapításáról: a szervezési munkálatok vezetését Vas Zoltánra bízta, az első kiadói tervet pedig Révai József dolgozta ki. A nyomdai tevékenység Háy Károly László és Sulyok Béla irányításával még helyben, Szegeden kezdődött meg. A Vörös Hadsereg támogatásától kísérve Vas Zoltán azonban már az ostrom alatt, 1945. január 16-án lefoglalta a Szikra számára a Pallas és Stádium nyomdát: a hónap végétől így a kiadó budapesti székhellyel működhetett. A munka beindítását és a Szikra igazgatását Cserépfalvi Imre vállalta.

AZ INFRASTRUKTÚRA

A korábban szélsőjobboldali kiadványokat is megjelentető Pallas és Stádium több üzemből álló nyomdája viszonylagos épségben vészelte át a világháború leghosszabb és egyik legnagyobb ostromát.¹¹³ Egy rommá lőtt városban ez már önmagában is igen sokat jelentett, hiszen a nagyobb nyomdák közül a Pátria és a Franklin tulajdonában lévők gyakorlatilag megsemmisültek.¹¹⁴ Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy ez masszív, megbízható technikai hátteret biztosított. Annak ellenére, hogy a szovjet előrenyomulással párhuzamosan – az elfoglalt területeken szabad mozgást biztosító különleges igazolványok birtokában – a kommunisták keríthették birtokukba az épségben és felügyelet nélkül maradt nyomdai gépeket,¹¹⁵ folyamatosan technikai problémákkal küszködtek, az alkatrész-utánpótlás akadózásától vagy megszűnésétől nyilván nem függetlenül. Horváth Márton még 1946 januárjában is arról számolt be Révai Józsefnek, hogy mindössze három kifogástalanul működő szedőgépre számíthatnak, s bár többet is használnak, azok megbízhatatlanok, előfordul, hogy újra kell szedni a könyvet, ami késlekedést okoz.¹¹⁶

A nyomdagépek felügyelete, dolgozzanak bár kisebb-nagyobb hibákkal vagy hibátlanul, önmagában még nem biztosított döntő versenyelőnyt a Szikra számára az induláskor, hiszen a Révai Testvérek vagy a Szent István Társulat üzemait, a kisebb vállalkozások közül pedig a Forrás vagy a Hungária nyomdáját például szintén nem sújtotta végzetes találat az ostrom alatt.¹¹⁷ A gépek birtoklása mellett épp olyan fontos volt, hogy azok *működésének feltételeit* biztosítsák. Ez azonban egyáltalán nem volt egyszerű feladat tél és tavasz fordulóján. A nyomdagépek zavartalan üzemeltetéséhez ugyanis legalább húsz fokos hőmérséklet szükségesített, ezt viszont a kitört ablakok pótlása nélkül nehezen lehetett elérni. Az üveg ritka árucikk volt, a közellátási kormánybiztos utalhatta csak ki. Egy 1945 március elején kelt jelentés arról tájékoztatta az MKP Központi Vezetőségét, hogy bár a kiutalás meglehetősen lassan zajlott, a Szikra megkapta a szükséges üvegmenyiséget.¹¹⁸ Legfeljebb az eljárás késlekedése okozhat meglepetést, ha tudjuk: a közellátási kormánybiztos nem volt más, mint Vas Zoltán, aki a Szikra

¹¹³ CSERÉPFALVI 1989: 16–18. Az ostrom méreteiről lásd UNGVÁRY 2005a: 317–323. A harcok hevesességét illetően csak Sztálingrád, Leningrád és Varsó ostroma vetekedhet a budapesti ütközettel. Uo. 9.

¹¹⁴ ZÖLD 1985: 243.

¹¹⁵ Vö. VARGA Sándor 1985: 32–34.

¹¹⁶ Horváth Márton Révai Józsefnek, Budapest, 1946. január 10., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

¹¹⁷ VARGA Sándor 1985: 44; MÉSZÁROS 1998: 240.

¹¹⁸ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe. Ugyanebben a dokumentumban az Elektromos Művek és a fővárosi szervek ellen is panasszal éltek a Szikra vezetői, akik állításuk szerint nem segítették elő, hogy villanyáramot kapjon a nyomda.

megszervezése után sem vette le a kezét a vállalatról, annak felső szintű gazdasági pártellenőrzését biztosította.¹¹⁹ Innen érthető az is, hogy az MKP minden más politikai pártot hónapokkal megelőzve már februárban megnyithatta könyvesboltját, mely a városban egyedülálló módon üvegkirakattal rendelkezett.¹²⁰

A Vörös Hadsereg jelenléte valóban számos előnyt biztosított a kommunisták számára a már említetteken kívül is. A szovjet városi parancsnokság arra törekedett, hogy a nem kommunista kézen lévő nyomdák üzemeltetését legalább átmenetileg felfüggeszék: február–március folyamán ezek közül többet lepecsételtek, s ha nem volt a vállalatok mögött megfelelő politikai lobbierő, csak lassan adták meg a működési engedélyt. A Forrás nyomda, melyet a pártközi megállapodások alkalmával a Szociáldemokrata Párt rendelkezésére bocsátottak, még viszonylag hamar elkezdhette a munkát,¹²¹ a Révai Testvérek üzeme azonban május végéig lakat alatt pihent,¹²² akárcsak a Szent István Társulat nyomdája.¹²³ A Szikra meglehetősen épen fennmaradt iratanyagában nincs nyoma, hogy a nyomdai munkálatokat adminisztratív okokból fel kellett függeszteni, s ha esetleg le is állt emiatt a munka, az az ügymenet folyamatosságából következően csak nagyon rövid időre történhetett.

A PAPÍRKÉRDÉS

Sokkal komolyabb gondot okozott a papírhíány. Azok a papírkészletek, melyeket a kommunisták – a már fent jelzett előjogok birtokában – a front mögött elsőként birtokukba vehettek,¹²⁴ nem sokáig fedezték a szükségleteket. Ehhez járult, hogy a könyvkiadás irányítása az ezen a téren kevés tapasztalattal rendelkező König Frigyes kezébe került, aki inkább politikai szempontok alapján igyekezett döntéseket hozni, így háttérbe szorult a gazdaságosság és a hatékonyság kérdése.¹²⁵

¹¹⁹ TAMÁS 1981: 186. Vannak köszönhető, hogy a Szikra megalakulásakor soron kívül hitelt kapott, melynek folyósítására a bankok a bizonytalan gazdasági-politikai körülmények közt nem szívesen vállalkoztak. Vö. CSERÉPFALVI 1989: 17.

¹²⁰ VARGA Sándor 1985: 48–49; 39; 383.

¹²¹ Uo. 44.

¹²² Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság 1947. január 1-i megnyitó forintmérlege és az igazgatóság üzleti jelentése a XLIX. évi rendes közgyűléshez az 1943. július 1-től 1946. december 31-ig terjedő időszakról, Budapest, 1947., MNL OL XXIX—I—34 (Szépirodalmi Kiadó iratai), 131. raktár, 11. polc, 3. negyed, 4. szint

¹²³ MÉSZÁROS 1998: 240.

¹²⁴ VARGA Sándor 1985: 30–32. Rákosi és Vorosilov marsall közbenjárására a hadizsákmányként lefoglalt papír is a Szikrához került. Vö. König Frigyes Horváth Antalnak, Budapest, 1945. december 3., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. őe.

¹²⁵ A párton belüli szakemberek a felelőtlen gazdálkodásra már 1945 első felében felhívták a figyelmet. Lásd például Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

A problémák nemcsak a könyvkiadót érintették: folyamatosan próbálkoztak az átszervezéssel és a vezetői poszton többször is cserék történtek.¹²⁶ Nagyrészt a politikai akaraton és a szovjet segítségen múlt, hogy a piaci szempontokat kevésbé érvényesítő, pazarló gazdálkodás nem vezetett a Szikra csődjéhez, melynek lehetősége az első években végig napirenden volt.¹²⁷

Az MKP az ún. elhagyott javakból való kiemelkedően magas részesedés, valamint a tervszerűen folytatott illegális vagyonejtulajdonítás révén jelentős tőkét halmozott fel és éves költségvetése is messze meghaladta a többi pártét.¹²⁸ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Szikra mindent megengedhetett magának. Egy 1947-es kimutatás szerint az MKP vállalati vagyonának legnagyobb részét éppen a Szikra jelentette, mely egyben a legtöbb alkalmazottat foglalkoztató és a második legnagyobb pénzforgalmat bonyolító cég volt,¹²⁹ a fiskális fegyelem megbomlása így az egész párt gazdálkodására döntő hatással volt. Mivel a vállalat pénzügyi egyensúlya nem volt megnyugtató és konszolidálása lassan haladt, az MKP vezetése még 1946 tavaszán sem volt meggyőződve arról, hogy ebben a formában érdemes fenntartani egy ekkora céget. Rákosi egy májusi előterjesztésében azt javasolta, hogy csak a napilapok előállításához szükséges vállalatrészt tartsák meg, felére csökkentve az alkalmazottak számát, a további igényeket majd más nyomdák kielégítik, könyveket pedig ki lehet adni Moszkvában is.¹³⁰ Bár a politikai akarat végül más irányba fordult, nem sokon múlt, hogy a Szikrát – legalábbis eredeti állapotában – fel ne számolják. A javaslat egyben azt is sejtetni engedi, milyen elhanyagolható jelentőséget tulajdonított Rákosi a könyvkiadásnak.¹³¹

¹²⁶ HUBAI–SZABÓ 2008: 96. Azzal kapcsolatban, hogy mikor, hogyan és kik között oszlottak meg a feleslegesi körök, a források ellentmondásos képet mutatnak.

¹²⁷ 1945 őszén a vezetés nyíltan felvetette a csőd lehetőségét és azzal számolt, hogy a könyvkiadó tevékenysége hamarosan megszűnik. Vö. Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz. 1947 tavaszán azon a pártbizottsági aktívülésen is felvetődik a lehetőség, melyen bejelentették a foglalkoztatottak nagyarányú leépítését – igaz, csupán mint állítólág alaptalan feltételezés. Vö. A Szikra Rózsa F. utcai MKP üzemi pártbizottság aktívülésének jegyzőkönyve, Budapest, 1947. március 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz.

¹²⁸ Az MKP vagyonának forrásairól és gazdálkodásáról a koalíciós években lásd HUBAI–SZABÓ 2008. Teherautós brigádjai például számottevő valuta és nemesfémkészletet tulajdonítottak el őrizetlenül hagyott ingatlanokból. Uo. 63. A költségvetések összevetését lásd uo. 75. Fontos kiegészítés, hogy a választási költségvetést a pártok külön tartották számon. VIDA 2008a: 17.

¹²⁹ Az arányok érzékeltetésére: óvatos becslés alapján is a kommunisták által a pártvagyon kezelésére létrehozott Dunavölgyi Bank által felügyelt vállalatok összvagyonának legalább felét tette ki a Szikra. E vállalatok fő adatait lásd HUBAI–SZABÓ 2008: 94–95. A meglévő információk szerint a Szikra 20 milliós vagyonával szemben minden más vállalat összesen kevesebb mint 3,5 millió forintot tett ki, de – néhány kisebb cég mellett – a Magyar Filmipari Rt. vagyonára vonatkozó adat hiányzik: ez indokolja a becslés óvatosságát.

¹³⁰ Uo. 97.

¹³¹ Ez alátámasztani látszik Kalmár Melinda feltételezését, hogy a kommunista elitből nem mindenki osztotta Révai abbéli meggyőződését, hogy az ideológiát fikcionális eszközökkel kiemelkedő hatékonysággal lehet közvetíteni, s így ez a politikai legitimáció egyik legfontosabb eszköze. KALMÁR 1993: 725.

Ami a Vörös Hadsereget illeti, egyrészt közvetlenül juttatott papírt – más, a megszállás során szerzett javak mellett – az MKP-nak, másrészt élelmiszerral támogatta a kommunistákat, akik azt barter keretében a csehszlovák testvérpárttal papírra cserélhették.¹³² Érdemes emlékeztetni azonban arra is, hogy a szovjetek nagypolitikai és helyi léptékben egyaránt hajlamosak voltak saját gazdasági érdekeiket az elvi-pártpolitikai megfontolások (a kelet-európai kommunisták támogatása) elé helyezni.¹³³ A magyarországi szovjet vagyont kezelő hivatal vezetője, Nyikolajev őrnagy például a birtokba vett német tulajdon bérbeadásakor annak ellenére sem volt hajlandó az MKP-nak engedményeket adni, annak ellenére is szigorúan piaci alapon tárgyalt a magyar kommunistákkal, hogy Rákosi a Külügyi Népbiztosságnál maga próbált meg kialakítani kedvezőbb feltételeket. A moszkvai döntéshozók még a legnagyobb engedmény elvének érvényesítésére sem adtak lehetőséget.¹³⁴

A papírbeszerzés gyakorlata kapcsán jól látszik, hogy a szovjetek és a magyar kommunisták közt – bár komolyabb feszültség nem alakult ki – a mindennapi ügymenet során szó sem volt olajozott együttműködésről. Ebben bizonyára közrejátszott az a körülmény is, hogy Magyarország ellenséges háborús fél volt, és Budapestet a szovjet hősi érdemrendeken sem mint „felszabadított”, hanem mint „elfoglalt” várost jelölték meg,¹³⁵ ráadásul a magyar kommunisták – több más ország fiaival-lányaival ellentétben – nem fejtettek ki hatékony földalatti tevékenységet.¹³⁶ A szovjetek már csak ezért sem segítettek feltétel nélkül mindenben a magyar elvtársakat. A legtöbb nyomdához hasonlóan 1945 februárjában az orosz hatóságok a papírraktárakat is lezárták, ez azonban már a Szikrát is érzékenyen érintette. A vállalatvezetők a párttitkárságon keresztül próbálták a feloldás megszüntetését elérni,¹³⁷ de egy március 7-i jelentés szerint csak a csepeli rotációs raktár esetében értek el eredményt.¹³⁸ Sokkal többet – hivatalos úton – ezután sem sikerült keresztülvinni, olyannyira, hogy májusban a *Szabad Nép* és a *Szabadság* megjelentetéséhez szükséges rotációs papírt már a Független

¹³² Uo. 62.

¹³³ 1944 decemberétől mintegy 420–600 ezer magyar állampolgárt hurcoltak el a Szovjetunió újjáépítését segítő kényszermunkára, akik közül 200 ezerre tehető azok száma, akik soha nem tértek vissza, noha az MKP vezetői a párt támogatottságának növelése érdekében kifejezetten kérték a deportáltak és a hadifoglyok hazaengedését, ahogy a Vörös Hadsereg által elkövetett atrocitások mérséklését is – kevés eredménnyel. Vö. BORHI 2005: 62–63; 67.

¹³⁴ HUBAI–SZABÓ 2008: 92–93.

¹³⁵ UNGVÁRY 2005a.

¹³⁶ Kállai Gyula visszaemlékezéseiben fel is idézi a magyar kommunisták lelkiismeret-furdalását emiatt. Vö. KÁLLAI 1987.

¹³⁷ Levélfogalmazvány Vas Zoltánnak [szignó nélkül], Budapest, 1945. február 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹³⁸ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. öe.

Kisgazdapárt lapjától, a rivális *Kis Ujságtól* kellett kölcsönkérni – melyet aztán késlekedtek visszaadni.¹³⁹ A szovjet parancsnokság nem sietett teljesíteni a magyar kommunisták kéréseit, ugyanis ebben az esetben jelentős bevételi forrástól fosztotta volna meg saját tisztállományát: ez derül ki abból a bűnügyi esetből, melynek nyomán a párton belül komolyabb vizsgálat indult el és az ügyészségre is eljutott.

A papírellátás biztosítása érdekében tett erőfeszítések egyik legszínesebb, de korántsem lényegtelen epizódja a Szente István-ügy volt. A Szikra papírbeszerzéssel foglalkozó, egy idő után a Belügyminisztérium érdeklődését is felkeltő tisztviselője, amennyire a dokumentumokból összerakható, egy jogszerűtlenségtől sem visszariadó országos machinátor volt – a kiadó hatalmas szerencsésére. Bár Szente a Szociáldemokrata Pártba lépett be, az alacsonyabb fokozatú szovjet tisztekkel kitűnő kapcsolatot ápolt. Állandóan a vidéket járta, minden fellelhető papírforrást kiszagolt, sőt kalandozásai során még Ausztriából is behozott papírt, megvesztegetve az ottani felügyeletet ellátó szovjet katonai előjárókat. Itthon is hasonló módszerrel dolgozott: a gödi papírraktár parancsnoka, Karasov főhadnagy például nemcsak pénzt, hanem karórát, gramofont, pálinkát és banánt is követelt magának és barátnőjének a juttatott bálákért cserébe.¹⁴⁰ Szente a kívánt értékcikkeket beszerezte, országszerte seftelt, követhetetlen manőverekkel alkatrészt paradicsomra, paradicsomot kismalacra, kismalacot cigarettára cserélt vagy hasonlóan ügyeskedett, és ennek köszönhetően valahogy mindig került papír a Szikra nyomdáiba. Csakhogy felfedezték: sikkasztott és a papírkészletből feketén más kiadóknak is juttatott.¹⁴¹ Az MKP érdekeltségi körébe tartozó belügyi szervek ekkor akcióba lendültek, bevitték Szentét. Rövid időn belül azonban arra kényszerültek, hogy szabadlábra helyezték, ugyanis nélküle – az idézett jelentés szerint – a Szikra kifogyott a papírból.

A törvénytelen módszerek, úgy tűnik, egyébként sem voltak idegenek a Szikra gyakorlatától, mivel több más kiadó azzal gyanúsította a vállalatot, hogy visszaélve helyzeti előnyével a közös papírraktárból eltulajdonította az ő készletük egy részét is, vagy legalábbis valamilyen okból kifolyólag nem engedi, hogy saját állományukhoz hozzáférjenek, leltári kimutatást pedig nem hajlandók adni.

¹³⁹ Dr. Márton Endre a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Rt.-nek, Budapest, 1945. május 23., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁴⁰ Horváth Antal Révai Józsefnek, Budapest, 1945. december 10., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. őe. Más alkalommal cigaretta, öngyújtó, bőrtárca és csizma is az asztalra került. Az egyik feljegyzés szerint a teherautó megrakását a vesztegető Schaffhausen órája bánta, melynek vagy pénzben vagy természetben történő kompenzációját kérte az állítólagos óratulajdonos. Jelentés 30 vagon rotációs és ívespapír behordásáról, Budapest, 1945. június 28., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁴¹ Szente saját bevallása szerint különösen az Unversumnak, az Athenaeumnak és a Hungáriának – vagyis a kommunistákhoz közel álló vállalatoknak – juttatott a papírból. Vö. Jelentés, Budapest, 1945. december 19., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. őe.

Szente ezekben az ügyekben is főszerepet vitt, de Cserépfalvi Imre kiállt mellette.¹⁴² Gergő Zoltán, a Dunavölgyi Bank által a vállalat gazdálkodásának felülvizsgálatára kiküldött tisztségviselő még 1946 közepén is arról számolt be Révai Józsefnek, hogy a hat papírraktár vezetője feketézett a papírral, több vagon lopott Szikra-papír volt a levél születésének időpontjában a piacon. Nem vezettek raktárkönyvet a részlegeken, a számlákat, kintlévőségeket nem tartották nyilván, a behajtások több hetes csúszással történtek.¹⁴³ Utóbbi már csak azért is gondot jelentett a fenntartóknak, mert a 1945 nyarán meglóduló infláció egyre nagyobb ütemre váltott, így néhány hetes csúszás a követelések teljes elértéktelenedéséhez vezethetett.

Az egyébként is rendkívül kedvezményezett helyzetben lévő Szikra tisztségviselőinek, mint látható, a törvényi felelősségrevonástól sem kellett túlságosan tartaniuk, és így valóban minden más kiadóvállalatnál több papírmennyiség fölért rendelkeztek. Más kiadókkal ellentétben papírgondjaikat nem elsősorban a szűken vett saját kiadói programjuk megvalósítása okozta, hanem a rengeteg állami és pártmegrendelés. A főváros, a posta, a Belügyminisztérium, a Vörös Hadsereg, a szakszervezetek és az MKP nagy tételben rendelt a Szikrától egyebek mellett időszaki kiadványokat, nyomtatványokat, rölapokat, tagsági könyveket, plakátokat. Számos szovjet érdekeltségi körbe tartozó vállalat továbbá hirdetések elhelyezésével és nyomtatványok rendelésével támogatta a Szikrát.¹⁴⁴ Mindezek többsége olyan típusú megbízás volt, melyet nem lehetett lemondani vagy halasztani súlyos politikai következmények nélkül: a Szikránál így prioritást élveztek. Ugyanakkor az állami igények kielégítése lehetővé tették, hogy ezekre hivatkozva a Szikra a kormányzattól a papírkiutalás megkönnyítését kérje.¹⁴⁵

Miközben könyvek nyomtatására alkalmas íves papírból kezdettől elegendő mennyiség állt a Szikra rendelkezésére, a rölapok, brosrák és napilapok előállítására használt rotációs papírból alig volt a vállalat indulásakor valameny-

¹⁴² Lásd például Háy Gyula (Szovjet–Magyar Művelődési Társaság) Cserépfalvi Imrének, Budapest, 1945. augusztus 29.; Levélfogalmazvány a Szovjet–Magyar Művelődési Társaságnak, Budapest, 1945. augusztus 31.; Várkonyi (SzMMT) a Szikra Irodalmi, Lapkiadó és Nyomdai Rt.-nek, Budapest, 1945. szeptember 4.; Várkonyi a Szikra Irodalmi, Lapkiadó és Nyomdai Rt.-nek, Budapest, 1945. szeptember 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz. A főként ponyvakiadással foglalkozó Nova Irodalmi Intézet is panasszal élt. Vö. Levélfogalmazvány a Nova Irodalmi Intézetnek, Budapest, 1945. december 11., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁴³ Gergő Zoltán [Dunavölgyi Bank] Révai Józsefnek, 1946. június 12., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe. Nem meglepő, hogy a megfigyelésre is nagy gondot fordítottak. 1946 novemberében például Elek László, a lapkiadó igazgatója telefonfigyelőt kért „és az a véleménye, hogy erre a legjobb volna az államvédelmi osztályról kérni egy politikailag megbízható és ebben a munkában jártas elvtársnőt”. Lajos Géza [Dunavölgyi Bank] Kolozs Mártának [MKP Központi Káder osztály], Budapest, 1946. november 29., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁴⁴ Gergő Zoltán Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. november 7., MKP KV iratai 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁴⁵ A Szikra vállalatok íves- és rotációs papírjelentése 1945. I. 20.-i állapottól az 1945. VI. 1.-i állapoti, h. n. [Budapest], 1945. június 8., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat iratai) XXIX–815, 1. doboz

nyi.¹⁴⁶ A piacon forgó áru kevés és rossz minőségű, az orosz raktárakból kiutalt mennyiség pedig kevés volt: a rotációs papír nagy részét a fent bemutatott ügyeskedések révén kellett beszerezni, mely természetesen igencsak bizonytalan módszer volt. 1945 nyarán és őszén olyan papírválság alakult ki, mely azzal fenyegetett, hogy más pártok napilapjaihoz hasonlóan a *Szabad Nép* és a *Szabadság* sem tud majd megjelenni.¹⁴⁷

A papírválságból az egyik kivezető utat a már bemutatott eljárásokon kívül a fasisztának minősített könyvek selejtezése, illetve ezek bezúzása jelentette.¹⁴⁸ A Szikra és az MKP abban volt érdekelt, hogy minél több könyv kerüljön a listára, hiszen ez nagyobb nyersanyagmennyiséget jelentett. Miután 1945 júliusában Révai József irányítása mellett felmérték a párt papírszükségletét, augusztusban egy fuvarlevél szerint a Szikra munkatársai már azt számolgatták, hogy a csepeli Neményi Papírgyárban újrahasznosított „selejtes” kiadványok mennyivel fogják gyarapítani papírkészletüket, illetve hány fuvarral tudják majd a tiszta papírost elszállítani.¹⁴⁹ Csakhogy szeptemberben újabb probléma adódott: a gyárban elfogyott a szén, így kénytelenek voltak leállni a papírgyártással. Kállai Gyula révén¹⁵⁰ azonban intézkedett az MKP és a csehszlovák–magyar áruforgalmi egyezmény keretében jelentős mennyiségű rotációs papírt juttattak – napi áron – a Szikrának.¹⁵¹ Ezzel ezt a válságot sikerült átvészelnie a Szikrának, de 1946 márciusában már ismét Rákosi személyes intézkedésére volt szükség: a Titkárság megbízta, hogy próbálja meg miniszterhelyettesi felügyeleti körébe vonni a papírelosztást.¹⁵² Mivel a papírgondok permanensen jelentkeztek, következő év novemberében a Dunavölgyi Bank megbízottja véglegesen tűnő megoldásról tájékoztatta a Szikra ügyeit kézbe vevő Farkas Mihályt:¹⁵³ az egyetlen magyarországi, szovjet tulajdonban lévő papírgyár át fogja segíteni a Szikrát az átmeneti papírnehézségeken.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ Vö. Jegyzőkönyv a Budapesti Napilapok Szövetsége teljes üléséről, Budapest, 1945. július 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁴⁸ Vö. Z. KARVALICS 1993; BÁNFI 2003: 27. Lásd még KATSÁNYI 2004; SIPOS 2007; NAGY Gábor 2010.

¹⁴⁹ Vö. A Neményi Papírgyárba leszállított fasiszta könyvek jegyzéke (kilogrammban), h. n., d. n. [1945. augusztus második fele], BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁵⁰ Levélfogalmazvány Kállai Gyulának, Budapest, 1945. szeptember 29., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁵¹ Levélfogalmazvány a Kollektíva Gazdasági és Kulturális Szövetkezetnek, Budapest, 1945. október 3., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁵² HUBAI–SZABÓ 2008: 97.

¹⁵³ Farkas Mihályt 1945 decemberében bízták meg az MKP Gazdasági Osztályának felügyeletével, ebben a minőségében ellenőrizte a Szikrában folyó munkát is. Uo. 51.

¹⁵⁴ Gergő Zoltán Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. november 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

SZÁLLÍTÁS, TERJESZTÉS

A gépjármű-ellátottság több szempontból is kulcskérdésnek bizonyult. Egyrészt a papírt el kellett juttatni a nyomdába, másrészt a dolgozókat a nehéz körülmények közepette élelmezni kellett (mely csak vidékről volt megoldható), harmadrészt pedig a kész termékek terjesztésére volt szükség. A papír beszállítását a közelebbi lelőhelyekről lovaskocsival is meg tudták oldani, egyébként azonban nélkülözhetetlen volt az autó vagy teherautó. 1945 márciusában még mindössze egy tehergépkocsi állt rendelkezésre, de az sem a Szikra tulajdonát képezte és elérhetősége bizonytalan volt.¹⁵⁵ A helyzet rendezését, kölcsönjármű(vek) biztosítását a Párttól várták.¹⁵⁶ Az igazgatóság számítása nem volt megalapozatlan: az MKP a háborút követő viszonyokhoz mérve figyelemreméltó járműparkkal rendelkezett, mely a nyár folyamán gyorsan gyarapodott.¹⁵⁷ A flotta ugyan állandó javításra szorult – ezért képeztek nagy értéket a „szerzett” vagy a szovjettektől kapott roncsok –, de így is az MKP összvagyonának legnagyobb hányadát a gépkocsik adták. A párt lehetőségeihez mérten (július elején 14, októberben 23 teherautó fölött rendelkezett, a személyautók száma ezt jóval meghaladta)¹⁵⁸ valóban segítőkésznek bizonyult, de a szállítási kérdést önmagában nem tudta megoldani.

Járműveket a Polgármesteri Orosz Tehergépkocsi Elosztó Irodától is lehetett igényelni. Adatok hiányában nehéz megítélni, hogy önmagában a kiutalás ténye kevesek privilégiumának számított-e, illetve, hogy más vállalatokhoz képest a Szikra kedvezményben részesült-e. Annyi biztos, hogy 1945 májusától Budapest polgármestere Vas Zoltán volt, aki – Kállai Gyula emlékei szerint – a szovjettektől minden segítséget megkapott, főként közlekedési vonalon.¹⁵⁹ Mindenesetre 1945 augusztusában a kiadó felszólítást kapott, hogy a bérbe vett teherautók miatt felhalmozódott hátralékát azonnal rendezze,¹⁶⁰ vagyis a szovjetek ebben az esetben is üzleti alapon tárgyaltak a cég képviselőivel. Ugyanakkor a Vörös

¹⁵⁵ A „Szikra” Lapvállalatok jelentése eredményes működésének legfőbb akadályairól, h. n. [Budapest], 1945. március 7., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁵⁶ Jegyzőkönyv a Szikra igazgatósági értekezletről, Budapest, 1945. április 26., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁵⁷ HUBAI–SZABÓ 2008: 68–70.

¹⁵⁸ Eközben a Független Kisgazdapárt „kezdetben egyáltalán nem, és később is csak alig rendelkezett gépkocsikkal”, teherautójuk pedig nem is volt, 1948 tavaszán–nyarán sikerült egy darabot beszerezniük. VIDA 2008b: 135.

¹⁵⁹ Vas politikai tőkét az azt kihasználva növelte, hogy állítólag a „Vörös Hadseregtől, Vorosilov marsalltól a megyei és városi titkárokig, főispánokig és polgármesterekig mindenki a segítségére sietett. A háborúban megmaradt vasúti kocsipark felett is sokkal inkább ő rendelkezett, mint az egyébként szintén kommunista, de teljesen tehetetlen Gábor József közlekedésügyi miniszter.” KÁLLAI 1987: 186.

¹⁶⁰ Az Orosz Tehergépkocsi Elosztó Iroda a Szikra Lapkiadó Vállalatnak, Budapest, 1945. augusztus 4., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

Hadsereg felügyelete alatt álló raktárakból vételezni olyan feltételek mellett is lehetett, hogy a szállítást maguk a szovjetek végezzék.¹⁶¹

A vidéki terjesztést kezdetben megkönnyítette, hogy a Szikra működésének első hónapjaiban nemcsak Budapesten jelentettek meg kiadványokat, hanem a szegedi üzem is folytatta működését. Innen szovjet teherautókon Románia magyar lakta vidékeire is szállítottak,¹⁶² nyilvánvalóan azt számításba véve, hogy a béketárgyalásokon előfordulhat olyan döntés, mely a trianoni határok kiigazítását vonja maga után.¹⁶³ Más kiadók nyomdai tevékenysége lényegében a fővárosba szorult, hiszen a nagyobb üzemeket – a békéscsabai Tevant, a gyomai Knert és a pécsi Új Dunántúlt – a szovjet katonaság vette használatba.¹⁶⁴

A vidéki terjesztés ezzel együtt meglehetősen nehezen ment. Még a politikai szempontból fontosabbnak ítélt napilapok is csak nagy nehézségek árán jutottak el az ország fővárostól távol eső részeire. Egy 1945 május elején elhangzott javaslat szerint a kisebb községek esetében le is mondott volna a Szikra igazgatósága az orgánumok naprakész eljuttatásáról: ide vasúton szállították volna az újságokat, vállalva az ezzel járó tetemes késést.¹⁶⁵ A gépkocsikat, motorkerékpárokat a főútvonalakra irányították volna, de ennek az volt a feltétele, hogy a cég járműveket vásároljon. Erre azonban nem volt fedezet, így az a döntés született, hogy a vidéki terjesztést teljes egészében közvetítő útján oldják meg. Csakhogy ez sem feltétlenül növelte a hatékonyságot, visszaélésekre adott alkalmat, a vállalkozók munkáját botrányok kísérték.¹⁶⁶ Alternatívaként pedig maradt a késedelmes vasúti szállítás, mely természetesen a többi lapkiadót is sújtotta.¹⁶⁷

Az időszaktól függően mintegy 20–30%-os remittendával forgalmazott, s így a fenntarthatóság határán egyensúlyozó¹⁶⁸ napilapok mellett a konkrét politikai kérdésekben az MKP véleményét közvetítő brosrák nyomtatása is a Szikra kiemelt feladatai közé tartozott. Csakhogy nagyon gyakran ezek is olvasatlanul a

¹⁶¹ Szerződéstervezet Plotnikov őrnagy (Katonai Ügyosztály parancsnoka) és az MKP GO között, Budapest, d. n. [1947], BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁶² VARGA Sándor 1985: 33.

¹⁶³ Erre, mint ismeretes, Rákosiék pártjuk legitimitásának megerősítése végett a béketárgyalások idején törekedtek is, még ha – Borhi László kutatásai alapján szinte biztosra vehető – Sztálin nem számolt ennek lehetőségével. Vö. BORHI 2005: 94–98.

¹⁶⁴ Vö. ZÖLD 1985: 242.; VARGA Sándor 1985: 24. Többek közt a makói és kistújszállási nyomdák is kommunista kiadványokat nyomtak. Vö. KÁLLAI 1987: 220.

¹⁶⁵ Jegyzőkönyv a Szikra Rt. 1945. május 3-i igazgatósági megbeszéléseiről, h. n. [Budapest], d. n., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁶⁶ Jegyzőkönyv a Szikra Rt. Honvéd utcai üzemében tartott ülésről, Budapest, 1946. szeptember 27., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁶⁷ Vö. Jegyzőkönyv a Budapesti Napilapok Szövetsége teljes üléséről, Budapest, 1945. július 17., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 50. doboz

¹⁶⁸ Lásd többek közt: Vészi Miklós: Hites könyvvizsgálói jelentés a „Szikra” Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Nyomdai R. T. Budapest, VIII., József-körút 5. sz. a. lapkiadó üzeménél megtartott vizsgálatról, 1947. december 21., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

megsemmisítés sorsára jutottak. Már 1945 első felében felmerült, hogy a példányszámokat ésszerűbben kellene meghatározni. Előfordult, hogy „valamilyen aktuális kérdést tárgyaló füzet nagy példányszáma nem juthat el időben az érdekeltekhez, esetleg már egy hét múlva, mint makulatura tömeg fekszik a raktárban”.¹⁶⁹ Ez különösen olyan esetekben fordulhatott elő, amikor a célközönség a vidéki lakosság volt, vagyis például az ekkoriban éppen a politikai viták közepontjában álló földreform kapcsán. Az MKP propagandagépezete döcögött.

A könyvkiadás tekintetében sem volt sokkal kedvezőbb a helyzet. A Szikra könyvkiadói részlegét – mely, mint már utaltam rá, nem volt elsőrendű fontosságú Rákosi számára – csak 1945 augusztusában, vagyis az első háború utáni könyvnapot követően kezdték szervezettebb formába hozni.¹⁷⁰ A korábban ecsetelt sokrétű helyzeti előnyt a Szikra nem tudta javára fordítani, a könyvkiadás jelentős veszteséggel járt: elvitte a Szikra akkori „aranybányája”, a *Ludas Matyi*, illetve a szerényebben teljesítő, de a többi napilappal ellentétben még hasznot hajtó *Szabad Nép* által együttesen termelt nyereség csaknem harmadát. Az igazgató, Kőnig Frigyes a könyvkiadó gyengélkedését a kiadványok magas árának, illetve a forgalmazás hiányosságának tulajdonította: 1945 szeptemberében arról tájékoztatta Rákosit, hogy a terjesztés csak Budapesten működik megfelelően, vidéken és a szomszéd országokban egyaránt gyengén halad.¹⁷¹

Különösen annak fényében volt ez aggasztó a kommunisták számára, hogy az egyházszervezetnek köszönhetően a katolikus könyvkiadás az ellenséges körülmények dacára viszonylag gyorsan lábra tudott állni. A Szent István Társulatnak nem csupán a – korábbi kiadványok közül számosat újra kiadó – nyomdája vészelte át a pusztítást, ahogy már említettük, hanem könyvesboltjai is hamar megnyíltak szerte az országban: Budapesten kívül Cegléden, Balassagyarmaton, Szegeden, Debrecenben, Győrben és Pécsen.¹⁷² A háború vége és Mindszenty József bebörtönzése közötti időszakban a két nagy katolikus kiadó lendületesen dolgozott: a Stephaneumot 108 kötete, melyek közül csupán 38 volt imakönyv vagy lelki olvasmány, a könyvpiacon az egyik legjelentősebb tényezővé tette, s nem sokkal maradt mögötte a Korda, számos szépirodalmi kiadványával (itt 71/38 az iménti arány).¹⁷³

Az ún. polgári kiadók a kezdeti hátrányok ellenére főként Budapesten jelentettek egyre élesebb konkurenciát. A népszerű magyar klasszikusok kiadási jogai

¹⁶⁹ Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁷⁰ Dr. Antalné: Jelentés a Szikra Rt-nél folyamatban lévő átszervezés első három heti eredményeiről, Budapest, 1945. augusztus 5., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁷¹ Kőnig Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

¹⁷² MÉSZÁROS 1998: 241.

¹⁷³ ANDRÁS 1997: 10; 19. Lásd még BABITS 1992.

a nagy kiadóknál voltak,¹⁷⁴ ráadásul könyvállományuk egy része túlélte a háborút: ezt azonnal piacra lehetett dobni.¹⁷⁵ További előnyt jelentett, hogy kiadói profiljuk a (minden veszteség ellenére is) tehetősebb réteg igényeihez volt szabva, továbbá a terjesztésben is nagyobb tapasztalatuk volt, a könyvkereskedőkkel jó viszonyt ápoltak, többé-kevésbé létező ügynöki hálózatra támaszkodhattak.¹⁷⁶ A kisebb kiadók közül néhányat – a Szikrával ellentétben – kitűnő szakemberek vezettek, így tudtak fennmaradni és viszonylag sikeresek lenni a visszafogott kereslet ellenére. A baloldali Hungáriánál például, mely családi vállalkozás volt, Bródy László igazgató fia, András – aki korábban a szegedi Szikránál dolgozott – személyesen intézte a terjesztést, állandóan járta a könyvesboltokat, arra is figyelmet fordítva, hogy azokban hol helyezik el a kiadó mutatós könyveit, melyeket Bródy-Maróti Dóra, az igazgató tipográfus felesége tervezett. Így a költségvetéséhez képest a Hungária jóval nagyobb piaci részesedést tudhatott magáénak.¹⁷⁷ A korábban Turul néven működő Misztótfalusi, mely ugyan lazábban a Független Kisgazdapárthoz kötődött, de piaci alapon kezdett újból tevékenykedni, eleinte raktáron maradt könyvek átkötésével próbálkozott, új kiadványokkal csak a forint bevezetése után jelentkezett. Mivel a Hangya Szövetkezet bolthálózatával szoros üzleti viszonyban volt, jól kiépített vidéki kapcsolathálózattal rendelkezett, melyet az értékesítés szolgálatába lehetett állítani. Nemcsak könyvkiadással és -kereskedelemmel foglalkozott: hangversenyeket, műsoros esteket is szervezett, valamint jegyirodát tartott fenn.¹⁷⁸ A kisebb kiadók így jobb alkalmazkodóképességük, a piaci viszonyok figyelembevételével szükség esetén gyorsan alakítható üzletpolitikájuk révén tudtak érvényesülni, szemben a Szikra nehézkes ügymenetével.

A képet tovább árnyalják azok a jelentések, melyek 1946 őszén, illetve fél évvel később, 1947 elején születtek. Az előbbi időpontban a Mexikóból hazatérő Tamás Aladárt nevezték ki a Szikra vezérigazgatójává, azt remélve, hogy erőskezű vezetőként hatékonyabbá teszi majd a céget. Érkezésével nemcsak Könignek kellett megválnia székétől, de a könyvkiadó több más vezető beosztású munkatársának is, akiktől esetenként Tamás vagy a párt jelentést kért az első másfél évben végzett munkáról. A terjesztéssel foglalkozó Kürti Hedvig azt a figyelemreméltó megállapítást tette, hogy „[a]z üzemekben igen nagy hátrányt szenvedtünk, mert itt a polgári kiadók, készenlétben volt terjesztési szervezetükkel, már [1945.]

¹⁷⁴ Vö. Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. óe.

¹⁷⁵ VARGA Sándor 1985: 37; 45.

¹⁷⁶ E kiadók közötti terjesztési együttműködésről lásd KENDE 1986: 53.

¹⁷⁷ A Hungária Könyvkiadóról lásd WÉBER Kati 1991. Köszönettel tartozom a szerzőnek, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta, és megosztotta emlékeit a Bródy-családról, illetve a kiadóról.

¹⁷⁸ Vö. HARTYÁNYI 1994.

szeptemberben megkezdték a munkát és a vevőkapacitásnak jelentékeny részét lekötötték.”¹⁷⁹ Megkérdőjelezhető, hogy a Szikra milyen hatékonyan szolgálta a „munkásművelődés” sokszor emlegetett célját, ha azt is tudjuk, hogy a csepeli és pestszentlőrinci könyvkereskedésüket nem sokkal megnyitásuk után számottevő forgalom hiányában be kellett zárni.¹⁸⁰ Még 1947-ben is úgy állt a helyzet, hogy pártvonalon (!) az üzemi és körzeti terjesztésben „forgalom még nem alakult ki”, sőt a szakszervezeti és üzemi könyvtárak ellátása sem volt kiépítve.¹⁸¹

A könyvterjesztés nemcsak anyagi hasznot termelő tevékenységet jelentett és a közművelődés vagy népművelés – az „új ember” megteremtését célzó – módját biztosította volna, hanem az ellenőrzés egy újabb lehetőségét is. Tamás Aladár érkezését követően – akiről Rákosiék Tamás emlékirata szerint azt sejtették, hogy Moszkva ügynöke¹⁸² – a párton belüli terjesztést József Armand volt könyvkereskedőre bízta, aki a politikai rendőrség korábbi foglalkoztatottjaként pontosan tisztában volt azzal, milyen jelenségekre kell figyelnie.¹⁸³ A gyanakvás légköre áthatotta a Szikrát. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a politikai vezetés megbújó fasisztákat sejtett a nyilas kormánylapokat előállító üzemek alkalmazottai közt.¹⁸⁴ Másrészt kisebbségben voltak az MKP tagjai, a Szociáldemokrata Párt jóval szélesebb bázissal rendelkezett a nyomdákban, s ezt 1945 őszén csak nagy erőfeszítések árán tudták ledolgozni, majd megfordítani a kommunisták.¹⁸⁵ Ezekre az ellentétekre rátelepült az a bizalmatlanság, melyet egyfelől a pártvonalon érkezett vezetőség és a felügyelőbizottsági tagok, másfelől az üzemi bizottságok kölcsönösen tápláltak egymás irányában. A pártembereket utasító hangvételük, az üzemi bizottságoknak csak operatív funkciót tulajdonító, a döntéshozatalból azokat kiszorító hozzáállásuk miatt érte bírálát, míg a párt részéről a politikai elkötelezettség hiánya, a munkások jólétének az ideológiai szempontok elé helyezése merült fel kifogásként.¹⁸⁶

¹⁷⁹ Kürti Hedvig: Jelentés a Szikra könyvterjesztő osztályáról az MKP KV Kádérosztálya részére, Budapest, 1946. november 18., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

¹⁸⁰ Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁸¹ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁸² Többek közt lásd TAMÁS 1981: 62–63.

¹⁸³ Lajos Géza az MKP Országos Kádérosztályának, Budapest, 1946. november 11., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe. A párton kívüli terjesztésért ugyanekkor Maros Andor egykori könyvkereskedőt nevezték ki. Jelentés a Szikra könyv- és propaganda anyag terjesztéséről, h. n. [Budapest], 1946. november 11., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

¹⁸⁴ A gyanút fokozták az antiszemita megnyilvánulásokról szóló feljelentések. Lásd például Tóth Mihály: Bejelentés a Fegyelmi Bizottságnak, MKP Szikra, VIII. ker., Budapest, 1946. július 26., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

¹⁸⁵ A párttagok arányának alakulásáról szóló kimutatásokat lásd BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

¹⁸⁶ Egy 1945 első felében született jelentés szerint még a párttagoknál is kevesebb a „jó kommunista”, márpedig „az újjáépítés belső értelmezésében testvérpártunk erősen eltér a mi felfogásunktól, különö-

A KIADÓI PROGRAM

A könyvterjesztés természetesen nem tekinthető pusztán technikai kérdésnek, nyilvánvaló, hogy döntően meghatározza a kereslet alakulását a kiadói program. A Szikra által megjelentetni tervezett kiadványok első ismert listáját még 1944-ben Révai József állította össze, és a *Délmagyarország* című szegedi lapban jelent meg,¹⁸⁷ ehhez társultak a már forgalomban lévő füzetek és könyvek.¹⁸⁸ Ekkor még nemigen vállalkoztak új kéziratok megjelentetésére, a tervezet túlnyomórészt a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó által már az előző évek során közzétett írások újranyomását jelentette volna, amennyiben ebben a formájában megvalósul.

A súlypont érthető módon egyrészt a német és magyar vonatkozású „antisziszta” propagandára, másrészt a marxizmus-leninizmus klasszikusaira, illetve Lenin alakjának bemutatására tevődött. Néhány kiadvány a Szovjetunió életét, jogrendszerét, államberendezkedését is bemutatta, illetve azt, hogy Magyarországon a kommunisták milyen programot látnak megvalósíthatónak. Révai rövidebb, publicisztikai jellegű írásokkal képviseltette a szovjet szépirokat, Ilja Ehrenburg, Vaszilij Grosszmann és Borisz Lavrenyov prózai munkái által, egyszerűen azt is jelezve, hogy a szovjet jelen és jövő formálásában milyen fontos szerepet játszanak az írók. A magyar pártos szépirodalmat mindössze Háy Gyula

sen ha tagjainkon keresztül vizsgáljuk ezt a kérdést. Nem világos előttük a töbftermelés szükségessége, nem hiszik el, nem értik át, hogy ez egy ponton majd erőt jelent a dolgozók kezében. Az üzemi bizottságok sem értik ezt meg és talán épen [sic] ezért elsősorban népszerű szerepet kívánnak betölteni.” Lengyel [Lajos]: Apró elvtárs felkérésére [hozzászólás a Szikra működéséhez], h. n., é. n., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. óe. Az ellentétekhez lásd még Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz; Jegyzőkönyv a József körúti üzemi MKP taggyűléséről, Budapest, 1946. október 31.; Jegyzőkönyv a Szikra Könyvkiadó Vállalat Üzemi Bizottságának és Üzemi Pártszervezetének együttes üléséről, Budapest, 1948. március 13., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV–151, 1. doboz

¹⁸⁷ A program a következő tételeket tartalmazta: A Szovjetunió Kommunista Pártjának története; Georgi Dimitrov: *A lipcei pör*; Ilja Erenburg: *A német*; Fái István: *Hátországi karcolatok*; Gábor Andor: *Reháné lelkem!*; Sztjepan Gil: *Hat esztendő Lenin mellett*; Vaszilij Grosszmann: *Élet*; Háy Gyula: *Isten, császár, paraszt*; Háy Gyula: *Tiszazug*; Mihail Kalinin: *Lenin a szocialista haza védelméről*; Mihail Kalinin: *Miért erős a szovjetállam?*; Vjaszecsav Alekszejevics Karpinszkij: *Hogyan kormányozzák Szovjetországot?*; Vlagyimir Iljics Lenin: *Állam és forradalom*; *Lenin élete és tevékenysége*; Lukács György: *Írástudók felelőssége*; Karl Marx és Friedrich Engels: *A reakciós Poroszországról*; *Miért elkerülhetetlen Hitler veresége?*; I. Silberfarb: *A hitlerizmus elpusztítja a kultúrát*; Sztálin: *A leninizmus kérdései*; Sztálin: *A Szovjetunió nagy honvédelmi háborújáról*; Josip Broz Tito: *A leigázott Jugoszlávia népeinek harca*; Mihail Tolcsonov [Tolcsenov]: *A Hitler-stratégia csődje a keleti fronton*; Vas Zoltán: *Halhatatlan ifjúság*. Vö. [Hirdetés a Délmagyarországból] 1944.

¹⁸⁸ „A Szikra könyvkiadó (Kígyó u. 1.) eddig megjelent könyvei” címszó alatt az alábbi tételek szerepeltek: Sztálin rövid életrajza; Gerő Ernő: *Lesz magyar újjászületés*; *Magyarország demokratikus újjáépítésének programja*; A Nemzeti Függetlenségi Front szegedi nagygyűlése; Vas Zoltán: *16 év fegyházból*; Révai József: *Kossuth Lajos*; Borisz Lavrenyov: *Egyszerű emberek*; Fjodor Fjodorov: *Vallás a Szovjetunióban*; Vaszilij Grosszmann: *Írások a háborúból*. Uo. 2.

dramái jelentették, legfeljebb Gábor Andor két pesti asszony elképzelt beszélgetéseit tartalmazó művét lehetne még ide sorolni. Lukács György *Írástudók felelőssége* című kötete – amellet, hogy kijelölte az irodalomtörténet újraírásának fő irányait – az MKP értelmiségpolitikájának alapvetését tartalmazta.

A Révai által vázolt program nagy része valóban meg is jelent 1945 folyamán, bár előfordult, hogy végül nem a Szikra kiadásában, s arra is akadt példa, hogy a közzététel éveket csúszott. Természetesen időközben számos új kötet is felvettett a listára, de így is kevés olyan szerzői név akadt, amelyik ismerősen csengett volna az olvasóközönség számára. A szépirodalmi kiadványok zömét szovjet írók munkái tették ki, ezek közül talán csak Gorkij emelhető ki, míg magyar pályatársai közül a kommunistákhoz lojális népi író, Darvas József szerzett már némi ismertséget. Háy Gyula ismeretlen moszkovita, a szintén emigrációban és az asztalfióknak alkotó Déry Tibor akkoriban egy szűk értelmiségi réteg által számon tartott, jelentéktelen író volt. Balázs Anna vagy a költő Vaád Ferenc még ezt a szintet sem érte el. Az említetteken kívül a kommunista írók nem is a Szikránál, hanem mindenekelőtt a Cserépfalvinál és az Athenaeumnál, illetve az Officina és Hungária kiadóknál jelentek meg.

A szerzők többségének ismeretlensége ellenére az infláció meglódulásáig még mutatkozott némi visszafogott érdeklődés bizonyos Szikra-kiadványokra. Elsősorban a pártvezetők írásai voltak kelendők: az első könyvnapok alkalmával Rákosi, Révai és Vas kötetei országszerte 2200–2800 példányban fogytak el.¹⁸⁹ Az írók közül azonban – Révai döntésének következtében – nem Háy Gyula, hanem Darvas József jelenítette meg a Szikrát az olvasók felé:¹⁹⁰ a *Város az ingoványon* bizonyult a kiadó messze legkeresettebb kötetének, 3500 példányt vásároltak meg. A nem különösebben magas példányszámok alapján arra lehet következtetni, hogy a kiadványok főként a párttagság kezén forogtak. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy jobbára csak az MKP-hoz kötődő (gyakran a helyi pártszervezetek épületeiben működő) könyvesboltokban lehetett hozzáférni a kötetekhez, más könyvkereskedések nem szívesen vették át azokat.¹⁹¹ Ahogy a könyvkiadó vezetője, König Frigyes 1945. szeptember végén Rákosinak jelentve vázolta a helyzetet: „eddig a könyvkiadói osztály csak a Párt számára készülő irodalommal foglalkozott és így akarva–nemakarva egy kis és szűk, vagyis zártkörű olvasóközönség kiadvállalata lett, és mint ilyen

¹⁸⁹ Levélfogalmazvány Révai Józsefnek, Budapest, 1945. július 23. Az adatok nagyságrendileg hitelesnek látszanak. Vö. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat szegedi fiókjának jelentése az 1945. július 31-i állapot szerint, Szeged, 1945. augusztus 4., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

¹⁹⁰ CSERÉPFALVI 1989: 23. A kötetre Cserépfalvi kiadójának volt szerződése, Révai utasítására került át a Szikrához.

¹⁹¹ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

nem tudta maga köré tömöríteni a jobb demokratikus írókat, a fiatal, kezdő írókat és fordítókat”.¹⁹²

Az olvasóközönség szélesítését illetően az 1946-os év sem hozott változást, bár érezhető a törekvés, hogy a kommunista írókat a Szikra köré tömörítsék: Barabás Tibor, Kovai Lőrinc és Nagy Lajos egyaránt átnyergelt, sőt a könyvhéten még a párthoz nem kötődő Füst Milán is velük együtt dedikált a kiadó sátránál.¹⁹³ Bár Füst nem adott kéziratot a Szikrának, Gelléri Andor Endre posztumusz kötete az ő előszavával jelent meg. Még előző év novemberében csatlakozott a kiadóhoz lektorként Barát Endre: ez Seress Géza irodalmi osztályvezető és Elek Tibor mellett immár a harmadik irodalmi szerkesztő munkába állását jelentette. A szerzőgárda bővülése és a személyi változások azonban nem mentették meg Kőniget a leváltástól.¹⁹⁴ 1946 októberétől a könyvkiadásért Tamás Aladár felelt, aki a munkásszerző Medgyesi Ferenc írásművének és Hollós Korvin Lajos korábban cenzúra sújtotta elbeszéléseinek közzététele mellett saját regényének megjelentetésével vélte felfrissíteni a Szikra profilját. Áttörést azonban ezzel sem sikerült elérni. Hiába alapított a Szikra saját bolthálózatot, hiába érte el, hogy a kezdeti elutasítás után más könyvesboltok is hajlandóak legyenek kiadványaikat árulni, ha azok csak egy szűk réteg érdeklődésére tartottak számot. Vagy még arra sem: az irodalmi vezető, Seress Géza 1947 szeptemberében egy értekezleten arról panaszkodott, hogy még „a [Szikra által tulajdonolt] könyvesboltok alkalmazottai sem olvassák kiadványainkat.”¹⁹⁵ Ahogy egy ugyancsak 1947-es, valószínűleg az átvilágítás során született dokumentum megállapította: „A Szikra könyvekkel szemben való idegenkedés [ti. a könyvkereskedők részéről] jórészt már le van küzdve, de a forgalom még minimális, részben azért, mert nincs megfelelő anyagunk.”¹⁹⁶

¹⁹² Kőnig Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. óe.

¹⁹³ Figyelemre méltó, hogy a következő év elején felmerült, esetleg Füst vagy Gellért Oszkár vegye át a Szikra könyvkiadásának igazgatását. Vö. Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. óe.

¹⁹⁴ Kőnig Frigyes leváltásához az is hozzájárulhatott, hogy Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* című művének Zala József által készített fordításában a moszkvai Pártos Zoltán hibákat fedezett fel, s erről nem habozott egyből Jakovlev elvtársat az Idegennyelvű Irodalmi Kiadó igazgatóját (másolatban) Szántó Rezsőt értesíteni. (Pártos Zoltán Jakovlevnek, Moszkva, 1946. június 10.). Az 1945 áprilisában szedésre küldött mű hibáit Kőnig elismerte. Kőnig Frigyes Révai Józsefnek, Budapest, 1946. július 12., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. óe.

¹⁹⁵ Jegyzőkönyv a Szikra Könyvkiadó Rt.-nél a mai napon, VI. Rózsa Ferenc utca 111. sz. a. összevont párt-nap helyett tartott kommunista aktíva-ülésről, Budapest, 1947. szeptember 16., BFL (Szikra Nyomda iratai), XXXV-151, I. doboz

¹⁹⁶ Javaslat a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947]. Ahogy az egy nem sokkal korábban folytatott megbeszélésen elhangzott, ebben szerepet játszott az is, hogy a „polgári” kiadók, minden jó orosz író lekööttek, s a Szikra csak rossz írókat ad ki.” Jegyzőkönyv a Szikra R. T. ügyében tartott megbeszélésről 1946. dec. 4.-én, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. óe.

Az ország legnagyobb könyvkiadó vállalatának profilja az induláshoz képest 1947 végére jelentősen átalakult. Az adatok szerint 1945-ről 1946-ra a szépirodalom ívszáma tízszeresére ugrott, majd ez megduplázódott 1947-re. Míg 1945-ben a belletrisztika a társadalomtudományi könyvek harmadát sem érte el, 1947-ben csaknem egyenlő arányszámmal szerepel, s már 1946-ban is majdnem arra a szintre emelkedett.¹⁹⁷ A párt méltányolta Tamás Aladár erőfeszítéseit – vagy legalábbis nem kívánták próbára tenni moszkvai kapcsolatait. Így annak ellenére, hogy a Dunavölgyi Bank vizsgálata azt állapította meg, hogy Tamás nem alkalmas a vezetői pozíció betöltésére,¹⁹⁸ helyén maradhatott.¹⁹⁹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne vizsgálták volna ki az ügyet: Tamást és a terjesztésért felelős Sándor Pált 1947 februárjában behívták az MKP Káderosztályra „beszélgetésre”.

Tamás jelentése ismét az ideológiai és a gazdasági érdekek ellentétére vet fényt: a pártérdek magas példányszámot és olcsó könyveket követelt, a Dunavölgyi Bank ellenben a könyvek példányszámát mérsékelte volna.²⁰⁰ Az 1946 végén már jelentkező újabb papírválság nyomán a konfliktus kiéleződött: a Dunavölgyi vonakodott engedélyezni az újabb papírfelhasználást és hitelt sem adott a Szikrának.²⁰¹ A kiadó így két és fél hónapos szünetre kényszerült. Ennek több súlyos, a terjesztést is érintő következménye volt, többek közt az, hogy a még kinttartó könyvügynökök „új áru hiányában sorra a konkurenciához [sic] szegődtek és a raktáron lévő könyveinket sem tudjuk megfelelően értékesíteni, mert nincsenek új kiadványaink, melyek ezeket »magukkal vinnék«.”²⁰² Tamásék – természetesen önigazolásra törekvő – beszámolója szerint terjesztés októberig „egyáltalában nem volt”, ők szervezték meg a részletfizetési akciót és a pártvonalon történő könyvterjesztést, de elismerte, hogy megfelelő szakemberek hiányában ezek is csaknem olyan rosszul működtek, mint a könyvesboltok túlnyomó többsége.²⁰³ A megoldást megfelelő szakembergárda beállításában, a kiadói

¹⁹⁷ Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁹⁸ Lásd többek közt: Javaslát a Szikra Rt. ügyében, h. n., d. n. [1947], PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

¹⁹⁹ Tamás emlékirata szerint Vas Zoltán nagyon elégedett volt munkásságával, s megakadályozta leváltását. Vö. TAMÁS 1981: 186.

²⁰⁰ Feljegyzés a Rózsa-uccai Szikra állapotáról, Budapest, 1947. február 9., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe. Lásd még Szántó Ferenc [könyvvizsgáló]: Jelentés. A Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, Nyomdai r. t. könyvkiadó üzemének (Budapest, VI. Rózsa Ferenc u. 111.) működésére vonatkozó felülvizsgálatról, Budapest, 1947. december 15., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

²⁰¹ A pesterzsébeti Papír- és Nyersfedéllemez-gyár volt „az egyetlen gyár, amely kétségen kívül több hónapra megfelelő nyersanyagkészlettel rendelkezik.” Gergő Zoltán az MKP Központi Titkárságának, Budapest, 1946. november 16., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 50. őe.

²⁰² Tamás Aladár Farkas Mihálynak, Budapest, 1947. március 30., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

²⁰³ A már hivatkozott feljegyzésen kívül lásd Tamás Aladár: Jelentés, h. n. [Budapest], 1947. február 14., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

profil nagy terjedelmű könyvekre alapozásában, a szerinte rentábilisnak ígérkező marxista klasszikusok nyomtatásában, könyvesboltok bezárásában, illetve a Dunavölgyi által rendelkezésre bocsátandó papírkiutalásban és alacsony kamatozású hitel folyósításában látta. Bármilyen módszert is válasszanak, Farkas Mihály határozottan megfogalmazta, milyen elvárásokat támaszt a párt a Szikrával szemben, miután a forint bevezetésével immár konszolidálódott a gazdasági helyzet: több hasznot kell hoznia.²⁰⁴

Az ellentétek éleződését nem csupán az általános gazdasági racionalizálás eredményezte, hanem egy konkrét politikai esemény közeledte is: az országgyűlési választásoké. Az átvilágítást követően Bíró Zoltán, Fogarasi Béla, Nógrádi Sándor, Tamás Aladár és Révai József részvételével megbeszélést tartottak a Szikra kiadói programjáról. A vita eredményeként a szépirodalmi alkotások kiadását – kevés kivételtől eltekintve – az év második felére csoportosították, a terjedelmesebb műveket pedig vagy rövidítették vagy kihúzták a programból, ahogy a művészeti könyveket is, a kapacitást a pártjellegű kiadványoknak tartva fenn. Amint Révai leszögezte: „Ki kell dolgozni a magyar politikai tematikát és megkeresni hozzá a szerzőt. Emellett egy kis szektort szabadon kell hagyni az írók számára. A legfontosabb két terület számunkra: a [marxista] klasszikusok és a politikai irodalom. A tapasztalat azt mutatja, hogy egész kis brosurákat nem vesznek komolyan, legalább 4–5 íves könyvek kelljenek.”²⁰⁵ Tamás elvárásai így csak részben teljesülhettek egyelőre.

A választások után azonban már a Szikra is egészen más pozícióból folytathatta. A Dunavölgyi hitelt bocsátott a rendelkezésére és kibővíthette szépirodalmi profilját. Az egyébként nagyon eltérő színvonalat képviselő Morvay Gyulával, Németh Andorral, Lukács Györggyel, Aczél Tamással, Barta Lajossal, Sándor Kálmánnal, Nagy Lajossal, Darvas Józseffel, Illés Bélával, Asztalos Sándorral a fedélzeten és Déryvel, Tersánszkyval, Örkénnyel, Illyéssel tárgyalásokat folytatva az 1948-as kiadói terv már magabiztosan állíthatta: „Magyar irodalmi tervezetünkben szerepel majd minden élő realista író. Műveik egy része az ellenforradalom korszakának társadalmát ábrázolja, immár hitelesen és az elnyomott osztályok szemszögéből, másik része a felszabadulás okozta átalakulással, a ma problémáival foglalkozik.”²⁰⁶ Tamás Aladár végre nekiláthatott annak a vállalkozásnak a megvalósításához, melyet évekkal azelőtt már König Frigyes is célul tűzött ki és így fogalmazott meg: „Az írók,

²⁰⁴ Jegyzőkönyv a Szikra R. T. ügyében tartott megbeszélésről 1946. dec. 4.-én, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 26. cs. 49. őe.

²⁰⁵ Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

²⁰⁶ A Szikra 1948-as évre vonatkozó kiadói terve, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. ő.

szerzők, fordítók, zeneszerzők megszervezése, célszerű foglalkoztatása, irányítása és nevelése.”²⁰⁷

Az írók és olvasók nevelésének azonban figyelemreméltó, a szovjet szocialista realista törekvésekkel nehezen összeegyeztethető módját választotta a Szikra. Miközben a kommunista sajtó nem győzte hangsúlyozni, hogy le kell számolni a – háború után is a könyvforgalom jelentős hányadát adó – „kapitalista” ponyvakultúrával, mely elfeledteti a valós társadalmi problémákat a „néppel”, s mintegy pacifikálja a „forradalmi tömeget”, maga kezdett ponyvaregények kiadásába. Az ötlet már az imént említett megbeszélésen felmerült, méghozzá Fogarasi Béla részéről: „A ponyvának a tömegekre gyakorolt vonzóerejét kihasználva lehetne pl. ilyen, romantikus feldolgozású füzeteket iratni, mint »Összeesküvők«. Az íróknak feladatokat is kell adni, nemcsak alkalmazkodni hozzájuk.”²⁰⁸ A felvetés mögött természetesen nemcsak annak sürgetése állt, hogy az MKP társadalom- és történelempépet vagy a szovjet erkölcsöt és ember-típust népszerű formában kellene közvetíteni az olvasók felé, s végre valahogy megszólítani a más Szikra-kiadványok iránt nem érdeklődő közönséget. Legalább ilyen fontos volt a ponyvairodalomból remélt anyagi haszon. 1947 szeptemberétől a Forintos Regénytár keretében a Szikra egész sor könyvet adott ki olyan címekkel, mint például *Gengszterek*, *Csikágó hősei*, *Becstelen ellenfél* vagy *Névtelen feljelentő*.²⁰⁹ E regények tüzetesebb elemzése az irodalomtörténet számára valódi csemege lehet.²¹⁰

A ponyvairodalmi vállalkozás aligha találkozott minden kulturális vonalon mozgó pártember rokonszenvével. Könnyen lehet, hogy a könyvkiadás átszervezését, az Országos Könyvhivatal életre hívását sok egyéb mellett részben ez indokolta. Vértés Györgyöt, akit az új intézmény megszervezésével megbíztak, mindenesetre rendkívüli módon bosszantotta, hogy a Szikra nem hajlandó magát alárendelni az Könyvhivatalnak, nem tájékoztatja azt programjáról, nem fogadja el irányító szerepkörét.²¹¹ A kiadók államosításának időszakát e két intézménynek a vetélkedése határozta meg a könyvkiadás területén.

²⁰⁷ König Frigyes a Magyar Kommunista Párt Titkárságának, Rákosi Mátyás elvtársnak, Budapest, 1945. szeptember 20., PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

²⁰⁸ Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai) 274. f. 23. cs. 17. őe.

²⁰⁹ Böven kimeríti a hipokrizis fogalmát, hogy a Szikra üzemi pártszervezetének vezetője 1948 januárjában azzal fordult az MKP tagjaihoz, hogy „a kulturát le kell vinni a széles tömegek közé és kiküszöbölni a mult rendszer által terjesztett »ponyvakulturát.«”. Jegyzőkönyv. Felvétel a Szikra üzemi pártszervezet 1948. február 1-én megtartott tisztújító taggyűlésén, BFL (Szikra Nyomda iratai) XXXV–151, 1. doboz

²¹⁰ A cseh kontextusban bizonyos típusú detektívregényeket – ha a racionalitást, a logikát működés közben lehetett figyelemmel kísérni vagy a távlati cél az antifasiszta küzdelem volt – elfogadhatónak tartottak. Lásd JANÁČEK 2004.

²¹¹ Vö. Könyv-értekezlet. Vértés György feljegyzése, h. n., d. n., PIL (Vértés György hagyatéka), 816. f. 43. ő.e. 41–43.

SZOVJETIZÁLÁS ÉS PROPAGANDA

Az az elbeszélés, mely a Szikra kezdeti éveit sikertörténetként láttatja, átszabásra szorul. Sokkal inkább a szocialista gazdálkodás egyik első megvalósulására lehet példa: ahhoz képest, hogy a versenytársakhoz mérve milyen óriási erőforrásokat vett igénybe, igen csekély hatékonysággal működött, s egy belső politikai feszültségektől is terhelt, az igényekre és a körülményekre nehezen reagáló, a politikai voluntarizmus által fenntartott és hitelből finanszírozott nagyvállalat képét nyújtja. A Kádár-korszak történetírása azonban nem véletlenül volt óvatos: a Szikra politikai és személyi ügyeit 1945 nyarától maga Kádár János felügyelte,²¹² így aligha volt lehetőség a kiadó kezdeti tevékenységének tárgyilagos értékelésére. Ez azonban nem változtat azon, hogy a Szikra, melynek célja az lett volna, hogy a kommunista pártot és politikáját közvetve vagy közvetlen módon népszerűsítse, végső soron kudarcot vallott: nem sikerült meggyőző támogatást szerveznie az MKP mögé. A kommunizmus gondolata a jelek szerint már újjászületése pillanatában megbukott Magyarországon. A belügy és az erőszak-szervezetek, az állambiztonság átvétele, a szovjet hadsereg jelenléte és támogatása, illetve az így lehetővé váló választási csalások, politikai nyomásgyakorlás és megfélemlítés nélkül a rendszerváltoztatás aligha következett volna be. A Szikra, legalábbis működésének kezdeti szakaszában, nem játszott a folyamatban lényeges szerepet. A később hivatalossá váló irodalmi kánon megalapozásában és az irodalmi mező ellenőrzésében viszont tevékeny szerepet vitt, mint ahogy a kulturális káderek egyik nevelőintézményeként is tekinthetünk rá.

²¹² Jegyzőkönyv a Szikra Lapvállalatok együttes igazgatósági és üzembizottsági üléséről, Budapest, 1945. október 12., BFL (Szikra Irodalmi és Lapkiadó iratai) XXIX–815, 1. doboz

DIPLOMÁCIA ÉS KULTÚRA

A MAGYAR–SZOVJET MŰVELŐDÉSI TÁRSASÁG

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság a többi szovjet fennhatóság alá kerülő ország hasonló szervezeteihez²¹³ képest viszonylag későn, csak 1945. június 9-én alakult meg. Ez nem jelenti azt, hogy a szervezéshez már ne fogtak volna hozzá jóval hamarabb. Horváth Márton *Az értelmiségi munka új alapjai* címmel fennmaradt dokumentumban, mely az MKP értelmiségpolitikáját vázolja, már 1944 decemberében előíranyozta:

Létre kell hoznunk egy Magyarország és [a] Szovjet Unió együttműködését előmozdító társaságot és adott esetben egyes tekintélyesebb gazdasági, közéleti férfit, tudóst, stb. e társaság soraiba való felvétellel kell hozzánk közelebb hozni és a németellenes harcban aktív közreműködésre ösztökélni. Egy ilyen társaságnak a jelentősége különösen a háború utáni időkben fog roppant mértékben megnövekedni és ezért is érdemes már most alapjait lefektetni.²¹⁴

Igazi lendületet a szervezés azonban csak a moszkoviták megérkezésével vett. Az ostrom után nem sokkal Budapesten Zilahy Lajos és Szent-Györgyi Albert Illés Béla tanácsait követve, majd Debrecenbe utazva Gergely Sándor irányítása mellett kezdett neki egy efféle egyesület létrehozásához,²¹⁵ melynek kapcsán Zilahy Vorosilov marsallal is találkozott.²¹⁶ Eközben Moszkvában Háy Gyula tett előkészületeket. Amikor Háy is a magyar fővárosba utazott és átvette a szervezést, a későbbi tagságot alkotó értelmiségi társaság jó része már összeállt.²¹⁷

A Társaság kezdeti célkitűzése, amint az elnevezése is jelzi, az volt, hogy a Szovjetunió kultúráját, tudományát és egyáltalán a szovjet értékrendszert megismer-

²¹³ Például a később Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft (DSF) néven ismert németországi Gesellschaft zum Studium der Kultur der Sowjetunion, a lengyel Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej (TPPR), a csehszlovák Svaz československo-sovětského přátelství (SČSP) vagy a román Asociația Română pentru strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică (ARLUS) említhető itt.

²¹⁴ [Horváth Márton:] *Az értelmiségi munka új alapjai*, Budapest, 1944. december 12., PIL, 991. f. 122. őe.

²¹⁵ Zilahy Lajos Révai Józsefnek, h. n. [Budapest], 1946. július 2., PIL, 274. f. 14. cs. 7. őe.

²¹⁶ Vö. ILLYÉS 2013: 4; STANDEISKY 2002: 96.

²¹⁷ Háy Gyula Rákosi Mátyásnak: Memorandum a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságról, Budapest, 1945. szeptember 22., PIL, 274. f. 14. cs. 6. őe.

tesse a magyar közönséggel.²¹⁸ A kölcsönösség ugyan a szólamok szintjén valamelyest jelen volt kezdetben – például a tervek szerint arra is törekedtek volna, hogy a vöröskatonákat megismertessék a magyar kulturális értékekkel –, ám ebbe az irányba mutató törekvések az első években nem valósultak meg. Azokat a hangokat, amelyek ezt kifogásolták, hamar elhallgattatták.²¹⁹ A Társaság szerteágazó tevékenysége ellenben kiterjedt orosz nyelvtanfolyamok indítására, szovjet-orosz irodalmi felolvasások, diavetítéssel egybekötött ismeretterjesztő előadások, művészeti kiállítások, színházi bemutatók és különösen a hatékony propagandaeszköznek tekintett filmvetítések rendezésére, illetve szembevetően nagy számban pártfogolta komolyzenei hangversenyek szervezését, melyek műsorán Prokofjev, Sztravinszkij és más orosz előadók együtt szerepeltek például Bartók műveivel. Ez is alátámasztja, hogy elsődleges célközönsége a városi középosztály volt, akiknek a Szovjetunióval szembeni ellenérzéseit eleinte nemcsak és nem elsősorban a közvetlen agitáció eszközeivel vélték leküzdeni, hanem az érzékekre hatva. Az is jelzésszerű, hogy az első fontosabb kiadvány, amelynek a megjelentetéséről döntöttek, nem volt más, mint egy művészi kiállítás karácsonyi album, orosz, angol, francia és magyar nyelvű kiadásban.²²⁰

A szovjet kulturális diplomácia történetének fényében ez nem tekinthető furcsaságnak. Az értelmiségre irányuló szovjet külpolitika az 1920-as évektől fogva azzal a dilemmával küzdött, hogy a baloldali, ideológiai alapon eleve szimpatizáló réteget szólítsa-e meg és próbálja minél inkább befolyása alá vonni, vagy az intézményes hatalomhoz közelebb álló, így a döntéshozásba inkább bevont, de az előbbiekkal sokszor a politikai spektrum ellentétes oldalán található középosztályra igyekezzen-e hatni.²²¹ Ez a két álláspont nem színtiszta formában volt jelen, intézményes rivalizálástól egyéni ellentéteken át az egyetlen személy gondolkodásában tapasztalható következetlenségekig egy sor körülmény bonyolította a szovjet kulturális külpolitika alakulását. Ugyanakkor az MSZMT testvérszervezeteként megjelölt,²²² a titkosrendőrség egyik hírszerző forrásaként is funkcionáló VOKS alapvonásait egykori vezetője, az az Olga Kamenyeva alakította ki az 1920-as években, akinek meggyőződése volt, hogy a nemzetközi szintén mindig úgyelni kell a „polgári értelmiségre”, amely a közgondolkodásra

²¹⁸ Vö. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alapszabályai (1945), MNL OL, P 2148, 4. d. 65. őe.

²¹⁹ Fél éves működés után a zeneszerző Lajtha László számonkérőleg szólalt fel, de elmagyarázták neki, hogy kérdése nem aktuális. Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54. őe.

²²⁰ Jegyzőkönyv az MSZMT Intéző Bizottságának üléséről, h. n. [Budapest], 1945. augusztus 9., MNL OL, P 2148, 1. d. 55. őe.

²²¹ DAVID-Fox 2012: 65.

²²² Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54. őe.

döntő befolyással van, s így a Szovjetunióról kialakított kép nélkülük kevésbé hatékonyan kontrollálható.²²³ Ezt az elvet Kamenyeva sokáig effektíven képviselte, többek közt a weimari köztársaság körülményeire is alkalmazva, s bár több sikerrel átvészelt terrorhullám után, 1941-ben már nem tudta elkerülni kivégzését, a VOKS az általa kialakított hagyományrendtől nem szakadt teljesen el. Ezt figyelembe véve érthető, hogy az MSZMT indulásakor a fő cél nem a kommunista szellemű átnevelés, hanem a pusztán ellenszenv legyőzése volt, távolilag pedig egy „társutas” értelmiségi tömörülés kialakítása. Emellett az induláskor másodlagossá vált a vidéki fiókszervezeteken keresztül a kevésbé tanult lakosok megszólítása.²²⁴

Meglehetősen nagy távolságot kellett áthidalni. A két világháború közötti időszakban Csehszlovákiával (s egy darabig Németországgal, illetve Ausztriával) ellentétben Magyarországon efféle egyesület nem létezhetett, mi több, a Tanácsköztársaság bukása után a kommunista pártot betiltó rendszer jelentős részben épp a szovjet modellel szemben határozta meg magát. Népfrontpolitika ide vagy oda, a hitleri Németország egyre fokozódó népszerűtlensége messze nem mindenkit sarkallt arra, hogy a Szovjetuniót kedvezőbb színben lássa. A rengeteg áldozatot követelő háború, majd a bevonuló Vörös Hadsereg által elkövetett magántulajdon elleni vétségek és egyéb atrocitások, így a tömeges nemi erőszak-tétel, valamint a katonák előírt táplálása következtében súlyosbodó éhínség mind-mind csak tovább mérgecsítette a viszonyt.²²⁵ Némiképp oldotta az elzárkózást, hogy azok a fővárosi értelmiségiek és művészek, akiknek nem volt vidéki rokona, barátja, vagy az épp nem tudott nekik élelmiszert juttatni, s akiket így a közellátás akadózásával még inkább sújtott az éhezés, a hivatalos szerveken, szervezeteken keresztül reméltek élelemhez jutni. Voltak, akik politikai okokból közeledtek volna²²⁶ és olyanok is, akik vélhetően óvatosságból vagy egy barátjuk rábeszélésére csatlakoztak.²²⁷ Ezzel együtt a Társaság első vezetőinek egy alapvetően ellenséges közegben kellett működnie.

²²³ DAVID-Fox 2012: 51–60; 37.

²²⁴ Az MSZMT szerepéről a PIL és az orosz RTsKhIDNI alapján rövid, de tartalmas összefoglalót ad: KENEZ 2006: 195–197.

²²⁵ Lásd többek közt PETŐ 1998; PETŐ 2000; BORHI 2005; UNGVÁRY 2005a.

²²⁶ A korábbi országgyűlési képviselő, Rácz Kálmán például a szovjeteken, Barulin követési tanácsoson keresztül környékezte meg a Társaságot, hogy felvegyék, de Rákosi és Révai személyes utasítására elhárították közeledését. Vö. Háy Gyula Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1945. június 8., PIL, 274. f. 17. cs. 7. óe.

²²⁷ Az irodalomtörténész Horváth Jánost például a Szellemtudományi Szakosztály társelnökévé választották, ő azonban betegségére hivatkozva már 1945 augusztusában lemondott a tisztségről, így a szakosztályt Szekfű Gyula egyedül vezette, egészen megszüntetéséig. (Vö. Jelentés az MSZMT működéséről, d. n. [1945. augusztus], MNL OL, P 2148, 2. d. 47. óe.) Ez nem váratott sokáig magára, hiszen 1946 áprilisában Háy, megállapítva, hogy a szakosztály nem működik, felszámolásra tett javaslatot, már csak azért is, mert „ilyen tudomány nincs”. Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. április 24., MNL OL, P 2148, 1. d. 53. óe.

POLGÁRI KIRAKAT, KOMMUNISTA DOMINANCIA

Míg más kelet-európai szovjetbarát szervezetek élére politikusok kerültek – bár nem feltétlenül a kommunista párt tagjai –, Magyarországon egy író és nemesember, Zilahy Lajos lett az elnök. Zilahy antifasiszmusában, akinek testvérét a nyilasok állítólag a szeme láttára lötték le,²²⁸ kevesen kételkedtek, de mivel a Tanácsköztársaság egykori ellenfeleként, a Horthy-korszak etablált írójaként és a *Halálos tavasz* szerzőjeként is emlékezünk rá, talán némi meglepetést keltet, hogy egy efféle szervezet – melynek működtetését, mint a levéltári források is megerősítik, a szovjetek folyamatosan ellenőrizték – első számú reprezentatívává válhatott.

A nagyközönség felé Zilahyn kívül elsősorban az 1937-es orvosi Nobel-díj nyertese, Szent-Györgyi Albert jelenítette meg a Társaságot, hallatlan aktivitásának és széleskörű ismertségének, vitathatatlan tekintélyének köszönhetően. Tevékenységét rögtön az alakuló ülésen Zilahy javaslatára díszelnöki címmel ismerték el. Szerepvállalása nem kevésbé pikáns, mint író barátjáé. A közmegebecsültségnek örvendő tudós, akit sokan az új köztársaság elnöki székében szerettek volna látni,²²⁹ nemcsak távol állt a kommunista eszméktől, de a Szovjetunióval nem sokkal korábban nyíltan is szembehelyezkedett. Egyrészt a téli háború idején kikelt a szovjet agresszió ellen és elküldte Nobel-medálját a finn vöröskeresztnek: ez nagy feltűnést keltett a harmincas–negyvenes évek fordulóján.²³⁰ Másrészt, bár antifasiszta tevékenységéről egész legendárium keringett – Hitler állítólag személyesen adott parancsot elfogatására –, nem lehetett biztos benne, hogy a szovjetek elnézik neki az 1943-as kiugrási kísérletben betöltött szerepét: titkos kormány megbízatással Isztambulba utazva felvette a kapcsolatot a brit elhárítással, hogy egy angol–amerikai offenzívát sürgessen Délkelet-Európában – melynek nyilvánvalóan szovjetellenes éle is volt. 1945 tavaszán ráadásul azt követelte, hogy a Szovjetunió fejezze be a civil lakosság deportálását, illetve engedje haza a kényszermunkára már elhurcoltakat a hadifoglyokkal egyetemben.²³¹

Míg Szent-Györgyi a tudományos szféra újjászervezésével és a kutatáshoz szükséges anyagi fedezet megteremtésével volt elfoglalva, a szervezet napi ügyeinek intézése az elnök mellett kiváltképp a főtítkárra, a moszkvai emigrációjából a szovjet hadsereggel Budapestre érkező drámaíró Háy Gyulára hárultak. Háy

²²⁸ Lásd unokaöccse visszaemlékezését: BESZEDITS 2008. Lásd még CSERÉPFALVI 1989: 23–24. Utóbbi szerint Zilahy „feltétlen híve volt a kormány, a Kommunista Párt intézkedéseinek. A szovjetek iránti rajongását a végletekig fokozta.”

²²⁹ Ennek felmerülését Illyés Gyula is rögzítette ostromnaplójában. ILLYÉS 2013: 3.

²³⁰ Moss 2003: 163.

²³¹ PÉTERI 2000: 214–215; Moss 1988: 149–164; 170–171.

nevével a moszkvai magyar kiadó, majd a Szikra első programjában találkozhattott a korabeli olvasó. Az idősebbek közül néhányan emlékezhetnek a Tanácsköztársaság alatti szerepvállalására, s a két világháború közötti bécsi tevékenységének híre és nyomai is eljutottak Magyarországra, valójában azonban a háború után Németországban ismertebb figura volt – itt töltötte emigrációja egy részét is, mielőtt Lunacsarszkij a Szovjetunióba hívta volna. A háború után az *Ítélet éjszakája* (*Gerichtstag*) című Berlinben bemutatott tragédiája a baloldali értelmiségi és művészcsoporthoz tartozók közötti konfliktus egyik ürügye lett. Az NDK-ban hamarosan főszerepet kapó olyan kommunista kritikusok, mint a Fritz Erpenbeck–Hedda Zinner házaspár (akik Háy-jal egyszerre kerültek 1935-ben Moszkvába) a darabot mint a Brecht-féle színházzal szemben felmutatható „helyes” művészi út példáját magasztalták, mely ráadásul alkalmat adott a német kommunisták kollektív bűnösséget előtérbe toló emlékezetpolitikájának körvonalazására is.²³² Neve itthon is rövidesen bekerült a köztudatba, hiszen könyvei forgalomban voltak a viszonylag szűk könyvpiacra, és a Major Tamás keze alatt újrainduló Nemzeti Színház az elsők között tűzte műsorra darabjait. Háy a húszas évek második és a harmincas évek első felét Berlinben töltötte, vagyis ott és akkor, ahol és amikor a szovjet baráti társaságok mintaszervezetét létrehozták, mely más hasonló társaságok modelljeként szolgált, így közelről tapasztalhatta, miként kell működtetni egy efféle szervezetet.

Háy rendszeresen beszámolt Rákosinak a Társaság megalakítása körüli fejleményekről. Büszkén értesítette, hogy sikerült a szervezetnek megnyerni Kodály Zoltánt vagy a kisgazda Oltványi Imrét, holott ők „kifejezetten reakciós” tevékenységet folytatnak.²³³ Nem titkolta, hogy szürke eminenciásként milyen megfontolások vezérelték: egyrészt ügyelni arra, hogy a szervezetet kommunisták uralják,²³⁴ másrészt viszont azt a látszatot kelteni, mintha egy független szervezetről lenne szó, amelyet különféle pártállású és politikai meggyőződésű személyek alakítottak meg.²³⁵ Amikor 1946-ban felmerült, hogy Háy-t a főtítkári pozíció-

²³² PIKE 1992: 193–195.

²³³ Vö. KENEZ 2006: 196.

²³⁴ Az MSZMT irathagyatékában az alapító tagok listája nem maradt fenn, így nem tudható pontosan, kikről van szó. A dimenziókról azonban lehet foglalkozni: az alakulóülésen az alapítókra kívül mintegy 150 ún. választott tagot vettek fel a különböző szakosztályokba (melyek közül a színház és film, illetve a zenei szakosztály volt a legnépesebb 30 körüli létszámmal), s ezen kívül 60 ún. rendes tag felvételéről döntöttek, így összesen kb. 500 tagot számlált indulásakor a szervezet. (Jegyzőkönyv az MSZMT Intéző Bizottságának üléséről, h. n. [Budapest], 1945. augusztus 9., MNL OL, P 2148, 1. d. 55.; Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54.) A rendes tagságot két már tagsággal rendelkező személy ajánlására az Elnöki Tanács adományozta, míg választott tagokat a szakosztályok javaslata alapján az Elnöki Tanács előzetes engedélyével lehetett meghívni. Vö. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság alapszabályai (1945), MNL OL, P 2148, 4. d. 65.

²³⁵ A szombathelyi fiókszervezet például – ahogy azt egy elnöki beszéd kiemeli – Kovács Sándor római katolikus püspököt választotta tiszteletbeli elnökévé. (Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának

ban helyettese, Berey Géza váltaná, előbbi hevesen tiltakozott: „a Társaságban, ahol a legnagyobb gonddal ügyelünk arra, hogy a pártonkívüliség minden külső formáját betartsuk, állandóan *nyilvánosan* a Pártra hivatkozik, mint olyanra, aki neki minden cselekedetét előírta és eleve helyesli. [...] a Párt gondosan álcázott szerepét a Társaság vezetésében folyamatosan nyilvánosan leálcázza.”²³⁶ A konspiratív módszerek teljes figyelmen kívül hagyása mellett Háy azt is kifogásolta, hogy Berey a Társaság átszervezéséről a Párt és az oroszok jóváhagyása nélkül tárgyalt Zilahyval, vagyis főnökével, az elvben független szervezet vezetőjével.

Ez a konspirációs logika magyarázza, hogy Háyék hagyták, hadd vigye Zilahy és Szent-Györgyi a prímet.²³⁷ Utóbbiak is előnyöket remélhettek a látványos együttműködéstől, s nem feltétlenül csak saját boldogulásukat vélték ezzel elősegíteni. Ahogy Péteri György a háború utáni magyar tudományfinanszírozás helyzetét elemezve rámutatott, Szent-Györgyit elsősorban az foglalkoztatta, miként lehet a hazai kutatás anyagi feltételeit újra megteremteni a nehéz körülmények között, s egy darabig azt remélte, hogy a nyugati mintákhoz képest valóban bőkezű szovjet állami finanszírozás modellje úgy is követhető Magyarországon, hogy az ne vonja maga után egyúttal a nyugati kapcsolatok beszüntetését.²³⁸ Abbéli reményeik azonban, hogy megtaláljanak egyfajta *modus vivendit* a kommunistákkal és a szovjetekkel, hamarosan kudarcba fulladt.

TÁPLÁLKOZÁS ÉS SZOVJETIZÁLÁS

Zilahy egy éves elnöksége alatt – mint már utaltam rá – a Társaság nem titkolt, szovjetek által ösztönzött stratégiája az volt, hogy privilégiumokat kínált a tagok számára, melyek közül a városi értelmiség szempontjából a legfontosabbnak az élelmiszerellátásban nyújtott segítség bizonyult. A Társaság valóban egyik legfontosabb feladatának tekintette az élelmiszer-beszerezést, mely téma gyakran elő-

üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54.) A zsidók üldöztetése idején is érdemeket szerzett Kovács Sándor együttműködésének mértéke az állampárttal vita tárgya. Soós Viktor Attila Ungváry Krisztián feltételezését megkérdőjelezve így írt a megyéspüspökkel kapcsolatban: „Kovács Sándor az állambiztonsági szervek láttatása alapján 1956 előtt aktív, többször az ő szemükből ellenséges személy volt, majd 1956 után, és különösen a II. Vatikáni Zsinat alatt és után egy sokkal enyhébb, kompromisszumkészebb főpap képét mutatta, de hogy »Kaszás« fedőnéven az állambiztonság munkáját segítő ügynök lett volna, az nem bizonyítható.” Soós Viktor Attila 2008. A püspök állambiztonsági megfigyeléséről lásd még Soós Viktor Attila 2007. Rendszeres megfigyelése az adatok szerint csak 1950-ben kezdődött, de legalább 1946-tól gyűjtöttek Kovácsra vonatkozó adatokat.

²³⁶ Háy Gyula jelentése, Budapest, 1946. február 27., PIL, 274. f. 17. cs. 7. őe.

²³⁷ Háy Gyula emlékirata szerint Révai – már Pesten – arra utasította őt, hogy választassa meg elnöknek Zilahyt, díszelnöknek Szent-Györgyit, és vegye be az elnökségbe Kodályt. HÁY Gyula 1990: 345–346.

²³⁸ PÉTERI 2000, különösen: 212–219.

került a vezetőségi üléseken.²³⁹ Még a voltaképpen alapító ülés előtt, már 1945. júliusában felmerült egy kollektív gazdaság és kísérleti telep létrehozásának ötlete, mely a magyar mezőgazdaság átszervezéséhez modellt szolgáltatott volna. Az állam eszerint átadna egy földterületet a hozzá tartozó ingatlanokkal a Társaságnak, „ahol mezőgazdasági szakosztályunk tudósainak vezetésével és hozzászólásával kulturális feladatot is akarunk elvégezni” – vázolta a terveket 1946 januárjában az elnök – „olyan értelemben, hogy az orosz mezőgazdaság kutatásainak eredményeit itt a gyakorlatban nemcsak, hogy bemutatjuk, hanem továbbfejlesztjük”.²⁴⁰ A mintagazdaság felállítására a rákospalotai leánynevelő és javítóintézet épületét szemelték ki, melyhez a szükséges birtokrészeket a város felajánlotta számukra. A választás nem volt véletlen, hiszen egy olyan gazdasági intézményt vizionáltak, amely egyszersmind olyan intézet is, „amely munkás és parasztgyermekből nevel szakembereket, akiket már ott kint a földön egy gyakorlati nevelés kapcsán ebben a gazdasági irányban nevelne.” Bár Zilahy – inkább önleplező módon, mintsem meggyőzően – szavait kiegészítette az-
zal, hogy „[e]z nem egy politikai irányzat, hanem elsősorban egy tudományos irányú mezőgazdasági nevelés”, nehéz nem arra gondolni, hogy a magyar nyelvre *Az új ember kovácsa* címen lefordított Makarenko-mű által inspirált szovjet pedagógiai modell gyakorlatba való átültetésének kísérletéről lett volna szó.

Anton Szemjonovics Makarenko példás története, mint ismeretes, egy nagyon hasonló mintagazdaság kiépítéséről szól, ahol a fizikai munka nevelő erejére támaszkodó Makarenko fiatalokú bűnözőkből az új szocialista ember-típus mintapéldányait faragja, akik kitűnő földművesek és kisiparosok, vagy bekerülve a felsőoktatásba mezőgazdasági mérnökök, sőt sarkkutatók és űrhajósok lesznek. A szocialista realizmus e klasszikusát a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság jelentette meg a következő évben.²⁴¹ Hatalmas terjedelméből ítélve fordítását jóval korábban meg kellett kezdeni, nem merész tehát a feltételezés, hogy a két vállalkozást párhuzamosan kívánták futtatni.

A makarenkói projekt előtérbe kerülése rögtön a Társaság alapítása környékén, sőt azt megelőzően azért érdekes, mert a társadalom és a kulturális szféra

²³⁹ Lásd például a „liszt-ügy” megtárgyalását: Jegyzőkönyv az MSZMT Intéző Bizottságának üléséről, 1945. szeptember 3., MNL OL, P 2148, I. d. 34. „[...] erőfeszítéseink [...] oda irányulnak, hogy a magyar szellemi élet munkásait, legalábbis azokat, akik Társaságunk tagjai közé tartoznak, a megélhetés, a táplálkozás rettentő nehéz kérdéseinek bizonyos mértékben [sic] segítsék” – nyilatkozott egy másik alkalommal Zilahy. Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, I. d. 54.

²⁴⁰ A júliusi ülésről, melyen részt vett az Ideiglenes Nemzetgyűlés földművelésügyi minisztere, Nagy Imre, Kerék Mihály (FKGP) és Veres Péter (NPP) is, nem maradt fenn feljegyzés, a későbbiek folyamán utaltak rá vissza. Vö. Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, I. d. 54.

²⁴¹ MAKARENKO 1947.

szovjetizálására, sőt sztalinizálására törekvés egyik első jeleként is felfoghatjuk. De mit is jelent ez? Ehhez Makarenko jelentőségét és szerepét kell mérlegelni. Magából a „pedagógiai hőskölteményből” is kiderül, hogy a NEP-korszak szovjet neveléspolitikusai, akik többnyire az amerikai reformpedagógia hívei voltak, nem nézték rokonszenven Anton Szemjonovics próbálkozását. Karrierjének felívelését főként Gorkij pártfogásának köszönhetette, s noha első telepe vezetését 1920-ban vette át, csak a harmincas évek közepén válik irányvonala hivatalossá, hogy aztán 1940-től valóságos kultusz alakuljon ki körülötte. Ahogy Michael David-Fox árnyalt elemzésében bemutatta,²⁴² a NEP lassú halálával párhuzamosan, a húszas évek közepétől a KGB és NKVD elődje, az OGPU egyre nagyobb befolyást gyakorolt a nevelés terepén, köszönhetően mindelelőtt a Moszkva közelében létesített bolsevoi mintatelep és néhány más hasonló intézménynek, melyek főként arra szolgáltak, hogy a brutalitásáról híres politikai rendőrségről kialakított képen javítson. A mintatelepeken jelentős anyagi áldozatok árán és előzetesen, a személyiségjegyek alapján gondosan kiválogatott gyereksereggel látványos eredményeket értek el, s ez sok nyugati megfigyelőt is megtévesztett: bár a „modell” társadalmi méretekben egyáltalán nem volt fenntartható, a világsiker következtében – mely a Szovjetunió önigazoló propagandagépezetét is táplálta – a sztálinista neveléstudomány az ennek az eljárásnak a keretében alkalmazott elveket tette meg követendőnek.

Ezek közül azonban csak néhányat propagáltak: a telepések iránti már-már indokolatlanul nagyra tűnő bizalmat, a közösséghez tartozás önkéntességét (a fizikai visszatartó akadályok hiányát), a munka felemelő erejét és a fiatalok teljes önkormányzását. Az utóbbival azonban összefügg egy olyan aspektus is, amelyet nem vertek nagydobra, csak az intézmények utóbbi időben hozzáférhetővé vált levéltári anyaga és a kortárs résztvevők visszaemlékezései segítségével ismerhető meg teljes mélységében, pedig ez jelentette a közösség kohéziójának és az egész program viszonylagos sikerének a magját: egymás kölcsönös és szakadatlan ellenőrzése, megfigyelése. A politikai rendőrség ezt saját céljainak alárendelhető, nagyon is alkalmas szocializációs környezetnek tartotta, s jól illeszkedett a kora-sztálinizmus társadalmi berendezkedéséhez is. A telepek lakói közül nagy számban kerültek ki az OGPU alkalmazottai, de az sem mellékes, hogy az itt „végzetek” a legkülönbébb foglalkozásokban helyezkedtek el, miközben létezett egyfajta összetartás, telepesidentitás közöttük, mely ráadásul korábbi intézményvezetők és részben nevelők, a politikai rendőrség tisztjei felé is nyitottá tette őket.

²⁴² DAVID-FOX 2011: 158–174. Az alábbiakhoz lásd különösen: 163; 167.

A Nagy Terror idején az OGPU-t lefejezték és átrostálták, a felügyelete alá tartozó telepeket pedig felszámolták vagy funkciójukat átalakították, de az itt bemutatott elvek – anélkül, hogy a kínos örökséget reklámozta volna – az időközben NKVD-tisztté előlépett Makarenko nevelésméletének részévé váltak. Kiváltképp a kölcsönös megfigyelés vált alapvetővé nála, melyet ő a kollektivitás fogalmához kapcsolt. Ahogy a sztálinizmusban egyre nagyobb szerepet kapott az egyszemélyi autoritás, úgy a horizontális ellenőrzés Makarenkónál kiegészült a vertikális ellenőrzés hangsúlyozásával, vagyis szigorú hierarchikus viszonyok felállításával, mely ugyan szintén elengedhetetlen része volt a bolsevoi modellnek, de kisebb publicitást kapott. Makarenkónál viszont markáns kifejezést nyert: az a közösség, amely már *Az új ember kovácsában*, s még inkább későbbi írásaiban élénk tárul mint az elképzelt, ideális szovjet típusú társadalom kicsinyített mása, a kölcsönös megfigyelés mellett a feljebbvalónak való engedelmisségen alapult.

Nem valószínű, hogy Zilahy ezzel teljes mértékben tisztában volt. Jellemző, hogy ő egészen más oldalról ragadta meg a kérdést, és kissé ironikus, hogy a társadalom nagyszabású átalakítására – s ezen belül voltaképpen az elitrétegek társadalmi bázisának megváltoztatására – törekvő modell az író olvasatában az értelmiség élelmiszerellátásának biztosításáról szólt.²⁴³ Moszkovita társai ellenben, akik a harmincas évektől végigkísérték a szovjet nevelésmélet változásait és ismerték Makarenko munkásságát, egy, az ő elvein alapuló mintatelep társadalmi funkcióját bizonyára sokkal jobban fel tudták mérni. A kiválasztott helyszínen azonban nem jöhetett létre a gazdaság: a rákospalotai nevelőintézetben 1945 januárjában berendezett szovjet katonai kórházat 1947 tavaszáig nem számolták fel, 1948-tól pedig – az épületek felújítása után – újra eredeti funkciójában működött. Ehelyett a zirci apátság államosított birtokaiból kapott a társaság egy 600 holdas birtokrészt. Bár a ciszterciek által szakértelemmel irányított birtok korábban jól jövedelmezőnek számított, valóban egyfajta mintagazdaság volt – ha nem is épp szovjet értelemben –, a háború alaposan megviselte: jórészt parlagon hevert, épületei megromlódottak, se állatállománnyal, se munkagé-

²⁴³ Háy Gyula akkoriban úgy látta, Zilahyt csak a „gründolás” érdekelte, elsősorban nem elvi szempontok vezették: megvásárolható volt, amit Vorosilov meg is tett. (Háy Gyula Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1945. november 23., PIL, 276. f. 17. cs. 7. öe.) Háy Rákosinak tett közléseit azonban nem érdemes készpénznek venni, minthogy nemcsak a Társaság irányítását tekintve volt riválisa Zilahy, de a saját gazdasági érdekeinek érvényesítését is hátráltatta. Háynak ugyanis visszatérő terve volt, hogy a kulturális feladatokat elválassza a gazdaságiaktól, így például létre kívánt hozni egy Jövendő Kft.-t, mely a könyvkiadást, könyvkereskedelmet és a szerzői jogok képviseletét, azaz a Társaságnak majdnem minden potenciálisan profitot termelő tevékenységét átvette volna. A céget természetesen ő vezette volna, már csak azért is, mert mint egyik levelében hangsúlyozta, a szovjet Irodalmi Ügynökség magyarországi képviselőjeként ráruházott jogokat és feladatokat csak ideiglenesen ruházta át az MSZMT-re. Vö. Háy Gyula Farkas Mihálynak, Budapest, 1946. június 12., PIL, 274. 17. cs. 6. öe.

pekkel nem rendelkezett, melyek pótlására kevés lehetőség volt.²⁴⁴ A kísérlet későbbi sorsáról az iratok nem árulnak el sokat, valószínűleg a mintagazdaság kialakításáról szóló eredeti elképzelések azzal a „politikamentes” céllal, „hogy a Szovjetunió hatalmas és érdekes vívmányait a gyakorlatba átültessék”,²⁴⁵ nem valósultak meg.

SZOCIALISTA REALIZMUS: PRIMUS INTER PARES?

A szovjet eredmények bemutatása így a színpadra, a vetítövásznonra és a papírra maradt. Már 1945 augusztusában elindították a Társaság képes magazinját, a *Jövendő*t, majd októberben az *Irodalom/Tudomány* című folyóiratot, illetve néhány helyi érdekltségű, kisebb példányszámú orgánomot is megjelentettek. A szervezet kiadót is működtetett, amely amellet, hogy szovjet kulturális és tudományos szövegeket tett közzé, az efféle művek ügynökségeként is funkcionált: elsősorban regényeket és drámákat közvetített ki más kiadóknak, és ezek fordítását is intézte, felügyelte.

A Társaság történetének kezdeti szakaszában mindazonáltal a szocialista realista alkotásokat csupán mint a művészi kifejezőmód egyik lehetséges változatát mutatták be. Bár magasztalták a szovjet kultúra termékeit, az „élenjáró irodalom” megbecsülése nem párosult a szocialista realista kritikai szótár alkalmazásával. Ez meglehetősen egyértelmű az említett folyóirat irodalmi részéből, melyet Zilahy jegyzett főszerkesztőként, de a feladatok többsége Illés Endrére hárult. Miközben a programtanulmányok javarészt olyan optimista irodalom megteremtését sürgették, amely az értelmiség és a munkásosztály szövetségének történeti szükségszerűségét mutatja be (mely ugyan lényeges, de nem elégséges feltétele volt egy szocreál műalkotásnak), azok a rövid kommentárok, amelyek egy-egy szerző bemutatását kísérték, azt sugallták, hogy az aktivizmus, a futurizmus vagy egyáltalán a modernizmus bármely irányzata elfogadhatóak, mint ahogy a metafizikus gondolkodás, sőt az irracionális sem elítélendő. Ezt a benyomást erősítette a szövegek összetétele is: a legkülönbébb magyar szerzők mellett inkább orosz klasszikusokat közöltek, a szovjet szerzők sosem töltöttek meg többet, mint az összerjedelem negyede, de legtöbbször ennél is kisebb arányban szerepeltek. Emögött persze részben az a megfontolás húzódott, hogy az az olvasóközönség, amely előítéletekkel rendelkezik a szovjet kulturális

²⁴⁴ Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. április 24., MNL OL, P 2148, 1. d. 53.

²⁴⁵ Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54.

termékekkel szemben, és nem venne kézbe egy kizárólag szovjet szerzőket szerepeltető kiadványt, most mégiscsak kézbe veszi talán és lehetősége nyílik megtapasztalni, milyen kiemelkedő teljesítményre képes ez az irodalom. Kevés ezt a várakozást beteljesítő tapasztalatról tudunk.

Az a kánon, amellyel a folyóirat oldalain találkozunk, közelebbi vizsgálatot is megérdemel. Az első számban a szovjet irodalmat két szerző képviselte. Az egyik Ligijja Nyikolajevna (magyarul általában: Lidia) Szejfullina volt, egy társutas szerző, aki pontosan a magyar folyóiratközlés idején arról panaszkodott Moszkvában Isaiah Berlinnek, hogy a Szovjetunióban készült és a külföld felé reprezentatívnak szánt *The Soviet Encyclopedia* öt olyan íróként mutatja be, mint aki „a pszichológiai és művészeti krízis állapotában van” immár húsz éve.²⁴⁶ A másik szerző a más összefüggésben már emlegetett Zosczenko ugyan ekkor még meszsze volt 1946 augusztusi kiátkozásától, de a tőle közölt két szatirikus darab azt a benyomást keltette, hogy a rendszer bizonyos hiányosságainak kritikája egyáltalán nem tilos a Szovjetunióban, sőt, amint a példa mutatja, kívánatos. A második számtól aztán a szocreál kánon ugyan különböző státusú, mégis jelentősebb figurái – Katajev, Tyihonov, Jakovlev, Platonov, Alekszej Tolsztoj és Solohov – is megjelentek, de furcsaságok itt is akadnak. Majakovszkijt azzal a Szergej Jeszenyinnel együtt mutatták be, akinek művei akkoriban nem jelenhettek meg a Szovjetunióban, gyakorlatilag a szovjet könyvtárakban sem lehetett fellelni a korábbi kiadásokat, s ha néhány visszafogott cikk időnkénti megjelenése miatt nem lehet ugyan azt állítani, hogy teljes hallgatás övezte volna alakját, s a harmincas évekkel szemben némiképp kiegyensúlyozottabban beszéltek Jeszenyinről, kétely övezte irodalomtörténeti szerepét.²⁴⁷ A húszas évek végétől Jeszenyinre a „vallásos-misztikus költészet” és a „kulák költő” árnyképe vetült, s ha a negyvenes évek elején a szovjet irodalomkritika igyekezett is korrigálni valamelyest a róla kialakított felfogást, az *Irodalom/Tudomány* egyenesen „népköltőként” jellemezte. Ez persze meglehetősen kényes – később tárgyalandó – kérdéseket vethet fel a „nép” értelmezését illetően. Jeszenyin kedvezőbb megítéltetése vélhetően nem valamiféle ellenálló gesztusként szemlélendő, nem egyszeri eset volt, hiszen 1947. januárjában Szemerényi Oszvald, a Társaság főtítkára az Elnöki Tanácsnak címzett beszámolójában is a legnagyobb szovjet költők között emlegette a költőt.²⁴⁸

A szerkesztők választásai a magyar szerzők esetében sem merevségről tettek tanúbizonyságot, bármilyen motivációk vezették is őket. Illés Endre jelentős

²⁴⁶ IGNATIEFF 1999: 145.

²⁴⁷ Vö. McVAY 1972. Vlagyiszlav Zubok úgy tudja, Jeszenyin egyenesen ki volt tiltva a könyvtárakból. ZUBOK 2009: 55. Új kiadások természetesen ekkor nem készülhettek. Jevgenij Dobrenko szóbeli közlése szerint ekkor legfeljebb magángyűjteményekben lehetett fellelni Jeszenyin-köteteket.

²⁴⁸ Szemerényi Oszvald: Főtítkári beszámoló az Elnöki Tanácsnak, Budapest, 1947. január 18., PIL, 274. f. 17. cs. 6. őe.

részen a maga polgári ízlésvilágához közel álló ismerőseit kérte fel, többek közt azokat, akik a Révai Kiadónál jelentek meg, ahol Illés 1938 óta a szerkesztőség irodalmi vezetőjeként működött. Helyzetértékelése – naplójából ítélve²⁴⁹ – akkoriban sok szempontból egyik barátjéhez, Márai Sándoréhoz állt közel. Igyekezett kiegyensúlyozottan szerkeszteni a folyóiratot: realista és kommunista szerzők, avantgardisták, vallásos katolikusok és polgári liberálisok egyaránt közöltek itt, ahogy maga Márai is, ami elsősorban azért érdekes, mert a *Verses Könyv* szerzője, miután naplójából is meg-megjelentek részletek, fokról-fokra a *Szabad Nép* egyik legsűrűbben támadott irodalmárává vált. A kommunista sajtóban nap mint nap közzé tettek más irányultságú lapokat és folyóiratokat érintő, azokat néha finomabban, néha megsemmisítően bíráló cikkeket. Figyelemreméltó, hogy az *Irodalom/Tudomány* szerkesztési elvei ennek ellenére nem váltottak ki reakciót a kommunisták részéről. Tiltakozásának adott hangot ellenben a *Szocializmus* című szociáldemokrata folyóirat: az MSZMT-tag Justus Pál kifogásolta Illés Endréék gyakorlatát.

Nem tudjuk miért tengenek túl az orosz mesterfordítások között klasszikusok [...holott a cél,] hangsúlyozzuk, a magyar-szovjet kapcsolatok szorosabbra fűzése, a *mai* orosz irodalom bemutatása a magyar közönségnek [...] Fél igazságokból könnyen lesznek egész hazugságok: ez a folyóirat, akadémikus ál-tárgyilagosságból, vagy nagypolgári olvasóinak világnézeti ellenszenvét ki nem provokálendő, megpróbálja elhallgatni, hogy a Szovjet-Uniónak valami köze van – pedig más folyóiratokból, egyéb forrásokból úgy értesültünk, hogy van – történetében is, jelen szerepében is, a szocializmusnak mind elméletéhez, mind gyakorlatához.²⁵⁰

Ez alátámasztja azt az elgondolást, miszerint a háború után nem feltétlenül a kommunisták képviselték a nyilvánosság előtt a legradikálisabban szovjetpárti, a szovjetizációt leginkább sürgető álláspontot. A polgári értékrend Illés Endréhez hasonló képviselőivel történő időleges együttműködés, a kiadott jelszavak gondos megválogatása valójában, persze, a szovjetizáció egy másik formáját jelentette csupán. Lenin *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* című írásában, melyhez a magyar kommunisták gyakran nyúltak, amikor a rendszerváltoztatásról gondolkodtak, kifejtette: „tudni kell, hogy ez vagy az a taktikai jelszó – esetleg ennek vagy annak a jelszónak a hiánya – milyen

²⁴⁹ Illés Endre naplóinak az a változata, amely nyomtatásban is megjelent, nem egyezik azzal, amelyik a PIM Kézirattárában található: nemcsak a nevek rövidítése a különbség, számos, bizonyára „kényesnek” ítélt részlet – például Illés szarkasztikus megjegyzései Illyés Gyulára vagy Keresztury Dezsőre – kimaradtak a közreadott verzióból. A megjelent változatot lásd ILLÉS 1988.

²⁵⁰ JUSTUS 1946b. Lásd még JUSTUS 1946a.

reális politikai erők malmára hajtja a vizet.”²⁵¹ Vagyis ha a szocializmus bevezetéséért küzd a párt, mérlegelni kell az aktuálpolitikai viszonyokat, és ez alapján megválogatni a megfelelő üzeneteket. Ez egy olyan konspiratív eljárás volt, melyet a szintén iránymutatónak számító Sztálin-szöveg, *A leninizmus alapjai* ugyancsak kiemelt annak a lenini gondolatnak a tárgyalásakor, miszerint az elméletnek a gyakorlattal szoros összefüggésben kell alakulnia, sőt, ha lehet, Sztálin ezt még inkább nyomatékosította.²⁵²

Ez nem jelenti azt, hogy a kommunisták között ne lettek volna olyanok, akik Justus Pálhoz hasonlóan túlzónak találták a polgári ízlés felé megnyilvánuló engedékenységet, és gyorsabb átalakulást szerettek volna látni. Amint Háy Gyula, a baloldali színikritikus Kárpáti Aurél és a moszkovita író Gergely Sándor vezette írói szakosztály első féléves tevékenységét méltatva kiemelte, annak tagjai kritizálták a Társaság lapjait. Mindössze azt kifogásolta, hogy a bíráló nem öltött „konkrét” formát.²⁵³ Úgy tűnik, sikerült aztán mégis „konkretizálni” a kifogásokat, ugyanis a szovjetek, nyilvánvalóan magyar informátoraik beszámolóí nyomán, 1945 novemberében elérték, hogy a *Jövendő* szerkesztőségéből a Zilahy által kiválasztott két háttérmunkatársat eltávolítsák, arra hivatkozva, hogy az egyiknek fasiszta múltja van, a másik pedig gyanús brit kapcsolatokkal rendelkezik.²⁵⁴

Míg Háy korábbi jelentéséből is látszik, hogy a szűkebb kommunista pártvezetés helyeslésével találkozott az az álláspont, miszerint taktikai okokból vissza kell fogni a szovjetizálást, annak eldöntése, hogy ezt milyen mértékben kell megtenni, egyáltalán, hogy hol húzódik a határ megengedhető és megengedhetetlen között, egyik fél számára sem volt világos. 1945 októberében és novemberében a Társaságon belül botrányokkal kísért személyi átrendeződések voltak,²⁵⁵ s bizonyára ennek kapcsán fordult az MSZMT pártaktívája azzal a kéréssel a párt

²⁵¹ LENIN 1905/1975: 87.

²⁵² SZTÁLIN 1924/1949: 21–24.

²⁵³ Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54.

²⁵⁴ Vö. Háy Gyula Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1945. november 23., PIL, 274. f. 7. öe. Lásd még KENEZ 2006: 196. A két illető kiléte bizonytalan. A *Jövendő* tágabb szerkesztőségéből ugyan eltávolíthattak egyeseket, de állandó munkatársi köre végül csak kibővült az impresszum szerint: az 1945. november 4-i számtól Aranyossi Pál felelős szerkesztőből főszerkesztő lett, Gábor Andor pedig továbbra is főmunkatárs maradt, de ellenőrzésükre odarendelték szerkesztőnek Békés Istvánt, Bölöni György pedig Gáborhoz hasonlóan főmunkatársként dolgozott ettől fogva. Hegedűs Gézáról saját visszaemlékezéséből tudjuk, hogy az irodalmi rovatvezető szerepét töltötte be. Vö. HEGEDŰS–KABDEBŐ 1983: 300. Hegedűs vagy más rovatvezetők közreműködését nem jelölte a hetilap, így könnyen elfordulhat, Háy két rovatvezetőről beszélt, de annyi biztos, Hegedűst nem érintette az ügy. Kenez úgy tudja, hogy az oroszok „letartóztatták” a két személyt, de az általa is hivatkozott levéltári dokumentumban erről nincs szó, Háy mindössze a laptól történő eltávolításukról számolt be.

²⁵⁵ A *Jövendő*nél foganatosított változtatásokon kívül lásd ehhez még a Háy Éváról szóló alfejezetet alább.

főtitkársághoz, hogy tisztázzák a követendő vonalat, mert ennek megítélésében a legtevékenyebb párttagok sem értenek egyet.²⁵⁶ További nehézséget jelentett, hogy a szovjetek helyi képviselői nem mindig voltak hajlandók tudomásul venni a magyar kommunista párt taktikáját, mely kezdettől problémát jelentett a legfelsőbb pártvezetés számára.²⁵⁷ A tömegszervezetekért felelős Szirmai István 1947-ben arra kérte Révaiékat, próbálják tisztázni a helyzetet a szovjet követséggel, hogy ne támasszanak politikai okokból teljesíthetetlen követelményeket a Társaság kiadványaival szemben.²⁵⁸ De visszatérő nézeteltérések voltak az MSZMT és magának a pártnak a helyi képviselői között is. Egy 1948-as beszámoló szerint például a miskolci pártvezető kijelentette, hogy „nem szívügye az MSZMT, mert úgysem azt csinálja a helyi csoport, amit a párt szeretne”.²⁵⁹

A Társaság helyi fiókjai ugyanakkor korántsem tekinthetők a budapesti központ iránymutatását hatékonyan gyakorlatba átültető csoportoknak: a közösségi szerveződés szabályait, az önálló kezdeményezések mértékét tekintve állandó viták folytak. A színházkritikus Lenkei Lajos, aki a szervezet kulturális osztályának vezetője volt, 1948 elején például – számot vetve a kulturális nevelőmunka csekély eredményeivel – a kudarcot a közösségi tér rossz, nyugati felfogásával magyarázta:

Munkatársaink kevés kivételtől eltekintve arról számoltak be, hogy nem sikerült a klubéletet megteremteni. Ez a tény egyáltalán nem meglepő számomra.

A klub angol eredetű intézmény. Az angol ember idegent nem szívesen enged be házába és valószínűleg közismert, hogy az angol családokhoz idegennek meghívást kapni – úgyszólván lehetetlen. Az angolok a vendéglátást (ebédmeghívást, stb.) nem otthonukban, hanem klubokban bonyolítják le s általában társadalmi, helyesebb szóval társasági életük a klubok falai között zajlik.

A magyar nép háza – ezzel ellentétben – vendégszeretően nyitva áll mindenki előtt. Az angol rendszerű klub tehát számunkra járhatatlan, eredménytelen mód-

²⁵⁶ Várkonyi László a pártaktíva nevében az MKP főtitkárságának, Budapest, 1945. november 13., PIL, 274. f. 17. cs. 6. őe.

²⁵⁷ Vö. BARÁTH 1998.

²⁵⁸ „A Társaság vezetői és az orosz követség illetékesei között gyakran merülnek fel viták. Ezek során az oroszok olyan kívánságokkal állnak elő, melyek teljesítése nem állna összhangban pártunk politikájával. Pld. az oroszok állandóan sürgetik a kolhoz rendszer népszerűsítését. / Határozza el a Politikai Bizottság: Révai elvtárs beszélje át Barulin kulturtanácsnok és más illetékes orosz vezetőkkel az MSZMT szerepét, a követendő politikai vonalvezetést, tisztázza, hogy az MSZMT a magyarok szovjetbarát társasága és ennek megfelelően a magyar helyzetnek megfelelően kell elvégeznie népszerűsítő munkáját.” Szirmai István (MKP KV Tömegszervezetek Osztálya) a Politikai Bizottságnak, Budapest, 1947. szeptember 6., PIL, 274. f. 17. cs. 6. őe.

²⁵⁹ Szabóné Futó Anna jelentése, Budapest, 1948. március 1., PIL, 274. f. 17. cs. 6. őe.

szer. A mi klubéletünkben mintául inkább a szovjet klubok életét kell vennünk, ahol a klubélet alapja a kulturális szórakozás, továbbképzés, tanulás.²⁶⁰

A helyi vezetők, Lenkei értelmezésében, nem ismerték fel, hogy bizonyos kulturális attitűdök a magyar népet a szovjethez kötik – ezt a jelenséget beszédében összekapcsolta a korábbi évtizedek kultúrpolitikájának bírálatával, mely úgy kívánta feltüntetni a magyar kultúrát, mintha az a nyugatihoz tartozna.²⁶¹ A Társaság helyi vezetőire ezzel, burkoltan bár, de igen erős nyomást helyezett. Ha ugyanis mégsem tudnák megtölteni a klubhelységeket, az, e szerint a logika szerint, annak tudható be, hogy nem az irányított nevelésre helyezték a hangsúlyt, negligálták a magyar népnek a nemzetjellemből fakadó „természetes igényeit”, nyugati minták felé fordultak, vagyis lényegében szabotálták az MSZMT munkáját. A példa nemcsak azt mutatja, hogy a közösségszervezés felfogásában eltérések lehettek, hanem azt is, hogy ezek a koncepcionális különbségek nem egyszerűen áthidalható elméleti kérdésként jelentek meg, hanem olyan politikai problémaként merültek fel, mely rövidre zárta gyakorlat és elmélet távolságát, ez által téve a presszionálás eszközévé az ideológiát.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a párton belül és azon kívül egyaránt gondok merültek fel a pártvonal értelmezésével kapcsolatban, akár személyi ellentétek, akár bonyolultabb hermeneutikai problémák miatt. Nem véletlen, hogy a kommunista rendszer kiépülése, ami a munkás-paraszt káderek előtérbe helyezésével együtt történt (ami pedig részben a polgári gondolkodás „csökkenvényei” által állítólag nem terhelt funkcionáriusi réteg kialakításával függött össze), egyúttal az értelmezési módok diverzitásának felszámolására, elvben az üzenetek transzparenssé tételére törekedett, arra, hogy a nyelv valóban kód-rendszerként működjön.

A PACIFIKÁLÁSTÓL A PROPAGANDÁIG

A középosztály és az értelmiség pacifikálására irányuló taktikáról nehéz lenne minden fenntartás nélkül azt állítani, hogy sikeresnek bizonyult. A Társaság vezetése kezdettől csapdahelyzetben volt: nem lehetett bevallani, legalábbis nyilvánosan, hogy a szovjet kulturális teljesítmény nem képes számottevő ér-

²⁶⁰ M. Sz. M. T. Mozgalmi Értesítő. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1948. január 18-án megtartott országos titkári értekezletének ismertetése, MNL OL, P 2148, 2. d. 15.

²⁶¹ A magyar kultúra „keleti” voltának előtérbe toléása természetesen a korszakban toposzszerűen bukkant fel. Az *Irodalom/Tudomány* első számának bevezető cikke ugyancsak hangsúlyozta a magyarok uráli eredetét, rokonságát.

deklódést kelteni, ugyanakkor hallgatólagos elvárás volt, hogy a Társaság taglétszáma dinamikusan emelkedjék.

Látszólag lenyűgöző sikert értek el fél év leforgása alatt Zilahyék: a kezdeti ötszázról mintegy háromezrezerre emelkedett a tagok száma. Jelentősen árnyalja azonban a képet, hogy bevezették az ún. kollektív tagság intézményét, ami azt jelentette, hogy ha más szervezetek – mondjuk az Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, a Pénzügyi Központ vagy a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete – mint intézmény beléptek az MSZMT-be, akkor azok minden egyes tagja egyszerre utóbbi tagjává is vált.²⁶² Ezek után nem meglepő, hogy a későbbi beszámolók egy teljesen passzív és közönyös tagságról panaszkodtak, amelyet reménytelen mozgósítani. Társadalmi méretekben sem volt kedvező a helyzet, ami annál is nyugtalanítóbb volt a vezetőség számára, mivel addig a szervezetet hitelből finanszírozták, s jelentős részben a tagdíjbefizetések növeléséből kívánták saját lábukra állni. Zilahy 1946 elején elhangzott szavai jól visszaadják az alapvető nehézséget:

Az anyagi forrásunkat illetőleg nem kell hangsúlyoznom azt, hogy mi tisztán a magunk erejére vagyunk utalva, és a dolog nem úgy áll, ahogy azt esetleg kívülről a társadalom egy része elképzei, hogy mi a Szovjetunió pénzén tarjuk fenn a Társaságot. És ez így is van jól, mert végeredményben nem az a célja sem Magyarországnak, sem a Szovjetuniónak, hogy a Szovjetunió mutassa meg, hogy mi őt hogy szeretjük, és milyen kulturális kapcsolatokat akarunk létesíteni vele.²⁶³

Csak hogy a Szovjetuniót nem szerették. A szovjet filmek forgalmazása például, amint az elnöki posztjáról leköszönt Zilahy 1946 nyarán kifejtette, kész ráfizetés volt: miközben a nehéz gazdasági helyzet következtében eleve szorongatott helyzetben vannak, állapította meg, az orosz filmeknek „van még egy külön dekonjunktúrájuk. Ez tény, amit minden filmember tud.”²⁶⁴ Zilahy egy éves tapasztalatainak mérlegét kertelés nélkül levonva ekkor már egészen más állásponton volt:

Nyíltan ki kellene mondani, hogy az MSZMT egy propagandaszervezet – ez annál is inkább, mert a világ kultúrájának csak kimondottan egy darabját szolgálja –, mely rendkívül fontos politikai szempontokkal van átszűrve, s minthogy propa-

²⁶² A belépett szervezetekben aztán sejteket alakítottak, akik arról igyekeztek meggyőzni a kollektív tagokat, hogy váljanak individuális taggá. Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54.

²⁶³ Uo.

²⁶⁴ Jegyzőkönyv az MSZMT elnöki választmányi üléséről, h. n. [Budapest], 1946. augusztus 16., MNL OL, P 2148, 1. d. 51.

gandaszervezet, természetesen nem állhat meg a saját lábán, mert végső fokon fontos állami célokat szolgál, úgyhogy elsősorban az állam feladata a Társaság fenntartása. [...] az a társadalom, amelyből a Társaság táplálkozni akar, rendkívül le van gyengülve és a közeljövőben kevés reményt nyújt arra, hogy a Társaságot komoly erővel támogatni tudja. Azonkívül éppen ennél a széles társadalmi mozgalomnál számolni kell azzal, ami már jelenleg is észlelhető, hogy egy ú. n. szovjetellenes hangulat van hazánkban.²⁶⁵

A két megnyilatkozás közt lényeges politikai átrendeződés zajlott le az MSZMT-n belül. Háy Gyula kezdeti erőfeszítéseit, hogy a szervezet kommunista karakterét látszatra tompítsa, egyre nyíltabb dominancia váltotta fel. 1946 áprilisában a moszkvai emigrációból hazatérő Vozári Dezsőt, aki egyúttal a *Szabad Nép* munkatársa is lett, főtítkárhelyettesé nevezték ki, majd az ő részvételével felállt egy négyes bizottság (Zilahy-val, Háy-jal és az orientalista Ligeti Lajossal, az MTA majdani alelnökével), hogy megvizsgálják a szervezeti reform lehetőségeit. A javaslatot júliusban vitatták meg az Elnöki Tanácsban. Bár korábban is előfordult, hogy a szervezet vezetőségi ülésein politikusok is részt vettek, ezúttal nem megfigyelőként, hanem a változások kezdeményezőiként, tevékeny alakítóiként léptek fel. Gyöngyösi János korábban is igyekezett támogatni a Társaságot, és külügyminiszterként rendszeres vendégnek számított, Szakasits Árpád, Darvas József és Révai József Zilahy meghívására történő megjelenése új fejlemény volt.

A vita során a Háy által képviselt, némiképp módosított bizottsági álláspont, melyet Révai is támogatott, az ideológiai központosítás irányába mutatott.²⁶⁶ Szalai Sándor ugyan felvetette, hogy „a szellemi fővonalak utasításában szükség van munkatársra”, de Háy eddigi tapasztalataira hivatkozva hangsúlyozta, nem szabad túlságosan (három főt meghaladó mértékben) felduzzasztani a tényleges vezető apparátust, mert akkor nem lesz hatékony a Társaság működése. A személyi kérdések megoldására pedig három tagú jelölőbizottságot állítottak fel, a szociáldemokrata Fischer József, a kiskazda Gyöngyösi és Révai részvételével. Ennek eredményeképp az új elnök Szent-Györgyi korábbi munkatársa, a kommunista Rusznyák István lett, főtítkárrá pedig a szintén MKP-tag nyelvészt,

²⁶⁵ Uo. Zilahy arra is rámutatott, hogy „[a] béketárgyalásokkal kapcsolatban egy új momentum is fenyegeti ezt a lélektani hangulatot, és nagyon könnyen megtörténhet, hogy a Szovjetunió a románok és csehek túlzott igényeit fogja pártfogolni, ugyanakkor, amikor Byrnes a magyar érdekek mellé áll. A világpolitikának ez a vetülete az itt lévő szovjetellenes hangulatot növelni fogja, ez Szekfű Gyula véleménye, hozzátéve azt, hogy ez a nép mindig érzelmei után ment és nem látott tovább az orránál.”

²⁶⁶ Eszerint az elnök „mentesül” az ügyviteli feladatok alól, az a főtítkár és helyettese hatáskörébe kerül. A korábban több mint ötven főt számláló Elnöki Tanács négy főre szűkül (társelnökök), melybe koalíciós alapon jelölnének tagokat, s egyikük feladata volna a főtítkárral és helyettesével együttműködve az adminisztratív munka elvi felügyelete. A tágabb vezetőséget pedig innentől az Elnöki Választmány jelenti.

Szemerényi Oszvaldot választották, akire többek közt a balti-szláv ősnyelv elmélet újrafelfedezőjeként emlékezünk.²⁶⁷

A gyakorlatban ettől kezdve elsőszámú célként a Társaság egyre inkább a szélesebb nagyközönség megnyerésére fektette a hangsúlyt a Társaság: az 1947 őszi megrendezett közgyűlésen és a szervezet ugyanakkor lezajló második kongresszusán már egyértelműen rögzítették az irányváltást, miszerint a „haladó értelmiség” nevelése fontos, de másodlagos a szélesebb rétegek felé kifejtett propaganda mögött.

HAZAÁRULÓ VS. HAZAFIAS SZOVJETIZÁLÁS? HÁY ÉVA ESETE

Érdekes röviden visszatérni arra a fent említett ülésre, melyen Révai is megjelent, és amelyen a Társaság vezetésének személyi cseréit előkészítették. Ennek az eseménynek a kapcsán némi betekintés nyerhető a háttérben folyó igen komplex ideológiai és politikai küzdelmekbe. Zilahy ugyanis meghívót intézett előzőleg Révaihoz, melyben azt kérte, Szakasitshoz hasonlóan ő is jelenjék meg az alkalmon. Levelében – és igazából ez az érdekes – arra figyelmeztette Révait, hogy Háy káderpolitikája külső megfigyelők szerint több vonatkozásban is aránytalanságokat rejt.

Egyrészt közvetítette a többi párt, s főként a szociáldemokraták abbéli elégedetlenségét, hogy a kommunisták egyre inkább figyelmen kívül hagyják a pártok közötti arányosság elvét, maguknak sajátítják ki az irányítást a döntő kérdésekben. Másrészt arra hívta fel Révai figyelmét, hogy sokan úgy látják, a Társaságon belül Háynak köszönhetően zsidó dominancia érvényesül, holt a szervezet alapításakor Illés Béla és Gergely Sándor egyaránt arra utasították az alapítókat, hogy az etnikai szempontokat a tagok meghívásakor igyekezzenek érvényesíteni: „Nyomatékosan figyelmeztetett bennünket [Illés], hogy a Társaság összeállításánál a zsidók ne kerüljenek túlsúlyba.”²⁶⁸ A Háy által fogantatott kinevezések azonban elindították „a suttogást, hogy a társaság teljesen zsidó kezekben van. Amikor ezek a hírek, néha felelősségrevonás formájában – még komoly zsidó részről is – eljutottak hozzám, [...] figyelmeztettem Háyt, hogy a tisztviselők alkalmazásánál [...] erre a szempontra ezentúl legyen figyelemmel.” Háynak az volt az álláspontja, hogy ez a szempont elvi okokból

²⁶⁷ A közös balti-szláv ősnyelv elméletéhez történetileg mindig is társultak politikai jelentések, s ez alól Szemerényi háború után publikált elemzése sem jelent kivételt, hiszen nagyon is jól alá lehetett vele támasztani az orosz-szovjet birodalmi aspirációkat a Baltikumban. Az elgondolásról bővebben lásd BOJTÁR 1997: 58–62. Lásd még SZEMERÉNYI 1948.

²⁶⁸ Zilahy Lajos Révai Józsefnek, h. n. [Budapest], 1946. július 2., PIL, 274. f. 17. cs. 7. őe.

nem merülhet fel, amivel Zilahy egyetértett, „a suttogás azonban még ma is tart”, állapította meg.

Korábbi adatok is arra utalnak, hogy a Társaságon belül számon tartották a származást, és a zsidónak tartott munkatársak jelenléte döntően befolyásolta a szervezet megítélését, mivel a célközönség egy része a zsidókat, bármit is értettek e megjelölés alatt, a kommunizmus szálláscsinálóiként látta. Ennél azonban bonyolultabb a helyzet. Hiszen nemcsak az imént említett funkcióban alkalmazták a faji alapú érvelést, a megbélyegzésnek ugyanezen formája jelentkezett – méghozzá a párton belül – akkor is, amikor úgy érzékelték, a szovjetizálás „ügye” csorbát szenved.

A politikai rendőrségről a kulturális osztály megszervezésére szerződött, rendkívül tevékeny ifjú kommunista, Majorosné Singer Éva – aki rövidesen Háy felesége lett – a Társaság egyik kulcsfigurája volt kezdetben: amellett, hogy felállította a kulturális szakosztályt, életre hívta az Új Magyar Könyvkiadót, felügyelte a szovjet könyvek közvetítését más kiadványok felé, és a Társaság propagandaanyaggal való ellátását is intézte, vagyis jóval szélesebb körben tevékenykedett, mintsem az egy átlagos szakosztályi vezetőtől elvártak.²⁶⁹ Ez egészen addig tartott, amíg az MKP fel nem függesztette 1945 őszén. Amint a büntetés túlzott szigorát kifogásolva maga Majorosné összefoglalta protektorának, Péter Gábornak címzett levelében:

A vádak ellenem: A Magyar Szovjet Művelődési Társaság széjjelesőben van, a polgári elemek menekülnek onnan. A Társaság semmit nem csinál, a rendezvények nem jók, az előadásokat alig látogatják. Embereket, akik hozzánk ellátogatnak, megsértünk. Ez mind azért van, mert a Társaságot nem Háy, hanem zsidó származású barátnője vezeti, aki megbízhatatlanságát azzal is igazolja, hogy szoros kapcsolatot tart fenn az angol-amerikai misszióval és azoknak vendégeivel. Ezt annál is inkább igazolva látják, miután apja Londonban él és az Exchange Telegraph szerkesztője.²⁷⁰

Annak a két vádpontnak az összekapcsolása, hogy valaki egyrészt túlzottan me-reven törekszik a szovjet kultúra normáinak érvényesítésére vagy túlságosan szigorú a közeledni kívánó polgári értelmiségiekkel szemben (Majorosné így dekódolja ugyanis az emberek „megsértésére” vonatkozó utalást), másrészt az amerikaiaknak kémkedik, a korban egyáltalán nem számított ellentmondásosnak pártkörökben. Éppen e logika mentén épült fel a pártvonal már a front alatt

²⁶⁹ Ehhez és az alábbiakhoz lásd Háy Gyuláné 2000: 32–34; Háy 1990: 371. skk.

²⁷⁰ Majoros Éva Péter Gábornak, Budapest, 1945. október 29., PIL, 274. f. 17. cs. 7. őe.

1944-ben is. Ahogy az Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Vas Zoltán levelezéséből kiderül, már ekkor is azt próbálták megértetni a szovjetekkel és pártjuk tagjaival, hogy a propaganda során nem szabad „eljeszteni” a magyar hadsereg katonáit a szovjetrendszer majdani bevezetésére (egypártrendszer, kollektivizálás stb.) tett utalásokkal.²⁷¹ Már csak azért sem, mert az ellenséges propaganda éppen ezt sulykolja, azt próbálja elhitetni a magyarokkal, hogy a szovjet megszállást bolsevizálás fogja követni. Vagyis ha valaki a pártvonalától eltérve, túlzásba esik a szovjetrendszer propagálásában, akkor felmerülhet, hogy szabotőr-ről, árulóról van szó, aki nem a párt, hanem az ellenség érdekeinek megfelelően kommunikál.

Majorosné korábbi főnökének „szakszerű” összefoglaló jelentést adott, s bár beszámolóját természetesen nem tekinthetjük teljesen megbízható forrásnak, Zilahy későbbi levele felől olvasva nincs okunk kételkedni abban, hogy zsidó származását valóban felhánytorgatták ellenfelei. Ez egyáltalán nem meglepés annak fényében, amit mások mellett Ständeisky Éva már többször kiemelt, tudniillik, hogy az MKP tagjai közt nemcsak széleskörűen elterjedt volt az antiszemitizmus, melynek nem haboztak hangot is adni, hanem a pártvezetés, s kifejezetten Rákosi – akinek esetében az osztályképzetek és a zsidóellenesség nehezen választható szét – fegyelmezetlennek, s épp ezért általánosságban politikailag kevésbé megbízhatónak tartotta a „zsidó” kádereket. Figyelemreméltó azonban, hogy itt Háty Gyula voltaképpen „nem-zsidóként” szerepel: inkább a „démoni zsidó nő” által megvezetett áldozat. A „zsidóság” mint olyan e szerint a képzet szerint – és ez összevág Zilahy levelével is – a pártvonalától történő *eltéréssel* kapcsolódik össze. A fajelméleti kódok hol kifinomultabb, hol direkter használata így hozzájárult egy közös nyelv kialakításához, melyen a pártszerűségekre ügyelő – részben, de nem feltétlenül antiszemita – kommunisták és más pártok koalíciós egyensúlyt féltő – részben, de nem feltétlenül antiszemita – tagjai hatékonyan tudtak kommunikálni. Ez különösen fontos volt a Majorosné ügy időszakában, amikor az első választások zajlottak, és a budapesti vereség után Rákosi arra a meggyőződésre jutott, hogy az MKP nemzeti elkötelezettségének felmutatása elmaradt a kampányban a vörös propaganda mögött, s ez nagyrészt a (Rákosi által gyakran a zsidósággal asszociált) „kispolgároknak” köszönhető, akiket a pártban vissza kell szorítani.²⁷²

A leváltott kulturális osztályvezető származását azonban nemcsak a pártvonal figyelmen kívül hagyásával lehetett összekötni: felvetődött a hazafiasság és hazaárulás (kémkedés) kérdése is. Majorosné visszaemlékezései szerint egyedül Péter Gábor közbenjárásának köszönhető, hogy nem lettek súlyosabb követ-

²⁷¹ Vö. BARÁTH 1998.

²⁷² STÁNDEISKY 2007: 15–17. Rákosi politikai antiszemitizmusát részletesen elemzi LÁNYI Gusztáv 1994.

kezményei a feljelentésnek,²⁷³ azt azonban hiába próbálta Háy Gyula elérni, hogy visszahelyezzék kedvesét az osztály élére, Rákosinak címzett kérelme sem akkor, sem később nem talált meghallgatásra.²⁷⁴ A nyugati újságírókkal, angolokkal, amerikaiakkal való érintkezés – mely szituációban egyébként Majoros Éva Péter Gábor és Rosta István személyes útmutatása alapján járt el – természetesen csak az MKP szempontjából számíthatott hazaárulásnak: abból a nézőpontból, amely a párt politikáját azonosította a nemzeti érdekekkel. Ezért Háy 1946 januárjában az MSZMT Elnöki Tanácsának ülésén – melyen Grigorij Barulin is részt vett – éppen a hazafiasság húrjait pengetve próbálta meg rehabilitál(tat)ni későbbi feleségét.

Itt többről van szó, mint a káderpolitika banalitásokkal tűzdelt mikrotörténetéről. Háynak ugyanis, amikor a kulturális osztály működtetését hazafias tetteként igyekezett beállítani, úgy kellett megszólalását pozicionálnia, hogy az egyszerre legyen az MKP vezetőségének szánt védőbeszéd (hiszen csak Rákosiék dönthettek volna arról, hogy Majorosnét visszavegyék), és a párt taktikájának is megfelelően, ami viszont elvárta a nem-kommunisták felé tett gesztust. Martin Mevius könyvében részletesen elemezte, miként használta fel a kommunista párt a nemzeti történelmi panteont saját imázsának javítása érdekében, illetve hogyan illesztette bele a munkásmozgalom alakjait a nagy nemzeti önelbeszélésbe. Az a mód azonban, ahogy Háy a hazafiasság kérdését megközelítette, újabb szemponttal egészíti ki az eddigi kutatásokat.

Háy óvakodott attól, hogy szóba hozza a volt osztályvezető asszonyt, de aki tisztában volt a Társaság működésével, tudhatta: mindazok az eredmények, amelyeket az MSZMT sikereként mutatott fel a főtitkár, nagyrészt Majoros Éva – és persze a saját – ténykedésének köszönhetők. A könyvkiadó-vállalat meg alapítása és a szovjet könyvek kiadása, a sikeresnek mondott kulturális rendezvények szervezése mellett a hangsúly a színházra esett. Mint megállapította: „Az Önök szeme előtt mutattuk be [ti. a Nemzeti Színházban] magyarra fordított szovjet darabjainkat, amelyek közül különösen a »Viharos alkonyat« és az »Orosz emberek« nagyon öröndetes visszhangot kaptak és mind a két darabot ma már vidéken játsszák nagyon sok színházban, úgyhogy ez Magyarország általános kultúrkincsévé válik.”²⁷⁵ Ezek a sorok egy olyan művelődési modellt feltételeznek, amelyben a hazai *allgemeines Kulturgut* nem kizárólag „alulról”, önmagából épül fel, hanem „felülről” is megváltoztatható, a főváros jelentette

²⁷³ Háy Gyuláné 2000: 32–34.

²⁷⁴ Háy Gyula Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1945. november 23., PIL, 274. f. 17. cs. 7. 6e. Ha hihetünk Majoros/Háy Éva emlékiratának, éppen Rákosi Mátyásné, a kulturális osztály egyik beosztottja működött közre feljelentésében. Háy Gyuláné 2000: 32–34.

²⁷⁵ Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. január 10., MNL OL, P 2148, 1. d. 54. Az alábbi idézetek is innen származnak.

kulturális központ felől, mely külföldi hatásokat közvetít. Leonyid Rahmanov és Konsztantyin Szimonov Háy fordításában megszólaló darabjai azonban nemcsak azáltal nyerik el jelentőségüket a szövegben, mert a főtitkár prognózisa szerint beépülnek a magyar kultúrába, hanem azért is, mert „a környező országokba nemcsak a híre, de még kézírata is Magyarországon keresztül jutott el.” Budapest így nemcsak az országon belül, hanem az egész régiót tekintve aspirálhat a művelődési központ szerepére: „Hozzánk jönnek Romániából felvilágosításért és könyvért, hozzánk jönnek Bulgáriából, Ausztriából és így tovább. Így Magyarország mintegy nemzetközi kultúrszervező feladatot kapott, ha jól dolgozunk, ezt meg tudjuk erősíteni és a magyar kultúra nemzetközi tekintélyének megalapozásában ez komoly szerepet fog játszani.” Vagyis Háy a saját kultúra szovjetizálását, mely implikálja a nemzeti karakter nem sokkal később Zsdanov és Lukács által megkívánt átalakítását is, egy olyan önértelmezési keretbe illeszti be, melynek régi hagyományai vannak Magyarországon.

Arról a felfogásról van szó, amely Budapest és a magyarság küldetését a fejlett kultúra Kelet felé történő közvetítésében vélte felfedezni, mely persze maga is a mintát jelentő Béccsel folytatott versengés viszonylatában válik igazán értelmessé. A fejlett kultúra letéteményese azonban ezúttal nem Nyugat (Párizs), hanem a Szovjetunió és annak fővárosa. Amint Rákosi Sztálin legjobb tanítványának hirdette magát, úgy Budapestet kis Moszkvának képzeltek:²⁷⁶ egy térségi kulturális fővárosnak, amely a fejlett, világvárosi civilizációt közvetíti szomszédai felé. A jellegzetes sztálinista felfogás szerint a szovjet kultúra átszajátítása a nemzeti törekvések kiteljesedését ígerte egy magasabb fokon. De nemcsak azáltal, hogy a Szovjetunió véget vetett a nemzeti emancipációs küzdelmek sorozatának azzal, hogy „felszabadította” az országot, a helyi nemzeti elbeszélések részévé avatva a Nagy Októberi Forradalmat, hanem azáltal is, hogy lám, megteremtette azokat a feltételeket, amelyek végre beteljesíthetik a magyarság regionális vezető szerepre törő aspirációit. Ha úgy tetszik: Magyarország szovjet kulturális (ön)gyarmatosítása előfeltétele a magyar kulturális gyarmatosításnak.²⁷⁷

A „hazafiasság” efféle kiterjesztése nem csupán Háy aktuális mikropolitikai törekvéseinek igazolására tett múltó, egyszeri kísérlet volt. Amint az MKP és Rákosi is versengett a többi kelet-európai ország kommunista vezetésével, a Társaság életében is visszatérő téma volt a térségi elsőbbség felmutatása: Háy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet őrnagyára, Vlagyimir Gurkinra hivatkozva

²⁷⁶ Moszkva szerepéről a sztálinista kultúrában lásd CLARK 2011.

²⁷⁷ Előreutalva szeretném jelezni, Lukács György működése ebből a szempontból is bánthatta a szovjetek, például Fagyjev szemét: mivel Nyugaton Lukácsot tartották az első számú vitapartnernek, úgy tűnhetett föl, mintha Budapest lenne a marxizmus-leninizmus fővárosa. A harmincas években, amíg Lukács Moszkvában működött, ez ebben a formában természetesen nem lehetett probléma.

például már korábban is úgy értesítette Rákosit, hogy Moszkvában a román ARLUS után a magyar MSZMT-t értékeli a legtöbbre.²⁷⁸ Māskor Zilahy csalódottan számolt be arról, hogy addig-addig késlekedtek a moszkvai küldöttség kiutaztatásával, hogy több kis állam delegációja megelőzte a magyart.²⁷⁹

A „FORDULAT ÉVE” A TÁRSASÁGBAN

A Társaságon belüli politikai irányváltásnak alapvetően politikai indokai voltak: 1946 áprilisában már hírek érkeztek egy „új Komintern” – a későbbi Kominform – felállításának tervéről, s Rákosi a következő hónapban már ismertette is a Politikai Bizottság előtt a terveket.²⁸⁰ A szélesebb pártnyilvánosság 1946 őszén értesülhetett a változásokról, az MKP III. Kongresszusán: bár Rákosi óvatosan fogalmazott,²⁸¹ a hamarosan az MSZMT vezetőjévé váló Szántó Rezső moszkvai jelentése szerint ekkor már arra törekedett, hogy a koalíciót minél előbb feloszlassa, és az egypártrendszert bevezesse.²⁸²

Ugyanakkor gazdasági okok is sürgették a Társaság szerepének újragondolását. A forint 1946 augusztusában történt bevezetése központi bérrendezéssel és a bérvizonyok nagyarányú megváltoztatásával járt együtt. Ez legfőképpen a munkásságnak kedvezett, viszont az értelmiség nagy része számára rendkívül alacsony fizetést határozott meg, így utóbbi réteg elvesztette vásárlóerejét. Mivel a Társaság kiadványait, a rendezvények belépőjegyeit addig elsősorban éppen a most kedvezőtlenebb anyagi helyzetbe juttatott értelmiség vásárolta, a (műsor)szerkesztési politika alapos átalakítására volt szükség. Az állami támogatás és kedvezményes hitelforrások épp erre az időszakra eső elapadásával párhuzamosan az MSZMT egyre inkább rá volt szorítva arra, hogy piaci szempontokat is figyelembe vegyen, márpedig a munkásság az új leosztás szerint viszonylag magas bevételhez jutott, melyet a tömegszervezetek rövidesen egymással versengve igyekeztek megcsapolni.

A Társaság, alapító hipotézise szerint, valós társadalmi igényt elégített ki, de amint korábban már említettem, eleinte az anyagi fedezetet az állam adta. Az

²⁷⁸ Háy Gyula Rákosi Mátyásnak: Memorandum a Magyar-Szovjet Művelődési Társaságról, Budapest, 1945. szeptember 22., PIL, 274. f. 17. cs. 6. őe.

²⁷⁹ Jegyzőkönyv az MSZMT Elnöki Tanácsának üléséről, h. n. [Budapest], 1946. április 24., MNL OL, P 2148, I. d. 53. őe.

²⁸⁰ BÉKÉS 2004: 51; BORHI 2004: 100; MEVIUS 2005: 215.

²⁸¹ Rákosi erre így emlékszik: „a pártkongresszuson csak általánosságban, éles meghatározások nélkül beszéltünk a népi demokrácia szocialista jellegéről [...] mert taktikailag ez volt a helyes. Megállapodtunk, hogy a proletárdiktatúra kifejezést, mely bel- és külpolitikailag megnehezítette volna a munkánkat, kerüljük”. RÁKOSI 1997: I, 325.

²⁸² MEVIUS 2005: 171.

új helyzetben az MKP felől érkező politikai és a gazdasági nyomás egyaránt a tömegszervezetté válás irányába mutatott, még ha mindenki tisztában is volt azzal, hogy ez „önkéntes” alapon nehezen elképzelhető. A legradikálisabb megoldásokkal a Nemzeti Parasztpárt közgazdásza, Farkas Ferenc állt elő, aki többek között B-listázást és a dolgozók egyetemes megadóztatását javasolta, de ezeket a drasztikus eszközöket egyelőre elvetették, inkább további állami támogatás és cégaományok kijárása, a megemelt tagdíjjal járó ún. pártoló tagság bevezetése, a valóban fizető tagság lehetőségek szerinti növelése mellett döntöttek, illetve megfizethető, olcsó publikációkat és ifjúsági regényeket, meséket kívántak piacra dobni.²⁸³ Innentől kezdve az MSZMT egyre inkább más szerveződések, különösen tömegszervezetek riválisává vált,²⁸⁴ hiszen még a szovjetekkel szimpatizáló kevesek is véges szabadidővel, energia- és anyagi forrással rendelkeztek. Nehéz volt tehát a mozgósítás, különösen azt figyelembe véve, hogy az MSZMT lényegében – és ahogy a kulturális szféra központosítása, a civil társaságok betiltása megkezdődött, egyre inkább – ugyanazt az „árut” próbálta eladni a munkásoknak, parasztoknak, nőknek és fiataloknak, mint a legtöbb más tömegszervezet: a szép új szovjetizált világ ígértétét.

Amint a levéltári dokumentumok is látni engedik, az MSZMT-ben tisztában voltak azzal, hogy éles harc folyik a hallgatóságért, tagokért és így az önlegitimációért a Társaság és a szakszervezetek, az ifjúsági szövetségek, a nőszövetség vagy később a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság közt. Versenyzett továbbá a Szikrával a szovjet irodalom publikálása terén, az MTI-vel a szovjet vonatkozású hírek sajtó felé történő biztosítása terén, sőt az oktatásügyi minisztériummal is könyvtárak és pedagógusok képzésében. A társadalmi szervezetek, tömegszervezetek vezetői hamar felismerték, hogy még a legelkötelezettebb munkás is korlátozott mértékben tud áldozni a szocializmus építésének oltárán, és ez az egyes, mindinkább átfedésben lévő tevékenységi körökkel rendelkező intézmények vezetői között súrlódásokhoz vezetett. Az egész rendszerváltoztatás egyik legkomolyabb kihívása a felső pártvezetés számára az volt, hogy valamiképp egyensúlyt alakítsanak ki a személyes rivalizálással is tarkított intézményes versengésben.

Erre adott válaszként az MSZMT működési területét leszűkítették: a könyvkiadót beolvasztották egy másik, államosított kiadóba; a megszüntetett *Jövendő* folyóirat funkcióját átvevő *Szovjet Kultúra* magazint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adta ki; a szorosan vett pedagógiai funkciók háttérbe szorultak.

²⁸³ A főtítkári jelentéshez – a könyvkiadó, h. n. [Budapest], d. n. [1946. december], MNL OL, P 2148, 2. d. 22. őe.

²⁸⁴ Vö. például Bernát György főtítkári beszámolóját az Össztítkári Értekezleten, Budapest, 1950. január 3., MNL OL, P 2148, 1. d. 74. őe.

A Társaság nem volt többé a korábbihoz fogható mértékben jelentős szereplő a szocialista realizmus propagálásában sem. Nem véletlen, hogy a szervezet új nevet kapott: Magyar–Szovjet Baráti Társaság – a művelődésre tett utalás el-
tűnt. A párt Politikai Bizottságának egy 1950-ben hozott döntése lényegében csak megerősítette azt az új szerepet, amelyet a gyakorlatban egyébként is kialakított már az MSZBT: tekintettel az államapparátus egyre növekvő kádérérségére, nem-párttagokból kellett új funkcionáriusokat képeznie.

A Társaság, hogy hatékonyságát és befolyását növelje, napilapot alapított *Új Világ* címmel, és óriási kampányokat folytatott, melyek szisztematikus módon igyekeztek kiterjeszteni az agitációs tevékenységet a munkások, parasztok és állami alkalmazottak életének minden szegmensére, időben és térben. Az aktivistákat utasították, hogy minden egyes folyosón állítsanak fel üvegszekrényeket, rendezzenek be kiállítást, hozzanak létre faliújságot, és olvassanak fel hangosan az *Új Világból* az étkezések alatt, nemcsak a kantinban, hanem a megpihenő földműveseknek a mezőn is.²⁸⁵ A cél az volt, hogy meggyőzzenek mindenkit, aki él és mozog, hogy előfizessen a napilapra – hogy aztán majd az előfizetői körből, melyet az MSZBT előszobájának képzeltek, beléptessék az embereket a szervezetbe. 1952-re a tagságot sikerült így feltornászni egymillió háromszázezerre, de a régi gondok ismét jelentkeztek: kevesen fizették be a tagsági díjat, sokan fel se vették a tagkönyvüket,²⁸⁶ akik pedig előfizettek az *Új Világra*, azok egy hónap múltán nem újították többé meg – világos, hogy a többség számára csak a konfliktus elkerülése volt a motiváció.

Az 1950-es években az Erdei Ferenc elnöklete alatt működő Társaság által végrehajtott mobilizáció már általánosságban nem más tömegszervezetekkel szembeni előnyszerzésre irányult, nem arra, hogy demonstrálják, milyen népszerű hazánkban a Szovjetunió, s végképp nem arra, hogy bárkit is meggyőzzenek a szovjet rendszer szépségei felől. Ezek járulékos jelenségek vagy külsőségek voltak. A fontos a káderutánpótlás biztosítása volt, melyhez a nyomásgyakorlás, helyezkedés, tájékozódás, az elvtársias kommunikáció technikáit kellett elsajátítani. A helyi szinten sikereket felmutató nem-párttag aktivistáról, aki képes volt arra, hogy a rendkívül kevésbé vonzó terméket, a Szovjetuniót „eladja”, s aki így az MSZBT hierarchiájában felemelkedett, lehetett sejteni, hogy az említett képességekkel rendelkezik.

Csakhogy a Párt a Társaság szempontjából kedvezőtlen módon osztotta újra a kádereket. Miközben a használható helyi funkcionáriusokra a Párt azonnal

²⁸⁵ Vö. Kelen Béla főtítkári beszámolója a II. Országos Kongresszuson, Budapest, 1953. február 18–19., MNL OL, P 2148, 1. d.

²⁸⁶ Vö. Német István, Sopron járás titkáranak beszámolója az Országos Titkári Értekezleten, 1952. október 23., MNL OL, P 2148, 1. d. 4. őe.

lecsapott és kiemelte az illetőt, addig a Társaságot kádertemetőnek használta, vagyis a máshol ilyen-olyan okokból be nem vált embereket ide helyezte.²⁸⁷ Az emberi erőforrás efféle kihasználása visszatérő konfliktusokhoz vezetett a Társaság vezetősége és a Párt káderosztálya között, miután ez a gyakorlat az MSZBT-t lassú halálra ítélte. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a rengeteg tag ellenére valóban agonizált a szervezet, s különösen a munkáskerületekben övezte teljes érdektelenség a programjait. Egy jelentés szerint – mely nem volt kirívó véletlen – egy angyalföldi ankéton kizárólag a három meghívott jelent meg, még maguk a szervezők, a helyi társasági képviselők sem tették tiszteletüket.²⁸⁸ A Társaság orosztanára egy másik jelentésben arról panaszkodott, hogy ő ugyan tanítana, de még az MSZBT vezetői sem járnak a nyelvórákra.²⁸⁹

A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság életében talán 1947 jelentette irodalmi téren a fénypontot: az Októberi Forradalom harmincadik évfordulójára mintegy kilencven könyvet jelentetett meg különféle kiadványvállalatokhoz közvetítve azokat; egy sor jelentősnek mondható kiállítás rendezett, amelyek bemutatták a szocialista realista művészetet és városépítészetet a magyar közönségnek; és ezeknek fáradhatatlan agitációval közönséget is teremtett a Szovjetunió és a kommunisták által dominált magyar kormányzat támogatását élvezve. Szemerényi Oszvald főtítkári beszámolója szerint Makarenko *Az új ember kovácsa* című műve – mely valóban az egyik legolvasmányosabb szovjet klasszikus – húsz-huszonezer példányban kelt el.²⁹⁰ De a széleskörű propaganda ellenére ez volt az egyetlen kötet a kilencvenből, amely felkeltette az olvasóközönség érdeklődését: a dokumentumok szerint a szocialista realizmus többi klasszikusa jórészt raktárban maradt.

A többi területen sem mutatott fel komolyabb sikereket a szervezet, s amikor a szocreal szeretete már általánosan kötelezővé vált, az előírt kultúrműsor tömény unalmát úgy igyekeztek egyes helyi szervezetek oldani, hogy a „hivatalos” rész előtt dzsessz és magyarnóta-estet tartottak – mely természetesen a vezetőség nemtetszését váltotta ki.²⁹¹ A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság tevékenységének mérlegelésekor is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szocialista realizmus még a társadalmi mobilitásban felfelé mozduló rétegek számára sem

²⁸⁷ Lásd a 1950. január 3-i össztitkári értekezlet beszámolóit, MNL OL, P 2148, 1. d. 74. öe.

²⁸⁸ Az *Új Világ* szerkesztőségének munkájáról az 1950. szeptemberétől 1951. májusáig terjedő időszakban, Budapest, 1951. május 31., MNL OL, P 2148, 3. d. 62. Az előadásokon és ankétkon részt vevők számát a hivatalos jelentések kozmetikázták. Vö. Jegyzőkönyv az Országos Központtitkársági értekezletén, h. n. [Budapest], 1951. augusztus 11., MNL OL, P 2148, 3. d. 52.

²⁸⁹ Vö. Kelen Béla főtítkári beszámolója a II. Országos Kongresszuson, Budapest, 1953. február 18–19., MNL OL, P 2148, 1. d.

²⁹⁰ Főtítkári jelentés az MSZMT működéséről, 1948. [május], MNL OL, P 2148, 2. d. 15. öe.

²⁹¹ Jegyzőkönyv az MSZT Országos Funkcionáriusi Értekezletéről, Budapest, 1950. július 13–14., MNL OL, P 2148, P 2148, 1. d. 54. öe.

bizonyult különösebben vonzónak. Az MDP vezetőségének természetesen más volt a diagnózisa: ők abban látták a tömegszervezet hibáját, hogy nem képes lépést tartani a pártvonal változásával, mivel az MSZMT túlságosan is értelmiségi befolyás alatt állt.²⁹² Ezt a felfogást a Társasággal rivális intézmények képviselői elég hatékonyan érvényesítették ahhoz, hogy a szervezet súlya a magyar kulturális életben végső soron nagy taglétszáma ellenére se legyen döntő.

²⁹² Lásd például Bernát György beszámolóját a függetlenített funkcionáriusi értekezleten, 1949. október 24., MNL OL, P 2148, 2. d. 2. őe.

ÚJ IRODALMI KÁNON

AZ „EGYSÉG” FELÉ

A front elvonulása után, 1945 tavaszán az irodalmi élet tetszhalott állapotban volt. Ez érthető: sok jelentős szerző, szerkesztő és kiadó odaveszett, mások még nem tértek haza a fogságból, számosan az elmúlt hónapokat bujkálással vagy írásra alkalmatlan körülmények között töltötték, de a publikálási lehetőségek is szűkösek voltak, nem beszélve arról, hogy a napi megélhetés biztosításának közvetlen gondjai felemésztették az energiákat. Voltak, akik politikailag kétesnek minősíthető korábbi szerepvállalásuk miatt nem igyekeztek észrevenni magukat, de rajtuk kívül is számos író-költő óvatos volt egy olyan helyzetben, amikor bizonytalan volt, mi következik. Magyarországon egy olyan állam katonái állomásoztak, amely országról egyrészt keveset lehetett tudni, s ami hír eljutott, az sem volt túl biztató, másrészt nem sokkal korábban még ellenséges hadviselő fél volt, s a békekötésig magyar területen – saját értelmezése szerint – mint megszálló erőszakszervezet tartózkodott hadserege. Sokakat nyugtalansággal töltött el, hogy a kulturális élet újrászervezése – például a mozik, aínházak, a kiadók és könyvkereskedések egy részének elosztása – pártpolitikai alapon történt,²⁹³ s voltak olyan pártszerveződések, melyek az irodalmi alkotásokkal szemben határozott igényekkel léptek fel. Ez különösen az MKP-ra volt igaz, mely ráadásul – mint azt korábbi fejezetekben láthattuk, nem minden feltétel nélkül, de mégis döntő módon – a szovjet katonai hatóságok támogatását élvezték.

EGYÉNISÉG, KÖZÖSSÉG, ÖNBÍRÁLAT

Azok az aggodalmak, melyek szerint egyes politikusok irányítani próbálják az irodalmi élet menetét, nagyon hamar beigazolódní látszottak, s ez ellen már korán felemelték hangjukat közismert értelmiségiek. Az idős baloldali dráma-

²⁹³ Ebből a szempontból kevésbé lényeges, hogy a pártparitás elvét elsősorban az FKgP tartotta szükségesnek, attól tartva, hogy minden egyéb megoldás esetén a szovjetek által pártfogolt MKP jutna behozhatatlan előnyhöz. Vö. például NAGY Gábor 2013: 9.

író Heltai Jenő például,²⁹⁴ akit a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete tizenöt év múltán újra vezetőjévé választott, 1945 júniusában a kormányhoz közel álló és a kommunista lapok támadásának kezdettől kitett *Magyar Nemzet* oldalain szükségesnek tartotta, hogy felszólaljon az írói szabadságjogok és az irodalom önelvű fejlődése mellett. Az ellen is tiltakozott, hogy a szerzőket közvetlen politizálásra akarják kényszeríteni. „Ne a politika irányítsa az írókat, kizárólag írói eszközeivel az író irányítsa – ne a politikát, hanem az olvasók tömegét, hogy eligazodjon a jó és rossz között, a szép és a nemtelen között, világosság és sötétség között”²⁹⁵ – nyilatkozott, több vonatkozásban is ellentmondva a *Szabad Nép* oldalain körvonalazódó elvárásoknak. Heltai az íróknak a szellemi vezető hagyományos elitszerepét szánta, amely az eltávolított, tárgyiasított „tömeg” etikai és esztétikai nevelését, illetve az „igazság” kimondásának feladatát róta volna rájuk. Kiemelte továbbá, hogy nem hajlandó lemondani az irodalom „vigasztaló” funkciójáról, mely épp olyan lényeges, mint az iránymutatás. Ennek megfelelően elfogadhatónak tartotta azt is, hogy az író, ha úgy tartja kedve, visszahúzódhasson „elefántcsont-tornyába”. A szép-írók hallgatásának az a közeg az elsődleges oka, vélekedett, amely alkotói függetlenségük felszámolásával fenyegeti őket. „Szabadságot az íróknak!” – adta ki a jelszót.

Ez kevésbé burkolt bírálata volt annak az irodalompolitikai gondolkodásnak, mely a kommunisták dominálta „koalíciós” napilap, a *Szabadság*, illetve a *Szabad Nép* oldalain formálódott, időnként az NPP által fenntartott, a kommunistaszimpatizáns Darvas József szerkesztette – mindazonáltal az előbbi kettőnél sokkal változatosabb képet mutató – *Szabad Szó* támogatásától kísérve. Irodalom és közélet kölcsönhatását ezekben az orgánumban sokkal közvetlenebb módon képzeltek el, s ez lehetőséget adott egy olyan irodalompolitikai szövetség kialakítására, mely az ún. polgári írókkal szemben összefogta a kommunistákat és a baloldali népieket. Míg Heltai azzal számolt, hogy időbe telhet, amíg az írók megtalálják az „új világ” kifejezésének megfelelő formáit, s a költői útkeresést elválaszthatatlannak tartotta a saját életpálya befutásától,²⁹⁶ addig az utóbbi lapokban éppen ezt, a mielőbbi fordulatot és a megváltozott társadalmi-politi-

²⁹⁴ Kassák emlékezése szerint Heltait mint „a régi idők körüli irodalmárát”-t a népiek és Veres Péter nem kedvelték. KASSÁK 1988: 41. Hegedűs Géza szintén azt emeli ki, hogy Veres ellenszenvesnek találta, mert benne látta megtestesülni az urbánus írókat. HEGEDŰS 1971: 197. Igaz azt is hozzászéli, hogy a népiek körében sem volt egységes a megítélése.

²⁹⁵ HELTAI 1945.

²⁹⁶ „Az író, akit millió szál köt a tegnaphoz, régi elgondolásaihoz és terveihez, megkezdett munkáihoz, két perc alatt ezt [ti. az átalakulást és tökéletes újjászületést] nem tudja megtenni, ha mégis megteszi, ő is operett-figura csak. Komédiázik, szerepet játszik, másnak a szavait veszi a szájába, meggyőződés nélkül meggyőzni sem tud.” HELTAI 1945.

kai körülményekre adott gyors szépírói választ hiányolták. Darvas már 1945 áprilisában számon kérte az írókon, miért hallgatnak:²⁹⁷ ez nemcsak a *Szabad Nép* vesszőparipája lett, hanem eleve az egyik leggyakoribb vitatéma volt minden fórumon.²⁹⁸ Az ugyan sem a kommunisták, sem a *Szabad Szóban* publikáló népi írók számára nem volt kérdéses, hogy az író társadalmi feladata az iránymutatásban lehelhető fel, de a „tudás” forrásaként az egyéniség helyett a közösséget jelölték meg.

Ezt a közösséget mindkét csoport számára a „nép” jelentette, de mást értettek ezen a különbségeket jótékonyan elfedő terminuson. A népiek elsősorban a nemzetfenntartónak láttatott parasztsággal azonosították a „népet”, még ha egyes képviselőik hangsúlyozták is a munkássággal és az értelmiség egy részével – ki mondva-kimondatlanul: a nem polgári származásúakkal²⁹⁹ – az együttműködést. A kommunisták szovjet emigrációból visszatérő vezetői ezzel szemben egyértelműen munkás-paraszt osztályszövetségben gondolkodtak, ahol a munkásságot illeti a vezető szerep, s ez egészült volna ki azzal a „haladó” értelmiséggel, melyet – elméletileg, ha az érett sztálinizmus irányelveihez következetesek kívántak maradni – tettei és nem osztályszármazása alapján kellett volna megítélni.³⁰⁰ Ezért bírálták mindennél jobban az „elefántcsont-torony” mentalitást, s ezért volt olyan fontos számukra az, hogy az írók produktív módon, az új demokráciáról szóló új művekkel és lehetőleg egyértelmű politikai irányzatsággal részt vegyenek a közéletben – hogy művészeti „tetteik” alapján megítélhetőek és besorolhatóak legyenek. Mint látni fogjuk, ezeknek az igényeknek gyakran a baloldali népiek sem feleltek meg.

A rendelkezésre álló szépírói szereptípusok közül az akkoriban aktívabb népiek többsége által eleve kultivált „költő mint néptribun”-felfogás – és Petőfi ehhez köthető képze – felelt meg leginkább az elvárásoknak.³⁰¹ Mivel a pártvezetés Lenin nyomán az irodalmat elsősorban propagandaeszköznek tartotta, érdeklődésük középpontjában a kortárs irodalom állt – végső soron, amint arról lesz még szó, a „haladó hagyományok” is abban nyerték el értelmüket, hogy táplálják a jelenkori művészetet –, éppen a közéleti-politikai szerepvállalásban

²⁹⁷ DARVAS 1945a.

²⁹⁸ Vö. TOLNAI 1945.

²⁹⁹ Ehhez lásd többek közt LENGYEL 2001; NEMES NAGY 2008; illetve az utóbbi közlés nyomán kialakult vitát: KODOLÁNYI 2008; FERENCZ 2008. Lásd még Illés Endre naplóbejegyzését az 1946-os könyvpokról: „Odajött a sátorhoz Illyés Gyula. / Ahogyan Márait szidta (»üres, felesleges, kártékony polgári író«) – ellenszenves volt.” Illés Endre naplója, PIM, V.5423/23, 110. Ehhez lásd még MÁRAI 2007a: 296; MÁRAI 2007b: 270.

³⁰⁰ CLARK 2011: 231.

³⁰¹ Azt, hogy Illyés Gyula Petőfi-monográfiája milyen alapvető befolyással volt Révai József Petőfi-képére, aligha kell ecsetelni. A Petőfi-kultusz születéséről és működtetéséről részletesebben lásd MARGÓCSY 1999; MARGÓCSY 2007a; BALOGH Magdolna 2010.

megmutatkozó *mozgósító aktivitás* és a *közösség képviseletében* való fellépés az, ami Petőfit ebben az időszakban a kánon csúcsára helyezte. Emögött valame-lyest háttérbe szorult az a szimbolikus *történelmi* szerep, amelyet a Habsburg-ellenes küzdelmekben betöltött, vagyis a valami iránt való *tiltakozás* mozzanata. Árulkodó Horváth Márton 1945. május 1-i ünnepi cikke, melyben arra hívta fel az olvasók figyelmét, mennyire visszaesett a demokráciában az érdeklődés az alakulóban lévő kommunista kánon másik két kiemelkedő figurája, Ady Endre és József Attila iránt. Ezt Horváth érthetőnek tartotta, hisz meglátása szerint az említettek aktualitása csökkent: már nem az „úri Magyarország” vagy a „fa-sizmus” ellen kell küzdeni. Az íróknak nem tiltakozó, ellenzéki vagy passzívan ellenálló szerepmodellt javasolt, amely a korábbiakban követendő volt, hanem épp ellenkezőleg: „A megoldás csak egy lehet. Felhagyni [...] a művészi emigrációval, és hazatérni a mai valóságos magyar életbe. A paraszt már itthon van, a munkás is kezd berendezkedni – a művésznek is itt kell megtalálnia a helyét.”³⁰² Általában véve az egész értelmiségtől olyan „építő” jellegű munkát várt Horváth és az MKP, mint a munkás-paraszt rétegektől.³⁰³

A nyilvánosságban tágabb teret kapó, baloldali népiek és a kommunisták szövetségét az értelmiségpolitika területén az Új Szellemi Front elnevezésű kezdeményezés próbálta intézményesíteni.³⁰⁴ Az ehhez való csatlakozásnak azonban feltételei voltak: a kommunisták részéről a „szektasság” legyőzése, a népiek esetében a „jobboldali tendenciák” kiszűrése. Bár a korszakról szóló tanulmányokban néha elsikkad, hogy a szektasság egyrészt több értelemmel bírt 1945 után, másrészt az évek alatt változott elsődleges referenciája – erre a későbbiekben még ki fogok térni –, ezúttal valóban azt jelentette, hogy az 1919-es veteránok „balos” művészettelfogását és kompromisszumképtelenségét fel kell számolni. A népi íróktól cserébe azt kívánták, hogy vagy távolítsák el soraikból azokat, akiknek 1945 előtti politikai szerepvállalását az értelmiség széles rétegei kifogásolhatónak tartották, vagy késztessek őket nyílt önbírálatra, a politikai-társadalmi fejleményeket optimistán támogató művek létrehozására.

A belső megtisztulást az értelmiség egésze és kifejezetten a népi írók esetében is a kommunisták – még Zsdanov 1947-es, a *Zvezda* és a *Lenyigrád* folyóiratokat megőrző és az önkritika gyakorlatában némi módosulást hozó, híres beszéde előtt – nem elsősorban személyes önvizsgálattal vélték megvalósítandónak. Révai és társai számára a harmincas évek szovjet elvei és gyakorlata volt az iránymutató, amikor az „önkritika” alatt sohasem pusztán az egyén lel-

³⁰² HORVÁTH Márton 1945a.

³⁰³ HORVÁTH Márton 1945b. A jövőre irányultság, a kortárs irodalom preferálása és az „építőmunka” hangsúlyozása nem Horváthot Révaitól és Lukácstól elkülönítő vonások, a moszkoviták állásfoglalásaiban ezek az elemek ugyanúgy fellelhetők.

³⁰⁴ Erről részletesen STANDEISKY 1987: 25–31.

kiismeret-vizsgálatát kellett érteni, mely paradox módon másodlagosnak bizonyult, hanem a közösség önbírálatát.³⁰⁵ Ennek egyik módusát az jelentette, amikor példázatszerűvé emeltek egy személyes történetet. Maga Révai azt jelezte *Szekfű Gyula útja* című cikkében az értelmiségnek, hogy még az „ellenforradalmi” rezsim egyik ideológiai agytrösztjének is nyitva áll a lehetőség a közszereplővé válásra.³⁰⁶ Ugyanakkor épp ennyire lényeges azt kiemelni, hogy Szekfű önkritikája Révai írása szerint csak akkor válik elfogadhatóvá, ha nem pusztán önmagára irányul, hanem *alárendelődik* az egész közösség átformálásának: ha az értelmiséget nevelő erővé válik. Nem elég tehát Szekfű kiállása az új demokrácia mellett, mely egyedül saját pozícióját változtatja meg, hanem korábbi műveinek részletes és pontos, saját maga által elvégzendő kritikájára van szükség, hogy ezáltal előmozdítsa a közösség megtisztulásának és öntökéletesítésének munkáját.

A népi írók megnyilvánulásait is ebben az értelmezési keretben szemlélték. Darvas Új Szellemi Frontot indítványozó, *Szabad Népb*ben megjelent felhívása, mely részben a népiek 1945 előtti politikai szerepvállalásának kritikáját tartalmazta,³⁰⁷ olyan „önkritikaként” értékelhető, melyet ugyan a közösség nevében a közösségen végzett, de egyben annak felmentésére irányuló aktus volt. Hiszen a cikk célja eleve nem volt más, mint hogy jelezze: a népi írók lennének az igazi partnerei a kommunistáknak, nem a Szekfűhöz hasonló polgári értelmiségiek. Csakhogy a kommunisták, mint utaltam rá, nem a korábbi énnel rousseau-i módon leszámoló vallomásként tekintettek az önkritikára, mely a lélektani folyamatok elemzését követeli meg, melyre így a „burzsoá individualizmus” gyanúja vetült volna: „Vizsgálódásra szükség van, de helyesebb, ha csak azért világítunk be a lelkiismeret és a mult sötétjébe, hogy annál világosabban lássuk a jelent. Tegnapról magyarázni a márt: helyes. De mi gyakran a ma helyett foglalkozunk a tegnappal” – kommentálta Darvas cikkét Horváth Márton,³⁰⁸ ki-domborítva, hogy amint Szekfű önkritikája sem ér sokat, ha nem kapcsolódik be tevékenyen az új társadalom építésének munkájába, úgy a népi írók önkritikája is kevés, ha nem kíséri agitatív produkció, ha nem aktivizálódnak, ha nem azonosulnak a „forradalmi építőmunkával”.³⁰⁹ Azt, hogy nem az egyénre helyeződik a hangsúly, más módon is kinyilvánította Horváth. Úgy reagált az NPP alelnökének javaslatára, mintha a lelkiismeret-vizsgálat nem öngyakorlat lenne

³⁰⁵ Vö. KHARKORDIN 1999: 123–163.

³⁰⁶ RÉVAI 1945a.

³⁰⁷ DARVAS 1945b.

³⁰⁸ HORVÁTH Márton 1945c.

³⁰⁹ Ez a vonás egészen a nyolcvanas évekig állandó kísérője a szovjet szelf kifejesztésére irányuló munkának, noha az önmagunk átalakítására alkalmazott egyéni technikák nagyobb szerepet kaptak a későbbiekben. Vö. KHARKORDIN 1999: 255.

(akár egyén, akár közösség végzi), hanem azt is jelenthetné, hogy a közösség egy tagja társai lelkiismeretét tárgyiasítva elvégezhetné a feladatot: „Darvas József utolsó cikkében valóságos lelkiismeretvizsgálatot tart a népi írók egy részénél.”³¹⁰ A közösség önvizsgálatának ezt a felfogását a szovjet munkásmozgalmi gyakorlatból vették át és közvetítették saját párttársaik felé Révai Józsefék, s terjesztették ki a párton kívüli közösségekre is, végső soron az egész nemzetre.

Amikor Lukács 1946 áprilisában – vagyis a párton belüli értelmiségpolitikai viták idején, melyekre az ún. Lukács-vitát tárgyaló fejezetben még bővebben visszatérek – az *Új Magyarországnak* közzétette *Leszámolás a múlttal* című, Somlyó György *Magyarokban* megjelent bírálatára reflektáló cikkét, az önkritika lehetőségeit szintén az imént vázolt keretek közé utalta.³¹¹ Amit Szekfű Révai előző évi sürgetésére sem kívánt megtenni, vagyis saját múltbéli meggyőződéseinek mélyreható kritikáját nyújtani, azt Lukács a maga példáján végrehajtotta: bemutatta, hogy igenis lehet „szubjektív idealista” felfogástól eljutni a marxista-leninizmusig. Lukács a „modern szubjektivizmus” énközpontú, az ént a maga öntörvényű és folytonos fejlődésében elképzelő gondolkodásmódját – ahogy az például Heltainál is megjelent – azért tartotta károsnak, mert akadályozza a „valóság”, az „objektív igazság” felismerését, melynek a múlttal való éles és kíméletlen szakításhoz kellene vezetnie. A szakítás itt sem magánügy, hanem a közösségen végzett nevelőmunka, a Révai által Szekfű kapcsán hiányolt aktív példaállítás az önbírálaton keresztül. Lukácsnál ez éppoly tudatos volt, mint Révainál: önmagára élő példaként gondolt, mely kijelölheti az értelmiség útját.³¹² Az éles szakítás tehát nem azt jelentette, hogy valaki egyszerűen hátat fordít a múltjának, hanem azt, hogy aprólékos elemzés során távolítja el azt magától.

A közösség átalakítását célzó önvizsgálat Lukácsnál nemcsak egyes szövegek szintjén követhető nyomon, hanem egész akkori szövegközlési stratégiáját meghatározta, mely aztán a későbbiekben könnyedén ellene fordíthatóvá vált. A *Balzac, Stendhal, Zola* című kötetben, mely Lukács hazaérkezése után megjelent könyvei sorában az első volt, és amely így először mutatta be a filozófus-esztéta realizmuselméletének egyes aspektusait a magyarországi közönségnek, a szerző azt is felfedte, miért tartotta akkoriban szükségesnek az emigrációban írott munkáit közreadni. Az egyéniség önfelmutatása („megmutatni magamat, úgy, ahogy igazán vagyok”) nem mint állapot, hanem mint fejlődési folyamat nyerte el értelmét Lukács számára, aki régi írásait ugyan „minden tekintetben meghaladottaknak, elvakultaknak” nevezte, de akkori énje éppen ennek az át-

³¹⁰ HORVÁTH Márton 1945c.

³¹¹ LUKÁCS 1946k. Lásd még SOMLYÓ 1946.

³¹² A filozófus szereplését ugyan másként ítéli meg, de szintén Lukács mintaadó szerepét hangsúlyozza Németh Andor kapcsán: TVERDOTA 2010: 96. skk. Lásd még KADARKAY 1991: 377.

változásnak a perspektívájában vált a közösség számára jelentéssé.³¹³ A személyes példaállítás lényege annak az átalakulásnak a bemutatása volt, mely ugyan nehéz feladat, „senkinek sem sikerül rögtön”,³¹⁴ de amely kellő akarattal és erőfeszítéssel végigvihető. „Ha tehát most újra érintkezésbe lépek olvasóimmal, arra kell törekednem, hogy őket is a régi állásponttól az újhoz elvezessem, hogy a régi álláspont túlhaladott voltáról őket meggyőzzem” – vonta le a következtetést.³¹⁵ Az egyén saját magán végzett átalakító munkája így a közösségen végzett nevelőmunkaként nyerte el értelmét.

„BALOS” SZEKTÁSSÁG ÉS A KOMMUNISTA KÁNON

Az MKP irodalompolitikáját az az alapvető törekvés határozta meg 1945 után, hogy a munkásság, a parasztság és a haladónak nevezett értelmiség említett hármas szövetségét elősegítse, vagy legalábbis e szövetség látszatát az irodalmi reprezentáción keresztül megteremtse. A *Szabad Nép* és a *Szabadság* egyaránt kevés könyvkritikát közölt 1945 és 1946 folyamán – bár még mindig többet, mint mondjuk az irodalmi kérdésekbe csak egészen ritkán bocsátkozó *Kis Ujság* vagy a *Népszava*, hogy pártlapokat említsünk. A *Szabad Nép*ben ezekben az években alig húsz magyar nyelvű műről született recenzió, de ebben a számban már az egy bekezdésnyi ismertetések és bírálatok is benne foglaltatnak, s a nagyságrendet tekintve a *Szabadság* sem mutatott más képet (valamivel több, de rövidebb kritika jelent itt meg).

A hangsúly ezen belül a népi írók balszárnyának közelítésére esett, akikkel szemben a munkásmozgalomban résztvevők közül sokan bizalmatlanságot vagy ellenszenvet tápláltak. Miután Révai beavatkozása nyomán – ahogy egy korábbi fejezetben említettem – Darvas József *Város az ingoványon* című műve nem a Cserépfalvinál, hanem a pártkiadónál, a Szikránál jelent meg, a *Szabad Nép* első szépirodalmi kritikája ezt a regényes publicisztikát méltatta.³¹⁶ Ezen kívül 1945 első félévében egyedül Déry Tibor *Szemtől – szembe* című, a német

³¹³ LUKÁCS 1945/1949: 15. Az önátalakítás és a kánonformálás kérdéséhez Lukácsnál lásd SZOLLÁTH 2011: 116–117. Szolláth Dávid úttörő jelentőségű munkája és az ebben a könyvben érvényesülő szemléletmód közötti különbségek főként abból adódnak, hogy míg előbbi Lukács pályáján belül keresi a kapcsolódási pontokat, utóbbi inkább a szovjet modellkövetés (és -teremtés) gyakorlata felől közelít a filozófus 1945 utáni szerepléséhez. Ebből adódóan az aszketizmus funkcióját és jelentését nem teljesen azonosan ítéljük meg.

³¹⁴ LUKÁCS 1945/1949: 16.

³¹⁵ Uo. 15.

³¹⁶ HORVÁTH Márton 1945d. A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Barabás Tibor Martinovics-életrajza is tekinthető szépirodalmi alkotásnak, és ez megelőzte a Darvas-recenziót, de az elmarasztaló kritika nem így, hanem történeti munkaként tárgyalja. Vö. UJVÁRI 1945.

munkásmozgalmat ábrázoló alkotása kapott némi figyelmet,³¹⁷ majd – nyilván jelentős részben a választási harc miatt – egészen novemberig semmi, amikor a moszkovita Gergely Sándor Dózsa-trilógiájának első darabjáról és Kovai Lőrinc könyvnapi megjelent regényeiről jelent meg bírálat.³¹⁸ Utóbbi szerző *Igazságát* már a könyvnapi tudósítás is „a pártonkívüli értelmiség regénye”-ként jellemezte, míg a *Föld, kenyér, szabadság!*-nak „agrárproletárok” a hősei,³¹⁹ mely önmagában is jelzi, hogy az egyes társadalmi rétegek számára nemcsak a sajtóban, hanem a szépirodalmi műveken keresztül is differenciált üzeneteket küldött az MKP és holdudvara. Regényekről decemberben is két kritika született, mindkettő épp Kovai tollából: az egyik a munkásíróő Balázs Anna *Homályban*, a másik Gergely Sándor felfedezettjének, a partizánregénnyel jelentkező teljesen amatőr „katonaíró” Dékán Istvánnak *Vihar Ukrajnában* című írását tűntette ki figyelmével.³²⁰ Közben Márai naplója Horváth Mártontól megkapta a magáét,³²¹ Balázs Béla költészete viszont az év utolsó napjaiban elismerésben részesült.³²² Mindössze ennyiben összefoglalható az első év kritikai termése a lapban, legalábbis, ami a szépirodalmi kiadványokat illeti.

Feltűnő Gergely Sándor ügybuzgalma, aki a *Szabadságban* irodalmi téren abszolút domináns szerepet vitt, de mint láthatjuk, a *Szabad Nép* oldalain is visszatérő szereplő volt, miközben az MSZMT írói szakosztályán Kárpáti Aurél mellett elnöki tisztet töltött be és az Írószövetségben ugyancsak a három tagú elnöki tanács tagjává választották (ott is Kárpáti, illetve Illyés Gyula mellett). Gergely a párton belül a „balosok” közé tartozott és a proletárirodalmi hagyományokat ápolta, nem egyszer szemére is vetették naturalizmusát, akárcsak a testiségben tobzódó történelmi regényeket gyártó Kovainak. Míg Gergely a RAPP-ista hagyományokra nagyobb mértékben építő korai sztálinizmus művelődési modelljét képviselte inkább, az MDP kulturális politikáját alapjaiban meghatározó moszkoviták, Révai és Lukács a harmincas évek sztálini politikájának szellemében cselekedtek, mely nem volt összeegyeztethetetlen a Szovjetunióban közvetlenül a háború után uralkodó politikai helyzettel.³²³

Különösen Lukács volt az, akinek a szövegeiben a kapcsolódást részletesen követhetjük, már csak azért is, mivel Magyarországra érkezése után, s különösen 1946-ban, a kultúra kérdéseivel Révainál jóval gyakrabban és részletesebben foglalkozott. Ekkortájt az MKP első számú ideológusának Lukácsot tekinthet-

³¹⁷ GYÖNGYÖSI 1945.

³¹⁸ ZELK 1945; GERGELY 1945.

³¹⁹ MÁGORI VARGA 1945.

³²⁰ KOVAI 1945a; KOVAI 1945b.

³²¹ HORVÁTH Márton 1945e.

³²² VOZÁRI 1945.

³²³ Vö. például HOPF 2012: 39–41.

jük. Annak ellenére, hogy Lukács nem viselt magas pártfunkciót, szemlélete meghatározó volt, a kommunista kulturális sajtó jórészt az ő eszmefuttatásait reprodukálta.³²⁴ Jellemző, hogy Keszi Imre 1947 elején nem félt leírni egy, a *Valóságban* közölt cikkében, hogy bár Révai hozzájárulása is jelentős a magyar irodalom marxista átértékelése terén, mégis különösen Lukács tüntette ki magát ebben a szerepben.³²⁵

Ugyanakkor Lukácsnál – és talán Révainál is – Gergely Sándor sokkal inkább bírta az egykori Kun-frakció Sztálin által életben hagyott tagjainak bizalmát, akik Moszkvában maradván mint a magyar ügyek referensei számottevő befolyással rendelkeztek a központi szovjet szervek Magyarországról kialakult véleményére, helyzetértékelésére. Mindazonáltal Révaiék és a hozzájuk ideológiai terepen hamar alkalmazkodó Horváth³²⁶ ügyeltek arra, hogy a proletárirodalmi szempont ne kapjon túlsúlyt a *Szabad Népb*ben, lévén, hogy a pártban eleve erős volt a „szektás” szellem. Ez, mint igyekeztem láthatóvá tenni, nem jelenti azt, hogy a munkásirodalom hiányzott volna az újságból, sőt a munkásművelődéssel rendszeresen foglalkoztak oldalain. Olyan szerzők viszont, akik vonzó és irodalmi súlyban is hozzámérhető alternatívát nyújtottak volna a baloldali népi írókkal szemben, nem jelenhettek meg eleinte a lapban.

A legfeltűnőbb talán Nagy Lajos hiánya, aki pedig Gergely számára abszolút tekintély volt. A *Szabadság* oldalain Gergely már 1945 júliusában nagyobb terjedelmű cikkben méltatta írótlarsát, s a lapban többször írtak róla vagy szerepelt, szemben a *Szabad Népp*el, ahol először csak 1946 nyarán született recenzió egybegyűjtött novelláinak megjelenése kapcsán. S ekkor is, a recenzens, Barabás Tibor bár elismerte érdemeit és a legnagyobb írók közé sorolta, nem a feltétlen dicséret hangján szólt róla: jelezte, hogy korábbi írásai a naturalizmus jegyeit mutatják, helyenként pedig lélektani elemzésbe merül. Azt is világossá tette, hogy Nagy Lajos csak akkor fogja elnyerni méltó helyét az irodalmi panteonban, ha regényt ír: „Most, amikor megnyíltak a mult világ valóságához hű ábrázolásának lehetőségei, méltán várhatjuk Nagy Lajostól a letűnt korszak teljes, művészi, kritikai ábrázolását.”³²⁷ Ezzel Barabás nemcsak arra utalt, hogy immár „szabadon” meg lehet írni azt, amit a Horthy-korszakban nem lehetett

³²⁴ A korszak publicisztikájában Lukácsot gyakran nevezték a kommunisták irodalmi pápájának. Ez a ki-
fejezés köszön vissza Márai naplójában is. MÁRAI 2008: 57.

³²⁵ KESZI 1947a: 36.

³²⁶ Véleményem szerint kissé félrevezető az olyan beállítás, mely Horváth Márton és Lukács György
nézeteinek különbségeit taglalja, miközben alig kell szélesebbre nyitni a horizontot, hogy a kettejük
álláspontja közti különbségek elhalványuljanak. Lásd például STANDEISKY 1987; VASY 2005: 39–40.
Utóbbi szerző szerint Lukács tevékenységét a sztálinizmussal való következetes szembenállásából
érthetjük meg. Mint látni fogjuk, ez nehezen alátámasztható felfogás.

³²⁷ BARABÁS 1946a. A kritikus nem vett tudomást Nagy Lajos *A tanítványáról* (1945), igaz, a regény a
századelőn játszódik.

teljes nyíltsággal szóba hozni, hanem – visszautalva a kritika korábbi passzusainak fejtegetésére – azt is, hogy a részletek ábrázolása helyett, mely gyakran a „felszín” ábrázolására viszi az alkotót, az átfogó, összegző realista műalkotást várják el az írótól – nyilvánvalóan itt egy regényről lehetett csak szó. Méghozzá – anélkül, hogy ezt Barabás kimondta volna – szocialista realista regényről, hiszen a proletárirodalom bírálata kapcsán a naturalizmussal oppozícióban mindig a perspektivikus szocreál regény állt szemben onnantól kezdve, hogy zöld utat kapott a fogalom használata.

Az, hogy Nagy Lajosról a kritikát éppen Barabás Tibor jegyezte, külön jelentőséggel bírt. Barabás 1946-tól a *Szabad Nép* kulturális rovatát vezette és az Írószövetség főtítkára volt, s „*Egy bányász élete* (1946) című kisregénye” – az 1990-ben megjelent magyar irodalomtörténeti összefoglaló szerint – „az egyik első mű volt a felszabadulás után, amely a szocialista realizmus követelményeinek kívánt eleget tenni.”³²⁸ Elemző cikkeiben, kritikáiban Lukács irodalomelméleti megfontolásait tekintette iránytűnek, és igyekezett kiegyensúlyozottan nyilatkozni, a munkásírókat dicsérve bírálni, a népieket „hibáikra” emlékeztetve elismerni, a polgári írók számára megmutatni, hogy ha realistává válva rátalálnak a „népre”, van helyük a kulturális életben. 1945 szeptemberében az *Új Idők*ben arra figyelmeztette a Moszkvából hazatért írókat, hogy bár „[e]gy hatalmas nép élményeivel és a régi formanyelvvel tértek vissza”, jobban meg kell ismerniük a hazai irodalmi közeget, hiszen „[n]em értik, hogy az elnyomás évtizedeiben egy szimbólumoktól mentes, kemény, realisztikus, népi és mégis forradalmi kifejezőmód keletkezett.”³²⁹ Barabás ezzel arra hívta fel Gergely és társai figyelmét, hogy az újonnan kialakítandó irodalomnak, melyen – ha e „tíltólistás” fogalmat nem is használta – a szocialista realista irodalom magyar változatának megteremtését érthetjük, tekintetbe kell vennie a népi írók munkásságát, melyet Révai és Lukács a harmincas évek legjelentősebb hazai irányzataként fogott fel.³³⁰ Barabás ezt saját szépírói gyakorlatában érvényesítette is – a *Válaszban* Illyés Gyula sietett méltányolni a népiek felé fordulását³³¹ –, s kulcsszereplője volt a baloldali népiek megnyerésére irányuló akciónak. Vagyis az, hogy Nagy Lajos értékelését a pártlapban végül Barabás végezte el, egyúttal azt is jelezte, hogy az író méltatása nem jelentheti a népi íróktól való elfordulást. A „balos” szektásság bírálata ebben az időszakban a kommunista irodalomkritika toposza volt.

³²⁸ BÉLÁDI–RÓNAY 1990: 551.

³²⁹ BARABÁS 1945: 131.

³³⁰ Vö. RÉVAI 1948; Lukács ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Ha a népi irodalom az ellenforradalom északjában ébresztő szózat volt, úgy most, amikor a felszabadulás beteljesedése napikérdéssé vált, még nagyobb szerepet játszhat és kell, hogy játsszon. Csak vele együtt lehet megteremteni a magyar irodalom egységét”. LUKÁCS 1946/1948a: 109.

³³¹ ILLYÉS 1947.

SZEKTÁSSÁG, REFORMIZMUS, „WEIMARI ESZTÉTIKA”

Mivel a színházi élet újjáélesztése gyorsabban zajlott, mint a szépirodalmi könyvkiadásé, a *Szabad Nép* kulturális rovatában az első két évben előadások kritikái domináltak. Ennek a művészeti formának a szerkesztők akkoriban – még Gergely Sándor vagy Déry Tibor elégedetlenségét is kiváltva³³² – eleve nagyobb jelentőséget tulajdonítottak. Míg az irodalmi művek kiválasztását elsősorban az a kanonizációs szándék határozta meg, mely a legtöbb esetben a bíráló hangütés ellenére is azt kereste, milyen művet lehetne példaként állítani az írók és olvasók elé, a színikritikák esetében az értéktelennek ítélt előadásokról legalább annyiszor esett szó, mint ahány alkalommal biztató jeleket véltek felfedezni.

A kulturális térkép efféle mintázata szorosan összefügg azzal is, amit már a Szikra kezdeti programjának bemutatásakor kiemeltünk, ti. hogy Háy Gyulát tekintették eleinte az első számú kommunista írónak. Míg más műfajokban várni kellett a megfelelő szemléletmódú művek elkészültére, Háyban a kommunista művelődéspolitikai meghatározó alakjainak többsége egy nemzetközileg egyre inkább elismert, világirodalmi szintű szerzőt látott, akinek a Major Tamás-féle Nemzeti Színházban azonnal műsorra lehetett tűzni új és régebbi darabjait. A *Kulturkampf* ezen a téren indult meg a legnagyobb lendülettel. Losonczy Géza a *Tiszaszug* bemutatását egész oldalas cikkben ünnepelte:³³³ ekkora hangsúlyt egyetlen más alkotás sem kapott a *Szabad Nép* 1945-ös évfolyamában. Maga Háy ugyanakkor – mintegy ráerősítve a párhuzamosan zajló (már egy korábbi fejezetben röviden bemutatott) németországi színházi vitákra – nem habozott vitriolba mártott tollat ragadni, ha alternatív művészeti koncepció szerint készülő darabbal jelentkezett egy társulat.

Itt egyúttal arra is szükséges emlékeztetni, hogy elhamarkodottság volna a *Szabad Nép*ben megjelent állásfoglalásokat rutinszerűen a pártállásponttal azonosítani, hiszen érzékelhető ellentmondások is voltak az egyes kritikák között. A későbbi fejlemények nézőpontjából meglepő lehet, hogy 1945 áprilisában Molnár Ferencet mint a magyar színpadokról az elmúlt években száműzött, szellemes szerzőt említették, s csak egy-két színész teljesítménye érdemelt bírálatot a kommunista kötődésű, Várkonyi Zoltán-féle Művész Színház produkciójában.³³⁴ A színházi életet a Budapesti Nemzeti Bizottság megbízásából újjászervező ún. ötös bizottság tagja,³³⁵ Both Béla 1945. március 3-án

³³² Lásd például Déry Tibor Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1945. november 27., in: DTL II/A, 888. sz., 52.

³³³ LOSONCZY 1945. Losonczy Géza pályafutásának alapos elemzését lásd KÖVÉR 1998.

³³⁴ P. Zs. 1945a. Vö. például Lukács Molnár-értékelésével, mely megsemmisítő bírálatot mond a szerzőről: LUKÁCS 1947/1948.

³³⁵ Az „ötös bizottság”-ról lásd GAJDÓ 2012.

színpadra állította Ernst Toller *Géprombolók* című darabját, s az MKP napilapja e munkásszínház-kezdemenyezésről is először kedvezően számolt be.³³⁶ Háý azonban a kritika megjelenése után alig egy hónappal kifogásolta, hogy a rendező „lelkes és tehetséges együttese” elkalandozott „a weimari Németország dramaturgiai silány, politikailag helytelen álforradalmi álirodalmába”.³³⁷ Néhány nappal később Palasovszky Ödön társulatának előadása kapcsán Háý részletesebben is kifejtette a „weimari esztétika” jellemzőit:

Itt „új” címen árulnak valamit, amiből dől a por és a dohszag.

Kezdve a négerdobos primitivkedésén [...] folytatva a huszas évek mozgásművészetének „munkamozgásos” handabandázásain, a dadaista gagyogásokon, az „ember” szó örökös, üresen kongó kidübörgésén, egész a szavalókórusok munkás-zubbonyos ifjainak és leányainak „übermensch”-kiállásáig – mindez pontosan így volt a weimari Németországban. Akkor azt hitték a berlini művészokocsmák fiataljai – vagy legalábbis ezt mondták –, hogy ezzel a burzsoát riasztják. Nos, a burzsoa nem riadt meg tőle. Sőt. Soha semmi olyan kapóra nem jött a fasizmusra és második világháborúra fegyverkező német burzsoáziának mint ez a reakciós szószátyárkodás forradalminak látszó külsőségek között.³³⁸

A Háý-féle álláspont képviselte azt a felfogást, mely meghatározta az MKP kultúrpolitikáját az elkövetkező években.³³⁹ Az avantgárd színházat – mint ahogy a kommunista sajtóban a modernista mozgalmakat általában véve – mint elitista, a politikai harc helyett elvont lázadásban kisülő álforradalmi művészetet bélyegezték meg, s a weimari demokráciával hozták összefüggésbe. Amint 1947 januárjában a *Valóság* oldalain Keszi Imre összefoglalta, aki akkoriban a kommunisták egyik legtevékenyebb irodalomkritikusának számított:³⁴⁰

A szabadság ellenségeit, éppen a szabadság ürügyén, beengedni a szabadság sáncai mögé: ez a weimari szituáció. És ezzel párhuzamos az absztrakt és dekadens műalkotásnak, a színes, ezoterikus és külsőséges formakultusznak és a minden konkrét megjelölés nélküli szabadság gondolat individuális arisztokratizmusának az a zsákutcaja, amit mint történeti jelenséget általában weimarinak nevezünk.³⁴¹

³³⁶ P. Zs. 1945b. Megjegyzendő, hogy a darab csak visszafogott elismerésben részesült, mint politikailag már túlhaladott, történeti érdekesség, szemben a *Népszava* lelkesen üdvözlő cikkével: STAUD 1945.

³³⁷ HÁY Gyula 1945a.

³³⁸ HÁY Gyula 1945b.

³³⁹ Amint Jákfalvi Magdolna rámutatott, Háý kritikája lényegében Palasovszky színházának végét jelentette. JÁKFALVI 2006: 181.

³⁴⁰ Keszi pályafutásáról részletesen lásd SCHEIBNER 2013a.

³⁴¹ KESZI 1947a: 28.

A munkásmozgalom története során jelentkező efféle művészeti felfogást, melyhez sajátos filozófiát társítottak, szektásnak tartották.

A szektásságnak ezt a változatát, melyet főként – de nem kizárólag – a Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikájával hoztak összefüggésbe, legkimerítőbb módon Lukács György kritizálta. A szektarianizmus efféle értelmezése néhány évvel később Déry kapcsán a *Felelet*-vitában fog főszerephez jutni, de elvi alapjait már ekkor részletesen megvitatták, így érdemes részletesebben szólni róla. Lukács 1946 és 1947 folyamán a *Társadalmi Szemlé*ben számos alkalommal visszatért a szociáldemokraták – mindenekelőtt Justus Pál és Szalai Sándor – leninizmussal szemben álló, tévesnek tartott, a marxizmuson kívülre utalt elképzeléseire, melyeket összefoglalóan reformizmusnak nevezett. Ennek lényege, hogy a dialektikus materializmusról tudomást nem véve mindig csak „absztrakt, formalista” módon képes a politikáról gondolkodni, s nem veszi figyelembe az éppen adott politikai helyzetet. Más szóval nem stratégiailag viszonyul a politikai kérdésekhez, nem foglalkoztatja az a kérdés, miként lehet a társadalomkritikától eljutni lépésről-lépésre a szocializmusig: ehelyett a fatalista gazdasági determinizmus és az üresen ideologikus utópizmus között, vagyis a cselekvésképtelenség és a látszatcselekvés közt őrlődik.³⁴²

A reformizmusnak tulajdonított Lukács egy sor olyan elvi tévedést, mely az akkori politikai élet kulcskérdéseire kapcsolódott, és egyaránt összefüggött a szocializmus megvalósításának menetrendjével, illetve azzal, hogy az MKP ennek érdekében milyen politikai szövetségeket kívánt kötni. A munkásosztály nemzeti sajátosságainak internacionalista és kozmopolita tagadása,³⁴³ a párt vezető szerepének megkérdőjelezése, a szindikalizmus,³⁴⁴ az értelmiségen belüli differenciálás elmaradása,³⁴⁵ mely összeegyeztethetetlen a sztálinista elvekkel: mindezen „hibákat” annak tulajdonította, hogy a társadalmi-gazdasági alaptól elszakadva gondolkodnak Rosa Luxemburgot, Mannheim Károlyt, Max Webert és társaikat követve Justusék. Marx, Lenin és Sztálin tanításainak az adott szituációra alkalmazása a dialektikus materializmus módszerével: ezzel nem bírkóztak meg Lukács szerint a „baloldali szociáldemokraták”, s ebből adódik, hogy elvont módon folyton a szocializmus megvalósításáról beszélnek, mely – történelmi példa, a *Szép Szó* és azon belül főként Fejtő Ferenc esete mutatja – olykor éppen a szocializmus megvalósításával szemben ható erő lehet.³⁴⁶ Hiszen, amint Lukács egy Ignótnak címzett levelében is kifejtette ekkor, a konkrét

³⁴² LUKÁCS 1946a: 151.

³⁴³ Uo. 149.

³⁴⁴ Uo. 152.

³⁴⁵ LUKÁCS 1946b: 311.

³⁴⁶ Lásd többek közt LUKÁCS 1946a: 151; LUKÁCS 1946/1948c: 14. Lukács szerint, aki emlegeti a szocializmust, nem egyszerűen ideológiai hibát vét, hanem szabotálja a harcot. Vö. uo. 28.

politikai helyzet mérlegelése, és megfelelő stratégia kidolgozása nélkül, pusztán elvi álláspontból politizálni azt jelentette, hogy a kapitalizmus elleni harcot akkor is előtérbe helyezték, amikor a fasizmus elleni harc volt a létkérdés.³⁴⁷

Lényeges azonban hangsúlyozni, hogy Lukács az így megvédett népfrontpolitikát nem tekintette örökérvényűnek, ahogy később a Lukács-vitában Révai sugallja majd: éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy lenini értelemben az „úti-társ” fogalmához a majdani elválás képzete is szorosan hozzátartozik.³⁴⁸ Így Justusnak nem kell azon aggódnia, hogy bizonyos pártok (példaként Lukács „egyes” parasztpártokra utal), melyekkel a munkáspártok egy darabig együtt haladnak, hosszú távon is a szövetségi rendszer részét képezik majd. Ellenben a munkásság és parasztság *osztályszövetségét* Lukács alapvetőnek tartotta. Itt természetesen a szövetség azt feltételezi, hogy a parasztság a kommunisták oldalára állítható: ebben a perspektívában értelmét veszti a pártszövetségekben való gondolkodás, miután az egységes „dolgozó nép” érdekeit immár a Lukács által hallgatólagosan megelőlegezett egységes munkás-paraszt párt képviseli, melynek – a Georges Sorelre hivatkozó Justus elképzeléseivel ellentétben³⁴⁹ és a leninizmusnak megfelelően – vezető szerepe nem halványul el.

Lukács fő gondja az volt, hogy a szociáldemokraták többnyire elutasították a parasztsággal, jelesül a népi írói mozgalommal kötendő szövetséget és a munkásság természetes partnereként a polgári radikálisokat láttatták³⁵⁰ – helyenként akár Lenin olyan passzusaira hivatkozva, amely munkásság és polgárság társutasságára vonatkoztak. Ezzel Lukács egy másik Lenint, a munkás-paraszt szövetséget előtérbe állító politikust állította szembe.³⁵¹ Az ellentmondás feloldására a lenini iránymutatás szituáltságát, a hangsúlyoknak az éppen aktuális taktika által megkövetelt kitételét emelte ki, a reformizmus kritikáját újrafogalmazva: „Lenin mindig a társadalom egészét tekintette, annak valóságos-konkrét mozgását, minden dogma, elfogultság és egyoldalúság nélkül. Azonkívül minden elméleti kérdést, anélkül, hogy annak általános elméleti mélységéből valamit elvett volna, mindig akkor és úgy tárgyalt, amikor és ahogy azt a mozgalom konkrét és aktuális feladatai előírták.”³⁵² Ezek a szavak, amellet, hogy Lukács

³⁴⁷ Lukács György Ignotus Pálnak, Budapest, 1946. január 6., MTA Lukács Archívum, 783/3; LUKÁCS 1946a.

³⁴⁸ LUKÁCS 1946b: 312.

³⁴⁹ És, tegyük hozzá, saját korábbi felfogásával is vitatkozva. Vö. VERES András 2000: 60.

³⁵⁰ Sőt, Justus-kritikái során, mint utaltam rá, Lukács egy helyen azt kifogásolta, hogy Justus az értelmiségieket nem elég differenciáltan ítéli meg, hanem hajlamos eleve rokonszenvel viszonyul hozzájuk. Vö. LUKÁCS 1946b: 311.

³⁵¹ Ennek a szövetségnek lesz az irodalmi kánonban Móricz Zsigmond a megtestesítője számára. Vö. LUKÁCS 1946c. A munkás–paraszt szövetségről Lenin kapcsán lásd még a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának történetét, mely alapvető forrása volt a magyar kommunistáknak is az átmenet levezényléséhez és a megfelelő Lenin-kép kialakításához: SZK(b)P története 1945., különösen: 22–26; 28–29.

³⁵² LUKÁCS 1946b: 311.

saját törekvéseit is megvilágítják, jól mutatják, hogy a filozófus számára a dogmatikusság az adott politikai feladatoktól elvonatkoztatott gondolkodásmódot jelölte, amilyen például a „polgári szociológia” sajátja, amely „nem az ökonómiából vezeti le az összes társadalmi jelenséget”.³⁵³ Ebben az időben a lukácsi felfogás szerint – ellentétben mindazzal, ami a mai olvasónak inkább magától értetődő volna – éppen az tekinthető dogmatikus, szektás gondolkodásnak, ami az eszmék és a társadalmi-gazdasági „alap” összefüggését nem teszi *kizárólagossá*, hanem egyéb, például pszichológiai mozgatórugókat is feltételez, ahogy Szalai tette. Így válik Lukács számára egyetlen eredőre visszavezethető tévedéssé az a szemléletmód, mely Descartes vagy Rembrandt műveit, áttételekkel bár, de nem csak gazdasági mozgatórugók alapján magyarázzák (mely azt feltételezné, hogy létezik a gazdasági alaptól független társadalmi jelenség), és az a vélemény, amely Magyarország csatlakozását a Marshall-tervhez elképzelhetőnek tartotta volna, s amelynek a munkáspártok képviselői között is akadtak hívei.³⁵⁴

A kultúra területére lefordítva mindez azt jelentette, hogy utópia „szocialista kultúráról beszélni, amíg a tőkés termelési rend fennáll”,³⁵⁵ hiszen ez nemcsak elméletileg mond ellent a társadalmi alap és felépítmény viszonyáról szóló tanításnak, hanem egyenesen szabotálja a szocialista kultúra megteremtéséért folyó harcot, melyet szándékaiban elősegíteni kívánna. A magyar és a weimari német értelmiség közt, mint Lukács jelezte, az volt a hasonlóság, hogy mindkét esetben még a baloldaliak is elitisták voltak.³⁵⁶ Ezzel szemben egy olyan új kultúrát kell megteremteni, mely egyesíti a népi írói mozgalom sovinizmustól és pesszizmista bezárkózástól mentes hagyományait a munkáskultúrának a teljes, egész, a közösségi térben tevékenykedő ember ábrázolására való törekvéssel.³⁵⁷ Ezzel párhuzamosan le kell számolni az esztéta individualizmus ábrázolásmódjával, mely a magánember belügyeinek megjelenítésébe merül, s azt nem társadalmi cselekvőként mutatja meg, miközben előszeretettel hivatkozik az általános „emberire”.³⁵⁸

Természetesen nem egyedül Lukács tekintette az individualizmus és elitizmus felbukkanását a munkásmozgalomban szektás jelenségnek: ez egybecsengett az MKP uralkodó művelődéspolitikájával. Még Lukács Magyarországra érkezése előtt maga Révai József védte Horváth Zoltán *Szocializmusban* megfogalmazott kritikájával³⁵⁹ szemben filozófus elvtársát. Utóbbival egyetértésben ő is úgy vélte,

³⁵³ LUKÁCS 1946d: 678.

³⁵⁴ LUKÁCS 1947a: 705.

³⁵⁵ LUKÁCS 1946a: 31.

³⁵⁶ Uo. 37.

³⁵⁷ LUKÁCS 1946/1948c: 27.

³⁵⁸ Uo.; LUKÁCS 1946/1948d: 49.

³⁵⁹ HORVÁTH Zoltán 1945.

hogy a népi írók körül alakult politikai szerveződés, az NPP tömegeket megmozgató, fejlődőképes erő – még Németh László vehemens kritikájától is óvott –, miközben a szociáldemokratákat radikális baloldaliságuk és a Szép Szó köre iránti elfogultságuk miatt bírálta.³⁶⁰ Azzal összhangban, ahogy később Lukács kifejtette, a szocializmus kérdésének felvetését nem tartotta aktuálisnak, és kijelentette, hogy a falut „egyelőre” nem akarják szocialistává tenni. Horváth Márton és Barabás Tibor sem maradtak el Révai és Lukács mögött az avantgárd törekvések szektásnak és a marxizmussal összeegyeztethetetlennek nyilvánításában, s ezt az irányt erősítette Marx és Engels művészeti és irodalmi tárgyú írásainak, töredékeinek megjelentetése Lukács bevezető tanulmányával.³⁶¹

MINTAKÖVETÉS ÉS ORGANIKUS FEJLŐDÉS

A „balos” és a „weimari” szektáság elleni harc, mint említettem, azért is kapott különös hangsúlyt a kommunista sajtóban, mert a Révai-féle kultúrpolitika a népi írók megnyerésére fektette a hangsúlyt,³⁶² melyet az egyetlen olyan irodalmi irányzatnak tartottak, amely nem vált – Lukács szavát idézve – „gyökértelenné”. Az ebben a szóhasználatban is jelen lévő organikus fejlődés képzeete alapvető volt a kommunisták számára. Egyrészt saját soraikban is számosan voltak, főként vidéken és a Tanácsköztársaság létrehozásában egykor közreműködtek között, akik a felszabadulást forradalmi helyzetként élték meg és ennek megfelelően cselekedtek.³⁶³ A forradalmat e „balosok” többsége magától értetődő módon törésként értelmezte, és e törést helyeselték is. Nem volt ismert vagy világos számukra, hogy *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története* című, a mozgalomban a harmincas évek végétől fogva alapvetőnek számító kiadvány, mely Sztálin keze nyomát viselte, a forradalmat mint intenzív, mégis organikus kifejlést tárgyalta.³⁶⁴ Másrészt a kommunistákat a párton kívülről azzal a már többször említett váddal illették, hogy a szovjet rendszer hazai megvalósításán munkálkodnak. Ez nemcsak az általuk használt szótár megrostálására készítette őket, hanem arra is, hogy a nemzeti hagyományokhoz való kapcsolódásukat ne pusztán a hazai klasszikusok tendenciózus átértelmezése révén mutassák fel, hanem a kívánt változások természetes, szerves voltát teoretikus

³⁶⁰ RÉVAI 1945b.

³⁶¹ MARX–ENGELS 1946; BARABÁS 1946b; HORVÁTH Márton 1946a.

³⁶² Annyi bizonyos, rendkívül erős túlzás a „népi–bolsevik ellentétet” a korszak meghatározó szembeállításává avatni, ahogy a „hosszú” ötvenes éveket tárgyaló Vasy Géza tette, különösen ha nem Bibó, hanem Illyés felől olvassuk a történeteket. VASY 2005: 48.

³⁶³ Vö. például: Gerő Ernő tájékoztatója a magyarországi helyzetről, 1945. augusztus 6., in: IZSÁK–KUN 1994: 57–76. Itt: 67–68.

³⁶⁴ CLARK 2011: 284–285.

szinten is megkíséreljék alátámasztani. Mint ez idő tájt szinte minden olyan feladatot, melyhez a marxizmus-leninizmus és a sztálinista kultúra alapos ismerete szükségeltetett, ezt is Lukács végezte el.

Az organikus fejlődés problematikája Lukács ekkoriban keletkezett írásaiban közvetlenül vagy közvetett módon folyton felbukkant. Lenin-értelmezéséhez hozzátartozott, hogy a „legfejlettebb filozófiát”, a marxizmust mint lényegileg orosz jelenséget mutassa be. Ennyiben ismét csak szorosan kötődött a harmincas évek sztálinista kultúrpolitikájához. Ez ugyanis az európai kultúra valódi örököseként a Szovjetuniót tüntette fel, mely mintegy átvette a hanyatló Nyugat által elhanyagolt tradíció művelését.³⁶⁵ A marxizmusról így Lukács ugyan elismerte, hogy az nem orosz találmány, de tagadta, hogy a „haladó orosz hagyományoktól” idegennek tekinthető lett volna: „Hogyha [...] Lenin ezt a világnézetet az orosz élet, az Oroszországban esedékes forradalom összes jelenségeire a legjobb orosz forradalmi hagyományok [Herzen, Belinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov] értelmében alkalmazta, úgy orosz talajba ültette bele annak szerves produktumaként a marxizmust.”³⁶⁶ Ezzel Lenin értékmentő küldetést is beteljesített, implikálta Lukács, hiszen a marxizmus „sohasem vált a német kultúra szerves és termékeny alkatrészévé”,³⁶⁷ az oroszok így jogot formálhatnak rá, mint saját tradíciójukra. Ez egyszersmind az összeurópai haladó hagyomány is, melynek a szovjetek állnak az élén. Ahhoz, hogy a magyar irodalmi fejlődés tévútját a helyes irányba tereljük, érvelt egy másik ekkoriban megjelent írásában Lukács, európai távlatra van szükség, hiszen csak így ismerhető fel a fejlődés „perspektívája”. A fejlődésé, mely során mindig egy másik nép kultúrája vitte a vezető szerepet, s lendített ezáltal az európai művelődésen. Ehhez a fejlődésvonalhoz kell a lemaradt magyart is felzárkóztatni, vélekedett.³⁶⁸

Azzal kapcsolatban, hogy ez a „felzárkóztatás” milyen úton-módon történhet, Lukács többféle lehetőséget villantott fel, de ezek mindegyike a „teljes ember” helyreállítását, a szovjet típusú „új ember” megteremtését célozta,³⁶⁹ aki számára privát és kollektív elválasztása értelmezhetetlen: olyan magánügyek foglalkoztatják, melyek egyben közösségi ügyek, és minden közösségi ügygel olyan mértékben azonosul, hogy az a legteljesebb magánügyévé válik. Fontos hangsúlyozni, hogy a „teljes ember” e képzeete nemcsak markánsan elkülönül, hanem szemben áll az „esztéta individualizmus” emberfogalmával, mely szerinte folyton a magánemberrel – általában „az” emberrel – van elfoglalva.³⁷⁰ Ezt már

³⁶⁵ Lásd például ZSDÁNOV Andrej 1934/1949: 93. Vö. CLARK 2011: 168.

³⁶⁶ LUKÁCS 1946/1948b: 46.

³⁶⁷ Uo.

³⁶⁸ LUKÁCS 1946e: 17.

³⁶⁹ Lásd például LUKÁCS 1945/1949: 23; 25; 30; LUKÁCS 1946/1948c: 27; LUKÁCS 1946/1948d: 52.

³⁷⁰ LUKÁCS 1946/1948d: 49.

csak azért is fontos tudatosítani, mert ezen eltérő antropológiai felfogásokhoz – amint azt a későbbiekben igyekszem majd megmutatni – eltérő szubjektum-felfogások kapcsolódtak, s ha ezt nem vesszük figyelembe, könnyen előfordulhat, hogy úgy olvassuk a korszak Lukácsát, mintha osztotta volna a nyugati liberális szubjektumról alkotott elképzeléseket, melyek nagymértékben meghatározzák mai percepciónkat is.

Amint azt az MKP Politikai Akadémiáján Lukács kifejtette, a „felzárkózás” alapvetően két úton-módon lehetséges. Egyrészt pártköltővé válhat valaki, abban az értelemben, ahogy Petőfi, Ady és József Attila „pártköltő” volt, azaz ha közvetlenül kívánja átalakítani az embert, szembesítve politikai és társadalmi felelősségével. Ez az irodalom közvetlenül a jelenre vonatkozik.³⁷¹ A másik lehetőség a realizmus útja, hiszen a realista írók „mindenütt és mindenkor az ember egészét, az egész embert ábrázolják, az emberben magában együtt látják mindkettőt és ennek szükségszerű következményeképpen minden »eset« [...] az ő szemükben közüggé válik.”³⁷² A realizmus a múlt ábrázolásán keresztül tárja fel a fejlődés perspektíváját, azaz a jövő ígérétét.³⁷³ Ezt a lehetőséget azonban a magyar irodalom nem teljesítette ki, csupán részletábrázolásokig jutott: a nagy elbeszélés anekdotákra töredezett. A vizuális metaforika alkalmazása kulcsfontosságú Lukács számára, hiszen elmélete látás és megértés fogalmait csúsztatja össze: az írói zsenialitás éppen abban mutatkozik meg, hogy az író akkor is képes a helyes perspektívában látni és láttatni szereplőit és tevékenységüket, ha egyébként tudatában még nem értette meg a történelmi fejlődés menetét. „Nem igazi realista, nem igazán jelentékeny író, aki kormányozni tudja saját alakjainak kibontakozását” – olvashatjuk e meggyőződés legszélsőségesebb megfogalmazását.³⁷⁴

A „perspektíva” efféle elsődlegessége és a realizmus összefüggése a harmincas évek sztálini kultúrpolitikájának és a szocialista realizmusnak meghatározó jellemzője volt, s egyáltalán nem meglepetés, hogy a háború után Lukács újra felelevenítette, hiszen a szovjet művelődés e szakaszának az emigrációban éppen ő volt az egyik legfontosabb ágense. Jelentős energiát fektetett abba, hogy saját irodalmi ízlését és irodalomtörténeti koncepcióját összeegyeztesse azzal az 1931–32-ben észlelhető kulturális fordulattal, melynek részét képezte az általa is formált törekvés, hogy a szovjet irodalmi termékek vezető szerepét világ-

³⁷¹ Uo. 64. Megjegyzendő, hogy a Révai Lukács-kritikája által exponált és azóta sokat emlegetett „partizán-elmélet”, melyet elméletnek nevezni önmagában is túlzás, Lukácsnál a pártköltészet kategóriájának volt alárendelve, azon belül jelentett egy alesetet, összességében egy meglehetősen marginális és viszonylagos szereplehetőséget körvonalazott.

³⁷² Uo. 52.

³⁷³ Uo. 65.

³⁷⁴ LUKÁCS 1945/1949: 33.

irodalmi kontextusba ágyazva mutassák be.³⁷⁵ Ennek érdekében Lukács kész volt azonosulni a sztálini történelemfilozófiának azzal a – saját korábbi, a *Történelem és osztálytudat*ban körvonalazott felfogásával ellentétes – tételével, miszerint nem a mindennapi tények a fontosak, hanem a lényegi folyamat, a történelem nagyszabású mintázata.³⁷⁶ Erre a gondolatra építve folytatta le 1931-től Berlinben Willi Bredellel, Ernst Ottwalttal és áttételesen másokkal szemben a *Die Linkskurve* oldalain az elhíresült vitát, melynek kései fejezete a *Das Wort* szovjet emigráns folyóiratban már közvetlenül Bertold Brechtel, illetve Ernst Blochhal és Hans Eislerrel állította őt szembe, s amely Fritz Erpenbeck részrehajló közreműködése folytán kényszerűen kiterjedt a *Die neue Weltbühne* lapjaira is.³⁷⁷ Lukács Ottwaltot érő támadását a Szovjetunióban eleinte sokan túlzásnak találták, de hamar világossá vált, hogy a Marx-hagyatékot alaposan ismerő magyar tudós elképzelései összhangba hozhatók Sztálin akkori törekvéseivel.³⁷⁸

Ugyan a sztálini politika – miután felhasználta Lukácsot és körét, hogy az irodalomtudományt „megtisztítsa” a Nagy Terror idején – más irányt vett a negyvenes években, a háború utáni – legalábbis látszólagos – enyhülés³⁷⁹ közepette Lukács számára egy darabig úgy tűnhetett, Magyarországon megvalósítható volna egy, a korábbi sztálinista modellhez közel álló művelődéspolitikai. A békeszerződés lezárulásáig – vagyis annak rögzítéséig, hogy a szovjet csapatok még biztosan az országban maradnak beláthatatlan ideig –, illetve az Alekszandrov-vita végkimenetelének 1947 közepén történt megismeréséig,³⁸⁰ mely más, a nyugati művelődés szerepét hathatósan leértékelő eseményekkel – így például Fagyjev Sztálin közvetlen útmutatását követő, az összehasonlító irodalomtudományt megőrző írószövetségi beszédével³⁸¹ – is egybeesett, Lukács reményei nem voltak elrugaszkodottak.

Amikor az MKP Politikai Akadémiáján 1946 januárjában előadott *Irodalom és demokrácia* című tanulmányában Lukács Sztálinnak az írókhoz intézett 1934-es felszólítását idézte – „Írjátok az igazat!” –, azt próbálta ezzel alátámasztani, hogy a diktátor nem kívánta előírni a művészek számára, mit támogassanak vagy támadjanak, csupán azt a „természetes” követelményt állította fel, hogy „az egész igazat, a kor egész mélységét átjáró és átfogó igazat” írják meg.³⁸²

³⁷⁵ CLARK 2011: 29; 164.

³⁷⁶ Uo. 72.

³⁷⁷ Magyarul lásd az Illés László által összeállított kötetet: ILLÉS László 1994. Erpenbeck nem volt hajlandó közölni a Lukácsék támadására adott válaszokat a *Das Wort*-ban, Brechtnek és Eislernek más fórumot kellett keresniük. Uo. 312; 330.

³⁷⁸ Lásd LUKÁCS 1982: 603–620; LUKÁCS 1969: 114–144; LUKÁCS 1953: 9–94; 209–453.

³⁷⁹ HOPF 2012: 39–41.

³⁸⁰ Lásd jelen kötet Lukács-vitáról szóló fejezetét. Vö. POLLOCK 2006: 15–40.

³⁸¹ DOBRENKO 2011: 171–172.

³⁸² LUKÁCS 1946/1948d: 66.

Pontosan ez az a pont, ahol a lukácsi nagyrealizmus-koncepció és a szocialista realizmus összefonódik: a széppróza csúcsa a társadalom minden rétegét átfogó, a múltban és a jelenben a jövő mozzanatait, a fejlődés lényegi irányát bemutató regény. Az iránymutatást Lukács azonnal le is fordította a magyar viszonylatokra, s meghatározta, mi az, amire *nincs* szükség: „Az új demokrácia apróbb és nagyobb szemölcseseinek nagyított fotografálása még nem az igazság.”³⁸³ A realizmus-elv érvényesítésétől elválaszthatatlannak tartotta az optimizmust, azt, hogy a hibák helyett az eredményekre összpontosítsanak az írók, s a visszasságok bírálatát szorítsák keretek közé.

A korai Marx kéziratban előkerült írásainak ismeretében Lukács a *Lityerturnaja enciklopedyija* számára már 1934 végére kidolgozta és széleskörű szakmai vitán meg is védte koncepcióját, mely az európai regény történetét tárgyalta, s amelynek kiteljesedését a szovjet szocreálban láttatta. A regény fejlődéstörténetét a homéroszi eposzokhoz és azokon keresztül egyfajta elképzelt, eszményi epikához kötötte, amely az idealizált, osztály nélküli társadalom előképeinek, a – szerinte – harmonikus és egységes görög társadalomnak az irodalmi kifejezésformája volt. Ennek a fejlettebb formában történő újrateremtése lett volna Lukács nézőpontjából a szocialista realista regény, mely, koncepciójának értelmében, az ókori görög epikához hasonlóan a népi kreativitás terméke. Így Lukácsnak sikerült összekötnie a szocreál regénnyel szemben Gorkij által felállított követelményt, miszerint annak végső soron a folklórra kell támaszkodnia, a (korai Marx által is favorizált) klasszikus hagyománnyal és a modern realista regénnyel.³⁸⁴

Amint ebben az időszakban a németes irányultságú, 1933-ban alapított *Lityerturnij krityik* lapjain is Friedrich Schiller volt Lukács számára az egyik leggyakrabban hivatkozott ideológiai előfutára a marxizmusnak, úgy 1946-ban is a német klasszicizmus antikvitáteszményén keresztül közelítette meg a „teljes ember” ideálját.³⁸⁵ Görögség és optimizmus elválaszthatatlansága – szemben az ezt felforgató, dekadensnek tartott és a nácizmussal összefüggésbe hozott nietzschei megközelítésmóddal – nyilvánvaló volt számára, mint ahogy a népi gondolkodás alapvető derűlátása iránt sem táplált kételyeket. A népi írók esetében épp azt tartotta az egyik legnagyobb veszélynek, hogy az általuk teremtett „új paraszti irodalom” jórészt átvette annak az osztálynak a perspektívatlanságát, melyhez asszimilálódni kényszerült, vagyis alkalmazkodott a társadalomban fölöslegessé váló (és ezt érző) dzsentri (máshol a társadalomtól elforduló értelmiségi) pesszimista látásmódjához. Ezzel szemben a magyar folklórt illetően

³⁸³ Uo.

³⁸⁴ CLARK–TIHANOV 2011: 116.

³⁸⁵ LUKÁCS 1946/1948e: 78–81.

kevéssé iskolázott Lukács úgy vélte, „a pesszimizmus nem szerves alkotórésze a parasztság eszmévilágának.”³⁸⁶ Ez azonban nem is szorult a szemében bizonyításra: görögség és népiség párhuzama önmagában megmagyarázta számára, hogy ez nem is lehet másként.

Az „egész embernek” a helyreállítását Lukács az esztétikai állam eszményével hozta összefüggésbe, mely ideál a harmincas évek első felében beépült a Szovjet-unió önképébe. Az esztétikai nevelést Schiller nyomán és az orosz radikális hagyomány kiemelkedő, akkoriban egyre többször emlegetett figurájával, Belinszkijjével egybehangzóan kulcsfontosságúnak tartotta példás állampolgárok, azaz a szovjet kontextusra lefordítva az új embertípus megteremtése szempontjából.³⁸⁷ Ugyanakkor a teljes ember ábrázolásához – és ezen keresztül megteremtéséhez – el kell sajátítani a már oly sokat emlegetett, kizárólagos perspektívát, mely a történeti folyamatok tágabb menetének felismerésével azonos.

Csak hogy épp ez jelentette Lukács szerint az egyik legfőbb problémát az 1945 utáni Magyarországon: az élettől „idegen” írók képtelenek felszámolni azt a távolságot, mely elválasztja őket a népi demokráciától és – ami ezzel egyet jelent – a fejlődés helyes perspektívájától. Ez éppen annak köszönhető, érvelt erőltetett módon, hogy a magyarok nem önmagukat szabadították fel, szabadságukat ezért nem forradalomnak, hanem a szovjet csapatoknak köszönhették, így nem részesülhettek olyan forradalmi élményben, mint amilyen Goethe számára a francia, Gorkijnak pedig az 1905-ös forradalom volt, mely egyszerre belehelyezte őket az igazság perspektívájába. E forradalom pótlására Lukács a schilleri fenségést konnotálva³⁸⁸ egy másik, a maga borzalmaiban is felemelő élményt állított: „nem szabad alábecsülni a 44–45-ös szörnyű évek élményeit, a megálázás, az emberi méltóság lábbal tiprásának élményeit, amelyek [...] odavezethetnek, hogy komoly gondolkodók és jelentékeny írók érzelmileg, sőt élményileg is átértékelhetik az egész multat.”³⁸⁹ Funkcionálisan a háborúhoz kötődő események pótolják itt Lukácsnál a forradalmi élményt, azt a tapasztalatot, mely a valóság zűrzavaros drámáját felfedve érzelmileg kimozdítja az elidegenedett szubjektumot, bevonja a társadalmi valóságba, s ezáltal hozzásegíti, hogy megtalálja igazi önmagát.³⁹⁰ „Ha tehát itt a mult átértékeléséről mint nagy, aktuális írói feladatról beszélünk, akkor nem idegen, kívülről támasztott követelésekről, az írókra valahonnan rátukmált tematikáról van szó, hanem csak arról, hogy az írók – az igazi írók – felhasználják történelemteremtette helyzetüket, hogy iga-

³⁸⁶ LUKÁCS 1946/1948d: 61.

³⁸⁷ CLARK 2011: 12–13.

³⁸⁸ A fenségést mint a harmincas évek végének sztálinista kultúráját meghatározó minőséget említi CLARK 2011: 277–288.

³⁸⁹ LUKÁCS 1946/1948e: 65.

³⁹⁰ Uo. 66.

zán megtalálják önmagukat.”³⁹¹ A megszorítás figyelmeztetés: aki nem képes ezt a belső átalakulást végrehajtani, nem igazi író. Bár Lukács ebben az időszakban született írásait később úgy jellemezte, mint amelyek türelemmel fordultak a magyar szerzők felé, e „türelem” így is meglehetősen korlátozott mértékű volt. Érthető a jelenség: az a gondolkodó, aki úgy véli, hogy az igazság kulcsa a kezében van, a vélelmeitől való legkisebb eltérés tolerálását is óriási engedménynek tartja.

A MAGYAR IRODALOM „EGYSÉGE”

Bár a népi írók esetében a szektásság fogalmát nem használták, az őket ért – kétségkívül enyhébb – kritika szorosan összefüggött a „balos” tendenciák elleni fellépéssel, ahogy az Lukács *Népi írók a mérlegen* című előadásából³⁹² jól kimutatható. Itt ismét a harmincas évek németországi és szovjet vitáira szükséges utalnunk, mint ahogy Lukács is ezt tette: a tényirodalom, a *Neue Sachlichkeit* továbbélését látta a népi írók egyes műveiben. Azok a kifogások, amelyeket ez ellen a tendencia ellen hozott fel Lukács, nem különböztek azoktól, melyekkel a harmincas évek elején a faktográfiát támadta, Sztálinnak a *Proletarszkaja revoljucija* szerkesztőségének küldött levelével³⁹³ egybecsengően. A tényekhez való szoros ragaszkodás, mint már korábban említettem, megakadályozza Lukács szerint a lényeg felismerését, s a „perspektívtalanság” nyitottá teszi az irracionális filozófiákra az egyént, ahogy szerinte a népi írók esetében is történt: „Az empirisztikus tényheztapadás és a hozzáragasztott misztikus felépítmény ellentétes végleteknek látszanak, azonban módszertanilag a legszorosabban összefüggenek.”³⁹⁴ Ezzel együtt, a parasztság sorsának öncélú siratása mégiscsak a közösség iránti aggodalom kifejezése, nem pedig a saját magány és elszigeteltség Lukács által idézőjelbe tett „intellektuális” fájdalma, s ezért elfogadhatóbb volt a filozófus-esztéta számára. Miközben a *Neue Sachlichkeit* esetében publicisztika és szépirodalom házasságából „még a tehetséges íróknál is (gondoljunk csak Brechtre) [...] művészietlen, művészetellenes egyvelegek jönnek létre, itt [ti. a népi íróknál] különleges, sajátos formák, amelyek, mint mondtuk, úgy hatnak, mint széttört darabjai, töredékei egy keletkezőben lévő új eposznak: a magyar parasztság új életre-ébredésének.”³⁹⁵ Míg az egykorú német irányzatoknál a népiek sokkal magasabb rendű irodalmat voltak képesek teremteni Lukács

³⁹¹ Uo.

³⁹² LUKÁCS 1946/1948a.

³⁹³ Vö. SZTÁLIN 1931/1951: 88–107.

³⁹⁴ Uo. 103.

³⁹⁵ Uo. 104.

értékítélete szerint, addig még a századforduló orosz irodalmától, Szaltikov-Scsedrintől, Gleb Uszpenszkijtől és Vlagyimir Korolenkótól is messze elmaradtak. Ennek okát Lukács nem abban látta, mintha a népiek esztétikailag nem lennének képesek hasonló teljesítményre, csak éppen – ahogy korábban bemutattam – a társadalmi-politikai fejlődés visszamaradottsága következtében nem látták, honnan hová halad a történelem. A „felszabadulással” ennek vége, elhárultak az akadályok a felzárkózás előtt, a népiek végre szinkronba kerülhetnek a világgal és önmagukkal. Amikor Lukács arról értekezik, hogy felszámolható a népieket jellemző partikularitás, akkor elsősorban ebben az értelemben használja a fogalmat. A népi írók a helyes perspektívát felvéve nagy európai irodalmat teremthetnének: Illyés például a magyar Gorkijjá válhatna, amelynek az ígéretét Lukács a *Puszták népébe* is belelátta.³⁹⁶

A magyar irodalom egységét nagyrészt a népi írók átalakulása biztosította volna a fő ideológiai kérdésekben ekkortájt lukácsi alapokra helyezkedő kommunista irodalompolitikások látásmódja szerint. Hiszen „a munkásmozgalm-termelte nagystílusú realizmus”-t fel lehetett ugyan fedezni Nagy István regényeiben vagy később a Lukács által felértékelt és mentorált, névrokonánál már egy ifjabb generációhoz tartozó Nagy Sándor műveiben,³⁹⁷ de azt nehezen lehetett tagadni, hogy Németh László tehetségesebb író náluk, hiába „sötétben perspektívátlan” a *Bűn* című regénye.³⁹⁸ Valószínűleg Nagy Sándor is azért került oly gyors ütemben a kommunista kánon élvonalába, mert 1947-től egyre inkább látszott, hogy a népi írók legjobbjai nem igyekeznek felhasználni a realista munkásirodalom tapasztalatait. Ugyanakkor az organikus fejlődés szempontjából fontosak voltak a háború előtt is alkotó, idősebb munkásírók: Nagy István, Földeák János, Rideg Sándor és társaik irodalomtörténeti szerepe az volt, hogy a szocialista realista irodalom előképeit itthon is fel lehessen mutatni, vagyis, ahogy Lukács fogalmazott, „a tendencia nem idegen a magyar kultúrától sem.”³⁹⁹ Az ellentmondást az jelentette, hogy a munkásság vezető szerepét az irodalomban általuk nem lehetett meggyőzően megjeleníteni, így végül is a magyar irodalom kialakítandó egysége, mely a hazai szocialista realizmus megteremtését jelentette volna, két feladaton múlt. Egyrészt azon, hogy a népiekkel összemérhető polgári-urbánus írók közül néhányat a közösség felé fordítva át lehet-e alakítani kvázi-munkásírókká, ahogy azt (a törekvés kölcsönössége mellett) megpróbálták Karinthy Ferenc, Örkény István, Déry Tibor és mások eseté-

³⁹⁶ Uo. 104–106.

³⁹⁷ Nagy Sándor Lukács közbenjárására kapott Baumgarten-díjat, közvetlenül azelőtt, hogy 1949-ben szenzációt keltve a szovjetek Sztálin-díjat adományoztak volna számára. Vö. Basch Lóránt Lukács Györgynek, h. n. [Budapest], [1949.] február 2., MTA Lukács Archívum, 103/4.

³⁹⁸ LUKÁCS 1946/1948a: 108–109.

³⁹⁹ Uo. 108.

ben – gondoljunk a kötelező gyárlátogatásokra, az ezek nyomán születő riport-sorozatokra, szépirodalmi művekre. Másrészt azon, hogy a népi írókat közvetlenül rá lehet-e venni arra, hogy ne csak a társadalom egyik rétegét ábrázolják, hanem átfogó képet adjanak annak teljességéről.

A népi írók csatasorba állítása azonban, ahogy azt már mások korábban részletesen bemutatták,⁴⁰⁰ nem ment zökkenőmentes módon. Illyésék ráéreztek, hogy minél inkább meg akarják őket nyerni, annál szélesebbé válik a politikai mozgásterük. A népi baloldaliak közötti belső törésvonalak is megmutatkoztak azon az 1946. májusi vitaesten, amelyről a *Szabad Nép* terjedelmes beszámolót közölt.⁴⁰¹ Mind Veres, mind Illyés a népieket a kommunisták egyetlen szövetségeseként jelölték meg, irodalmi kérdésekben azonban nem volt teljes az egyetértés: utóbbi az elkövetkezendő időszak vezető műfaját a szatírában látta, míg Darvas József egy olyan „új realizmusról” beszélt, mely leginkább regény formájában fog testet öltetni, s a „jelen építőmunkájához” fog segítséget nyújtani. Alig hihető, hogy a kriptokommunista író már ne a szocialista realizmusra gondolt volna. Darvas egyszersmind a népi írók csoportját oly módon differenciálta, mely pretextust szolgáltatathatott volna a mozgalom – Rákosival szólva – leszalámizásához: míg Veres Erdélyi Józsefben, Sinka Istvánban és Németh Lászlóban megannyi sajátos módon utat tévesztett, eltévelyedett főt láttatott, Darvas osztályalapon két táborra választotta szét a népieket. A „népi-nemzeti” szemléletűeket középosztálybeli származásúakként azonosította, míg a „népi forradalmiak” a paraszti szárnyat képviselték szerinte a mozgalmon belül. Ennek az elválasztásnak az érvényesítésére ugyan a későbbiekben nem került sor – már csak azért sem, mert szemben állt azokkal a sztálinista elvekkel, melyek szellemében Lukács és Révai a művészek osztályszármazási alapon történő megkülönböztetését elvben elleneztek –, nyomásgyakorlásra azonban alkalmas volt.

A politikai nyomást erősítette Lukács *A magyar irodalom egysége és feladatai* című előadása is, mely az 1946 júliusában rendezett debreceni kultúrhét íróvitáját bevezette, s amelynek egy – a vita tapasztalatainak fényében átvitt – változata a *Forum* szeptemberi számában jelent meg. A programadó írásban jól nyomon követhető, miként tolódnak el a hangsúlyok, miként válnak egyre nyíltabbá az írókat érő követelések. Míg pár hónappal korábban a szerző még óvatosan alkérdésnek titulálta a „politikába való fejesugrás” és a „hosszú időt igénybe vevő írói átalakulás” közötti dilemmát, itt a fő hangsúly annak a bírálatára esik, hogy a művészek teljesen elutasítják a napi politikában való részvételt, mintha az az írással összeegyeztethetetlen volna. „Az a veszélyes, légüres tér, mely így az irodalom körül kialakul, az az elkülönödés a népiélet nagy kérdéseitől és ezzel ma-

⁴⁰⁰ BORBÁNDI 1983: 397–448; STANDEISKY 1987: 95–96; SALAMON 2002: 73–110.

⁴⁰¹ Írók az idők sodrában 1946.

gától a néptől, most már az írók előtt mint ideál, mint az irodalom, a művészet, a kultúra lényege jelenik meg.⁴⁰² Ezt az arisztokratikus magatartásmódot, melyhez a népi írók partikularitásának – feljebb már jelentésében és jelentőségében körülírt – szokásos érve csatlakozott, Lukács konok ellenszegülésnek ábrázolta. Az írókban nemcsak „kevés a megértés, gyenge a szeretet az új demokrácia iránt”, hanem egyenesen „nem akarják az új élet perspektíváit látni; [...] kizárólag a jelenben élnek és ha tekintetük túlmutat rajta – úgy az inkább a múlt, mint a jövő felé irányul.”⁴⁰³ Nem pusztán az ellenállás hangsúlyozására érdemes figyelni Lukács szavaiban, hanem arra a módosulásra is, mely a korábbiakhoz képest még nagyobb hangsúlyt juttat a jövőbetekintésnek, a szocreál diskurzusának megfelelően.

Ennek az ellenszegülésnek a leküzdése az e ponton újból Sztálin korábbi útmutatására hivatkozó Lukács szerint részben az irodalmi tér belső harcainak növekvő intenzitását kíváná. ⁴⁰⁴ A nyílt konfrontáció nem adna lehetőséget az „ellenség” elrejtőzésére. A napi politikai megfontolások mellett ez a felfogás magyarázza azt, hogy a kommunisták nem akadályozták meg a teljes hatalomátvételig a nézeteikkel részben vagy teljesen szembeforduló folyóiratok alapítását. Nem elsősorban „enyhülés” és „szigorodás” egymást többször váltó szakaszai határozták meg az időszak kommunista művelődéspolitikáját,⁴⁰⁵ hanem az irodalmi tér „tisztulásának” igénye: az arra való törekvés, hogy lássák, ki milyen álláspontot képvisel. Az elkülönült irányzatokat, a színvallásra készített értelmiségieket könnyebb marginalizálni vagy nyomás alá helyezni mint a határozott politikai-eszmei arcúval nem rendelkezőket. Az ideológiai harc élezésének, az „éberség” fokozásának emlegetése összekapcsolódva az „álarcok letépésének” követelésével – mindezek jellegzetes elemek a harmincas évek közepének és második felének paranoid sztálinista beszédrendjéből.

Másrészt azonban az ellenállást maguknak az íróknak kell leküzdeniük, a saját magukon végzett munkával. A lukácsi recept szerint le kell számolniuk például a szolidaritás politikai nézetkülönbségeket áthidaló eszméjével. A kommunista mozgalom közösségformálási gyakorlatát állítva példaként a népi írók elé, azt állította, „minden valódi elvi szolidaritásnak az alapja: mélyreható politikai, társadalmi világnézeti közösség.”⁴⁰⁶ Azokat, akik „helytelen” nézeteket vallanak, írta, ki kell zárni a közösségből. Az ennek a fejezetnek az elején már emlegetett felfogás, miszerint az önmagunkon végzett munka egyben a közösségen

⁴⁰² LUKÁCS 1946/1948f: 180.

⁴⁰³ Uo. 177.

⁴⁰⁴ Uo. 174.

⁴⁰⁵ Vö. STANDEISKY 1987.

⁴⁰⁶ LUKÁCS 1946/1948f: 176.

végzett átalakítás is, a szolidaritással kapcsolatos beidegződések felszámolásának sürgetésekor is érvényesülni látszik: ha átformáljuk magunkban a közösség-vállalás reflexeit, a közösség megtisztul. Ez a „megtisztulás”, persze, ekkor már nem az eredeti közösség saját szabályai szerint történik, hanem a kommunista mozgalomhoz való akkulturáció részeként képzelhető csak el – és pontosan ez volt a cél. Innen nézve nem rejt magában ellentmondásokat Lukács konklúziója: „Mit kíván ez a születendő új világ az írótól? Nem kívánja multjuk, emberi és írói egyéniségük megtagadását, nem terméketlen meaculpázást. Csupán azt, hogy szívvel-lélekkel, legbensőbb egyéniségükkel mondjanak igent ahhoz, ami ma készül. Csupán azt, hogy semmi mással nem törődve fejest ugorjanak az új világ árjába. Átállítás ez? Igen.”⁴⁰⁷ Itt már ugyanúgy felbomlik az átállítás alanya és tárgya közötti éles különbség, ahogy Horváth Márton korábban idézett Darvas-kommentárja esetében. A jövő perspektívájának felvétele, harc és áldozathozatal: az írókkal szemben felállított hármas követelményrendszer.⁴⁰⁸

Az az igény, ami Lukács tanulmányában megfogalmazódik, nem kevesebb, mint a népi demokrácia perspektívájával történő belső azonosulás, mely az irodalom egységét igényli: ez „sem nem mechanikus uniformizálás, sem pedig a fennálló ellentétek taktikus elsímítása (lásd Babits Mihály), hanem a demokrácia meggyőződött magyar híveinek eszmei egysége.”⁴⁰⁹ A népi demokrácia Lukács és a kommunisták értelmezésében – mint láthattuk, a filozófus-esztéta többi ekkoriban született, csak más közönségnek szánt tanulmányai szerint is – a szocializmus megteremtésének átmeneti időszakaként tételeződött. Az eszmei egység elérése akkor lehetséges, ha az irányzatok harcában felszámolódnak az ellentmondások, ha az írói gyakorlatban a szocialista realizmus mint szintézis megvalósul. Az írók felelőssége különleges: az „új embert Rousseautól és a fiatal Goethétől kezdve egészen Gorkijig írók látták meg először és tették mindenki számára láthatóvá. [...] A]z író kötelessége volna nem bevárni a tökéletes alkotásokat, hanem a tehetséget, az újat, a termékenyet, a jövőbe mutatót már a jelen tökéletlen csíráiban is felismerni”⁴¹⁰ – fogalmazott Lukács azzal összhangban, ahogy a szocialista realizmust definiálta nem sokkal korábban a *Szabad Nép* oldalain, Gorkijról szóló cikkében.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Uo. 188.

⁴⁰⁸ Uo. 178.

⁴⁰⁹ Uo. 176.

⁴¹⁰ Uo. 177.

⁴¹¹ LUKÁCS 1946f. Lukács itt a fogalom kimondása mellett a háború utáni egyik – ha nem „az” – első írásos definícióját adja a szocialista realizmusnak: „A szocialista realizmus elsődlegesen nem abban különbözik a polgáritól, hogy valami radikálisan új, még sehol nem volt formát eszel ki, mint ahogy azt izgatott, átmeneti idők »forradalmi« írói képzelni szokták. A szocialista realizmus alapja a társadalmi megújulás perspektívájába vetett hit; az a meggyőződés, hogy ez a megújulás nem csak az egész emberi nem majdani magasabb fejlődési fokát jelenti, hanem minden egyes ember számára az egyéni magasabbra fejlődést, az emberi teljesség és harmónia elnyerését, vagy legalább is megközelítését.”

A debreceni íróvitában hiába szállt szembe Lukáccsal és Barabással Kassák Lajos, az irodalom önálló fejlődése mellett érvelve, vagy Komlós Aladár, visszatartva a szépirodalom politikai befolyásolására tett kísérleteket: véleményüknek csak addig volt némi hely, amíg a politikai pluralizmus látszatát az MKP fenn kívánta tartani. 1946 derekán ugyan Zsdanov első intézkedéseinek híre és a szovjet politikai iránymódosulás előszele – a Kominform megalapítására vonatkozó jelzések⁴¹² – már eljutottak Magyarországra, ez egyelőre elsősorban bizonyos kommunista felügyelet álló alrendszerekben érezte hatását: júniusban – ahogy az erről szóló fejezetben bemutattam – megtörtént a vezetőségváltás a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságban, Rajk László belügyminiszter egyházi, kulturális, társadalmi és ifjúsági szervezetek tömegét oszlatta fel, ősszel létrehozták az Államvédelmi Osztályt elődeinél szélesebb jogkörrel.⁴¹³ Még mielőtt Zsdanov a Szovjetunióban 1946 augusztusában a szocialista realizmust népszerűsítő körútra indult⁴¹⁴ – melynek következő fázisaként született a leningrádi folyóiratokat megbélyegző híres határozat⁴¹⁵ –, a magyar irodalomban már előkészítették Lukácsék a fogalom bevezetéséhez az ideológiai-nyelvi előfeltételeket. Ezt támogatandó indult el a *Forum* a filozófus eszmei iránymutatása és Vértess György gyakorlati szerkesztése mellett. Amikor a debreceni íróvitán alapuló Lukács-tanulmány megjelent ebben a folyóiratban, az MKP III. Kongresszusán már a népi demokrácia szocialista jellegéről esett szó.

A VITATÉR BESZÜKÍTÉSE

A politikai átalakulás felgyorsítása a káderekkel szemben is új követelményeket léptetett életbe: míg Rákosi egyfelől kinyilvánította, hogy az elméleti képzést hangsúlyosabbá kell tenni, a marxizmus-leninizmusban képzett káderekre van szükség,⁴¹⁶ addig Lukács, ezzel összhangban, de kifejezetten az értelmiségpolitika részeként, az egyetemeken marxizmus-leninizmus tanszékek felállítását követelte, melyet ugyanakkor elválaszthatatlannak tartott a Magyar Tudományos Akadémia átalakításától.⁴¹⁷ A polgári értelmiség átformálásnak feladatát illetően Lukács rendkívül elégedetlen volt az addigi eredménnyel.⁴¹⁸ Ez nem

⁴¹² A szovjetek 1946. márciusától tervezték a Kominform megalapítását, melyről először áprilisban értesülhetett Rákosi, majd az ő nyomán a magyar elvtársak. Vö. BÉKÉS 1998: 135.

⁴¹³ MÜLLER 2012: 32.

⁴¹⁴ BOTERBLOEM 2004: 279.

⁴¹⁵ ZSDÁNOV Andrej 1946/1949.

⁴¹⁶ RÁKOSI 1946.

⁴¹⁷ LUKÁCS 1946g.

⁴¹⁸ LUKÁCS 1946h.

újdonság, Lukács már az év tavaszán is arra hívta fel a *Szabad Nép* olvasóinak figyelmét, hogy mekkora hiba volt a minisztérium és a demokratikus (munkás)-pártok részéről az Akadémia és az egyetemek iránt megnyilvánuló „túlzott lojalitásának” engedve elhalasztani ezeknek az intézményeknek a „megtisztítását” a „kulturális reakciótól”.⁴¹⁹ Az értelmiség átalakításának kudarcát a nemzetközi környezet hatásának (az egzisztencializmusnak), az ellenforradalmi időszak rombolásának és a magyar filozófiatlanság hagyományának tulajdonította.⁴²⁰ Utóbbi az irodalomra vonatkoztatva is gyakran előkerült: a magyar irodalom filozófiatlanságának hosszú történetre visszanyúló tézise,⁴²¹ mely újra és újra hangot kapott, kitűnően illett Lukács felfogásához – a filozófiatlanság nála egyet jelentett a történeti fejlődés vélt igazságának fel nem ismerésével. Ez a perspektíva nem mint egy lehetséges nézőpont jelent meg a többi között, hanem a kizárólagosság igényével lett megfogalmazva.

Ugyanakkor az MKP vigyázott arra, hogy a béketárgyalások befejeződése előtt, illetve az 1947-es választásokat megelőzően ne legyenek túlzottan látványosak a politikai és ezen belül – még kevésbé – a kultúrpolitikai ellenőrzés megszerzésére irányuló kísérletei. Nem engedték, hogy a népi írók teljesen leszámoljanak a polgári írókkal vagy periferizálják a munkásírókat: Debrecenben Lukács Veres Pétert azért bírálta, mert nem szólt a munkásirodalom szerepéről, Barabás Tibor viszont Illyésnek a teljes polgári irodalom retrográddá nyilvánítására irányuló próbálkozását kifogásolta.⁴²² Bár az íróvita az irodalom politikai ellenőrzésének szigorítását jelezte, nem gátolták meg nem-kommunista folyóiratok indítását – bár, mint már jeleztem, ezt az irodalmi szintér felmérésére is használhatták, melyek alapján később személyi kérdéseket dönthettek el. 1946 végén az újhordas Lengyel Balázs még azon lamentált: „az egzisztencializmus nálunk találkozik nemcsak területileg, hanem szellemi súly szerint is a legnyomatékosabban a keleti marxizmussal [...]. Vajon itt lesz-e az elvi harc, s fognak-e irodalmunkat gazdagítóan a feszültségekből egymással versengő művek kicikázni?”⁴²³ Bóka László az *Új Magyarországon* ugyanekkor az irodalom lényegét a stílusban látta, s ez alapján méltatta többek közt Proustot, Márait és az ifjú Vas Istvánt,⁴²⁴ hogy három olyan szerzőt említsek, akiket Lukács ebben az időben néven nevezve bírált.⁴²⁵ Abban is határozottan szembefordult a filozófus-esztétával, hogy hangsúlyozta:

⁴¹⁹ LUKÁCS 1946i.

⁴²⁰ LUKÁCS 1946h.

⁴²¹ Vö. MARGÓCSY 2007b.

⁴²² Írók az idők sodrában 1946.

⁴²³ LENGYEL 1946.

⁴²⁴ BÓKA 1946.

⁴²⁵ Márai az ellene irányuló támadásokat Lukács számlájára írta, nem minden alap nélkül: „A marxista tollúgytörők [...] mesterük és domptörjük, Lukács György parancsára, aki ezt nyíltan tanácsolt egy tanulmányában – megtagadják tőlem az írni tudás képességét is”. MÁRAI 2007c: 197.

ítélete szerint az irodalom magasrendű alkotásait az általános, „örök” emberi problémák megszólaltatása jellemzi.⁴²⁶

Mint Lengyel Balázs imént idézett, Lukácsra is utaló sorai alátámasztják, utóbbi figurájához egyszerre viszonyultak tisztelettel és távolságtartással, sőt a magyar szellemi élet meghatározó jelentőségű figurái nem ritkán kifejezetten tartottak Lukács Györgytől. Ifjúkori közeli ismerőse, Fülep Lajos például, annak ellenére, hogy egyetemi tanárrá történő kinevezésekor Révai támogatását élvezte és Illyés Gyula biztosította arról, hogy a kommunista politikus nagyrabecsülésének adott hangot vele kapcsolatban,⁴²⁷ már 1946 közepén a másik véleményét tisztelő udvariasságon messze túlmutató módon, a megfélemlített hangján szólt. „A kommunista végső cél tekintetében, azt hiszem, nincs köztünk semmi különbség”⁴²⁸ – deklarálta már egy tétova, Lukácsot óvatosabbnál óvatosabban bíráló megjegyzése után is a filozófussal levelezve, holott ugyanekkor egy Tolnay Károlynak címzett küldeményében fesztelenebb módon nyilatkozott: „Mióta [Lukács] itthon van, egész sereg kisebb könyve, és értekezése jelent meg, nagyjából moszkvai műveinek átplántálásai; minden a legorthodoxabb marxizmus. Vigasztalan megszűkítés és erőltetés”.⁴²⁹ Fülepet nagyon bosszantotta, hogy Lukács nemcsak minden hónapban publikál egy könyvet, hanem ennek „a legsiralmasabb sacrificio dello intelletto”-ként jellemzett teljesítménynek „visszhangja mégis elég nagy” a tanítványok tapsoló gyűrűje miatt. Olyannyira, hogy elhatározta: úgy tesz eleget Lukács kérésének, aki műveiről recenzió írására kérte, hogy könyvet ír a marxista esztétikáról. „Mert igaz, hogy nincs marxista esztétika, de vannak, akik azt hiszik, hogy van; de ennél is fontosabb megmutatni, mért nincs, mért nem lehet, és mért ne is legyen.”⁴³⁰ A kézirat azonban, melyre Fülep hónapokat akart szánni, nem készült el – a politikai események felgyorsulása ezt nem is tette volna lehetővé. 1947-ben ugyanis a kommunista irodalompolitika és esztétika bírálata egyre kockázatosabbnak látszott.

Az 1947-es év a kultúra területén még a viszonylagos sokféleség képét mutatta. Ez könnyen félrevezető lehet. Az a benyomása támadhat az embernek, mintha az MKP-n belüli kultúrafelfogások különbsége, a tisztázatlan művelődéspolitikai irányvonal okozta volna a nyilvánosságban helyet kapó művészet-

⁴²⁶ BÓKA 1946.

⁴²⁷ Illyés Gyula Fülep Lajosnak, Budapest, 1945. július 5., 1728. sz., FLL V., 41.

⁴²⁸ Fülep Lajos Lukács Györgynek, Zengővárkony, 1946. június 13., 1772. sz., FLL V., 102.

⁴²⁹ Fülep Lajos Tolnay Károlynak, Zengővárkony, 1946. május 10., 1768. sz., FLL V., 96–98. Itt: 97. Lásd még: Fülep Lajos Tolnay Károlynak, 1946. július 11., 1781. sz., FLL V., 114–116.

⁴³⁰ Fülep Lajos Tolnay Károlynak, Zengővárkony, 1946. december 13., 1807. sz., FLL V., 154–158. Itt: 155. Fülepből talán az is elevenen élt még, hogy 1945 októberében Lukács elutasította kezdeményezését, hogy alapítsanak népfrontos alapon filozófiai folyóiratot. Vö. Lukács György Fülep Lajosnak, Budapest, 1945. október 14., MTA Lukács Archívum, 553/18.

koncepciók viszonylagos pluralitását.⁴³¹ Ez azonban, megítélésem szerint, csak részben igaz, és érdemes egyéb szempontokkal árnyalni az értékelést.

1946 végén és 1947 elején rendkívül jelentős politikai események zajlottak le, amelyek a magyar kultúrpolitikára is befolyást gyakoroltak. 1946 novemberében a francia kommunisták győzelmet arattak a választásokon és koalíciós kormányt alakítottak, majd a béketárgyalások lezárultával 1947 februárjában bebizonyosodott, hogy a szovjet csapatok meghatározatlan ideig Magyarországon fognak tartózkodni.⁴³² Ez az MKP helyzetét minden korábbinál jobban megszilárdította. A kor diplomáciatörténetét kutató Borhi László megállapítása szerint, „az amerikai támogatás csak alig észrevehető jeleit a [mai értelemben vett] demokratikus magyar politikai erők úgy értelmezheték, hogy az Egyesült Államok átadta a régiót a Szovjetuniónak, tehát egyedül a megbékítés politikája lehet célravezető a [...] kommunistákkal szemben.”⁴³³ Utóbbiak politikáját az határozta meg 1947 első felében, hogy az antidemokratikus intézkedéseket, a politikai ellenfelek erőszakos eltávolítását, amennyire lehetséges, a színpalak mögött végezzék, a Nyugat szeme elől viszonylag rejtetten, a demokratikus retorikát és látszatot fenntartva. Ezt követelte a francia koalíciós politikai helyzet is, mely ráadásul olyan reményeket keltett a radikális baloldalon, hogy a kommunizmus akár az egész kontinensen uralkodó politikai eszmévé válhat, nemcsak a Szovjetunió érdekkörében. A francia kommunisták erősödése azonban a sztálinista ideológiának még akkor is versenytársat teremtett, ha a pártvezetés Szovjetunió iránti lojalitása iránt nem férhetett kétség. A franciák közt számos olyan kommunista művész és gondolkodó akadt, akik lökést adhattak különutas törekvéseknek. Olyan helyzet állt tehát elő, amelyben az MKP nem követetett nyíltan radikális politikai irányvonalat, sőt taktikai megfontolásokból gesztusokat kellett tennie politikai ellenfelei irányában – gondoljunk például a vallásszabadság biztosítására és a Katolikus Egyház felé tett engedményekre, melyekkel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a szociáldemokratákkal ellentétben a kommunisták megértően viszonyulnak a vallásgyakorláshoz. Ugyanakkor roppant mód vigyáznia kellett arra, nehogy saját sorain belül túlságosan fel-lazuljon a pártfegyelem. Az MKP nagy gyűjtőpárttá igyekezett válni, számos társadalmi csoport számára küldött jól meghatározott üzeneteket, melyek nem voltak teljes mértékben összeegyeztethetők.

1947 első felében, miközben a nagypolitikában – főként a Magyar Közösség konstruált „összeesküvésének” felgöngyölítése mentén – az ellenfelek likvidálása folyt, addig a kulturális életben az MKP egyfajta „korbács és kalács”-poli-

⁴³¹ Ebbe az irányba mutat például Ständeisky Éva egykori elképzelése: STANDEISKY 1987: 64–113.

⁴³² BORHI 2005: 124.

⁴³³ Uo. 119.

tikát folytatott. A prioritás az egység előmozdítása volt, de ahogy a nagypolitikában, úgy itt is az „egység” feltétele a nézetek marxista-leninista irányelvek mentén történő homogenizálása volt. Mivel ez nagy odafigyelést igényelt, a *Szabad Népb*ben is fontos változások történtek. Egyrészt Révai bizalmasa, egy időben személyi titkára, Gimes Miklós rendszeres szerzővé, sőt vezércikkíróvá vált, mely révén felette növelte kontrollját a lap felett.⁴³⁴ Másrészt Horváth Márton be-szervezte Keszi Imrét, aki nagyon is alkalmasnak tűnhetett a kulturális rovat vezetésére: előéletének és széles olvasottságának köszönhetően jól ismerte mind a polgári írókat, mind a népieket, s kész volt korábbi nézeteivel leszámolva – a számonkéréstől is tartva⁴³⁵ – a lukácsi irodalomelmélet és a szocialista realizmus egy változatának viszonylag szofisztikált alkalmazására a kritikai életben.⁴³⁶

Keszi csatlakozásától kezdve a *Szabad Népb*ben recenzeált könyvek száma ugrásszerűen megemelkedett, s a bírálatokat legtöbbször maga a rovatvezető írta. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy bár Keszinnek méltán támadt rossz híre irodalmi berkekben lesújtó kritikái miatt – mások mellett meglehetősen keményen bírálta Kassákot vagy Faludy Györgyöt –, ebben az időszakban született írásai mégis olyan irodalomszemléletet közvetítenek, mely a kánont valamelyest tágabbra szabta, mint a Lukács-féle felfogás. A *Valóság*ban 1947 elején Keszi átfogó cikket közölt, melyben a közelmúlt és a jelen irodalmát tette mérlegre, s bár az *Újhold*-kört és Márait Lukácshoz hasonlóan elmarasztalta, és a filozófus-esztéta számos nézetét beépítette mondandójába, Joyce- és Proust-értékelésében túlmént újonnan fogadott mesterének nézetein, az említett szerzők egyetemes kultúrához való hozzájárulását Lukácsnál jóval többre becsülte.⁴³⁷ A napilapban Sartre kapcsán is más nézeteket hangoztatott mint Lukács: utóbbi realizmuselméletének logikáját utánozva megpróbálta a francia szerző filozófiáját és drámáit elválasztani egymástól, s azzal érvelni, hogy bár Sartre gondolkodása dekadens, mégis drámái értéket képviselnek.⁴³⁸ Ez nem találkozott Lukács Sartre-értékelésével, de Révaiéval sem: két héten belül Keszi álláspontját kiigazító értékelés jelent meg Molnár Miklós tollából.⁴³⁹ Nem meglepő, hogy Lukács nem értékelte túlságosan sokra Keszi munkásságát,⁴⁴⁰ ahogy egyébként Molnárét sem.⁴⁴¹

Keszi – bármennyire is meglepő – Lukácsénál valamivel megengedőbb irodalomfelfogásával szemben utóbbi, mint majd visszatérünk rá, fel is lépett ké-

⁴³⁴ RÉVÉSZ 1999: 86–87.

⁴³⁵ Erről bővebben lásd SCHEIBNER 2013a.

⁴³⁶ Vö. egyebek mellett KESZI 1947a.

⁴³⁷ Uo. 32–33; 34.

⁴³⁸ KESZI 1947b.

⁴³⁹ MOLNÁR 1947.

⁴⁴⁰ Vö. DÉRY 2002: 132.

⁴⁴¹ Lukács György Révai Józsefnek, Budapest, 1950. május 18., in: AMBRUS 1985a: 310–311.

sőbb, de nem 1947 első felében. Ebben az időszakban maga Lukács is enyhébb retorikát alkalmazott, mint 1945-ben és 1946-ban, hogy aztán 1948-ra újból radikálisabb fordulatot hajtson végre. Az ekkor megjelenő cikkei és előszavai lényegében ugyanazt az álláspontot közvetítették, mint egy évvel korábban, ugyanúgy a harmincas évek szovjet szocialista realista diskurzusának megfelelő kulturális követelményeket állítottak fel, azzal a fontos különbséggel, hogy az átalakulás/átalakítás lenini politikája ekkor sokkal kisebb hangsúlyt kapott. 1947 februárjában *A történelmi regény* első hazai megjelenésekor előszavában Lukács egyenesen odáig ment, hogy azt állította: „A magyar reakció nem szűnik meg a kommunizmus azzal vádolni, hogy radikális és határozott fellépésük a népi demokrácia védelme és továbbfejlesztése érdekében pusztán taktikai fogás, amelyet jelen pillanatban pártszükségleteiknek megfelelően agyaltak ki és amely egészen más tervek leplezésére van hivatva.”⁴⁴² Lukács itt azzal érvelt az *Írástudók felelősségére* és Révai *Marxizmus, népiesség, magyarság* című könyvére is *A történelmi regény*-hez hasonló példaként utalva, hogy semmi taktika nincs a háttérben, a kommunisták ugyanarra törekednek, mint évtizedekkel korábban, csak a megváltozott körülményekhez igazítják elvi szempontból mindig is következetes politikájukat.⁴⁴³ Mint az eddigiekben igyekeztem láthatóvá tenni, és a személye/nézetei kapcsán kibontakozó vita kapcsán újra visszatérek majd rá, Lukács politikailag tájékozottabb, tevékenyebb és befolyásosabb volt annál, hogy ezt a kijelentését ártatlanul jóhiszeműnek tarthassuk. Félrevezette olvasóit: hallgatólagosan feltételezte, hogy népi demokrácia alatt ugyanazt érti minden olvasója, mint ő maga, vagy Révai József.⁴⁴⁴

Révai azonban éppen ekkor – valóban, Lukács írását napokkal vagy legfeljebb pár héttel megelőzve – egy másik célközönséget, a párttagokat arra figyelmeztette, hogy a népi demokrácia képes betölteni a diktatúra funkcióját.⁴⁴⁵ Arra emlékeztetett, amire Lukács már korábban felhívta a figyelmet: a lenini elmélet alapján nem lehet elzárkózni erőszak alkalmazásától, ha a „demokratikus” értékek veszélyben vannak. A humanizmus is új értelmet nyer ebből a szempontból, mely így „a demokrácia ellenségeinek megsemmisítése” lesz, s ebben a harcban kérlelhetetlennek kell mutatkozni, jelentette ki Révai. Ennek a keményebb fogalmazásnak a *Szabad Nép* is teret adott – gondolhatunk itt Háy Gyula, Losonczy

⁴⁴² LUKÁCS 1947b: 1.

⁴⁴³ Ehhez lásd még a *Szabad Nép* vezércikkét (és a nyomában keletkező kommentársorozatot), mely azt bizonygatta, hogy a vallásszabadságot hirdető retorika nem valamiféle taktika része, hanem egyenesen következik Marx, Engels és Lenin gondolkodásmódjából. „Túl minden taktikán” 1947. Lásd még Válasz az Új Embernek 1947; A kommunizmus és a vallás 1947.

⁴⁴⁴ Ebben a fényben a Bibó-vita is új megvilágításba kerülhet, különösen Lukács arra vonatkozó kijelentése, hogy Magyarországon senki nem akar proletárdiktatúrát.

⁴⁴⁵ RÉVAI 1947. Ha azonban erre mégsem képes, figyelmeztetett Révai, akkor valóban proletárdiktatúrát kell bevezetni.

Géza, Horváth Márton és mások írásaira, melyek egyaránt a szovjet irodalom követésére és a szovjet új ember hazai megteremtésére szólítottak fel.⁴⁴⁶ Ebben a szellemben működött az *Emberség* és a *Tovább*, melyek közül különösen az előbbi folyóirat igyekezett a munkásságot az irodalom produkciós oldalára bevinni, míg a vidéken terjesztett *Szabad Föld* napilap parasztköltők számára írt ki verspályázatot. A *Valóság*, mely 1947 februárjától a NÉKOSZ folyóirataként jelent meg, értelemszerűen főleg a népi írók vélt „hibáit” igyekezett nyesegetni. Maga Révai a *Szabad Népb*ben elsősorban a szociáldemokratákkal szembeni különbségek hangsúlyozására koncentrált – ennek részét képezte a vallásszabadság melletti kampány is.

Ebben a szerepeltetésben – következtetett Ständeisky Éva a levéltári iratok alapján – Lukácsnak juttatta a párt a feladatot: „bizonyítsa be, hogy az MKP nem kívánja a művészeket irányítani, a marxista világnézet vállalása nem gátja, hanem kiteljesítője a művészi szabadságnak.”⁴⁴⁷ Ennek a feladatnak a – főként a beszédes nevű *Forum* oldalain és a Forum Klub valóságos terében történt – teljesítése közben Lukács nem ment túl a szocialista realizmus határain, minthogy azt azonosította az irodalmi egységfront lehetőségével. A népi-urbánus vita feloldásának egyedüli lehetőségét ebben látta: minden olyan irodalmi ábrázolás, mely nem a társadalom *egészére* tekint, fogyatékos.⁴⁴⁸ Minden, ami nem őrzi a realista perspektívát, giccs: a naturalizmus, az avantgárd és a ponyvaregények egyaránt. A proletkult azonban – állította Lukács – csak a konzervatív polgári kultúrával szembeni *ösztönös* tiltakozás irodalma, vagyis a dichotómiát csak átfordítja ellenkezőjébe, anélkül, hogy meghaladná azt.⁴⁴⁹ A politikailag *tudatos* realista műalkotás: ez hordozza szerinte az esztétikum mozzanatát.

Hogy mennyire differenciáltan működtették az MKP kommunikációját, jól mutatja, hogy a radikálisabb hangvételű cikkek mellett, ezekkel jóformán ellentétes üzeneteket is küldtek bizonyos társadalmi csoportok felé. A parasztságot például biztosították, hogy a szovjet modell követése nem vonja majd maga után a szövetkezetesítést. Révai József az értelmiségről az értelmiséghez szólva ahhoz hasonlatosan járt el, ahogy néhány hónappal korábban Lukács: a kampány finisében arról szónokolt, hogy a végleges rend a demokrácia lesz, elhallgatva, mit jelentett számára a demokrácia szó. A demokrácia egyetlen hiteles képviselőjeként természetesen az MKP-t állította be. A kommunistákat olyan politikai erőként jelenítette meg, mely túl tud emelkedni a pártérdekeken: nem érdekvédelmi párt, mely politikai versenyben méretteti meg magát más formá-

⁴⁴⁶ Lásd például HÁY 1947; LOSONCZY 1947; RUSZNYÁK 1947; TÓTH Aladár 1947; SZEKFI 1947.

⁴⁴⁷ STÁNDÉISKY 1987: 92.

⁴⁴⁸ LUKÁCS 1947/1948c: 168.

⁴⁴⁹ LUKÁCS 1947d.

lisan egyenrangú politikai erőkkkel, hanem állítólag „tisztá” erkölcsi alapokra helyezkedve a nemzeti érdek egyedüli letéteményese, s mint ilyen, fölötté áll a pártok küzdelmének.⁴⁵⁰

Az 1947 augusztusában megtartott „kékcédulás” választások történetéről az utóbbi évek kutatásai nyomán meglehetősen világos képet kaphattunk: az MKP figyelemreméltó tudatossággal készítette elő a választási csalásokat, a helyi pártképviselőknek megdöbbentő pontosságú utasításokat küldött az elkövetendő szabálysértésekről.⁴⁵¹ Ha nem is az MKP által várt mértékben, ennek meg is lett az eredménye: az újra felálló koalícióban már olyan mértékben eltolódtak az erőviszonyok, hogy meg lehetett kezdeni az SZDP bekebelezésének előkészítését. Ugyanakkor a kultúrpolitikát érintően is jelentős nemzetközi változások mentek végbe 1947 derekán és második felében. Amellett, hogy a francia és olasz kommunisták elvesztették kormányzati pozícióikat, s radikálisabb irányba fordultak, illetve az Egyesült Államokban bejelentették a Marshall-tervet, a Szovjetunióban – mindezekről és a Kominform megalakulásától nem függetlenül – módosult a domináns irodalompolitikai vonal, mely a magyar közegre és Lukács pozíciójára is döntő hatást gyakorolt a későbbiekben. Noha Zsdanov már 1946 szeptemberében kárhoztatta a „Nyugat előtti hajbókolást”, ez egészen 1947 májusáig nem vált az irodalomkritikai diskurzus meghatározó összetevőjévé, inkább a leningrádi folyóiratokat bíráló beszédéből más elemeket visszhangzott a sajtó: az ideológiamentesség és az apolitikusság, a polgári arisztokratizmus bírálata.⁴⁵² Innen-től azonban – miután Sztálin az Írószövetség vezetőit magához kérte és felhívta a figyelmüket arra, hogy ne értékeljék le az orosz eredményeket – a szovjet patriotizmus vezérszólamává vált. Fagyjev már júniusban beszédet tartott az Írószövetségben, melynek során az összehasonlító irodalomtudományt polgári áltudományként bélyegezte meg, szeptemberben pedig sajtókampány indult a szovjet hazafiasság népszerűsítéséért.

Ezzel párhuzamosan a szocialista realizmus értelmezésében is módosulások voltak érzékelhetők. Fagyjev 1947 júliusában a moszkvai *Oktyabr* folyóiratban *Az irodalomkritika feladatairól* értekezve a régi típusú realizmust szembeállította az újjal, melyet realizmus és romantika szintéziseként írt körül. Ez a meglehetősen tág értelmezés még hagyott lehetőséget a vitára: Borisz Bjalik például 1947 őszén és 1948 elején úgy vélte, a valóság felemelésén, átpoetizálásán keresztül egyesíti a szocreál a realizmust a romantikával, míg a korábbi rappista Jermilov, akinek cikkei Magyarországon is közkézen forogtak, a *Lityeraturna* *Gazeta* hasábjain 1948 őszén cáfolta ezt az elképzelést: szerinte a szovjet valóságot

⁴⁵⁰ RÉVAI 1947b.

⁴⁵¹ CSÖNGE 2009; GYARMATI 2011: 106–109.

⁴⁵² DOBRENKO 2011: 169–177.

nem kell „felemelni”, hiszen az önmagában is gyönyörű.⁴⁵³ Ezek az apróbb nézetkülönbségek jelzik, hogy tévedés lenne a szovjet irodalomkritikai vonalat valamiféle objektíve adott mérceként elképzelni, azon belül is akadtak hangsúlyeltolódások. Ami azonban még ennél is lényegesebb: Fagyjev cikkétől kezdve fokozatosan egyre nagyobb tere nyílt a Lukácssal szembe forduló potenciális kritikának, amelyet a nyugatellenes diskurzus fölerősödése tovább növelt.

A magyar közegben a nyugattól való egyre fokozódó elfordulás ugyan éreztette hatását, de belpolitikai okok miatt ez egyelőre nem ölthette közvetlen intézkedések formáját. Nem tartott még ott a kulturális mező központosítása, hogy hatékonyan lehessen szabályozni, mint ahogy az értelmiségpolitikában is egyelőre jelen volt a meggyőződésre törekvés látszata. Ezzel összefüggésben természetesen Lukács nézeteinek – és mindenekelőtt „nyugatos” kánonának – felülvizsgálata sem került napirendre, ez senkinek nem volt az érdeke a pártegyesítést, 1948 júniusát megelőzően. A *Népszavában* viszont felmerült, hogy Magyarország „szellemi gettóvá” válik, mellyel kapcsolatban a hamarosan csendes megszűnésre ítélt *Nagyvilág*, vagyis a Magyar–Francia Társaság által kiadott lap hasábjain ankétot tartottak a kérdésben.⁴⁵⁴

A megszólalók lényegében a cenzúra lehetőségét mérlegelték. Míg a hozzászólók egy része – köztük Hatvany Lajos, Komlós Aladár vagy Kolozsvári Grandpierre Emil – kitért az érdemi válaszadás elől, azt nyilatkozva, hogy nem látja jelét szellemi elzárkózásnak, vagy ha igen, azt nem a politika, hanem az emberek mentalitása okozza, addig Veres Péter úgy vélte, a „népnek” joga van a határok ellenőrzésére. Bár fontosnak tartotta, hogy megmaradjon a lehetősége a tájékozódásra az ítélethozatal érdekében, a kifejezetten reakciós politikai eszméjű műveket és az „üzletes ízléstelenség” erkölcstelen alkotásait vélekedése szerint nem szabad beengedni az országba. A kommunisták között akadt, aki ennél jóval radikálisabban nyilatkozott: Gergely Sándor kinyilvánította, hogy a jogos „önvédelmi harc” keretében a „külföldről Magyarországra igyekvő szemét előtt le kell zárni az ország sorompóit.” Nem moszkovita társai szintén lehetségesnek tartották a cenzúra bevezetését, de Zelk Zoltán, és – még inkább – Örkény István láthatóan fenntartásokkal is viseltettek egy efféle intézménnyel szemben. Míg előbbi szerint természetes, hogy a „*nyitott kapuk mellé* őrzőket is állít fiatal demokráciánk”, utóbbi csak átmenetileg tartotta ezt kívánatosnak: „lévén, hogy ma – akár negyvenkilencben – egy lassú és lépcsőzetes forradalom hónapjait éljük, valóban kézenfekvő lenne – és ideiglenességében menthető is – ha működne egy szervezett cenzúra, a külföldi hatások megszüntetésére.” Ezekkel a véleményekkel szemben

⁴⁵³ Uo. 179.

⁴⁵⁴ Szellemi elzárkózás? 1947. A következő bekezdés idézetei mind innen származnak. Zelk hozzászólásában a kiemelés: Sch. T.

egyedül Bóka László volt az, aki határozottan kiállt mindenfajta cenzorális eljárással szemben.⁴⁵⁵ Úgy gondolta, a ponyvairodalom ellen úgysem jelent védekezést az elzárkózás, mivel hazai termékek betöltenék a hiányt, mint ahogy már jelen is vannak szép számmal a könyvpiacra. Leszögezte továbbá: „minden szélsőséges tekintélytisztelőm ellenére sem tudok elképzelni oly személyt vagy testületet, amely megnyugtató módon ítélkezhetne szerzők és művek felett.” Bóka nézeteit hamarosan felülvizsgálta, ugyanis kijelentése után kilenc hónappal – az MDP létrehozása után – tagja lett a Vértess György által gründolt Könyvhivatalnak, a cenzúra elsőszámú intézményének.

A magyar irodalomtudomány szovjetizálásának további lökést adott egy nagyszabású eseménysorozat: a bolsevik forradalom harminc éves évfordulója, mely 1947 őszére rányomta a bélyegét. Nemcsak rengeteg új szovjet szépirodalmi mű – köztük a szocialista realizmus egy sor klasszikusa – jelent meg, de a rendezvények, a szovjet küldöttségek látogatásai kapcsán számtalan alkalom nyílt a késő-sztálinista kultúra elveinek propagálására is. A „szovjetember” tulajdonságairól például mások mellett Szekfű Gyula értekezett nagy terjedelemben, biztosítva az olvasókat a szovjet modell látványos eredményeiről, követhető és követendő voltáról.⁴⁵⁶ Ugyanakkor ezek a tudósítások nemcsak csábítást, hanem fenyegetést is rejtettek. A *Szabad Nép* karácsonyi számában arról olvasható beszámoló, hogy *Miről írnak a szovjet lapok?*⁴⁵⁷ Ahogy a cikkek szerint szerény körülmények között fáradhatatlanul dolgozó Sztálin figyelme mindenre kiterjed, úgy a Szovjetunió nemcsak határain belül, hanem az egész világon szorosan követi az eseményeket: „A szovjet sajtó határozottan és élesen bírál vagy lelkesen támogat minden jelentős eseményt, legyen az egy Amerikában megjelent könyv, vagy egy Délafrikában elmondott beszéd.” A *Pravda* a filozófiai vitákat is követi, az *Izvesztija* pedig „élesen tiltakozott a modern amerikai irodalomtörténészek törekvései ellen, akik hamis képet festenek nemcsak a szovjet, hanem az orosz irodalomról.” Ez figyelmeztetés volt a hazai közegre nézve is: a cikk a szovjet sajtót szuperhősként antropomorfizálta, mely „röntgenszemmel” rendelkezik és „benéz a falak és szándékok mögé.”

A magyar szocialista realizmus emblematisztikus egyéniségeként ekkor József Attilát állították az olvasók elé, akit a paraszti, a haladó értelmiségi és a munkáskultúra örököseként a valódi „népi” irodalom megtestesítőjeként tárgyaltak.

⁴⁵⁵ 1945 őszén még máshogy festett a helyzet, akkor még a kommunistákon kívül a legtöbb író ellenezte a cenzúra bevezetését, legalábbis Márai naplója szerint. Mint akkor feljegyezte: „A Magyar–Szovjet Irodalmi Társaság ülésén felszólítom az írókat, tiltakozzanak az előzetes könyvcenzúra ellen. Az írók lelkesen vállalkoznak; egy-kettő kivételével. Ez az »egy-kettő« kommunista. Kertelnek, úgy vélekednek, a cenzúra kívánatos.” MÁRAI 2007a: 337.

⁴⁵⁶ SZEKFŰ 1947.

⁴⁵⁷ TATÁR 1947.

Az általa reprezentált irodalmi egység jegyében indították el ugyanekkor a *Csillag* című folyóiratot. Lukács fontos szervezői szerepet vitt ennek az orgánumnak a létrehozásában: igyekezett közvetíteni egyfelől a nem-kommunista baloldal, másfelől Révai és Horváth Márton között. Ebben Déry Tibor volt segítségére, akinek a párton belüli elismertségét jelezte, hogy 1947 augusztusában Révai értelmiségnek címzett választási beszéde után ő olvasta fel az MKP mellett kiálló szerzők nyilatkozatát.⁴⁵⁸ Déry közreműködése kulcsfontosságú volt Németh Andor meggyőzésében, hogy ne a szociáldemokraták felkérését fogadja el, hanem a kommunisták hazatérési ajánlatát.⁴⁵⁹ Németh Andor hazacsábítása nemcsak József Attilához fűződő egykori barátsága miatt volt fontos a kommunisták számára – a *Csillag* József Attiláról szóló életregényét folytatásokban közölte az első számtól kezdve –, hanem a szociáldemokrata kötődésű irodalmár főszerveztővé tétele révén a folyóirat „koalíciós” látszatát is igyekeztek erősíteni – és, nem mellesleg, elkerülni, hogy az SZDP részéről ne egy kevésbé befolyásolható figura, mondjuk Kassák kerüljön a kiadvány közelébe, akit a *Kortárs* révén sikerült valamelyest lekötöni. Németh Andor hiszékenynek bizonyult, amennyiben úgy vélte, megtarthatja függetlenségét főszerkesztőként: ez már az első szám összeállításakor illúzióknak bizonyult.⁴⁶⁰ Amint Tverdota György megálapította, még a hozzá közelálló Déry is az induló *Csillagot* a „maga lapjának tekintette”.⁴⁶¹

Eleinte Németh nem is kívánt feltétlenül igazodni a kommunista kultúrpolitikához: Lengyel Balázsról és az *Újhold*ról például 1947 novemberében – meg hozzá a *Szabad Népb*ben – megértően nyilatkozott.⁴⁶² Nem látta vagy nem akarta látni azt, amit Zsolt Béla ugyanekkor megfogalmazott, tudniillik hogy az olyan „pártiktátor-pápák” mint Horváth Márton vagy Lukács György – koncepciójuk minden árnyalatnyi eltérése ellenére – József Attila örökségének kisajátítá-

⁴⁵⁸ RÉVAI 1947b. A nyilatkozatot lásd: Kommunista írók felhívása 1947. Az aláírók névsora tájékoztat ugyan arról, hogy kik voltak akkor az MKP-t támogató politikailag aktívabb írók, de Déry kiemelt szerepéből pusztán nem következtethetünk arra, hogy a kommunista kánon legfontosabb figurájává vált ekkorra, hiszen az aláírók között természetesen az NPP népi írói nem szerepelnek: Alexits György, Andics Erzsébet, Balázs Béla, Barabás Tibor, Bartha Dénes, Beck András, Bolgár Elek, Bokros Biermann Dezső, Bortnyik Sándor, Both Béla, Déry Tibor, Ernst Jenő, Ferenczy Noémi, Fogarasi Béla, Garai György, Gábor Andor, Gellért Oszkár, Gergely Sándor, Gobbi Hilda, Gortvay György, Háy Gyula, Hernádi (Heimlich) Lajos, Hont Ferenc, Jancsó Miklós, Kaesz Gyula, Kemény Gábor, Gegesi Kiss Pál, Kmetty János, Kovai Lőrinc, Lissák Kálmán, Lukács György, Major Tamás, Mód Aladár, Molnár Erik, Nagy Adorján, Nagy Lajos, Örkény István, Petényi Géza, Révy Dezső, Rudas László, Rusznyák István, Szabó Árpád, Szabó Ferenc, Szemerényi Oszvald, Szervánszky Endre, Tersánszky Józsi Jenő, Trencsényi-Waldapfel Imre, Vas István, Várkonyi Zoltán, Vásárhelyi Zoltán, Vedres Márk, Zek Zoltán, Zsirai Miklós.

⁴⁵⁹ TVERDOTA 2010: 88–90.

⁴⁶⁰ Vö. uo. 117.

⁴⁶¹ Uo. 109.

⁴⁶² NÉMETH 1947.

sára törekedtek.⁴⁶³ Ahogy József Attila figuráját saját kultúrpolitikai törekvéseik szolgálatába állították, úgy a *Csillag* funkciójáról is némiképp más elképzeléseik voltak az MKP irodalompolitikáját meghatározó közszereplőknek, mint a nem-kommunistáknak. Miközben a szociáldemokrata Komlós Aladár az Írószövetségben az új folyóiratról tartott vitánapon azon aggódott, hogy annak oldalain nem kap minden párt képviselője megfelelő súllyal helyet,⁴⁶⁴ addig Losonczy Géza kinyilvánította: a *Csillag* „[e]lsősorban és egyre inkább a folyóiratok által még alig érintett rétegeké: az ipari munkásságé, a dolgozó parasztságé és a haladó értelmiségé. Mit akar? Irodalmi nevelést nyújtani a tömegeknek. Ám színvonalas, változatos tartalmával arról sem tesz le, hogy betöltse a folyóiratok elsődleges szerepét: tanítani magát a művésztsadalmat.”⁴⁶⁵ Nem csupán azt érdemes megjegyezni, hogy Losonczy felhatalmazva érezte magát a *Csillag* „akaratának” kinyilvánítására, holott erre intézményes szempontból nem sok minden jogosította föl, hanem azt is, hogy a népművelést felülről irányított vállalkozásnak tekintette. Ez utóbbi nézet hangoztatása nem sokkal később már egyre kevésbé volt lehetséges annak kifejezett említése nélkül, hogy a „nép” legalább annyira neveli az értelmiséget, mint fordítva.

A Szovjetunióban 1948 januárjától fordulatot vett a szovjet patriotizmusért folytatott kampány és – miután előző novemberben az atombomba kifejlesztése végállomásához érkezett – kiegészült a zsidósággal szembeni erőteljes fellépéssel, mely a gyakorlatban a zsidónak tartott káderek államapparátusból való eltávolításával, a retorika szintjén pedig élénk kozmopolitizmus-ellenességgel járt együtt.⁴⁶⁶ Magyarországon, egy egészen más politikai szituációban, ahol a fő hangsúly a népi-urbánus szembenállás leküzdésére vagy legalábbis elleplezésére tevődött, ez ekkor nem érezte a hatását. Már csak azért sem, mert a kommunista taktika is változott. Miközben a népi írókkal kötött erős szövetség valamelyest meglazult, az MKP elsősorban arra törekedett, hogy a szociáldemokratákat megosztva a maguk oldalára állítson minél többet közülük. Nehogy ezt a folyamatot bármi is megzavarja, az MKP Politikai Bizottsága nem fogadta el a Horváth Márton vezette, újonnan felállított Kultúrpolitikai Bizottság közpon-tosításra vonatkozó javaslatait, s inkább a meglévő intézményrendszeren belül sürgette a hatalomátvételt.⁴⁶⁷

⁴⁶³ ZSOLT 1947. Vö. HORVÁTH Márton 1947.

⁴⁶⁴ Komlós más szociáldemokratákkal – Kassákkal, Bókával, Faludy Györggyel – együtt Zsolthoz hasonló nézeteket hangoztattak ekkor, ha visszafogottam fogalmaztak is. Vö. STANDEISKY 1987: 106–107.

⁴⁶⁵ Jó-e a / Kié a / Mit akar a *Csillag*? 1947.

⁴⁶⁶ PINKUS 1990: 151–154; AZADOVSKII–EGOROV 2002; DOBRENKO 2011: 175–177.

⁴⁶⁷ STANDEISKY 1987: 135.

AZ UTOLSÓ NYÍLT VITA

Az urbánusok közé sorolt írók közül többen lehetőséget láthattak a megváltozott irodalompolitikai helyzetben, s engedve a fokozódó nyomásnak, közelítették álláspontjukat a kommunistákéhoz.⁴⁶⁸ A *Népszava* április–májusi cikksorozata a népi demokrácia és irodalom viszonyáról meglehetősen jól eligazíthat bennünket a szociáldemokrata irodalmárok ekkori nyilvános állásfoglalása tekintetében. Az első megszólaló Németh Andor volt, aki ekkorra teljesen alkalmazkodott a kommunista beszédrendhez: Márait és a társadalmi tudatosságot nélkülöző irodalmat támadta, és előrevetítette az irodalmi mező szétagoltságának felszámolását, mely az osztálynélküli társadalom feltétele, s a pártok összekovácsolásának segítségével érhető el.⁴⁶⁹ Bóka László is feladta korábbi különvéleményét, és Sós Endréhez hasonlóan társadalom és író összeforrásáról értekezett, ahol – lenini szellemben – megszűnik a különbség az irodalmat teremtők és olvasók között.⁴⁷⁰

Lukács ezt követő hozzászólásában már intézményes szempontokat is felvett: a kiadói intézményrendszer gyors államosításának szükségességére hívta fel a figyelmet, mellyel összekapcsolta abbéli meggyőződését, hogy a kiadói programok szigorúbb felügyelete segítségével el lehet érni, hogy a munkások és parasztok ízlésvilágában „meglepően hamar” változás álljon be.⁴⁷¹ Nemcsak a kiadók államosításával kapcsolatos igényei teljesültek Lukácsnak, hanem a kiadói politikák ellenőrzésében is rövid időn belül szerepet kapott. Miután Vértés György erőfeszítései sikerrel jártak egy cenzúrahivatal felállítása érdekében, Lukács a hírt szerkesztőtársának címzett levelében megelégedéssel nyugtázta, és a munka beindulásától kezdve maga is a döntőbizottság aktív tagjává vált.⁴⁷² A *Népszava*-ankét alkalmával ezen intézményes változtatások szorgalmazása inkább Horváth Márton álláspontjához látszanak közelíteni, s kevésbé a pártvezetésnek ekkor az átalakulás folyamatait felszín alatt, a meglévő intézmények kereteit fel nem borítva elképzelő koncepciójához. Ez különösen azért szembetűnő, mert a szociáldemokrata lapban inkább a valóságos célokat fino-

⁴⁶⁸ Az önálló politikai arculat fenntartásában hívó szociáldemokratákra nehezedő nyomásról, mely végül a pártegyesítéshez vezetett lásd GÁBOR 1999: 268–285.

⁴⁶⁹ NÉMETH Andor 1948.

⁴⁷⁰ BÓKA 1948; SÓS 1948.

⁴⁷¹ LUKÁCS 1948a. Nem tudni, pontosan mire gondolhatott a „meglepően hamar” elérhető átalakuláson. Az azonban bizonyos, hogy a gyors siker reményét mások is osztották a pártban: Lukács cikkével egy időben például a Szikra igazgatója, Tamás Aladár olyannyira bízott a marxizmus-leninizmus tömegvonzó erejében, hogy szintén Sztálint és Marxot olvasó parasztok sokaságát vizionálta. TAMÁS Aladár 1948.

⁴⁷² Lukács György Vértés Györgynek, Zakopane, 1948. augusztus 15., PIL, Vértés György-hagyaték, 816. f. 38. óe. Lukács kedélyét csak az árnyékolta be, hogy az ellenőrzés kiterjesztése nem folyik elég hatékonyan: „Hogy a könyvhivatal dolga végre mozgásba jött, annak örülök, bár bevallom, mérsékelten lelkesít az átmeneti megoldás” – fogalmazott.

mítva tálaló megnyilatkozásra számítana az ember, hacsak nem újra a nyomásgyakorlás került előtérbe a megnyeréssel szemben.

Lukács hozzászólása a *Népszavában* azonban olyan ellenérzéseket keltett, melyek ekkor még nyilvánosságot kaphattak: Komlós Aladár, Hatvany Lajos és Száva István, bár már jóval óvatosabban fogalmaztak a korábbi hasonló szellemű hozzászólásoknál, még megfogalmazták azt az igényt, hogy az irodalom politikai irányítását nem szabad túlzásba vinni, s teret kell engedni a szabad írói útkeresésnek, mely egyszempontú helyett egy széles skálájú irodalom megteremtéséhez vezethet.⁴⁷³ Kivált Komlós utasította el azt a nézetet, miszerint létezne egyetlen örökérvényű, egyedül üdvözítő izmus, nyilvánvalóan a realizmusra utalva ezzel. A nem sokkal korábban még az alakuló Krúdy-kultusz egyik legfőbb követésének számító Sós Endre vitazárója azonban mégis az 1948 tavaszán kedvenc szerzőjét lesújtó kritikával illető Lukácsnak adott igazat, s maga is az irodalom közeli átváltozásának szükségszerűségét hirdette, az MDP programnyilatkozatra is hivatkozva:

A magyar irodalom az utolsó három esztendőben nem tükrözhetette vissza az akkor még meg-nem-történt gazdasági és társadalmi változásokat, nem adhatott képet a sok területen akkor még le-nem-zajlott forradalomról és – ha a valóságot kívánta megmutatni – nem ábrázolhatott olyan embereket, amilyenek még nem voltak. A »fordulat éve« után minden bizonynyal irodalmi fordulat is jön és egy-két év múlva az új magyar regények és novellák élénktárája majd azt az életet, amely a gyökeresen megváltoztatott gazdasági és társadalmi rendben folyik.⁴⁷⁴

Jól látható konklúziójában az a törekvés, hogy – miközben az „apolitikus” Ignó-tus örökségét is elutasította – diszkreditálja a baloldali népi írókat, különösen Illyést, aki „valamikor nagy feltűnést keltett Dózsa-versével és Petőfi igazi szellemének megmutatásával, de a felszabadulás óta nem tudott a forradalmi Dózsa és a forradalmi Petőfi szellemiségének hirdetője lenni!” Éppen Sós és az övéhez hasonló szociáldemokrata reakciókból látszik, hogy Horváth Márton Illyés-kritikája, illetve Lukács népi írókat érintő keményebb bírálata lényegében bevált, jól manipulálták a diskurzust a kommunisták: miközben a magyar irodalom „egységéről” szónokolt az MKP egész értelmiségi holdudvara, a gyakorlatban előmozdította a magyar értelmiség megosztását, a szembenállás elmélyítését. Nem tettek mást, mint hogy alkalmazták Sztálin útmutatását, mely a nem-kommunisták taktikus megosztására szólított fel a teljes hatalomátvétel érdekében.⁴⁷⁵

⁴⁷³ KOMLÓS 1948; HATVANY 1948; SZÁVA 1948.

⁴⁷⁴ SÓS 1948.

⁴⁷⁵ SZTÁLIN 1924/1949: 75–76; 78.

IRODALOM ÉS POLITIKA AZ MDP PROGRAMNYILATKOZAT TÜKRÉBEN

1948 júniusában az SZDP és az MKP egyesülése alkalmából elfogadták az új párt programnyilatkozatát. Mint az közismert, ez meglehetősen határozott elképzelésekkel állt elő a kíváncsatos művészeti törekvéseket illetően: „A párt elutasítja a »művészet a művészetért« reakciós polgári elvét, magas színvonalú, a valóságot, tehát a nép életét és harcait ábrázoló, az igazságot kereső, a demokratikus népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészeket kíván.”⁴⁷⁶ Hogy a *l’art pour l’art* mint reakciós politikai tartalommal telített művészet jelent itt meg, s ehhez osztályképzetek is kapcsolódtak, nem lehet meglepetés. Az sem újdonság, hogy a valóság és az igazság megismerhetőségét adottnak vették a program szövegezői.⁴⁷⁷ Láthattuk, hogy egyedül a kommunista álláspontot tartották „demokratikus”-nak,⁴⁷⁸ és a „népi” jelentése is pontosan meghatározható volt. Ennek az álláspontnak a győzelme ismét nem lehetett kérdéses, a program politikai része a kommunizmus megvalósításának távlati célját tűzte ki. Annak kiemelése, hogy a nép élete – ahogy az egyéné is – küzdelmeiben tárul fel, éppúgy a szocialista realizmus integráns részeként került a szövegbe, mint ahogy – a küzdelem végkimenetelének biztos tudatában – az optimizmus is elengedhetetlen része volt a képletnek. Talán e sorok leginkább magyarázatra szoruló szókapcsolata a „magas színvonalú” alkotások megteremtésére szóló buzdítás, mely annyira banális, hogy hajlamos az ember automatikusan napirendre térni fölötte, pedig a szocialista realizmus mint totalitárius esztétika megértése szempontjából lényegi jelentőséggel bír.

Ha belegondolunk, ezek a Sztálin elhíresült felszólítására – Írjatok remekműveket! – utaló szavak meglehetősen nyugtalanítóak. Mi tette szükségessé e kikötés belefoglalását a pártprogramba? Létezik olyan író, aki nem „magas színvonalú” írások létrehozására törekszik, aki célkitűzését rosszul szeretné teljesíteni? Aligha. Akkor miért kell külön emlékeztetni erre a „feladatára”? Ezt nem elsősorban az irodalmi nívót féltő szociáldemokraták megnyugtatóására beékelt – ebben a funkciójában egyébként is értelmetlen – kompromisszumként érdemes meg-

⁴⁷⁶ RÁKOSI-SZABÓ 1967: 602.

⁴⁷⁷ Az azonban, hogy ezt az igazságot „keresni” kell, szemet szúrt a szovjet megfigyelőknek. Ahogy egy jelentésében Baranov, az SZK(b)P KB osztályvezető-helyettese figyelmeztette előljáróit: „Az »igazságkereső művészet« megfogalmazás kibúvót kínál a formalizmusnak és más idegen, az igazságkeresés leple mögé rejtőző művészeti irányzatoknak.” IzsÁK-KUN 1994: 269. Ez a bekezdés azonban lényegében változatlan maradt, a szovjetek mégsem kérték a szocialista realizmus terminus belefoglalását a pártprogramba, ahogy Baranov javasolta volna.

⁴⁷⁸ Ez szintén összhangban volt a rendszerváltoztatás szovjet forgatókönyvével. Sztálin *A leninizmus alapjaiban* például kiemelte: a proletárdiktatúra idején a demokrácia nem lehet teljes, mindenkire kiterjedő, itt egy „új” demokráciáról van szó. SZTÁLIN 1924/1949: 43–44.

közelíteni, hanem megint csak a szocreál és a paranoid sztálinista kultúra felől. Hiszen, ha létezik egy olyan művészeti „módszer” – s itt tudatosan használok a szocialista realizmus korabeli meghatározásaiból kölcsönzött szótárt –, mely minden korábbinál „fejlettebb”, ha ismerhetők a művészi alkotás szabályai, „törvényszerűségei”, de az is tudható, hogy ezek csupán akkor tölthetők meg élettel, ha *belülről* azonosul az író az alkotásmóddal, ha magáévá teszi e szabályokat – melyek ettől fogva nem is szabályok, hanem magának az írónak a legbelsőbb meggyőződésai –, akkor féltő, hogy művészi kudarca csak az azonosulás kudarcával magyarázható. Ha nem alkot remekműveket, úgy e szabályok még részben vagy egészben *külső* dlegetek a művész számára, az önátállítás nem tökéletes. Ezen a ponton értelemszerűen az is felmerül, hogy vajon miért nem sikerült ezt a munkát elvégeznie saját magán? Talán csak a múlt démonaival küzd, esetleg nem elég intenzíven, de az is lehet, hogy tudatos aknamunkáról van szó. A mindenhol ellenséget sejtő és éberségre, a „maszkok letépésére” ösztönző sztálinista beszédrend ezért avatta az írói „becsületesség”, „őszinteség” mérlegetését szokásos irodalomkritikai eszközzé. Az írói kudarc, melynek megítélése a párt hatáskörébe tartozik, ebben a perspektívában vérszen közel került a politikai ellenzékiességhez.

A Rákosi-korszak irodalmi bírálatait ez az észjárás avatta közvetlen politikai tényezővé. Manapság is szokás „feljelentés értékű kritikáról” beszélni, amikor a sztálinizmus időszakának élesebb hangvételű bírálati kerülnek szóba: ez a fordulat nem pusztán képes beszéd. Az „esztétikai” hiányosságok mögött hallgatólagosan vagy kimondva politikai hibákat észleltek a szocreál diskurzus működtetői, melyek akár felelősségrevonást is eredményezhettek. Ugyanakkor jóformán nem létezett olyan irodalmi mű, mely feltétlen dicséretben részesült volna, hiszen a kritikus részéről ez rendkívül kockázatosnak bizonyulhatott.

Egyrészt, mint minden más területen, a szocializmus itt is új és új csúcsok meghódítására tört, minden szöveg csak halvány visszfénye lehetett a jövőbe vetített tökéletes műalkotásnak. Az értékítélet így csak arra vonatkozhatott, hogy az elképzelt fejlődés útján mennyire jutott az adott írás, eleve erősen relativizálva a mű minőségét. A szépirodalmi alkotás már csak ezért sem mint befejezett mű került a kritikus asztalára, hanem csupán mint *work-in-progress*.⁴⁷⁹ Erre mutatott rá többek között az *Irodalmi Szemlé*ben 1948 augusztusában az a beszélgetés is, melynek során szovjet írókat, Fagyjevet és a vezető politikai tisztségeket is betöltő drámaírókat, Alekszandr Kornyejcsukot szólaltatták meg: előbbi megszólalásában elutasította azt a felfogást, hogy a művek többszöri átíratásának elterjedt gyakorlata ellentétbe kerülhetne a szöveg – csak a polgári szemlélet által véle-

⁴⁷⁹ Ez nemcsak egyes művek, hanem folyóiratok megítélésénél is követhető. Ahogy Kalmár Melinda rámutatott, a *Csillag* új közléspolitikájának bírálatát 1950-ben már akkor előkészítették, amikor még alig kezdte meg működését. Vö. KALMÁR 1993: 718–719.

mezett – autonómiájával, s ehelyett az olvasókhöz való alkalmazkodás korábban, az első fejezetben már tárgyalt követelményét hangoztatta.⁴⁸⁰ A kritikus így nem foglalkozhatott csupán az adott mű érdemeivel, arra is feltétlenül rá kellett mutatnia, milyen fogyatékoságai vannak, s miként lehetne azokat kijavítani. Ennek elmulasztásával azt kockáztatta, hogy ő maga kerül a kultúrpolitikusok célkeresztjébe vagy a Szovjetunió „röntgenszemének” vizslató tekintetébe.

Másrészt, ha már a Szovjetunióról szóltunk, a hazai kritikusnak arra is ügyelnie kellett, nehogy a magyar művet túlságosan kedvező fényben láttassa, hiszen ez azt a benyomást kelthette, mintha a politikai-gazdasági téren elvileg jóval előrehaladottabb stádiumban lévő társadalom művészetével összemérhető teljesítményre lennének képesek az itthoni írók. Amint azt rövidesen igyekszem bemutatni, a negyvenes évek végétől hangoztatott „nagy ugrás” lehetőségét éppen a szovjet irodalom hozzáférhetővé válása és kedvező hatása nyitotta meg a széles körben terjesztett ideológia szerint.

Az MDP programnyilatkozata tehát már számos olyan utalást tartalmazott, mely nem sokkal később a kulturális politika meghatározó tényezőjévé vált, de a gyakorlatban a változtatás lassabban és nehezebben ment. Ismert, hogy a szovjetek nem voltak maradéktalanul elégedettek a szovjetizálás ütemével, és magát a pártprogramot is már megszületésének tág pillanatában kritikák érték.⁴⁸¹ Miközben a magyar kommunisták közt nézeteltérések voltak a szovjetizálás kívánatos ütemét és mértékét illetően, a belpolitikai átalakítás – sorozatos államosítások, a politikai ellenfelek likvidálása, egyházak megszorongatása – mellett a nemzetközi politikai változások ugyancsak felgyorsultak: Jugoszláviával szakításra került sor, Németország kettészakadása állandósulni látszott, megalkult a Nyugat-európai Unió, vagyis egyre inkább kialakultak a későbbi hidegháborús keretek. Egy ilyen gyorsan változó bel- és külpolitikai környezetben nem csoda, ha sokak számára, beleértve magukat a kulturális politika irányítóit is, átmenetileg tisztázatlannak látszott a követendő irány.

A szovjet kulturális politika legfőbb ágense, Zsdanov, akit sokáig Sztálin kiszemelt utódjának is tartottak, 1948 augusztusában, csupán néhány hónappal politikai pozícióinak viszonylagos – elsősorban külpolitikai kudarcainak köszönhető – meggyengülését követően, szívélegtelenségben meghalt. Ez 1948 őszén, miután a legfőbb rivális Zsdanov nem volt tényező többé, a megerősödött Malenkov (és, persze, a művelődési kérdésekbe kevésbé beleszóló Berija) árnyékában kiéleződő hatalmi harchoz vezetett a kulturális mező potentátjai közt. Míg a szovjet írószövetséget vezető Fagyejevre az ún. patrióta írók szövetségesükként tekintettek és érdekeik határozottabb képviselésére igyekeztek rábírní,

⁴⁸⁰ Szovjet és német írók 1948.

⁴⁸¹ Lásd például HUSZÁR 1995: 30.

addig az SZK(b)P Agitációs és Propagandaosztályának korábban inkább Zsdanov köréhez tartozó vezetője, Dmitrij Sepilov azokat a kritikusokat támogatta, akik a hazafiasság túlságos hangoztatásában azt a veszélyt látták, hogy olyan írók túlbecsüléséhez vezethet, akik írói teljesítményük alapján nem szolgáltak rá semmiféle kitüntetett szerepre.⁴⁸²

A helyzet bonyolultságát mutatja – és egyben figyelmeztet arra is, mennyire veszélyes a magyar politikai szerepvállalók túlságosan sietős kategorizálása bármiféle kétosztatú rendszerben – a vita tágabb kontextusa. Az ún. hazafias drámák szerzőit – többek közt Anatolij Szurovot, Anatolij Szofronovot vagy épp a Magyarországra is ellátogató Szimonovot – érő támadásokra ugyanis a leningrádi pártszervezettel szembeni fellépéssel egyidejűen került sor, melynek bírálatát ugyan Zsdanov, aki maga is e pártszervezethez kötődött, felvállalta, ugyanakkor némi biztonságot is jelentett a helyi politikusok számára, akik közül többen Zsdanov mentoráltjai voltak. Sztálin „helyettesének” halálával azonban ez a protektorátus megszűnt, s a Leningrád-ügy néven ismert véres frakcióharc keretében Malenkov és Berija sikerrel likvidálta a Moszkva egyeduralmát veszélyeztető leningrádi Zsdanov-utódokat. Ahogy azonban a nacionalizmus sztálinista változatait kutató történész, David Brandenberger rámutatott, a politikai küzdelem mellett ideológiai tétjei is voltak a számos esetben halálos kimenetelű leszámolásnak.⁴⁸³ A leningrádiak ugyanis – talán félreértve, talán felhasználva a szovjet propaganda orosz patriotizmusra nagymértékben építő jellegét – azzal a javaslattal álltak elő, hogy létesítsenek egy vezetőségi irodát az összoroszországi pártszervezet számára, mint ahogy az összes többi tagállam rendelkezik ezzel a szintű szervvel, csupán Oroszország nem. Ezzel a látszólag a hivatalos, az orosz nemzeti múltat magába olvasztó „nemzeti bolsevista” propagandával teljesen összhangban álló indítvánnyal azonban épp az érett sztálinista propaganda bejáratott eszközét veszélyeztették, mely pontosan az „orosz” és a „szovjet” összeecsúsztatására, elválaszthatatlanságára helyezte a hangsúlyt. Ahogy Brandenberger fogalmaz:

Amennyiben az SZK(b)P arra kényszerült volna, hogy az oroszközpontú jelszavakat és propagandát az OK(b)P-re hagyja, a szövetségi szintű pártszervezet újra csak a marxizmus-leninizmus kétes vonzerejére támaszkodhatott volna ideológiai tekintélyének fenntartása érdekében. Végeredményben az OK(b)P önállósulása azzal fenyegetett, hogy az SZK(b)P hatalmát, legitimációját és mozgósító képességét úgy felforgatja, mint amire egyetlen más tagköztársaság pártszervezete sem volt soha képes.⁴⁸⁴

⁴⁸² DOBRENKO 2011: 174–175. Lásd még: HAJDU 2003.

⁴⁸³ BRANDENBERGER 2004. Lásd még BIDLACK 2005; BRANDENBERGER 2005.

⁴⁸⁴ Uo. 254.

Ebben az esetben a nemzeti bolsevizmus retorikája bizonyos mértékű politikai decentralizáció előmozdítását szolgálta volna, amint egy nagyon hasonló politikai nyelven ezzel ellentétes törekvéseket is artikulálni lehetett. Ilyen körülmények között még azoknak is nehézséget okozott a különbségek észlelése, akik közvetlen részesei voltak a szovjet közéletnek, nemhogy egy saját speciális problémáival elfoglalt, szűkös kommunikációs csatornákkal rendelkező szatellitállam vezető kádereinek.

Ha a magyarországi beszédrend tudatos manipulálásáról szóltunk az MKP kapcsán, ez fokozottan igaz a megtévesztés magasiskoláját kialakító Szovjetunióra. Amikor például 1947 májusában Sztálin – Molotov és az akkor még hatalmateljében lévő Zsdanov társaságában – magához hívatta az írószövetség vezetőit, és sürgette az orosz hazafias diskurzus élénkítését a *Lityeraturnaja gazeta* vezércikkeiben, az egyik tanú, Szimonov emlékiratai szerint Sztálin nem tartott elképzelhetetlennek némi – ahogy állítólag maga az első számú politikai vezető fogalmazott – „balos elhajlást”. Ez a visszaemlékezés szerzője szerint lehetőséget biztosított Sztálinnak és bizalmasainak arra, hogy a szélsőséges állásfoglalásokkal szemben mérsékeltabb hangot üssenek meg, az értelmiség nagy megkönnyebbülésére.⁴⁸⁵ Ez egészen konkrét döntésekben is megmutatkozott: ugyanazon év szeptemberében a nem sokkal korábban kiátkozott Zoscsenko Sztálin személyes engedélyével jelenhetett meg a *Novij Mir*-ben, miután a kérdésben még Zsdanov sem mert állást foglalni. A „kegyes zsarnok” öntetszelgő szerepe, úgy látszik, Sztálintól sem volt idegen, s e kegy gyakorlása nem csupán az értelmiséggel szemben volt gyakorolható, hanem az általa „elhajlásra” bujtott Szimonovékkal szemben is, akiknek megbocsáthatta „tévelygésüket”.⁴⁸⁶

Az iménti bekezdésekben foglaltakkal azt kívánom elsősorban alátámasztani, hogy a magyar irodalomtudomány szovjetizálása, bár tendenciákat észlelhetünk, közelebbről megvizsgálva nem egyenes vonalú, egyirányú folyamat volt. Nem is lehetett, ha jóformán senki számára nem volt nyilvánvaló, mit is jelent pontosan a „szovjet modell”. A szovjetizálás egyik lehetséges és sokáig domináns tendenciáját a Révai–Lukács-féle opció testesítette meg. Ennek körülírása nem lehet teljes a „Lukács-vita” néven ismert esemény elemzése nélkül, mely a szocreal kritika minden regiszterre kiterjedő, teljes körű bevezetésének aktuusaként is értelmezhető. Ezzel foglalkozik a következő rész.

⁴⁸⁵ Vö. BOTERBLOEM 2004: 303.

⁴⁸⁶ Megjegyzendő, hogy Szimonov hatvanas években írt memoárja önmentegetésből is háríthatta Sztálinra a felelősséget.

H a r m a d i k r é s z

A SZTÁLINISTA KRITIKA ÉS IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS

A LUKÁCS-VITA (1949–1950)

Egy itthon és külföldön is elterjedt nézet szerint Lukács György 1945 után környezetéhez képest úgymond „liberális” nézeteket vallott.⁴⁸⁷ Ezt azzal szokás alátámasztani, hogy a munkásirodalmat leértékelte; a szovjet irodalomról nemigen nyilatkozott, s ha mégis, annál rosszabb volt a szovjet irodalomnak; népfreontos alapon, hosszú távon képzelte el az átmenetet, türelmesen fordulva az értelmiséghez, a meggyőzésben bízva; mindezért 1949-ben a Rajk-per után megrendezték a Lukács-pert, mely során megfosztották a betegeskedő tudóst befolyásától, a pálya szélére került, így szabad utat kapott a dogmatikus kultúrpolitika. Ez beleillik abba a tágabb elbeszélésbe, mely rámutat, hogy lám, már a Szovjetunióban is ellenzékben volt, nézeteit a diktatúra kultúrpolitikuskai többször is súlyosan bírálták, sőt épphogy megúsza a komolyabb következményeket; Sztálin halála után aztán újra erőre kapott, 1956-ban barátjával, Déryvel karöltve a forradalom támogatói közé tartozott, nemhiába lett kulturális miniszter Nagy Imre kormányában, s hurcolták el a szovjetek újra, romániai fogságba, ahonnan csak nagy nemzetközi hírnevének köszönhetően szabadult.

A történetben van igazság, de az talán az eddigiekből is kiderülhetett, hogy egészében véve meglehetősen félrevezető Lukács 1945 utáni szerepét illetően, így kiegészítésre, átgondolásra szorul. A feladat nem egyszerű, több okból sem. Egyrészt, mert egy rendkívül reflektált figuráról van szó, akit állandóan foglalkoztatott egyén és közösség viszonyának problematikája, s ez nyilván nemcsak elvont filozófiai probléma volt, hanem saját magára és politikai szerepére, a Párt-hoz való viszonyára vonatkozóan is következményekkel bírt. Másrészt, állandó késztetést érzett egy egyetemes, racionálisan leírható rendszer megalkotására, melyben a legapróbb részlet is elhelyezhető, megérthető, transzparenssé tehető, miközben saját pártja egy olyan sztálinista kommunikatív modellt írt elő, mely tudatosan épített taktika és stratégia különbségére, vagyis amely eleve az elleplezésen, félrevezetésen alapult, s amelyhez – mint azt számtalan alkalommal demonstrálta – Lukács is alkalmazkodni kívánt. Banalitás, mégis érdemes leszögezni: nem biztos, hogy Lukács, bármennyire is törekedett a konzekvens érvelésre, mindig függetleníteni tudta szavait közvetlen benyomásaitól, az adott politikai

⁴⁸⁷ Ezt a megközelítést tükröző külföldi megnyilatkozásokhoz lásd JAMESON–CORREDOR 1997: 78; és különösen BRONNER 2011.

és személyes helyzetétől, vagyis nézetei akár hónapról hónapra, szituációról szituációra módosulhattak, például annak függvényében, hogy épp Karl Jasperszel vitázik a Genfi-tó partján vagy az MKP politikai akadémiáján tart előadást. Tekintettel arra, hogy sokféle fórumon és több diszciplína területén megnyilvánult, ráadásul élénk politikai tevékenységet is kifejtett, jelen könyv keretei között nem vállalkozhatok Lukács működésének mindent átfogó értékelésére, s ahogy a vele kapcsolatos vitát is elsősorban irodalmárként olvasom, úgy szereplését is mindenekelőtt irodalomtörténeti szempontból közelítem meg.

Először is arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a proletárköltészet és az ún. balos szektarianizmus elleni fellépés önmagában nem tekinthető „liberális” gesztusnak, bármit is értsünk e terminuson: legfeljebb olyan tág értelemben lehetne használni, mely a harmincas évek sztálinizmusát is ezzel a jelzővel illeti, ez pedig már az abszurdítás kategóriájába esik. Az ultrabalos tendenciák elleni fellépés ugyanis az érett sztálinizmus elválaszthatatlan részét képezték.

Amint az Katerina Clark nyomán megállapítható, a harmincas évek szovjet politikáját az esztétikai állam megteremtésére irányuló kísérletként is leírhatjuk.⁴⁸⁸ Sztálin birodalomépítő törekvései, mivel gazdaságilag és katonailag nem kelhetett versenyre még az Egyesült Államokkal, ekkortájt jelentős részben a reprezentáció mezejére szorult: a szovjet kulturális politika Moszkvát mint a haladó mozgalmak globális fővárosát és mint az euroatlanti kultúra valódi örökösét tüntette fel, mely hagyományt a hanyatló nyugat korrumpált, elmulasztott ápolni, illetve egy szűk elit magánügyévé tett. Ezzel szemben a Szovjetunió, önkepe szerint – de amely valós intézkedésekben is jelentkezett (például a nyugati klasszikusok tömeges lefordításában) – visszajuttatja a népnek az őt megillető örökséget, illetve produkciós téren olyan irodalmat teremt, mely felhasználja a világirodalom számos vívmányát, de továbblép, és egy magasabb szinten szintetizáló világirodalmat hoz létre: a szocialista realizmust.

Ennek a törekvésnek, mely természetesen nem korlátozódott az irodalom területére, hanem az egész társadalom újrateemtését tűzte ki célul, benne az „új emberrel”, a tökéletes állampolgárok nevelésében az esztétikainak kulcsszerepet szánó 18–19. századi német gondolkodók – részben az orosz radikálisok által közvetített – elképzelései egy eszményi *Kunststadtról* jelentették a mintáját, vagy legalábbis alátámasztották a sztálini ideológiát. Fichte, Schelling és különösen Friedrich Schiller *Esztétikai leveleinek* – gondosan kiválogatott – orosz fordításai szinte mind ebben az időben jelentek meg, s nemcsak a kiadványok, hanem az azokat értelmező kísérőtanulmányok is jórészt Lukács és körének keze alól kerültek ki. Az *Esztétikai levelek*hez maga Lukács írt kommentárt, amelyben épp

⁴⁸⁸ Ehhez és az alábbiakhoz lásd CLARK 2011: 12–13; 105–135; 163–168; 280 skk. Moszkváról mint globális fővárosról és a világirodalom kérdéséről lásd még különösen uo. 22; 210–214.

az esztétikai nevelés fontosságát hangsúlyozta az állampolgárok átalakítását illetően. A szépség, az esztétikai dimenzió újra fontossá vált, melyet magának az „esztétika” szónak az újbóli használatbavétele is jelzett, mely kifejezés a húszas években gyakorlatilag kikerült a közbeszédből.⁴⁸⁹ A művelődés önértékké vált, a politikai vezetők körében népszerűvé vált a balett- és színházi előadások látogatása, Sztálin pedig önmagáról mint kultúremberről emlékezett meg. Az építészeten a ridegnek nyilvánított formalizmussal szemben a díszítés fontosságát hangsúlyozták.⁴⁹⁰ Ahogy a közelmúltban Svetlana Boym fogalmazott:

A 30-as évek időszaka (a rettenetes romlás, kollektivizálás, az ukrán éhínség és a tisztogatások ellenére) úgy jelent meg a korabeli filmekben és hivatalos művészetben, mint a virágzás, stabilitás és normalitás időszaka. A sztálini kormányzat tömeges „kulturálódási” kampányt indított – *kulturnoszty* –, amelynek során egyszerre tanították az illedelmes étkezést, a családi értékeket és a sztálinista ideológiát egy egységes kultúra megteremtése érdekében.⁴⁹¹

Ennek az egységes kultúrának, bár politikai funkciót nem viselt, a filozófiailag legmélyebb megalapozását Lukács adta, aki a szocialista realizmust övező vitákban hamar tekintélyé vált Moszkvába történő visszaérkezését követően. A 19. századi realista regényről szóló írásai átvitt értelemben a szocreál regény követelményrendszerét is elmélyítették, pontosították, s a német kommunisták közül kikerülő ellenfeleit a sztálinista hatalom támogatását élvezve a vita egyenlő feltételrendszerét is felborítva diszkreditálta, ultrabalos, szektás nézetek hirdetőiként bélyegezve meg őket. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a patrióta hangok erősödésével a szimbolikus politizálásban a nyugati kultúrkincs jótékony ápolásának fontossága, a nyugati és a szovjet kultúra folytonosságának felmutatása vesztett jelentőségéből, s ezzel együtt Lukácsék irányzata is defenzívába szorult, például az erőre kapó – és Lukáccsal ellenszenvező – Fagyjev és köre javára. Ezek voltak a szovjet előzményei Lukács hazai ténykedésének, s nem meglepő, hogy 1945 után itthon szerette volna eredeti elképzeléseit részben megvalósítani. Egy ideig ez kivitelezhetőnek is tűnt, de 1949-re már más irányba fordult a szovjet és a magyar művelődéspolitikai is, újra kihívás elé állítva Lukácsot.

A negyvenes–ötvenes évek fordulóján a magyar irodalomtudományban – de nyugodtan állíthatjuk, az egész hazai intellektuális életben – a később Lukács-

⁴⁸⁹ Uo. 107.

⁴⁹⁰ Vö. még PRAKFAI–SZÚCS 2010: 74–110.

⁴⁹¹ BOYM 2003: 71. Amint arra többen rámutattak, a *kulturnoszty* koncepciója nem a harmincas években bukkant fel a semmiből, hanem a szovjet állam kezdetektől meglévő tendenciaként érdemes tekinteni rá, ebben az időszakban valóban a korábbiaknál jóval nagyobb hangsúlyt kapott. Vö. DAVID-FOX 2012: 36–37; AMAR 2006: 294–295.

vitának nevezett esemény keltette a legnagyobb feltűnést. A vita külföldön is visszhangot vert: a kommunizmussal nem rokonszenvező sajtó a magyar kultúra szovjetizálásáról, a nyugati kulturális kapcsolatok felszámolásáról cikkezett. A válasz sem késett soká: Révai József 1950 márciusában napvilágot látott *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez* című tanulmánya még abban az évben megjelent franciául és – Eric Hobsbawm előszavával – angolul is.⁴⁹² Révai a vitát lezáró, annak mérlegét az „igazság” nevében megvonó írása itthon az irodalomkritikusok állandó hivatkozási alapjává vált. Jelentősége abban áll, hogy kijelölte az irodalomról való beszéd kereteit, illetve összefoglalta a szocialista realizmus elvárásrendszerét.

A vitának rituális jellegét domborítja ki, hogy a közösség egyik legértékesebb tagját, feddhetetlen tekintélyű teoretikusát „áldozta fel” szimbolikusan, aki a vádak szerint – bár jóindulatában, mint Révai megállapította, nem lehet kételkedni – szembe került a párt, vagyis a közösség értékrendjével. A szerepeknek e rituális elosztása rendkívül szuggesztív: jól közvetíthető, könnyen elbeszélhető történetévé rendezi a valójában sokkal bonyolultabb, ellentmondásosabb viszonyokat. Jelentős részben ennek tulajdonítható, hogy a vita eddigi értelmezéseit a Révai-tanulmány erősen preformálta – olyannyira, hogy Lukácsot sokszor nem annak alapján ítélték meg, amit mondott, hanem annak alapján, amilyennek Révai beállította –, s kevesen próbálták a szöveg sodrásával szemben olvasni azt. Az alábbiakban erre teszek kísérletet.

LUKÁCS MINT „JOBBDALI OPPORTUNISTA”: AZ ÁTMENET KÉRDÉSE

Révai tanulmánya hét részre tagolódik: az exopozében kijelöli a vita politikai jelentőségét; a második részben Lukácsot szembesíti állítólagos politikai tévedéseivel; ezután a szovjet irodalomról alkotott felfogását, múltbeli tévedéseit hánytorgatja fel; a lukácsi esztétika politikai üzenetét elemzi a negyedik részben; végül az utolsó három szakasz a szocialista realizmus mibenlétét fejtegeti. Az írás, amely a maga nemében figyelemreméltó retorikai teljesítmény, szünet nélkül csúsztat, Lukácssal visszatérően olyan érveket szegez szembe, amelyeket maga a filozófus dolgozott ki és hangoztatott nem sokkal korábban. Annak érdekében pedig, hogy saját politikai céljait elérje, Lukács felfogásmódját félrevezetően reprezentálja.

A felróható esztétikai tévedések hátterében Révai állítása szerint alapvetően egy politikai irányítvesztés állt, mégpedig az, hogy Lukács „a fasizmus elleni

⁴⁹² REVAI 1950; RÉVAI 1950b.

harc közben megfeledezett a kapitalizmus elleni harcról.⁴⁹³ A népművelési miniszter úgy jelenítette meg a lukácsi pozíciót, mintha az kezdettől elvett volna a szocializmus perspektíváját, mintha a népi demokrácia melletti állásfoglalása nem pusztán taktikai-stratégiai megfontolás eredménye lett volna, hanem – erre utal az opprotunista megjelölés – önmagában elégséges végcél: „Lukács elvtárs egy átmeneti és ideiglenes állapotot abszolút és végleges rendként fogott fel, arra vett irányt, hogy a népi demokrácia, mint ilyen, tehát a polgári (a »formális«) demokráciától különbözve, megmaradhat és állandósulhat a kapitalizmus talaján.”⁴⁹⁴ Vagyis nem az irányváltás kései felismerése, hanem „jobboldali” politikai nézetek vannak a háttérben. Ez az állítás közelebbi vizsgálatot igényel.

Előjáróban rögtön egy cáfolattal kezdeném. Révai Rudas László nyomán⁴⁹⁵ jelentőséget tulajdonított bírálatában egy terminológiai kérdésnek: annak, hogy „Lukács a *polgári* demokrácia helyett csak a »formális demokráciát« bírálta”,⁴⁹⁶ merthogy – következtetett Rudas és Révai – Lukács a polgári demokráciához afirmatívan viszonyult. Ez egyrészt téves állítás, mivel Lukács írásaiban a polgári demokrácia kifejezés is gyakran szerepel a kritika tárgyaként, másrészt az is világos – többek közt egy Ignotusnak írt leveléből –, hogy a két kifejezést szinonimaként használta.⁴⁹⁷ Ebben a vonatkozásban ráadásul nem különbözött maga Révai sem Lukácstól, hiszen ő is épp ebben az értelemben alkalmazta a *Szabad Nép* hasábjain a „formális” demokrácia megnevezést.⁴⁹⁸ Lukács tehát teljesen jogosan ironizált Rudasnak felelve *Bírálat és önbírálat* című cikkében a vád nevetséges voltán.⁴⁹⁹

Tágabbra szabva a látókört szintén igen kevés tényező támasztja alá azt a vádat, miszerint Lukács a párt irányvonalától eltért és a népi demokráciát véglegesnek tekintette volna. A napisajtóból és archivált iratok alapján ugyanis viszonylag jól körvonalazható Lukács népi demokráciát illető álláspontja.

⁴⁹³ RÉVAI 1950a: 288.

⁴⁹⁴ Uo.

⁴⁹⁵ RUDAS 1949/1985: 24.

⁴⁹⁶ RÉVAI 1950a: 289.

⁴⁹⁷ Lukács György Ignotus Pálnak, Budapest, 1946. január 6., MTA Lukács Archivum, 783/3.

⁴⁹⁸ RÉVAI 1947.

⁴⁹⁹ LUKÁCS 1949/1985: 74–75. A „formális demokrácia” terminus használatának kritikája (ahogy a „jobboldali opportunizmus” vádja is) azzal függött össze, hogy Rudas és Révai a Blum-tézisek kontextusába igyekeztek állítani a vitát. Ez politikailag ugyan jól kihasználható, de félrevezető összefüggésrendbe ágyazta Lukács ekkori tevékenységét. Számára ugyanis a Blum-tézisek valódi tétje – ahogy arra Lackó Miklós rámutatott – az volt, hogy miként lehetne a Komintern VI. Kongresszusán megalapozott „hivatalos kommunista politikai vonalat ideológiailag komolyan alátámasztani”, s ennek zálogát a szerinte helytelen (és a szociáldemokráciához kötött) „fasizmus vagy demokrácia” szembenállás elvetésében, illetve a „kapitalizmus vagy demokrácia” alternatíva felvetésében látta. Azzal szemben, amit időskori visszaemlékezéseiben Lukács saját egykori álláspontját kozmetikázva állított, 1928-ban a szociáldemokrácia éles megítélésében nem állt fenn nézetkülönbség közte és Sztálin között, és a kapitalizmus felé tett engedményeket a proletárdiktatúra gondolatának inflálásaként szemlélte. Ezért hívta fel Lackó Miklós már évtizedekkel ezelőtt arra a figyelmet, hogy Kun Béla és Lukács György vitáját mint két szektás álláspont szembeszegülését is lehet értelmezni. LACKÓ 1975: 176; 182–191.

1946 első felében a filozófus jelentős szerepet vállalt az MKP értelmiségpolitikájának kialakításában: Horváth Mártonnak a tárgyban írt vázlatát a Lukácsot is sorai között tudó Értelmiségi Bizottság vitatta meg – mely ülés jegyzőkönyve az eredeti Horváth-dolgozattól eltérően fennmaradt⁵⁰⁰ –, és a szerző a Révaival folytatandó konzultáció, illetve az ülésen elhangzottak alapján dolgozta azt át. A javított, második változattal a bizottság azt tervezte, hogy átfogalmazás után szélesebb körben is véleményeztetik, bevonva az értelmiségi szakszervezeteket és néhány jeles kommunista entellektüelt, és a szakmák szerint csoportosuló albizottságok kidolgozzák majd a munkaterületnek megfelelő részleteket.⁵⁰¹

Az első verziót megtárgyaló bizottsági ülésen Lukács, Fogarasi és az egészségügyért felelős Weil Emil alakították érdemben a beszélgetést, melynek egyik legfontosabb tétje az volt, hogy a történelmi okokból a kommunizmussal ellenszenvező értelmiséget miként próbálják a maguk oldalára állítani, vagy legalábbis pacifikálni. Ezen a megbeszélésen résztvevők mindnyájan magától értetődőnek tekintették, hogy a távlati cél a szocializmus megteremtése: „helyes, hogy a tézisek felvetik a szocializmus perspektíváját” – jegyezte meg Lukács.⁵⁰² Nézetkülönbségek voltak viszont abban az igencsak lényeges kérdésben, hogy a párt mennyire legyen nyílt ennek hangoztatását illetően, kiadja-e a szocializmus jelszavát. Emellett néhány hangsúly kitételében is eltérést vélek felfedezni a megszólalók közt. Ungváry Krisztián egy tanulmányában – természetesen nem elsőként – már felhívta arra a figyelmet, hogy Magyarország szovjetizálása céljából nem volt szükség külön forgatókönyv kidolgozására, ugyanis már létezett: a leninizmus.⁵⁰³ Egyetértve megállapításával arra szeretném a figyelmet irányítani,

⁵⁰⁰ Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, h. n. [Budapest], 1946. április 18., PIL, Horváth Márton iratai, 991. f. 15. óe. Jelen voltak: Horváth Márton, Lukács György, Fogarasi Béla, Weil Emil, Major Tamás, Béki Ernő, Zentai Béla, Szemerényi Osvald, Antal Helén. A jegyzőkönyv elvileg kivonat, így tömöríthet és nem biztos, hogy teljes pontossággal visszaadja miként fogalmaztak a résztvevők, de a megszólalások, replikák és közbeszúráások részletesen vannak vezetve. A dokumentum a megszólalók autográf javításait viseli. Ugyanakkor arra szeretnék figyelmeztetni, hogy a vita során még nem volt egyértelmű, milyen célközönségnek szánták a szöveget, márpedig ez alapvetően befolyásolhatta a megszólalások tartalmát. Weil Emil például két elkészítendő szövegváltozatról beszélt: egyet, mely az aktíváknak került, a párton belül terjesztettek volna, a másik viszont a szélesebb nyilvánossághoz, a megnyerendő nem-kommunista értelmiséghez szolt volna. (Weil Emil hozzászólása. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 24.) Éppen ezért fontos a megbeszélésen elhangzottakat a résztvevők – és elsősorban, persze, Lukács – napilapokban ekkoriban megjelenő cikkeivel szembevetni.

⁵⁰¹ A Horváth által újrairandó anyagot Révaival és a titkársággal kívánták egyeztetni, másrészt az MKP többi bizottságának véleményezés céljából kiküldeni. Lásd Horváth Márton hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 26–27.

⁵⁰² Lukács György hozzászólása. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 23.

⁵⁰³ UNGVÁRY 2005b: 286. A kortársak közül Márai Sándornak ez meglehetősen világos volt, ahogy azt naplójában – az SZK(b)P történetét olvasva – többször is feljegyezte, azon csodálkozva csak, hogy másoknak a párhuzam miként maradhat rejtve. MÁRAI 2007c: 146; 150; 151. Lenin és Sztálin geopolitikai stratégiájának folytonosságáról magyarul legújabbán lásd KALMÁR 2014: 40. A szovjetizálás „forgatókönyvéről” lásd uo. 42–53.

hogy az imént említett felfogásbeli különbségeket a párteliten belül az is okozhatta, miként vélekedtek a leninizmusról, milyen források alapján körvonalzták azt.

A megbeszélésen résztvevők gondolkodását az átmenet kérdéseivel kapcsolatban egyrészt Lenin néhány huszadik század elején született, a sztálinizmus idején állandó referenciapontot képező szövege határozta meg, kiváltképp a *Mi a teendő?* (1901–1902), az *Egy lépés előre, két lépés hátra* (1904), *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* (1905, a továbbiakban: *Két taktika*), továbbá a „Baloldaliság” – *a kommunizmus gyermekbetegsége* (1920) és *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* (1918). Ezeken kívül a bolsevik párttörténet⁵⁰⁴ és Sztálintól *A leninizmus kérdéseinek* 1939-es változata is alapszövegnek tekinthető, mely 1945-től magyarul is hozzáférhető volt. Különösen a kötet nyitótanulmánya érdemel figyelmet, *A leninizmus alapjai* (1924) – ez Sztálin Lenin-olvasatának vázlatát tartalmazta. A nem is mindig kimondott nézeteltérések az esetek többségében inkább hangsúlyeltolódások voltak: az említett szövegek többségét mindnyájan ismerhették, de egy-egy helyen különböző mértékben ragaszkodtak a lenini formulákhoz. A diskurzus egésze mindemellett – Lukács esetében is – a sztálinizmus jegyeit mutatta.

A felsorolt művek megegyeznek abban, hogy a társadalmi rétegeket igyekeznek differenciáltan megítélni, hiszen az a céljuk, hogy a proletariátus hatalomátvételét elősegítsék, s evégett szövetségeseket keressenek. Ebből indult ki Lukács is, aki az egész tanácskozás alaphangját megadta kezdeti hozzászólásával. Arra hívta fel a figyelmet, hogy ha az értelmiségen belül nem pusztán két kategóriát különböztetnek meg – vagyis nemcsak szimpatizánsokban és menthetetlen reakciókban gondolkodnak, hanem felvesznek egy harmadik kategóriát is, a jól képzett szakértelmiségét, amelyre az államnak szüksége van – akkor erre kell a kommunikációs stratégiát is szabni. Ahogy Lukács kinyilvánította:

Egészében tetszenek a tézisek, felépítésük helyes és az egész [Horváth-féle] elaborátum nagyon hasznos. Egyetlen dolog hiányzik: a stratégiai rész. Horváth munkája helyesen mutat rá, hogy az egész magyar értelmiséget megnyernünk nem lehet. A magyar intelligenciának van egy része, amely életre-halálra össze van kötve a régi dzsentri Magyarországgal, amely most a B. lista örvényébe kerül. Nekünk differenciálnunk kell értelmiség és értelmiség között. Az értelmiségnek van egy része, amelynél loyaltást lehet elérni. A differenciálásnak megfelelően kell dolgoznunk.⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ SZK(b)P története 1945.

⁵⁰⁵ Lukács György hozzászólása. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 23.

Valóban, az az újabb dolgozat, amelyet Horváth a megbeszélés után készített, az ellenpéldaként említett francia (elit)értelmiségnél tágabban felfogott kispolgári értelmiség megnyerését jelölte meg fő célként.⁵⁰⁶

A kispolgárság megnyerése, mint a pártkommunikáció stratégiai célkitűzése, azért is figyelemreméltó, mert erre *A leninizmus alapjai* helyezett hangsúlyt.⁵⁰⁷ De nemcsak ebből következtethetünk arra, hogy Lukács leninizmusról való gondolkodására Sztálin műve befolyással volt, hanem az általa használt terminológiából is. Lukács ugyanis stratégiáról beszélt ott, ahol Lenin taktikáról. Stratégia és taktika megkülönböztetése Sztálinnál kapott szerepet, Lenin inkább taktikáról szokott beszélni. Ha kifejezetten azt a szöveget nézzük, melyre a megbeszélés során Lukács mint lehetséges ötletforrásra utalt, vagyis a *Két taktikát*, a stratégia kifejezést egyáltalán nem is találhatjuk meg. Annál inkább *A leninizmus alapjaiban*, ahol ez „annak az iránynak a megszabása, amelyben a proletariátusnak, a forradalom adott [néhány hónaptól több évig is terjedhet] szakasza alapján, a főcsapást mérnie kell”, illetve annak a tervnek a kidolgozása és „harcos” megvalósítása, mely beosztja a forradalmi erőket.⁵⁰⁸ Ezzel szemben a taktika a stratégiának van alárendelve, s olyan rövidtávú feladatokkal foglalkozik, hogy miként lehet az adott politikai helyzetben a lehető legnagyobb tömegtámogatást szervezni a forradalom ügye mellé, illetve mely pártfeladatnak adjanak elsőbbséget a konkrét szituációban, mely előrelelendítheti a többi pártfeladat ügyét is.⁵⁰⁹

A leninizmus alapjaival összeolvasva felismerhető, hogy Lukács és nyomában Fogarasi a megbeszélésen a stratégiai részt hiányolva voltaképpen arra mutatott finoman rá, hogy Horváth dolgozatát „balos” tévedés terheli. Az olyan megközelítés ugyanis, mely a szocializmust mint célt kimondja, de azzal kapcsolatban nem ad felvilágosítást, hogyan kell azt elérni, szükségszerűen eltéveszti a forradalmi harc optimális ütemét, a tartalékokkal rosszul gazdálkodik vagy az „iránytévesztés” hibájába esik, esetleg képtelen az átmeneti visszavonulásra.⁵¹⁰ A helyesen megválasztott stratégia hiánya ezért aláássa a konspiráció lehetőségét is: Sztálin Lenint idézve figyelmeztetett, rendkívül fontos, hogy a politikai mozgalom képes legyen időnyerés céljából, saját sorainak rendezése és az ellenfelek megtévesztése végett visszavonulni, ez viszont egy túlságosan előresiető élcsapattal nem lehetséges.⁵¹¹ Az élcapat, vagyis a párt által levezenyelt kons-

⁵⁰⁶ Értelmiség, h. n. [Budapest], d. n. [1948. április], PIL, Horváth Márton iratai, 991. f. 15. öe. Bár a dolgozat dátum nélküli, az ülésen elhangzott kifogások már beépültek a szövegbe, így tudható, hogy nem az első változattal van dolgunk.

⁵⁰⁷ SZTÁLIN 1924/1949: 40; 95.

⁵⁰⁸ SZTÁLIN 1924/1949: 72.

⁵⁰⁹ Uo. 79–83.

⁵¹⁰ Uo. 76–79.

⁵¹¹ Uo. 78–79.

piratív taktika csak akkor lehet hatékony, ha az ellenőrzés alatt tartható, ha nem bomlik meg az „eszmei és taktikai egység”.⁵¹²

Lukács ugyancsak fontosnak tartotta, hogy a kialakuló értelmiségpolitika egységes és minden párttag számára világos legyen, és azt is pontosan értette, amit Lenin kulcskérdésnek tartott: a párt csak úgy érhet el eredményt, ha figyelmeztetett elitcsapatként funkcionál.⁵¹³ „Az egyes albizottságokban kidolgozott programokat a központi bizottságoknak át kell néznie, mert csak így jöhet létre szellemi és taktikai egység” – figyelmeztetett,⁵¹⁴ vagyis teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy mindenfajta taktikai megfontolás csak akkor működhet hatékonyan, ha mindenki tartja hozzá magát, sőt azt is érti, *miért* van rá szükség. Egyszersmind azt javasolta az Értelmiségi Bizottságnak, hogy központosítva az ideológiai-taktikai felügyeletet a többi bizottság működését ellenőrizze. Aggodalma megalapozott volt, ha arra gondolunk, hogy egyrészt sok régi párttag türelmetlenül várta a kommun bevezetését,⁵¹⁵ másrészt az egy év alatt százezres nagyságrendben kibővült tagság zöme egyáltalán nem volt képzett a marxizmus-leninizmus kérdéseit illetően.

A megbeszélés egyik fontos kérdése az volt, hogy miként lehetne az értelmiség félelemérzetét eloszlatni, melyet részben a B-listázások okoztak, részben a Szociáldemokrata Párt bizonyos vonatkozásokban radikálisabb politikája, mely egyebek közt a listák összeállításakor és a szakszervezetek tagrevíziójakor is megmutatkozott, s ez kihatott az egész baloldal megítélésére. Ugyanakkor arra is figyelemmel voltak, nehogy elveszítsék azoknak az antifasiszta értelmiségieknek a rokonszenvét, akik a múlttal látványosabb szakítást szerettek volna látni, esetleg a szocializmusra való azonnali irányvételt. Voltaképpen az volt a tét, miként lehetne megmagyarázni a párttagságnak és a megnyerendő értelmiségi rétegnek azt, hogy amire mindkét értelmiségi csoport számít, ti. hogy a szocializmus bevezetése a *rövidtávú* cél, nem fedi a valóságot.⁵¹⁶ Az MKP-tól jobbra álló ingadozók megnyerése, a baloldalon pedig minél több támogató szerzése a párt belső kohéziójának megtartása mellett: ez a kettős cél határozta meg a párt értelmiségpolitikáját. Ebből az következett, hogy a párt kommunikációját szükségképpen belső ellentmondások feszítették.

A bizottsági ülés jegyzőkönyvéből nyilvánvaló, hogy Lukács érzékeny volt a politika retorikai-terminológiai kérdéseire, és tisztában volt azzal, hogy milyen kényes kommunikációs kérdéssel szembesültek. Nyilván ezért szorgalmazta az ágazati programok szoros felügyeletét, amit az imént említettem. Ennek meg-

⁵¹² Uo. 82.

⁵¹³ GOODING 2002: 46.

⁵¹⁴ Lásd Lukács György hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 27.

⁵¹⁵ Vö. például BORHI 2005: 68.

⁵¹⁶ Lásd Fogarasi Béla hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 23–24.

felelően Horváth dolgozatát kommentálva Lukács egy, úgymond „stiláris” javítást indítványozott, mely a befogadók várható reakcióját is számba vette: „helyes, hogy a tézisek felvetik a szocializmus perspektíváját. A Horváth féle munkában ez a rész úgy hat, mintha az egész népi demokrácia csak átmenet volna a szocializmusra. Indítványozza, hogy a »súlypont« áthelyezésére 2-3 mondattal egészítsék ki ezt a részt.”⁵¹⁷ Szó sincs tehát arról, amit Révai állított, vagyis hogy Lukács elfeledkezett volna a szocializmus távlatáról, és későbbi hozzászólásai, illetve – mint visszatérünk rá – a sajtóban közölt cikkei és is megerősítik ezt. Igaz, azt is szükségesnek tartotta kommunikálni – a nemcsak általa, hanem az egész kommunista vezetőség és a szovjetek által is aggodalommal figyelt ultrabalos párttagság felé⁵¹⁸ –, hogy az átmenet nem máról holnapra történik majd. Ez utóbbi sem állt szemben Sztálin tanításával, aki a „balos” veszély miatt éppígy türelemre intette a kommunista forradalmárokat.⁵¹⁹ Lukács sajtópublikációi fényében azonban, melyeket a későbbiekben fogok elemezni, óvnék e részletből az átmenet hosszúra vonatkozó túlzott következtetéseket levonni.

Miként a fenti idézetben látható, Horváth dolgozatából Lukács elsősorban a stratégiai részt hiányolta. De pontosabban mit jelent ez? A tanácskozás későbbi menete igazít el ebben a kérdésben. A megbeszélés során ugyanis mérlegelték a résztvevők, mit is jelent valójában a *népi demokrácia* kifejezés, hiszen erre választ adva határozható csak meg, mi a teendő a társadalmi-politikai színtéren, illetve a színpalak mögött. Világos, hogy Lukács és társai között konszenzus volt abban a tekintetben, hogy itt nem pusztán egy politikai manőversorozatról van szó, hanem egy különálló történelmi szakasról.

A kulcskérdés Horváth Márton szerint az volt, hogy a népi demokrácia különbözik-e a „demokratikus diktatúrától”? Lukács erre válaszul Leninnek a *Két taktikában* kifejtett koncepciójára utalt,⁵²⁰ miszerint lehet szó „a munkásság és parasztság demokratikus diktatúrájáról változatlan kapitalista termelés mellett.”⁵²¹ Eszerint a munkásság, ha sikerül maga mellé állítania a parasztság egy részét, átalakíthatja erőszakos úton a meglévő intézményrendszert, mely békésen, diktatúra nélkül nem is tehető meg az ellenforradalmi erők reakciós kísérletei miatt. Ennek a forradalmi mozgósításnak fontos hozadéka az elmélet szerint az, hogy viszonylag rövid idő alatt képes egybekovácsolni a még jelentős részben nem kommunista munkásságot és szétforgácsolt parasztságot: „a forradalom gyorsan tömörít és gyorsan világosít fel”, akkor is, ha még nem szocialista,

⁵¹⁷ Lásd Lukács György hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 23.

⁵¹⁸ Vö. például K. J. Vorosilov távirata J. V. Sztálinnak és V. M. Molotov külügyi népbiztosnak a magyarországi választási kampányról, Budapest, 1945. október 22., in: VIDA 2005: 160–163. Itt: 160.

⁵¹⁹ SZTÁLIN 1924/1949: 42.

⁵²⁰ Vö. LENIN 1905/1975: 40.

⁵²¹ Lásd Lukács György hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 32.

hanem polgári forradalomról van szó.⁵²² Éppen ezért kapcsolta össze Lukács a megbeszélésen a demokratikus diktatúra és a nevelés problémáját: „Figyelembe kell venni a munkásság és parasztság demoralizációját, a fasizmus alatt. Ez is egyik oka annak, hogy a szocializmus miért nem időszerű még.”⁵²³ Először meg kell nyerni a két réteget, a proletariátus köré kell tömöríteni a szóba jöhető szövetségesek lehető legnagyobb részét, és csak akkor, a megfelelő ütemben lehet elindítani a szocialista átalakulást.

Sajátos, hogy Révai a filozófust pellengérre állító vitában Lukácson éppen a *Két taktikában* kifejtett munkás-paraszt diktatúra elméletétől való eltérést kérte számon, melyet a filozófus maga javasolt a tárgyalás ülésen. Révai azt állította – egyébként tartalmilag teljesen helyesen –, hogy a „plebejus demokrácia” teóriája „elválaszthatatlan volt attól az elmélettől, amely a polgári demokratikus forradalomnak szocialista forradalomba való átnövéséről szolt”,⁵²⁴ s ezt nem vette figyelembe a filozófus. Ez valóban a lenini felfogás sarokköve, az elmélet hangsúlyozottan átmeneti időszakról beszél, de ezzel tökéletesen tisztában volt az a Lukács, aki 1945-ös és 1946-os megnyilvánulásaiban – némi sztálini szűrről keresztül – szorososan követte a Révai által is invokált szöveget.⁵²⁵ Ráadásul az ülésen Lukács éppen akkor hozakodott elő ötletével, amikor Fogarasi kifejtette, a népi demokrácia nem egy állapot, hanem folyamat.⁵²⁶ Ez összhangban volt azzal az állásponttal is, amelyet Lukács a reformizmus bírálatakor fejtett ki, s amelyet korábban már tárgyalunk: a parasztpártokkal kötendő politikai szövetség csak időleges, az egységes munkás-paraszt párt megteremtésével értelmetlenné válik. Ahogy 1946 januárjában Lukács a *Szabad Népben* maga emlékeztetett rá: „Lenin forradalmi reálpolitikája éppen abban nyilvánult meg, hogy mindig tudta, mi a következő lépés; melyik az a láncszem, amelyet erősen meg kell ragadni, hogy az egész láncot a kezünkben tartsuk.”⁵²⁷ Aligha lehet kérdéses, hogy a demokratikus diktatúra időszakára is csak egy láncszemként gondolhatott Lukács.

Ez az 1905-ös lenini elmélet *A leninizmus alapjaiban* is fontos szerepet kapott. Itt a *Két taktikának* Sztálin olyan értelmezését adja, mely szembefordul azokkal a Lenin-interpretációkkal, melyek Lenin korai műveiből a polgárság és mun-

⁵²² LENIN 1905/1975: 41.

⁵²³ Lásd Lukács György hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 32–33.

⁵²⁴ RÉVAI 1950a: 288–289.

⁵²⁵ A plebejus diktatúrába való átnövésről lásd különösen LENIN 1905/1975: 93–95.

⁵²⁶ Révai ezzel összefüggésben nagy hangsúlyt fektetett Lukácsnak arra a vélt tévedésére is, miszerint a népi demokrácia nem kívánja a tökéletes termelési rend megváltoztatását. Mivel Révai maga is elismeri, hogy 1947-ig a kérdést az MKP nem tisztázta, s Lukácstól csak korábbi példákat hoz, azt hiszem az idézetek elég gyenge bizonyítéknak tarthatók, különösen, ha számba vesszük a beszédszituációból is eredeztethető taktikai megfontolásokat.

⁵²⁷ LUKÁCS 1946j.

kasság együttműködésének sürgetését olvasták ki, s ezzel szemben azt állította – a hivatkozott forrásművekkel egyébként valóban összhangban⁵²⁸ –, hogy a lényeg a munkás-paraszt szövetségre esik.⁵²⁹ Erről Lukács sem gondolkodott másként, s amint az irodalmi nézetei tárgyalásakor már látható volt, ezért tartotta lényegesnek a népi írók bevonását.⁵³⁰ Sztálin a munkásság és parasztság diktatúráját nevezte művében proletárdiktatúrának, mint ahogy Lenin nyomán a proletariátuson is a dolgozó osztályokat értette: „A proletariátus diktatúrája a proletárforradalom eszköze, szerve, legfontosabb támaszpontja, melyet azért hívnak életre, hogy, először, a megdöntött kizsákmányolók ellenállását megtörjék és az elért vívmányokat biztosítsák, másodsor, hogy a proletárforradalmat végigvigyék, a forradalmat eljuttassák a szocializmus teljes győzelméig.”⁵³¹ Ez volt az a perspektíva, mellyel Révai és Lukács egyaránt azonosult, s a népi demokráciát ezzel a munkás-paraszt diktatúrával hozták összefüggésbe.⁵³² Lukács a bizottsági ülésen mintha Horváth Mártont kijavítandó hozta volna fel a parasztság fontosságát, mivel nem lehetett biztos benne, baloldali elhajlásra hajlamos elvtársa miként érti azt a kijelentését, miszerint: „A demokratikus útra való beállítódás nemcsak a szocialista végcélról, hanem még a proletárdiktatúráról való lemondást sem jelenti.”⁵³³ A lukácsi pontosítás nélkül ez a leninista-sztálinista elmélet szektás elferdítését is jelenthette volna.

A dolog pikantériája az, hogy 1946 májusa és szeptembere között Sztálin több kelet-európai politikai vezetővel tárgyalva kijelentette, hogy a szocializmushoz nem is feltétlenül szükséges a proletárdiktatúra szakaszán átmenni, ahhoz békés, parlamentáris úton is el lehet jutni.⁵³⁴ Nem tudni, hogy ezt Lengyelországon, Jugoszlávián és Csehszlovákián kívül vajon Magyarországra is alkalmazhatónak tartotta-e, de *A leninizmus alapjai* mindenesetre számolt azzal a lehetőséggel, hogy a polgári demokrácia békésen is átalakulhat proletárdemokráciába, melyre Marx is lehetőséget adott.⁵³⁵ Marx ezen elgondolását Sztálin szerint ugyan érvénytelenítette az imperializmus és monopolkapitalizmus kialakulása, de nem zárta ki 1924-ben, hogy a távoli jövőben egyszer ez újra aktuálissá válik, „ha a jelenlegi kapitalista környezet szocialista környezetté válik”. Ekkor megtörténhet, hogy „ez országok kapitalistái, a »kedvezőtlen« nemzetközi viszonyok következtében, célszerűnek fogják látni, hogy a proletariátusnak »önként«

⁵²⁸ Ehhez lásd GOODING 2002: 49–55.

⁵²⁹ SZTÁLIN 1924/1949: 33.

⁵³⁰ Vö. például LUKÁCS 1946/1948a.

⁵³¹ SZTÁLIN 1924/1949: 39.

⁵³² Révai ezt a *Szabad Népben* explicitte is tette: RÉVAI 1947.

⁵³³ Lásd Horváth Márton hozzászólását. Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 30.

⁵³⁴ Lásd például MURASCHKO–NOSKOWA–WOŁOKITINA 1994: 11; REE 2002: 244; 328.

⁵³⁵ Karl Marx Ludwig Kugelmannhoz, 1971. április 12., in: MARX–ENGELS 1949: 462.

komoly engedményeket tegyenek.”⁵³⁶ Ezt úgy is lehetett magyarázni, hogy egy szovjet világhatalom tőszomszédságában, ennek hadseregével szerte a térségben, ahol az államok a polgári demokráciák helyett népi demokráciákat alapítanak, megvalósulnak a békés átmenet követelményei.

Ehhez hasonló gondolatoknak a bizottsági tanácskozáson Horváth Márton volt a megjelenítője.⁵³⁷ Lukács azonban mintha komolyabban vette volna Lenin és Sztálin korábbi intését: „A proletárforradalom lehetetlen a polgári állami gépezet erőszakos szétbontása és *új*jal való felcserélése nélkül.”⁵³⁸ Lukács ennek megfelelően a partnerként szóba jöhető értelmiségiek körét szűkebbre szabta, mint politikai harcostársai. Miközben az értelmiségi elitet Fogarasihoz és Horváthhoz hasonlóan meggyőzhetőnek vélte, abban már mutatkozott némi nézeteltérés, hogy a szakértelmiségi, „kispolgári” réteget milyen mértékben találták átállíthatónak az MKP oldalára. Amikor Lukács többször felvetette, hogy nem kellene elhallgatniuk a távlati célt, vagyis a szocializmus megteremtését, és nyílt vitában lenne érdemes megismertetniük a marxista-leninista világnézetet az értelmiséggel, Fogarasi – aki egyébként Lukácshoz hasonlóan szintén helyeselte a szocializmus perspektívájának felvetését Horváth dolgozatában⁵³⁹ – óvatosságra intette: a francia értelemben felfogott, „intelligens” értelmiséghez „beszélhetünk mi is őszintén, de a postatisztek és állomásfőnökök megijednek attól, ha a világnézetünket megismertetjük velük és nem is értik meg.”⁵⁴⁰ Major Tamás hozzászólása is hasonló irányba mutatott: „Aki azelőtt kissé fasiszták voltak, de a felszabadulás óta nagy szolgálatot tesznek a demokráciának, azokat nekünk valamilyen formában jutalmaznunk kell.”⁵⁴¹ Ezzel szemben Lukács mintha az államapparátus nagyobb arányú cseréjét képzelte volna el annál, amilyen mértékben az MKP ekkor ezt még vállalni tudta vagy merte – vagy amilyen mértékben a szovjetek ezt megengedték. Azzal ugyanakkor ő is tisztában volt, hogy az MKP káderallóma meg lehetőségen szűk. Ebből azonban egy következetes leninista nem azt a következtetést vonja le, hogy a proletariátus hatalomátvételével várni kell, amíg ez a társadalmi réteg megerősödik, hanem cselekedni, harcolni kell, hiszen a leghatékonyabban harc közben nevelődnek a káderek.⁵⁴²

⁵³⁶ SZTÁLIN 1924/1949: 46.

⁵³⁷ Horváth Márton hozzászólása, Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 30–32.

⁵³⁸ Lenint idézi SZTÁLIN 1924/1949: 47.

⁵³⁹ „Nincs értelme elhallgatni a szocializmus kérdését” – állította Fogarasi. „Fel kell tártani az értelmiség perspektíváját a szocializmusban, ökonomiai és társadalmi helyzetét. Felhasználhatjuk itt a Szovjetunió gazdag anyagát, többek között elmagyarázhatjuk, hogy ment végbe a kétágú folyamat: a régi értelmiségiek beleolvadása a szovjetrendszerbe és az új értelmiség kialakulása.” Fogarasi Béla hozzászólása, Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 29. Ennyiben Fogarasi nézete még egyezett Lukácséval.

⁵⁴⁰ Fogarasi Béla hozzászólása, Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 30.

⁵⁴¹ Major Tamás hozzászólása, Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 26.

⁵⁴² SZTÁLIN 1924/1949: 19–20.

Míg Lukács, úgy tűnik, egy biztosabb elvi alapokon, az állampolgárok mélyebb és tartósabb átalakításán nyugvó rendszerváltoztatást képzelt el, mely növeli a bevezetendő politikai rendszer stabilitását, addig az MKP legfelsőbb politikai döntéshozói a párt népszerűségének növelését valamivel gyakorlatiasabban ragadták meg. Ugyanakkor hiba lenne ezt a szembenállást túlhangsúlyozni – *nota bene*, Lukács számára ez az oppozíció elméletileg sem lett volna elfogadható, minthogy Leninhez és Sztálinhoz hasonlóan ő maga is elmélet és gyakorlat szoros összefüggéséből indult ki, az elméleti tételekhez való merev ragaszkodást ő is dogmatizmusnak tartotta. Igaz ugyan, hogy az ülésen általában nagy reményeket fűztek a megszólalók az értelmiség anyagi helyzetének megjavításához, de abban is konszenzus alakult ki, hogy ez önmagában nem elég, hiszen a rendszernek – a jövőt illetően is – a munkásság és parasztság a kedvezményezettje, így aligha lehet „megvásárolni” az értelmiség támogatását. „Sokáig csak töredékét tudjuk adni az értelmiségnek, annak, ami volt, és nem tudjuk összinteségünkéről meggyőzni, ha a kérdést csak ilyen gyakorlatilag fogjuk meg. A mai helyzetet javítani kell, de nem tudjuk annyira javítani, hogy ne lenne szükséges a jobb jövő perspektíváját megmutatni” – mutatott rá Horváth,⁵⁴³ nemcsak az ideológiai kérdés fontosságára, hanem egyúttal a művészet funkciójára is utalva.

Összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy bármennyire is tartózkodott Lukács attól, hogy a szocializmus megteremtésének célját a nagyközönség előtt emlegesse, a kommunista értelmiségpolitika meghatározó alakjai közül még ő volt az, aki leginkább hajlandó lett volna ezt a célkitűzést nyíltan kimondani. Kizárólag azért nem tette ezt, mert igazodott a pártvonalhoz, s alkalmazkodott a konspiratív taktikához. 1945 szeptemberében, közvetlenül hazatelepülése után, amikor még nem volt tájékozott a hazai viszonyokkal és a követendő taktikával kapcsolatban, még másként járt el. Első nyilvános előadásán, melyet a Zeneakadémián tartott az MKP művésztagei előtt a szocialista realizmusról beszélt – holott ez a kifejezés sokáig tiltólistán szerepelt. Talán ezzel magyarázható, hogy mindössze a jelentéktlenebb, koalíciós, de kommunisták dominálta *Szabadság* adott hírt az előadásról,⁵⁴⁴ a pártlap, a *Szabad Nép* nem, és írásban nem jelent meg a szöveg. Révai szerint a „Lukács nézetei fölött gyakorolt kritika helytelen és »baloldali« túlajtása lenne, ha azt vetnénk szemére, miért nem vetette fel már 1945-ban a *szocialista realizmus* jelszavát”, ami az irodalom terén „a szocializmusért való közvetlen harc” jelszavának megfelelője.⁵⁴⁵ Valójában, mint látható, rögtön felvetette, de megismerve a Révaiék által vitt kultúrpolitikai

⁵⁴³ Horváth Márton hozzászólása, Emlékeztető az értelmiségi értekezletről, i. h. 33.

⁵⁴⁴ LUKÁCS 1945a.

⁵⁴⁵ RÉVAI 1950a: 286.

irányvonalat ezután évekig Lukács is hallgatott a szocialista realizmus perspektívájáról.

AZ ÁTMENET HOSSZA

Annak ellenére, hogy az említett ülésen konszenzus volt arról, hogy a népi demokrácia stratégiai szakasza nem rövidtávra szól, úgy vélem, nyitott kérdés, hogy milyen hosszan tartó átmenetet képzeltek el a politikai döntéshozók. Publicisztikája tanúsítja, hogy Lukácsot is foglalkoztatta ez a probléma. Ahogy Révai és Fogarasi *Szabad Népb*ben megjelent írásai, úgy Lukácsé is, mint láthattuk, explicit módon jelezte, hogy a magyar politikai helyzetre a leninizmus módszereit kell alkalmazni. A kérdés persze itt is az, hogy milyen passzusokból milyen következtetést vonhattak le. A *leninizmus alapjai* meglehetősen határozottan fogalmazott, abban a részben, amelyben kitűzte a proletárdiktatúra három fő feladatát:⁵⁴⁶

Aligha kell bizonyítani, hogy mindezeket a feladatokat rövid időn belül teljesíteni, néhány év alatt végrehajtani teljességgel lehetetlen. Ezért nem szabad a proletariátus diktatúráját, a kapitalizmusról a kommunizmusra való átmenetet, holmi gyorsan múló időszaknak tekinteni, mely néhány „különösen forradalmi” aktus és dekrétum formájában jelenik meg, hanem egész történelmi korszaknak, melyet polgárháború és külső összeütközések, szívós szervező munka és gazdasági építés, támadások és visszavonulások, győzelmek és vereségek töltenek be. Ez a történelmi korszak nemcsak azért kell, hogy megteremtsük a szocializmus teljes győzelmének gazdasági és kulturális előfeltételeit, hanem azért is, hogy a proletariátusnak módjában legyen először, hogy magát az ország kormányzására képes erővé nevelje és kovácsolja, másodszor, hogy a kispolgári rétegeket oly irányban képezze és gyúrja át, mely a szocialista termelés megszervezését biztosítja.⁵⁴⁷

Tanulmányaiban, nagyobb lélegzetű írásaiban többnyire Lukács is tartotta magát ehhez az ütemtervhez az átalakítás felgyorsításának igényére vonatkozó sztálini jelzés 1948-as nyilvánosságra kerüléséig. Ha azonban közelebbi pillantást vetünk politikai publicisztikájára, meglepő észrevételeket tehetünk.

1946 januárjában Lukács fejtette ki elsőként részletesen egy egész oldalas vasárnapi vezércikkben, hogy a lenini „forradalmi realpolitikának” melyek a leg-

⁵⁴⁶ Sztálin szerint e három feladat a következő: 1) földbirtokosok és kapitalisták ellenállását megtörni, a tőke uralmának visszaállítására irányuló erőfeszítéseket megakadályozni; 2) a dolgozókat a proletariátus köré kell tömöríteni az osztályok felszámolásának távlati céljával; 3) meg kell szervezni a forradalom hadseregét a külső fenyegetéssel szemben. SZTÁLIN 1924/1949: 39–40. Mindhárom feladat teljesítésére élénken törekedett az MKP.

⁵⁴⁷ Uo. 42.

fontosabb jellemzői, s hogy ez azért lényeges a magyar kommunisták számára, mert „iránymutató *módszert* ad” a kezükbe.⁵⁴⁸ Nézzük, mit is jelent ez: „Lenin, ha kell, inkább tesz néhány lépést hátrafelé is, ha ezzel megóvjá a forradalom jövődjét. De egy lépéssel sem többet, mint okvetlenül kell. És ha bárhol a legkisebb rés mutatkozik, előre megy, ha a kezdő lépések nagyon szerények is” – írja Lukács azt fejtegetve, hogy a szektás forradalmiság helyett a fokozatosság a célravezető. Ez azonban nem jelenthet egy percig sem megalkuvást: Lenin ugyanis „keresztülgazolt azokon, akik az orosz népet az antant-imperializmus szolgálatába állították. De félretolta azokat is, akik elvont, nemzetközi frázisoktól megbódulva konfliktusokba akarták keverni a fiatal, még gyenge szovjetállamot a német imperializmussal.” Lukács nem csinált titkot abból, hogy az MKP pusztán taktikai megfontolásból nem alkalmaz radikálisabb módszereket, de az egész alá van rendelve – kimondatlanul is – a szocializmus megteremtésének: „A felszabadulás útja tekervényes. Tempólassítás, visszavonulás nem egyszer szükséges [...], hogy utána hatalmas előreugrás váljék lehetővé.” Hogy ez mikor következik be, az a cikk szerint a politikai erőviszonyok függvénye. De – és ez az írás egyik leglényegesebb passzusa – Lukács hangsúlyozza, mennyire fontos a párttagok részéről az állandó éberség, ugyanis a lenini kompromisszumok „mindig gyors fordulatok lehetőségeit érelik, váratlan átmeneteket a visszavonulásból az eredményes támadásba.” Vagyis Lukács és az MKP nagyon is számolt azzal, hogy a politikai helyzet hirtelen irányváltást, a szocializmus megteremtésének felgyorsítását eredményezheti – amely hamarosan be is következett.

Lukács más publicisztikái sem azt sugallják, hogy ekkortájt szükségképpen évtizedekre elhúzódó átalakulással számolt volna. Míg az 1945-ös országgyűlési választásokon elszenvedett vereség előtt a MKP választási kampányával összhangban Lukács is a kommunista pártot mint a káosz fenyegetésével szemben oltalmat nyújtó „nyugodt erőt” mutatta be, addig a parlamentáris út beszűkülése után már felvetette, hogy akár gyorsabb átalakulást is meg lehetne fontolni. Ezt egy Lenintől kölcsönzött történelmi allegória keretében fejtette ki: a francia forradalom „népi demokráciájának” tanulságait igyekezett a jelenre alkalmazni.⁵⁴⁹ Ennek „klasszikus” jellegét abban találta meg Lukács, hogy szakaszokra bontható, és minden szakasz egyre nagyobb mértékben fejezte ki a „népakaratot” – ebben a tekintetben a választások eredményei nem megbízhatóak. „A különböző választások, az egymást felváltó kormányok a nép felszabadulási akaratát csak közvetve és ezért sokszor meghamisítva fejezték ki” – írta. Lukács szerint azok a politikai vezetők, akik a forradalom egy szakaszában képviselik ugyan

⁵⁴⁸ LUKÁCS 1946j.

⁵⁴⁹ LUKÁCS 1945b. Az alábbi idézetek is innen származnak.

a népakaratot, de osztályhelyzetük korlátainál fogva nem képesek arra, hogy megtegyék a következő szükséges lépést, azaz „a demokráciát radikálisan végigvívni”, bukásra vannak ítélve. Ők volnának a zsirondisták. Lenin *Két taktikájában* – mely a polgári forradalom proletárforradalomba történő átnövését tárgyalja – a zsirondistákat és a jakobinusokat példázatában a munkásmozgalom két különböző, opportunistá és forradalmi szárnyának feleltette meg.⁵⁵⁰ Elképzelhető, hogy Lukács is az SZDP–MKP ellentétre utalt itt, de az adott politikai kontextus arra enged következtetni, hogy az allegória az FKGP-re is kiterjedt, sőt elsősorban az ellen irányult.

A „zsirondisták” ugyan – Magyarországon is – belementek a földreformba, de visszariadtak a hűbéri maradványok teljes felszámolásától, nem harcoltak „drákói intézkedésekkel” a spekulánsok és az infláció ellen, s végeredményben megakadályozták, hogy a nemzeti egység létrejöjjön. „Ilyen harcokban lendülnek a jakobinusok a forradalom élére” – fejtegette Lukács:

A jakobinusok jól tudták és gyakorlatilag megvalósították, hogy a nép igazi szabadsága egyáltalában nem jelenti a reakció szabad véleménynyilvánítását, szabad működési lehetőségét. Ellenkezőleg: a nép csak akkor lehet igazán szabad, ha a reakciót letiporják. Ezért nevezi a történelmi legenda a francia nép legnagyobb szabadságának idejét a „rémuralom” korszakának. Hogy ez a „rémuralom” csakis a spekulánsok és a hazaárulók [...] ellen irányult, azt a legenda éppúgy elhallgatja, mint azt, hogy ez a „rémuralom” adta meg a francia népnek a szabadság és a szabad fejlődés anyagi, politikai és erkölcsi feltételeit.

Meglehetősen harcos és – mai fogalmaink szerint – markánsan antidemokratikus szellemiségű cikkel állunk tehát szemben, mely az országgyűlési választások eredményeit relativizálja, sőt erőszakos hatalomátvétel és intézkedéssorozat lehetőségét vetíti előre. Azon olvasók számára, akik netán nem értették volna a történet példaszerűségét, Lukács még egyszer megerősítette: „Későbbi demokráciák gyengeségének és bukásának igen sokszor az volt az oka, hogy nem mertek a reakcióval szemben olyan erélyes rendszabályokhoz nyúlni, mint a jakobinusok a francia forradalom klasszikus korszakában.”

Az allegóriának egyetlen szépséghibája volt: az, hogy a jakobinusok elbuktak. Ez az „apróság” természetesen Lukács figyelmét sem kerülte el, és cikkének második része éppen ezzel foglalkozott: mi az, ami miatt a jakobinus uralom nem maradt fenn, s mi az, ami a mai népi demokrácia szempontjából mégiscsak különbség az akkori állapotokhoz képest?⁵⁵¹ A szerző szerint a döntő kérdés

⁵⁵⁰ LENIN 1905/1975: 42–43.

⁵⁵¹ LUKÁCS 1945c. Az alábbi idézetek innen származnak.

munista pártelit feltétlenül tartós átmeneti periódusra számított volna. Inkább az látszik valószínűnek, hogy ugyan nagyobb esélyt adtak egy elhúzódó változás-folyamatnak, de azzal is számoltak, hogy ez a helyzet rövid időn belül megváltozhat. Lukács szemére különösen nem lehet azt vetni, hogy ne vette volna a rövidebb távú átmenet lehetőségét számításba, s végképp a népi demokráciára rendezkedett volna be, sőt, mintha a klasszikus lenini elmélethez jobban kötődve, azt alaposabban ismerve az átmenet ütemével és módjával nem lett volna teljesen megelégedve.

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

Amint azt az előző fejezetben már bemutattam, 1946 folyamán Lukács nem képviselt lényegesen megengedőbb kultúrpolitikai álláspontot az MKP szűk vezetésénél, s ha nem is volt a Központi Vezetőség és a Politikai Bizottság tagja, egyéb tisztségei és informális befolyása révén ő maga is meghatározó módon formálta azt ebben az időszakban. Az 1947-es évet Révai Lukács-bírálatra nem nagyon emlegette, inkább 1945–1946 és 1948–1949 egymással ellentétes követelményeire alapozott, miközben állítása szerint „1948-ban és 1949-ben Lukács az irodalmi fronton még mindig ugyanazért harcolt, amiért 1945-ben és 1946-ban.” Révai állítása azonban legfeljebb csak akkor tartható, ha az *Irodalom és demokrácia* cikkeit tekintjük Lukács 1948-as reprezentatív írásainak, ahogy azt a politikus-irodalmár teszi. Amennyiben azonban az ember Lukácsnak azokat az írásait veszi szemügyre, melyek először *valóban* ebben az évben jelentek meg, árnyalni kényszerül az így kialakult képet. Míg ugyanis a filozófus korábban – Révaival és az emigráns kommunistákkal egybehangozva – úgy vélte, hogy 1945-tel ahhoz hasonló reformkorszak kezdődött, mint amilyen 1848-at megelőzte és előkészítette, 1948-tól módosította retorikáját. Innentől fogva, vagyis azután, hogy a pártban inkább a Horváth Márton által képviselt koncepció nyert teret, miszerint 1945-tel már forradalmi átalakulás kezdődött,⁵⁵⁴ már Lukács is társadalmi és gazdasági forradalomról kezdett beszélni. 1948. április 9-én tartott előadását, mely kötetben az *Új magyar kultúráért* nyitó tanulmányaként jelent meg nem sokkal később, rögtön azzal kezdi, hogy az 1945 és 1948 között eltelt éveket a forradalmi átalakulás időszakának nevezi.⁵⁵⁵ Lukács tehát nem habozik egyszerre követni és teremteni az éppen aktuális „pártvonalat”, mintegy észrevétlenül változtatva korábbi elképzelésén.

⁵⁵⁴ Vö. STANDEISKY 1987: 82. skk. Ständeisky nem említi, de Horváth Márton felfogása is módosult az idők folyamán: míg korábban 1945-ről az 1917-es oroszországi bolsevik forradalom megfelelőjeként gondolkodott, ennek az évnek a változásait 1950 júniusában már polgári forradalomként értékelte és csak 1946-tól számította a bolsevik forradalmi átalakulást. Lásd HORVÁTH Márton 1950/1985b: 201; 203.

⁵⁵⁵ LUKÁCS 1948c: 11.

Az imént említett Lukács-tanulmány azért is figyelemreméltó, mert pártos szellemben a marxizmus-leninizmus szovjet mintát követő, mégis magyar alkalmazásáról értekezett,⁵⁵⁶ és – a korabeli terminusokkal élve – tovább élesítette az ideológiai harcot, legfőképpen azáltal, hogy a „haladó hagyományokba” nem beilleszthető tradíciók patológiai leírását adta.⁵⁵⁷ A két pártszerű követelményt összekapcsolta a vázolt történeti számadás, mely az „új ember” kialakítását a nemzetjellem megváltoztatásához kötötte. Lukács szerint ugyanúgy, ahogy az Oblomov-típusú orosz nemzeti karakter megváltozott azáltal, hogy a nemzet sorsának irányítása egy új osztály kezébe került,⁵⁵⁸ a forradalommal ez Magyarországon is megtörténik. Ehhez azonban a párt irányító szerepére is szükség van: miként Lenin is „összefüggésbe hozta az orosz világnézeti fejlődés leghaladottabb irányával, a Belinszkijtől Csernisevskijig terjedő filozófiai fejlődéssel” a marxizmust, és amiként erre törekednek az angol, francia és olasz marxisták is, a magyarok célja sem lehet más, még ha szerinte Magyarországon nem is létezett előremutató filozófiai hagyomány, legfeljebb töredékben maradt alkotásokról, irányokról lehet beszélni.⁵⁵⁹ A párt a társadalmi átalakulás következtében átforgató „dolgozó népet” tudatossá teszi, megismerteti a marxizmus-leninizmussal, mely „az egészség világnézeteként” áll szemben az eltorzult magyar fejlődés következtében előállt régi magyar ideológiával, melynek legfőbb összetevői az irracionalitás értékelése, a valóság kaotikus felfogása, az álmodozás cselekvés elé helyezése, a pesszimizmushoz való vonzódás, s amelyet többek között Kemény Zsigmond, *A nagyidai cigányok* Arany Jánosa, Arany László, Babits, Krúdy és *Erdély-trilógiájában* Móricz Zsigmond jelenített meg. Ennek a hagyománynak a kulcselemeit az imperialista dekadens kultúra védelmezői az értekező szerint egyéniségük integráns részének tekintik: olyan betegek, akik glorifikálják saját betegségüket.⁵⁶⁰ Vagyis Lukács nemzeti hagyományokhoz való viszonya 1946-hoz képest jelentős átalakuláson ment keresztül: míg az akkor született írásai a magyar nemzetjellem átalakítását nem írták elő, s inkább amellet érveltek, hogy a magyar nemzeti hagyományok alapvetően a helyes irányba mutattak, s pusztán a hangsúlyok áthelyezése szükséges, addig itt – anélkül, hogy az előző követelést feladná – egy jóval radikálisabb programot fogalmazott meg. Bár név szerint nem hivatkozott Zsdanovra, aligha lehet kétséges, hogy Lukács tónusváltása mögött a szovjet ideológia megnyilvánulásai állnak, melyek természetesen

⁵⁵⁶ Az 1948. júniusi MDP programnyilatkozat a marxizmus-leninizmus magyar viszonyokra történő alkalmazását és továbbfejlesztését írja elő. Vö. RÁKOSI-SZABÓ 1967: 587–605. Itt: 604.

⁵⁵⁷ „A párt [...] a demokratikus népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészeket kíván. [...] folytatja és fejleszti a magyar történelem haladó hagyományait”. Uo. 602; 604.

⁵⁵⁸ LUKÁCS 1948c: 16–17.

⁵⁵⁹ Uo. 27–28.

⁵⁶⁰ Uo. 14–15; 31.

nem merültek ki a nemzetkarakter átformálásának hangsúlyozásában,⁵⁶¹ hanem a retorika harcosságát is sürgették.

A kritikai hevületet illetően Lukács természetesen nem versenyezhetett sem Zsdanovval, sem az utóbbit imitáló Révaival. De a regiszterváltás 1946-hoz képest így is meglehetősen látványos. Ha az *Új magyar kultúráért* gondosan felépített szövegválogatását nézzük, látható, hogy az írások többségét kitevő, 1947 második feléből és 1948 elejéről származó írások keményedő támadások sorozata volt többek közt Molnár Ferenc, Zsolt Béla, Fejtő Ferenc, Márai Sándor, a népi írók, az absztrakt művészetek és az egzisztencializmus ellen. Az imént már hivatkozott 1948 áprilisi beszéd volt ennek a folyamatnak a kiteljesedése: nem állítható tehát, hogy Lukács „topogott egyhelyben”, se ideológiai, se retorikai vonatkozásban. Sokkal inkább úgy tűnik, Révai kihasználta azt, hogy 1947 első felében – a választásokig – Lukács feladata valóban az értelmiség közelítése volt, s ekkor született írásai oldottabb hangvételűek.

A kommunista párton belül is akadtak szép számmal, akik túlzónak találták Lukács követeléseit. Amikor a *Szabad Nép*ben 1948 júliusában levonta a következtetéseket az MDP-programnyilatkozat kulturális területen való megvalósításáról, Déry Tibor – akinek álláspontját az utókor szívesen mossa egybe Lukácséval – fenntartásait fogalmazta meg. Még azt a Déryt is nyugtalanította Lukács előíró nyilatkozata, akire nem sokkal korábban író társai közül többen megöröltak, amiért a Forum Klubban az irodalom kíváncsú fejlődési irányáról túlságosan kioktató modorban tartott előadást.⁵⁶² Pedig Lukács nem tett mást, mint a virágnyelven már korábban is hangsúlyozott nézeteit nyíltabban fejtette ki: újra csak a szocialista realizmust írta körül, kiemelve, hogy az irodalomnak az „új ember” létrejöttét kell bemutatnia, a főhősöket nem a negatív vonásaik alapján kell egyéníteni, hanem pozitív mintát kell nyújtani, ahogy az egy optimista műhöz illik. Ez az optimizmus azonban nem valami szektári kincstári derűlátást takar, mint fejtegette, hanem a szebb jövőt láttató perspektíva feltárulásából fakad:

[A]z optimizmus az emberiség fejlődése *irányának* felismerésében gyökerezik. Nem hiába emelte ki Sztálin a dialektikus materializmusról írván az új és a régi, a keletkező és az elhaló harcának döntő jelentőségét. És Sztálin nem mulasztja el hozzátenni: „Tehát nem azokra a társadalmi rétegekre kell orientálódni, amelyek már nem fejlődnek, noha a jelen pillanatban övék is a túlnyomó erő, hanem azokra a rétegekre, amelyek fejlődnek, noha a jelen pillanatban a túlnyomó erő nem is az

⁵⁶¹ DOBRENKO 2011: 171.

⁵⁶² Vö. például Füst Milán ismeretlennek, Budapest, 1947. november 27., in: FMÖL, 809. sz., 576. Előzménye: Déry Tibor Füst Milánnak, Budapest, 1947. november 26., in: DTL II/A, 1029. sz., 205–206.

övék.” Ez minden happy endes vulgároptimizmus felszámolását jelenti. Mert ez a felfogás magában foglalja azt – az irodalom számára – döntő jelentőségű elvet, hogy a konkrétan [sic] ábrázolt küzdelem végződhetik a társadalmilag újat képviselő embernek, embereknek tragikus elbukásával, anélkül, hogy a mű maga pesszimisista jellegű volna. Csak Shakespeare tragédiáira kell gondolnunk, hogy tisztán lásunk, vagy teszem Gorkij „Anyá” című regényére, mely azzal végződik, hogy a cári testőrök elfogják a hősnőt – és a regény egésze mégis gyökeresen optimista.⁵⁶³

A szocreál irodalmi hagyomány alapszövegének említése nem hevenyészett példa természetesen. Implicit módon – az akkori szovjet diskurzussal összhangban – arra mutat rá, hogy a szocialista realizmus vulgarizálása veszélyeket rejt. Az a magyar íróküldöttség, mely bő két évvel később a Szovjetunióba látogatott, a szocreál ekkor élő legnagyobb hatalmú kultúrpolitikus-írójának, Fagyeyevnek a szájából hasonló figyelmeztetéseket hallhatott a „módszer” szektás vulgarizálásáról,⁵⁶⁴ akinek mellesleg a kánon kitüntetett helyén díszelgő *Tizenkilencen* című műve ugyancsak tragikus befejezéssel bír. Amikor Déry a *Csillagban* óvatosan megpendítette,⁵⁶⁵ hogy bár némi sematikus megszorítás „természetes”, azért fennáll a túlzott normativitás veszélye, Lukácstól azt a választ kapta, hogy nem ez az irodalmi élet fő problémája, hanem az, hogy az írók nem küzdenek eléggé polgári eredetű nézeteik leküzdéséért.⁵⁶⁶ Itt Lukács szinte szó szerint mondja fel Rákosi megállapítását az elvi munka feladatairól, mely a Kominform többnyelvű lapjában, a *Tartós békéért, népi demokráciáért!* című orgánumban jelent meg.⁵⁶⁷ Lukács és Déry nyílt levélváltása után nem sokkal Lukács a Magyar Irodalomtörténeti Társaság székfoglaló beszédében az irodalommal való foglalatalkodás egy másik területén ismertette – mint az az irodalomtörténet-írásnak szentelt fejezetben látható lesz –, ismét meglehetősen sürgető igényeit.

Lukácsot túlságosan „megengedő” elvei miatt Révai főként tanulmányának negyedik fejezetében bírálta. Előbbi gondolkodásmódjának félrereprezentálása talán ebben a részben a legsúlyosabb: Révai egyenesen azt állítja, hogy Lukács a pártirodalmat baloldali elhajlásként értékelte, hogy az elefántcsonttorony-

⁵⁶³ LUKÁCS 1948g.

⁵⁶⁴ Aczél Tamás: Jelentés az Íróküldöttség szovjetunióbeli látogatásának elvi jelentőségű kérdéseiről, 1951. január 23., MNL OL, 276. f. 86. d. 47. őe.

⁵⁶⁵ DÉRY–LUKÁCS 1948.

⁵⁶⁶ Lásd még Lukács megjegyzését Déry irodalmi ízlésével kapcsolatban, annak kapcsán, hogy az író előzőleg azon humorizált, hogy be kéne szüntetni az írást, amíg maguk a miniszterek nem követelik az „elégiaikat” (Déry Tibor Lukács Györgynek, Budapest, 1948. július 30., 1068. sz., in: DTL II/A, 258.): „Ami keserűen humoros javaslatodat illeti, félek, viccnek sem jó. Hiába tiltanád el a művészetet tíz évre, sem az utcaseprők, sem a párttitkárok nem követelnék vissza azt az irodalmat, amelyet az idők változása félretol.” Lukács György és felesége Déry Tibornak, Zakopane, 1948. augusztus 13., 1070. sz., in: DTL II/A, 260–261.

⁵⁶⁷ Vö. RÁKOSI 1948b.

világnézetet bizonyos megszorításokkal haladónak tartotta, és hogy a polgári objektivitás bűnébe esett, mivel kritikusi alapállását nem a lenini pártszerűség alapjáról fogalmazta meg.⁵⁶⁸ Az idézett szövegek kapcsán érdemes kiemelni, hogy ezek mind az 1947-es választásokat megelőző időszakból származnak, s azt talán már az eddigiekben sikerült alátámasztanom, hogy ezeknek a műveknek a szövegezését jelentősen befolyásolta az adott aktuálpolitikai környezet. Sajátos húzás Révai részéről, hogy kritikájának legmagvasabb pontjai olyan időszakban keletkezett írásokat támadnak, mely időszakra ő maga állította tanulmánya korábbi részében, hogy nem képezhetik kritika tárgyát. A „kékcédulás” választások utáni Lukács-szövegekkel azonban nem mutatja meg, hogy vajon az általa idézett tévesztéseket a bírált szerző később is elkövette volna.

Ugyanakkor kritikája még az 1945-ös és 1946-os szövegekkel kapcsolatban sem igen állja meg a helyét. Amint az előző fejezetben a „perspektivikusság” követelménye kapcsán már bemutattam, a polgári objektivitás bírálata Lukács számára alapvető volt. A jobboldali mellett valóban diagnosztizált baloldali elhajlásokat is, de az teljes összhangban történt a párt aktuális politikai vonalával és a lenini pártszerűséggel is – legalábbis a pártszerűség olyan értelmezésével, mely akkoriban forgalomban volt. Lenin *Pártszervezet és pártirodalom* című cikkét a Szovjetunióban is többféleképpen interpretálták, s a Révai által kiválasztott és idézett népszerű részlet – az „egyetemes proletármunka” „kerék és csavar” módjára részévé váló irodalmi munkáról – értelmezése nem volt egyértelmű: az érett sztálinizmus időszakában e mechanikus működésmódot asszociáló képzetet egyoldalúnak tartották, és épp ilyen fontosnak bizonyult a Lenin-szöveg egy másik pontja, mely a „gépezetet” inkább biológiai organizmushoz hasonlította, egy sokkal bonyolultabb modell lehetőségét sugallva.⁵⁶⁹

Pár oldallal később Révai maga is korrigált: „a pártirodalom elvének érvényesítéséért vívott harc nem zárja ki, hogy legyenek »útitársaink« és szövetségeseink az irodalmi fronton”⁵⁷⁰ – hangsúlyozta Lukács személyétől elhatárolódva, de Lukácshoz hasonlóan. Hosszasan figyelmeztetett a baloldali elhajlás veszélyére is, oldalakon át taglalva ennek veszélyét:

[A]z utóbbi időben felléptek nálunk olyan „baloldali” hangulatok és tendenciák (különösen néhány újsütetű kommunista irodalmár neofita buzgalmára gondolok), amelyek a lenini „pártirodalom” elvét időtől és tértől elvonatkoztatva nem

⁵⁶⁸ RÉVAI 1950a: 296–302. A polgári objektivizmus azt jelentette, hogy a jelenségeket pusztán bemutatja a szerző, leírja, anélkül, hogy perspektíváját a szebb jövő ígérete határozta volna meg, vagyis anélkül, hogy a fejlődés tendenciáit a múltban vagy a jelenben megmutatta volna.

⁵⁶⁹ Vö. LENIN 1951: 13.

⁵⁷⁰ RÉVAI 1950a: 306.

mint a nevelés eszközét, hanem mint dorongot akarják alkalmazni, kizárva a demokrácia irodalmából mindazokat, akiknek műveit a lenini mértékkel meg nem lehet mérni.⁵⁷¹

Révai Sztálinra hivatkozott, de Lukácsra éppúgy utalhatott volna, amikor így fogalmazott:

A „baloldali” túlzóknak azt kell megérteniök, hogy új, szocialista irodalmat adminisztratív rendszabályokkal teremteni nem lehet, hogy nevelni és nevelődni kell. Másrészt: a szövetséges és utitárs írók gondolják meg, hogy szövetséges és utitársi mivoltuk csak átmeneti állapot lehet, lépcsőfok, amelyen nem lehet megállni. A szocialista realizmushoz, a pártirodalomhoz fejlődésüket nemcsak mi sürgetjük, hanem az élet maga. Igazi, komoly irodalom [...] a fejlődő valóságot kell, hogy tükrözze.⁵⁷²

Az persze, hogy milyen gyorsan keletkezik az új irodalom, kérdéses lehetett. Az átalakulás ütemét politikai kontextusban már felvettem: ami az ezzel szorosan összefüggésben látott irodalmi változás ütemét illeti, 1948-ban ezzel kapcsolatban is adott jelzéseket Lukács, például elhíresült *Toldi*-tanulmányában.⁵⁷³ A klasszikus újraolvasása azt volt hivatott alátámasztani, hogy „a paraszti-plebejus szellem egy csapásra vezető szerepet vív ki magának a magyar irodalomban.”⁵⁷⁴ Egy újfajta irodalom kifejlődése nem hosszas fokozatos fejlődés eredménye volt, hanem ugrásszerű, hirtelen váltással tört elő. Ez a jelen irodalmával kapcsolatban is eligazította az olvasót, kivált, mivel Lukács tanulmányának záró bekezdéseiben nyilvánvalóvá teszi az összefüggést és a helyreállítandó folytonosságot Petőfi és a fiatal Arany műveivel. Az említett költők eposzaiban élénk álló „új ember” mintaként szolgál a jelen irodalmi alkotásait illetően is: „E költemények felépítése és vonalvezetése egyszerű, egyenes vonalú, epizódmentes és mégis minden mozzanatában egy új valóság egész gazdagságától terhes. Költői stílusuk [...] az igazi népiség tömörsége”⁵⁷⁵ – olvashatjuk Lukács megállapítását, mely a szocialista realista (emlékeztetnék: a népi eposz újratерemtéseként értett) műalkotás követelményrendszerének egy részét is felrajzolta. A plebejusként elképzelt Toldiról nyilatkozva állította: „A kisemmizett kisebbik fiú ma már úr a magyar határon, a saját határán. [...] A mai felsőbb világ az ő saját világa:

⁵⁷¹ Uo.

⁵⁷² Uo. 309.

⁵⁷³ Horváth János Lukács *Toldi*-értelmezését egy magánlevélben megsemmisítő bírálattal illette. Közlését lásd SCHEIBNER 2013b.

⁵⁷⁴ LUKÁCS 1947/1948b: 36.

⁵⁷⁵ Uo. 38.

a munkások és parasztok Magyarországa.”⁵⁷⁶ A „valóság” efféle megváltozása pedig az írókra is nagyobb feladatot ró.

Azt, hogy mennyire nem volt komoly szakadék Lukács és Révai gondolkodása között, mi sem példázza jobban, mint hogy utóbbi Lukács-bírálatában éppen annak alapján kritizálta a „balos” elhajlókat, hogy Arany Jánost „kiselejtezik” a haladó hagyományból, vagy a klasszikusok vizsgálatát elhanyagolják a szovjet irodalom – persze, valóban fontosnak ítélte – népszerűsítése mellett.⁵⁷⁷ Ez, abban a szövegben, mely épp a Lukács-kérdést volt hivatott lezárni, önmagában is a „vádak” tompítását eredményezte. S miként vélekedhetünk Révainak arról a kijelentéséről, miszerint „[k]lasszikus íróink a *maguk* világát – valljuk be – jobban ábrázolták, mint az új íróink a *mi* világunkat”?⁵⁷⁸ Vajon nem annak a pár oldallal korábban elhangzott bírálatnak a finomításáról van szó, miszerint Lukács felértékelí művészi megformáltság dolgában a régi polgári irodalmat a jelenével szemben? S mi lenne más, mintsem a lukácsi realizmuselmélet újrafogalmazása az a Révai által felállított követelmény, miszerint: „az ember gyakran azt érzi, hogy az ábrázolt emberekből az író szól, nem a valóság. [...] Az író írja az igazat, a valóságot ábrázolja, ne ő szóljon bele alakjainak mondanivalójába, hanem őket beszéltesse.”⁵⁷⁹ Révai általában véve a klasszikus magyar irodalom értékelését illetően lukácsi – illetve: érett sztálinista – alapokra helyezkedett:

Nem hunyjuk be tehát szemünket klasszikus realistáink osztálykorlátaival és ezekből származó gyengeségeivel szemben, de azt is tudjuk, hogy művük, jelentőségük, szerepük a magyar irodalom történetében nem jellemezhető és érthető meg csak ezekből az osztálykorlátokból. Megérthetjük-e Eötvös Józsefet csak abból, hogy báró volt és a megalkuvó Batthyány-kormányának a szabadságot cserbenhagyó minisztere? Megérthetjük-e Mikszáthot csak abból, hogy Tisza Kálmán kártyapartnere volt?⁵⁸⁰

A magyar irodalmi hagyomány efféle értékelése nagyvonalakban a Rákosi-korszak egészére rányomta bélyegét, ahogy azt Lukács az irodalomtörténet újraírását sürgető – később tárgyalandó – cikkében indítványozta. Ez azonban nem mondható el Lukács teljes szellemi örökségéről.

⁵⁷⁶ Uo. 53.

⁵⁷⁷ RÉVAI 1950a: 310–311.

⁵⁷⁸ Uo. 311.

⁵⁷⁹ Uo. 314. Mellesleg ez nemcsak a szocialista realizmusra igaz Révai szerint, hanem a klasszikusokra is: „Balzacra vagy a polgári realizmus más képviselőire nézve Lukács elemzése politikai világnézetük reakciós jellege és alkotásaik objektíven haladó jellege között meglévő szakadékról [...] mint ténymegállapítás, helyes.” Uo. 300.

⁵⁸⁰ Uo. 313.

KOZMOPOLITIZMUS

Az eddigiekben amellelt érveltem, hogy volt változás Lukács álláspontjában, szóhasználatában és az írókat is – közvetve vagy közvetlenül – igyekezett változásra bírni. Ugyanakkor számos olyan vonatkozása volt Lukács ekkori gondolkodásának, mely meglehetősen állandóságot mutat, és ezek legalább annyi figyelmet érdemelnek, mint a változások. Az egyik legszembetűnőbb állandónak az tekinthető, hogy Lukács szövegeit keresztülszövik a nyugati művelődéstörténetre vonatkozó utalások. Már az *Új magyar kultúráért* tartalomjegyzéke is messze-menően árulkodik ezzel kapcsolatban: a programadó tanulmány után *A tegnap és a ma* című részben három nagyobb terjedelmű írás kapott helyet. Az első, mint láthattuk, a magyar haladó hagyomány egyik reprezentatív szövegét elemzi; a második Heinrich Heinéről írt 1936-os tanulmányának újraközlése, aki „mint a Goethék, Hegelek és Saint-Simonok utolsó utódja gyakran messze túllát a polgári forradalom, a polgári ideológia látókörén, a dolgozók eljövendő felszabadításának földjéig”;⁵⁸¹ a harmadik pedig 1941-ből származik és Gorkij „felszabadító” szerepével foglalkozik.⁵⁸² Ez a hármasság jelzi a Lukács által újra feltalált szocreál három pillérét: a magyar progresszió; a német haladó hagyomány; és a szocialista realista kánon központi személyisége mint egyszerre betetőzés és kezdet, mint esztétikai határpont.

Amint arról korábban már szót ejtettem, Lukácsnak, úgyis mint a szovjet birodalmi projekthez kapcsolódó szocialista realizmus egyik vezető ideológusának, alapvető volt, hogy a német hagyomány szerepét részletesen taglalja. Azt is igyekeztem megmutatni, hogy Lukács a harmincas évek közepének és második felének sztálinista kultúráját, melynek létrehozásában kint fontos szerepet vitt, az 1945 utáni Magyarországra kívánta a körülmények figyelembevétele mellett adaptálni. Csakhogy hiába tért vissza a világháború után rövidesen Zsdanov a kulturális politika vezető posztjára, ez nem jelentette a harmincas évekkel való teljes folytonosság helyreállítását a háborús évek „nemzeti bolsevizmusával” szemben: ehelyett a kétféle – önmagában is heterogén – irányultság vetélkedése határozta meg a helyzetet. Így Lukácsnak nemcsak azzal kellett szembenéznie, hogy a magyar kontextusra sokszor csak igen problematikus módon lehetett adaptálni a Szovjetunióban kidolgozott elméleteket, hanem azzal is, hogy a magyar pártvezetés mellett, mint már több esetben láthattuk, a szovjet politikai vezetés is változó ideológiai-retorikai igényeket támasztott. A Lukács számára legnehezebben követhető irányváltás a nyugati művelődés

⁵⁸¹ LUKÁCS 1948d: 60.

⁵⁸² LUKÁCS 1948e.

leértékelése volt az orosz-szovjet javára, mely több fokozatban történt ugyan, de 1948 végére és 1949 elejére igen határozottá vált.

A művelődéspolitikai változását a Szovjetunióban az ország egyik vezető filozófusának és politikusának, Georgij Alekszandrovnak, illetve az általa 1946-ban közzétett *A nyugat-európai filozófia története* című műnek változó karrierjét követve lehet legjobban szemléltetni.⁵⁸³ Az említett kötet megjelenésének évében elnyerte a lehető legmagasabb elismerést, a Sztálin-díjat, szerzőjét pedig mindössze harmincnyolc évesen akadémikussá avatta. Alekszandrov műve a harmincas évek szellemében Lukácshoz hasonló módon a nyugat-európai filozófia haladó hagyományait elemezte, bemutatva, milyen előzményei voltak Marx és Engels gondolkodásának. Bár részletesen nem tárgyalta a későbbi fejleményeket, utalt arra is, hogy a német filozófiától a későbbiekben az oroszok vették át a kezdeményező szerepet, megfelelően így a szovjet birodalomról mint az európai progresszív gondolkodás örököséről alkotott képnek. A tankönyvnek is ajánlott filozófiatörténet a sajtóban is általános méltatásban részesült, kevesen akadtak csak a terület mérvadó szereplői közül, akik kifogásokat fogalmaztak meg. Csak-hogy maga Sztálin is utóbbiak közé tartozott. 1946 decemberében megbeszélésre hívta a vezető pártideológusokat, és kételyeit fejezte ki Alekszandrov könyvével szemben, mivel azt nem találta elég politikusnak, a stílusát távolságtartónak, túlságosan is akadémikusnak nevezte, továbbá Hegel értékelését is kérdésesnek tartotta.

A találkozó nyomán a Filozófiai Intézetben 1947 elején vitát rendeztek, melyen ugyan részben elmarasztalták a művet, amiért az nem elég pártos és a polgári objektivizmus lenyomatát viseli, nagyvonalakban azonban mégis értékes, a megfelelő javításokkal használható munkának ítélték. Így csak egy második, 1947 nyarán tartott újabb ülésorozat és Zsdanov határozott beavatkozása nyomán született meg az a konklúzió, miszerint a mű alapvetésében elhibázott, amennyiben csak azzal a korszakkal foglalkozik, amely a marxizmus kialakulásában nem igazán fontos, s a valódi, fajsúlyos gondolkodói teljesítmények tárgyalásának nem szentel teret. Hegel szerepét túlságosan „feldíszíti, kiszépíti”,⁵⁸⁴ holott a marxizmus kialakulása szempontjából nem ő vagy más olyan gondolkodók játszották a döntő szerepet, akiktől merített Marx, hanem az oroszok. A mű eleve adós marad annak bemutatásával, hogy „Marx és Engels új filozófiát alkottak, amely minőségileg különbözik az összes előbbi filozófiai rendszerektől, még a haladójellegűektől is.”⁵⁸⁵ Alekszandrov művének díjazása és az éles kritika elmaradása a vita javában előrehaladott szakaszában bekapcsolódó Zsdanov

⁵⁸³ Az alábbiakhoz lásd POLLOCK 2006: 15–40.

⁵⁸⁴ ZSDÁNOV Andrej 1947/1949: 22.

⁵⁸⁵ Uo. 10.

számára, mint kifejtette, azt a tanulságot is hordozta, hogy „sok más filozófus osztzik [...] hibáiban”,⁵⁸⁶ s a filozófia területére általában véve jellemző, hogy nem szentelnek megfelelő figyelmet az orosz filozófia kiemelkedő nemzetközi jelentőségének.

A vita egészében véve azt látszott alátámasztani, hogy a filozófia diszciplináris elkülönülésére vonatkozó igényekkel le kell számolni: a közérthetőség követelménye a nyelvi eszközkészletet a publicisztikához közelítette.⁵⁸⁷ Amint Zsdanov rámutatott, a filozófusok céhszerű elkülönülését fel kell oldani: szakítani kell azzal a nézettel, mely „minden filozófusban mindenekelőtt szakmai szövetségest” lát, s csak „ezekután ellenfelet”, mert ez ahhoz vezet, hogy az adott értekező „mielőtt megbírnána valamely burzsoá filozófust, elismeri annak »érdemeit«”.⁵⁸⁸ Ez Lenin eszméivel és így a pártszerűség követelményével teljességgel összeegyeztethetetlen: nem empátiára, hanem „harci szellem”-re, nem részletkérdésekkel való bíbelődésre, hanem „bolsevik tempó”-ra, s az ehhez illeszkedő stílusra, a hibák bírálatánál – amint Lenin felfedezte Marxot olvasva – „megvető gúny”-ra van szükség.⁵⁸⁹

A vita záróakkordja Alekszandrov látványos önkritikája volt, és pár hónappal később távoznia kellett posztjáról. Ez azonban nem jelentette, hogy ideológusként teljesen kétségbe vonták volna kompetenciáját, hiszen innentől a Filozófiai Intézet vezetését vette át. Mint a tudománytörténész Ethan Pollock hangsúlyozta, a vita bizonytalanságot hagyott maga után.⁵⁹⁰ Hathatósan jelezte ugyan, hogy a politikai hatalom árgus szemekkel figyeli a filozófiai „frontot” is, és – tehetjük hozzá – megerősítette az önkritika gyakorlatának, a szüntelen és kíméletlen önellenőrzésnek (és persze egymás éber figyelésének) a szükségességét, de Zsdanov nem adott használható iránymutatást a filozófia jövőbeli művelésére. Valószínűleg ez nem is volt célja. A filozófiai folyóirat igényét, melyet beszédében még határozottan elutasított Zsdanov, hamarosan kielégítették: az 1956-ig fennálló *Voproszi filozsofii* kezdetben, 1949 elejéig diszciplináris vitaforum jellegét öltötte, nem bizonyult egyetlen vélelmezett pártszerű felfogás közvetítőjének. 1949 elején azonban a folyóirat főszerkesztőjét leváltották. Amint az ifjabbik Zsdanov, Jurij Andrejevics ekkor megállapította, a filozófusok a marxizmus-leninizmushoz szinte semmit nem tettek hozzá, ami fejlődés volt a filozófia területén, az mindig is politikusoknak, forradalmároknak és természettudósoknak, vagyis a gyakorlat embereinek volt köszönhető.⁵⁹¹

⁵⁸⁶ Uo. 33.

⁵⁸⁷ POLLOCK 2006: 30–32.

⁵⁸⁸ ZSDANOV Andrej 1947/1949: 20.

⁵⁸⁹ Uo. 36; 19.

⁵⁹⁰ POLLOCK 2006: 36–37.

⁵⁹¹ Uo. 39.

Magyarországon a filozófiai vitáról 1949-ben a Lukács-vita idején tájékozódhatott a szélesebb közönség, ekkor adták ki ugyanis a már elhunyt idősebbik Zsdanov legfontosabbnak ítélt beszédeinek – az előző oldalakon hivatkozott – fordítását, melyet a Magyar Könyvbarátok Kultúregyesületének illetménykötekeként ingyenesen is terjesztettek. A kötet nem kronológiai sorrendben közölte a beszédeket: a nyitótanulmány Zsdanov Alekszandrov-kommentárja volt. Az időzítés és a sorrend aligha volt véletlen: a filozófiai vita a Lukács-vita pretextusaként kezelhető. Utóbbi során ugyanazok a kifogások ismétlődtek a magyar filozófus munkásságának szegezve, mint amelyekkel a korábbi szovjet főideológus művét illeték,⁵⁹² politikai implikációi is hasonlóak voltak. A szovjet esethez hasonlóan a magyar kommunisták is egy kiemelkedő befolyású figurát kényszerítettek önkritikára, demonstratív jelleggel, akinek korábban kétség sem férhetett pártszerűségéhez. Ugyanakkor a Lukács-vita célja sem Lukács „szellemi megsemmisítése” volt: az értelmiség- és kultúrpolitika területén megőrizhette befolyását. De ideológiai kérdésekben a szűk pártvezetés egyik esetben sem kívánt olyan kihívókra találni, akik potenciálisan akadályozhatják a tudományos centralizációt. Ahogy Alekszandrov esetében is kifogásolták, hogy követőit protezsálva terjeszti ki ideológiai befolyását, úgy az iskolaépítés ambíciója Lukácsnál éppúgy felmerülhetett. S mindkét esetben volt olyan dimenziója, mely a káderezeppek újraelosztására vonatkozott: míg Alekszandrovval szemben az merült fel, hogy a vidéki filozófusokra nem támaszkodik, úgy Lukács visszaszorításában is szerepe lehetett annak, hogy a munkás-paraszt kádereknek kívántak a polgári származásúakkal szemben előnyöket biztosítani.⁵⁹³ Mindezek alapján viszont az sem lehet meglepetés, hogy Lukács *elveinek* többsége Magyarországon a vitát követően is meghatározó maradt.

A LUKÁCSI ELMÉLET MEGSZÜNTETVE MEGŐRZÉSE

Tévedés lenne, ha úgy értelmeznénk a Lukács-vitát, mintha az a filozófus-esztéta nézeteit megsemmisítő bírálólatban részesítette volna. Kétségtelen, hogy a nyugati művelődés szerepének halványítása és az orosz-szovjet művelődés előtérbe helyezése ideológiai szempontból is aláaknázza a lukácsi felfogást – különösen Sztálin nyelvtudományi cikkeinek 1950 júniusában történő megjelenése után, melyek végső konzekvenciáikat tekintve elmélyítették a Kelet–Nyugat szembeállítás.⁵⁹⁴ Ugyanakkor arra is érdemes újból emlékeztetni: a német prog-

⁵⁹² Révai is hangsúlyozza egyebek közt a harcos szellem és a szenvedélyes állásfoglalás szükségét, kifogásolja az arisztokratizmust és érthetlenséget. RÉVAI 1950a: 300–302.

⁵⁹³ Vö. uo. 302.

⁵⁹⁴ SZTÁLIN 1953.

resszió igazi történelmi jelentőségét a lukácsi rendszerben szintén az adta meg, hogy az orosz politikai és esztétikai gondolkodás felhasználta eredményeit. Schiller és Hegel végső soron azáltal váltak Lukács rendszerében jelentős figurákká, hogy Dobroljubov és társai beépítik azt az orosz hagyományba, akiknek művei viszont a lenini elmélethez vezető láncszemet alkotják a lukácsi teleologikus történetben. Ami viszont a magyar kontextusban még jelentősebb, az Révai Lukács-kritikájának diszkurzív módszere, mely először a szocreál nevében elítéli Lukácsot, lényegében azért, amiért a szocreál harmincas évekbeli elveihez ragaszkodik, szemben a korábbi rappista irányzatok újraélesztésével (Fagyjev, Jermilov), majd – elsősorban írásának azokban a fejezeteiben, amelyekben a szocialista realizmust igyekszik bemutatni – ő maga is lényeges vonatkozásokban ragaszkodik a lukácsi gondolkodásmódhoz, sőt bizonyos értelemben Lukácsabb lesz Lukácsnál.

Révai egész tanulmánya ezt támasztja alá. A klasszikus magyar irodalom értékelésének kérdéseit már érintettük is az imént. De még lényegesebbek a szocialista realizmusról közvetlenül szóló tételek. A pozitív hősök kívánalma; az irodalmi alkotás munkájába beleavatkozó olvasóközönség képzete; a szovjet irodalom szolgálai másolásának elvetése az eltérő történeti-politikai-társadalmi helyzet következményeként; a magánélet és a lélek ábrázolására is figyelmet fordító, a teljes embert lefesteni kívánó alkotásmód követelése – ezek Révai tanulmányában jelentős hangsúlyokat kaptak, s mind-mind integráns részei voltak a kor Lukács-szövegeinek is. Kitüntetett figyelmet kapott Révainál ezen kívül a Lukács által oly sokat emlegetett perspektivikusság is, anélkül persze, hogy magát a szót használná: ahogy egykori moszkvai társa, úgy Révai is azt kifogásolta, hogy „a szocialista építés pátoszát” az írók mintegy kívülről viszik be az életbe, nincs meg a belső azonosulás.⁵⁹⁵

Sajátos módon ezt Révai visszaforgatta magára Lukácsra. Külön figyelmet érdemel ugyanis, hogy az említett kifogást Révai összekötötte az objektivizmus vádjával, és példaként azt az „egyébként tehetséges fiatal” Nagy Sándort említette,⁵⁹⁶ aki Lukács ajánlására 1949-ben, vagyis a Lukács-elleni támadás évében Baumgarten-díjat kapott,⁵⁹⁷ majd 1952-ben Sztálin-díjban részesült. Az objektivizmus Lukáccsal szemben is felvetődött, holott a filozófus ekkori munkásságának jelentős szelete épp a polgári objektivizmussal való szembefordulásról szólt. Ennek az ellentmondásnak egyszerű a feloldása: mint ahogy a szocialista realizmus nemcsak elvek és előírások gyűjteményét jelentette, hanem sajátos írásmódot is, és nem pusztán a szépirodalomra, hanem a kritikára is vonatko-

⁵⁹⁵ RÉVAI 1950a: 314.

⁵⁹⁶ Uo. 315.

⁵⁹⁷ Vö. Basch Lóránt Lukács Györgynek, h. n. [Budapest], [1949.] február 2., MTA Lukács Archívum, 103/4.

zott, Lukács stílusát érte itt kifogás. Lukácsra tehát visszafordította saját érveit: íme, állította Révai, a filozófus maga is perspektívát veszített, mert nem sugárzik a mozgósító lelkesedés írásaiból. Ehhez kapóra jött számára Nagy Sándor, aki csak egy volt az ebben a kontextusban említésre kínálkozó szerzők közül, hiszen személyén keresztül egy kultúrpolitikai döntéshozatalban érhetett tetten Lukácsot, s kapcsolhatta össze kettejük figuráját.

Lukács saját mentoráltjaihoz való viszonya Révai szövegének egy másik helyén is szóba került, és akkor is a stílus kérdésével szoros összefüggésben. Itt Lukács „arisztokratizmusát” emelte ki Révai, melyet úgy kell értenünk, hogy a filozófus nem egyszerű nyelvezettel, nem a „népnek” ír, vagyis kritikai gyakorlatában nem szocialista realista módon jár el, mely egyszerűséget kívánt volna.⁵⁹⁸ Ez éppen azért válik Révai szemében veszedelmessé, mert hiába helyesek Lukács állításai, ha a bonyolult érvvezetés és fogalmazás miatt könnyen félreérthetők, félremagyarázhatók írásai. Ez a kifogás – mint rövidesen visszatérünk rá – Lukács iskolaépítő ambíciói ellen irányult.

Amint az az eddigiekből is kiderülhetett, a Lukács-elleni támadásnak elsősorban nem ideológiai alapjai voltak. A szocialista realizmus értelmezésében ugyan a Szovjetunióban egyre nagyobb teret nyert a rappista vonal, de Lukács erőfeszítései a harmincas évek sztálinista kultúrájának adaptálására megfelelő politikai akarat esetében kimagyarázhatók lettek volna. Még csak nem is a túlságosan nyugatos kánon kérdése volt a döntő: elvégre a szovjet irodalomról nem sokan értekeztek behatóan 1949-ig, és Lukács cikkei az orosz irodalmi hagyományról, s benne Gorkijról, akinek kitüntetett szerepet juttatott, a kevés kivétel közé tartozott. A támadásnak elsősorban a politikai és intézményes aspektusai voltak döntőek: az alábbiakban ezt igyekszem körvonalazni.

A LUKÁCS-VITA POLITIKAI KONTEXTUSA

Korábban már volt arról szó, elsősorban a szovjet viszonylatok taglalása kapcsán, hogy 1948 őszén nagyarányú változások történtek nemcsak általában véve a politikában, hanem a kultúrpolitika területén is. Ezek döntően befolyásolták Lukács sorsát. A pártvezetés nem sokkal az MDP-program közzététele után – mint korábban már említettem – azzal volt kénytelen szembesülni, hogy a Szovjetunió elégedetlen az átalakulás ütemével, és a nyilatkozat szövegét is bírálatok érték.⁵⁹⁹ A Kominform határozata a Jugoszláv Kommunista Párt hely-

⁵⁹⁸ RÉVAI 1950a: 302.

⁵⁹⁹ Ehhez és az alábbiakhoz lásd HUSZÁR 1995: 30–32. Az MDP programnyilatkozatával szemben már közzététele előtt kifogásokkal élt feljegyzésében L. Sz. Baranov, az SZK(b)P osztályvezető-helyettese Mihail Andrejevics Szuszlov KB-titkárnak. Vö. IZSÁK–KUN 1994: 267–272.

zetéről,⁶⁰⁰ illetve a Gomulka-féle különutas megoldás kritikáját szovjet ihletésre megfogalmazó lengyel KB-határozat – melyek lényegi kitételeit az MDP KV-ülések jegyzőkönyvei szerint Rákosi rögtön a magyar viszonyokra is érvényesként értelmezte –, nyilvánvalóvá tette, hogy Sztálin csak szűk keretek között tűri a sajátos marxista-leninista útkeresést, és a szocializmusba való átmenetet a Szovjetunió mintájára és minél rövidebb időn belül képzei el.

Ez egy lényeges terminológiai változásban is megmutatkozott: a „népi demokrácia” fogalom értelmezésének módosításában. Miután 1948 decemberében a Lengyel Munkáspárt soros kongresszusán Gerő Ernő értesült az SZKP delegációjától, hogy Sztálin szerint a népi demokráciák a proletárdiktatúra funkcióját töltik be, Rákosi a következő év elején a *Szabad Nép*ben számolt be a fogalmi átrendeződésről.⁶⁰¹ A népi demokrácia feladata ennek szellemében a belső és külső ellenséggel szembeni harc élénkítése lett. Az 1948. júniusi programnyilatkozat fokozatos átmenetet vizionáló tételei időszerűtlenné váltak, de Rákosi – aki a cikket Gerő és Révai segítségével fogalmazta meg – nem a párt kollektív felelősségét emelte ki, hanem épp ellenkezőleg járt el, megteremtette a párton belüli egyéni felelősök keresésének retorikai feltételeit:

Mi, magyar kommunisták nem vetettük fel a maga egészében népi demokráciánk jellegének, szerepének és fejlődésének kérdéseit. Ez a mulasztásunk részben népi demokráciánk kései fejlődésével is összefügg s elkerülhetetlenül odavezetett, hogy egyes kérdésekben hibás nézetek keletkeztek. Azt az álláspontot, mely kétségbe vonta, hogy a népi demokrácia a szocializmust építi, keletkezésekor elutasítottuk. De kérdéseik felvetésénél *egyes elvtársak*, annak kihangsúlyozása mellett, hogy mi azonos, túlságosan kihangsúlyozták azt, ami megkülönböztet a diktatúra szovjet formájától.⁶⁰²

Erre a lépésre minden okuk megvolt, különösen Révainak. Az SZK(b)P Külügyi Osztályának még 1948 márciusából származó jelentése az MKP vezetésének „nacionalista” hibáiról szólt, és részben téves információkra alapozva megállapította, hogy a „mindennapi munka során [...] a Magyar Kommunista Párt vezetőinek többsége, feltehetően azért, nehogy »Moszkva ügynökeinek« tekintsék őket, ignorálja a Szovjetuniót, hallgat róla, s ugyanakkor arra törekszik, hogy a Szovjetuniót közömbösen szemlélő magatartást tanúsítson.”⁶⁰³ A jelentés

⁶⁰⁰ Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről 1947/1977.

⁶⁰¹ Megjegyzendő, hogy ez az azonosítás önmagában nem volt újdonság, hiszen – amint azt már korábban kiemelttem – maga Révai már 1946-ban is felvetette ennek lehetőségét a *Szabad Nép*ben Lenin örökségére emlékezve.

⁶⁰² RÁKOSI 1949: 101. (Kiemelés – Sch. T.)

⁶⁰³ SZK(b)P KB KO jelentése 1948/2005: 318.

külön kiemeli Lukács szerepét: „A *Forum* című folyóirat, melynek szerkesztőbizottsági tagja a kommunista Lukács György, bőségesen foglalkozik a Nyugat irodalmával és filozófiájával, s ugyanakkor mélyen hallgat a szovjet irodalomról és kultúráról.”⁶⁰⁴ Fő felelősként a szöveg Rákosit, Farkast és Révait nevezte meg, utóbbit kétszer is említette, az írók közül Déry Tibort marasztalta el *Alvilági játékok* című kötete miatt. Feltűnő egybeesés, hogy az elkövetkező évek legélesebb „vitái” épp Lukács és Déry kapcsán robbantak ki, ráadásul a filozófus ellen az egyik legfontosabb kifogás pontosan a szovjet irodalom negligálása lett. Nem lehet biztosra venni, hogy az MKP vezetősége tudott a dokumentumról, az azonban valószínű, hogy bizonyos sejtéseik lehettek a velük állandó összeköttetésben lévő szovjet diplomáciai kar szempontjairól. Úgy tűnik, Révaiék saját maguk felmentése és a Szovjetunió iránti lojalitásuk bizonyítása végett indították meg – a sokkal súlyosabb és a szovjet sajtó által is extenzíven követett Rajk-perrel párhuzamosan – a „Lukács-pört”.⁶⁰⁵

Lukács és Déry már egy 1947 elejéről származó jelentés kiemelt célpontjai voltak: Hidas Antal a szovjet Írószövetségből és felesége, Kun Ágnes (vagyis Anna Krasznova), a VOKSZ magyar referense már akkor kifogásolták – egyebek mellett – az MSZMT túlságosan mérsékelt vonalát, Déry művészetét, akit szerrintük „erőnek erejével propagál a Magyar Kommunista Párt”, a *Forum* folyóirat irányát, és azt, hogy Lukács „abszolút vezető helyet foglal el a magyar kulturális életben”.⁶⁰⁶ A dokumentumból nyilvánvaló, hogy sejtelmük sem volt az MKP 1945 utáni taktikájáról, vagy egyszerűen csak politikai előnyt kívántak kovácsolni a helyzetből. Azt mindenesetre jól mutatja a jelentés, hogy a moszkvai emigráció kint maradt tagjai, illetve a hazatelepült, de magukat mellőzöttnek érzett írók, mint például Gergely Sándor, igyekeztek ellenszemet támasztani az MKP vezetésének. Nincs nyoma annak, hogy a szovjetek ezeknek a próbálkozásoknak akkor túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítottak volna, de 1948-ban már a szovjetizáló nyomás fokozásának eszközévé válhattak.⁶⁰⁷

Természetesen egy sor egyéb okkal is számot kell vetnünk, melyek Lukácsot alkalmassá tehettek a célpont szerepére a „vitában”. Egyrészt pártpolitikai indokok is szerepet játszhattak: Lukács támadása elejét vette minden olyan spekulá-

⁶⁰⁴ Uo. 319.

⁶⁰⁵ Ez a fenyegetés a későbbiekben sem csökkent. Ahogy Kalmár Melinda levéltári iratok alapján beszámolt róla, Aczél Tamást 1952 nyarán – a *Felelet-vita* előtt – behívták a szovjet követségre, ahol „elismertették vele, hogy a sematizmus elleni küzdelem címén a pártosság ellen folyik a harc, és ez Lukács működésével kapcsolatos.” KALMÁR 1993: 720.

⁶⁰⁶ HIDAS–KRASZNOVA 2004: 63.

⁶⁰⁷ Az SZK(b)P KB Külügyi Osztálya az MKP tevékenységéről szóló Sztálinnak szánt tájékoztató jelentése már 1947. decemberében kifogásolta, hogy a párt „vezetői mindmáig nem tudták rászánni magukat a Szovjetunió propagálására a reakciók azon vádjaitól való hamis félelmükben, miszerint a kommunisták nem mások, mint »orosz ügynökök«.” Vö. IZSÁK–KUN 1994: 239–248. Itt: 246.

ciónak, mely a Rajk-pert hazai kommunisták és moszkovita elvtársak szembenállása mentén írta volna le, vagy legalábbis csökkentette ezek meggyőzőerejét. Másrészt – ahogy arról Nagy Imre beszámolt a szovjeteknek – az MKP számára nagy dilemmát jelentett, miként vezethetné be szélesebb közönségnek is látványos módon az önkritika gyakorlatát.⁶⁰⁸ Nem sok elméletileg kellőképpen felkészült, a szovjet gyakorlatot alaposan ismerő, tekintélyes gondolkodó állt rendelkezésre. Jól mérték fel az MDP vezetői, hogy az irodalomról való beszéd megváltoztatása éppen a legfelkészültebb hazai marxista látványos közösségi bírálatán keresztül valósítható meg a leghatékonyabban.⁶⁰⁹ Harmadrészt, Lukács bírálatára azért volt megfelelő választás a politikai felsővezetés szempontjából, mert a kritikai beszédmód megváltoztatásának igényét egy olyan esethez tudták kötni, amely összekapcsolható volt a Szovjetunióban megvívott 1939–1940-es realizmus vitával.⁶¹⁰ Ráadásul a „nagy realizmus” koncepciójával szembeni polémia a szovjet irodalomtörténeti munkák állandó kísérője volt a negyvenes évek végén is: az akadémikus Alekszandr Jegolin *A szovjet irodalom harminc évét* áttekintő, oroszul 1948-ban megjelenő mértékadó műve nem mulasztotta el szóvá tenni, hogy a régi realista írók megoldásait nem lehet gépiesen alkalmazni az új feladatok előtt álló szovjet irodalomban.⁶¹¹

Azt – az előzőekkel szemben inkább anekdotikus – részletet sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szovjet Írószövetség elnöke, Fagyjev személyes ellen-szenvet is táplált Lukáccsal szemben. A harmincas években, amikor ellátogatott a Lukácsot is belső munkatársainak körében tudó folyóirat, a *Lityerturnij kityik* szerkesztőségébe és felháborodva tapasztalta, hogy a magyar irodalmár alig tudott oroszul, még köszönteni sem tudta nyelvhelyességi hiba nélkül, illetve a szerkesztők nem oroszul beszélnek, s megítélése szerint eltávolodtak a szovjet

⁶⁰⁸ „A pártból tulajdonképpen hiányzik az önkritika. Nem bíráljuk a korábbi, hibás taktikát. Nem látható önkritika a Politikai Bizottság ülésein sem. Elvtársaink inkább agyonhallgatják a hibákat és hiányosságokat, ahelyett, hogy nyilvános bírálnák ezeket. Mi, az SZK(b)P volt tagjai sokat töprengünk azon, miként lehetne meggyökereztetni a pártban az önkritikát, de óvakodunk attól, nehogy befolyásolja a pártegységet” – fejtegette korábban Nagy Imre. Megbeszélések Kossa Istvánnal, Nagy Imrével, Kiss Károllyal és Péter Gáborral, 1947. április 5., in: Izsák-Kun 1994: 168.

⁶⁰⁹ Árulkodóak ebből a szempontból Gerő Ernő szavai: „Mi, természetesen, nem kötelezhetjük Lukácsot arra, hogy mást írjon, mint amit írni akar. Azt hiszem azonban, hogy a cikk megjelenése előtt helyes volna, ha megmondanánk neki a véleményünket s lehetőséget adnánk neki, hogy a cikket átírja. Amennyiben erre nem hajlandó, a cikket akkor is le kell közölni, de az utána következő számban hivatalos, szerkesztőségi cikkben kellene leszögezni a Párt álláspontját. *Erre, egyébként azt hiszem, még akkor is szükség lesz, ha Lukács hajlandónak mutatkoznék a cikk átdolgozására, mert ő aligha lesz képes arra, hogy maradéktalanul leszámoljon az általa elkövetett hibákkal.*” Gerő Ernő Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1949. július 25., in: AMBRUS 1985a: 303–304. Kiemelés: Sch. T.

⁶¹⁰ Révai József ezt a kapcsolódást a vita során ki is mondja: „A Lukács elvtárs irodalom-elméletei körüli mai vita lényegében folytatása annak a vitának, ami a harmincas években a Szovjetunióban folyt vele.” Révai 1950a: 292.

⁶¹¹ JEGOLIN 1949: 13.

irodalomtól.⁶¹² Bár a Fagyjev látogatását követő évtizedben a magyar tudós orosz nyelvi kompetenciája jelentősen javult, a szovjet irodalom negligálása továbbra is bármikor elővehető vádpontnak bizonyult ellene.

Mégis, a Lukács-vita egyik, ha nem a legfontosabb előzményének a pártegyesítésből következő politikai teendőket tarthatjuk. Míg 1946 végén Rákosi és Lukács egyetérteni látszottak, amikor az elméleti munka erősítése mellett szónokoltak – melyet utóbbi az oktatási intézményrendszer átalakításával kapcsolt össze –, addig nem egész két évre rá törekvéseik némiképp keresztezték egymást. Lukácsnak hazatelepülésétől fogva iskolaépítő ambíciói voltak. Lesznai Annának írt levelében kifejtette, hogy a magyar értelmiség átnevelése lényegében reménytelen, csak a fiatalokban lehet bízni,⁶¹³ s Fülep Lajosnak is arról számolt be, hogy tanítványok nevelése foglalkoztatja.⁶¹⁴ E törekvés elsőszámú terepét az egyetem jelentette, bár épp a hivatkozott levelek tanúsága szerint iskola építését nem kötötte feltétlenül a felsőoktatáshoz. Az egyetemen Lukács természetesen minden követ megmozgatott, hogy erős hídfőállásokat építsen ki a marxizmus számára. Nemcsak a Magyarországra vágyó Husserl-tanítvány Szilasi Vilmost biztosította arról, hogy nem számíthat támogatására,⁶¹⁵ hanem a hazatelepülni kívánó Kerényi Károly is kénytelen volt megállapítani a rá jellemző keresetlenséggel 1948 áprilisában: „Lukáccsal szemben ma nem lehet p–lni.”⁶¹⁶ Nem csoda, ha önjelölt követőinek száma is ugrásszerűen megemelkedett, s a párt politikai akadémiáján is az ő előadásai jelentették a zsinórmércét.

1948 őszén azonban nemcsak szovjet sürgetésre, hanem belső pártpolitikától is vezérelve Rákosi elindította a túlságosan „felhígult” párttagság revízióját. A kommunista pártok szokásos „öntisztítása” természetesen elsősorban arra szolgált, hogy az egyesült pártból a nem kívánatos tagságot eltávolítsák, a szociáldemokrata kádereket lecseréljék vagy végképp a maguk oldalára állítsák. Rákosi a politikai hatalom centralizációja során új vezető réteg kialakítására törekedett, s a városi értelmiség helyett munkás- és parasztkádereket kívánt pozícióba helyezni, akik társadalmi helyzetük megváltozását feltörésként értékelték, így nagyobb fokú lojalitás volt elvárható részükről. Ez nem szűkölt az államigaz-

⁶¹² Fagyjev naplójából idéz: KADARKAY 1991: 346. Vö. még TIHANOV 2000: 13.

⁶¹³ Lukács György Lesznai Annának, 1945. december 25., MTA Lukács Archivum, 1081/3.

⁶¹⁴ Lukács György Fülep Lajosnak, Budapest, 1945. október 14., 1744. sz., FLL V., 60–61.

⁶¹⁵ Lukács György Szilasi Vilmosnak, Budapest, 1947. május 5., MTA Lukács Archivum, 1810/6. Pedig Kerényi Károly – még mielőtt Lukács megakadályozta volna hazatelepülését – azt gyanította, hogy elismert tudósok érdekből is barátkozhatnak a filozófussal, legalábbis erre utal a Husserl-tanítvány Szilasi Vilmosra utaló észrevétele, akiről 1946 szeptemberében feljegyezte, hogy „Genfbe rohant, az odaérkezett Lukács Györgyöt körülszaglászni-nyalogatni: nyilván tanszékért.” Kerényi Károly Fülep Lajosnak, Tegna, 1946. szeptember 14., 1796. sz., FLL V., 140–143. Itt: 141. Szilasi hazatérési tervei kútba estek, így kénytelen volt beérni Heidegger tanszékével Freiburgban.

⁶¹⁶ Kerényi Károly Fülep Lajosnak, h. n. [Tegna], 1948. április 14., 1926. sz., FLL V., 306–307. Itt: 306.

gatásra, a kultúra területén éppúgy igényként jelentkezett, amint azt már az MSZMT kapcsán érintettem, ahol a nevelés-művelődés elsőszámú alanya és tárgyja immár nem az értelmiség volt, hanem a szélesebb „tömegek”. A Lukács-vita kezdeti fázisa alatt betegszabadságát töltő Révai, aki 1949 augusztusában tért vissza a Losonczy Géza által számára újjászervezett minisztérium élére, a folyamat során az Írószövetség tagjait is felülvizsgáltatta, ugyanazt az elvet alkalmazva, mint az államapparátus revíziójakor. Lukács cizellált érvelésmódja, nyelvének viszonylagos bonyolultsága nem volt alkalmas többé az ideológiai iránymutatásra, a marxista-leninista elmélettel és kritikával szemben fokozottabban érvényesült az egyszerűség követelménye. Követői és tanítványai között többségben voltak a polgári származásúak, így társadalmi bázisát tekintve is nemkívánatosná vált a Lukács-iskola. Így hiába képviselte Lukács megfélemlítő határozottsággal, de az aktuális pártvonalra ügyelve, azzal lehetőleg együtt mozogva a szocialista realista irodalom megteremtésének igényét, Révai mint a „néptől” elszakadt, szektás, csak kevesek által hozzáférhető, így kontraproduktív gondolkodóként jellemezhetette stílusa és szótára alapján.

A sztálinista elme számára a nyelv a politikában központi jelentőségűnek vélt propaganda kiemelkedően fontos eszköze volt, sőt ennél több: minden esemény diszkurzív vagy metadiszkurzív jelentőséggel bírt, s a sztálinizmus története leírható a nyelv uralásáért folytatott küzdelem történeteként is.⁶¹⁷ A „Lukács-vitát” is lehetséges ennek fényében szemlélni. Már a vitaindító Rudas László-cikk elején szereplő utalás elismeri a politikai nyelv átalakulását, természetesen oly módon, hogy az éppen végrehajtandó fordulatra már mint megtörtént, lezárult eseményre hivatkozik: „1945 és 1947 márciusa között sok dolgot másképp kellett mondani, mint ma tehetjük. Ezért nem szabad minden szót a mérlegre tennünk a maximális pontosság és hasonlók tekintetében.”⁶¹⁸ Rudas azonban éppen ezt teszi: kivételesen szórszálhasogató elemzést tesz közzé, melynek célja annak bemutatása, hogyan nem lehet beszélni az irodalomról, vagyis mit jelent az, hogy „Lukács elvtárs nagyon is tág határokat vont meg a maga számára.”⁶¹⁹

Több mint egy évtizednyi Szovjetunióbeli tartózkodással és a kommunista mozgalomban eltöltött bő harminc éves múlttal a háta mögött Lukács nagyon pontosan mérte fel, miről is van szó – legfeljebb a saját mozgásterét illetően tévedett. Azzal védekezett, joggal, hogy „a tartalmi problémákat” illetően „ma sem vethetők szememre lényeges hibák”, s csupán a „kifejezés mód”, a „terminológia” illelhető kritikával.⁶²⁰ Ebben a vonatkozásban elismerte fáziskésését,

⁶¹⁷ NAIMAN 2003: xii.

⁶¹⁸ RUDAS 1949/1985: 21.

⁶¹⁹ Uo.

⁶²⁰ LUKÁCS 1949/1985: 79–80.

de ezt azzal egészítette ki, hogy „abban az időben *sokan* – köztük én is – távolról sem láttuk tisztán a fejlődés valóságos perspektíváját”,⁶²¹ melyet az önkritikára elsőként reagáló Devecseri Gábor is megerősített, sőt Horváth Márton Rákosi Mátyásnak címzett levelében is tett egy ezt alátámasztó utalást.⁶²² Lukács írásának végén ezzel összhangban igyekezett személyes felelősségét a pártvezetéssel megosztani: „nem egy itt önkritikának alávetett hibámat jóval előbb korrigálhattam volna egy pártszerűen vezetett irodalmi közvélemény légkörében.”⁶²³ Ez a fentiek ismeretében veszett fejsze nyele volt.

A „vita” saját koreográfiával rendelkezett, és nem zárható ki az a szovjet államvezetés gyakorlatából ismert megoldás sem, hogy az inkriminált kötetet, vagyis Lukács *Irodalom és demokrácia* című művét éppen azért jelentették meg másodszor a „fordulat” után is,⁶²⁴ hogy aztán a szerzője elmarasztalható legyen, mivel nem az aktuális ideológiai követelmények szellemében fogant, hanem még egy korábbi irányvonalat követett.⁶²⁵ 1947 szeptemberétől, a Kominform megalakulásától fogva az MKP vezetősége még a korábbiaknál is szorosabb kapcsolatot tartott a Szovjetunióval, s 1948 februárjában és márciusában egy sor intézkedés jelezte, hogy a kulturális élet átalakítását a pártelit fel szeretné gyorsítani, markánsabb kultúrpolitikát kíván érvényesíteni.⁶²⁶ Az említett, Lukácsot különösen elmarasztaló szovjet jelentés szintén ekkor keletkezett. A kötet újrakiadása nem Lukács kívánalma volt, még 1947 februárjában – vagyis a Hidas–Kun-féle jelentést követő hónapban – Fogarasi Béla vetette fel az ötletet.⁶²⁷ Fogarasi új előszó írását is javasolta, mely – nyilván – újrapozicionálta volna az összegyűjtött szövegeket, erre azonban a jelek szerint Lukács nem vállalko-

⁶²¹ Uo. 75. Kiemelés: Sch. T.

⁶²² DEVECSERI 1949/1985: 105. Horváth Márton egyenesen azt állította, hogy ebben ő maga és Révai József is „cinkos” volt. (Horváth Márton Rákosi Mátyásnak, Budapest, 1949. július 26., in: AMBRUS 1985a: 304–306. Itt: 305.)

⁶²³ LUKÁCS 1949/1985: 99.

⁶²⁴ LUKÁCS 1947c; LUKÁCS 1948f. Utóbbi kötet Rákosi *A fordulat éve* című művével – mely kifejezés eredetileg nem egy naptári évre vonatkozott, ahogy az iskolai tankönyvekbe és a köztudatba bevonult, hanem az 1947 tavaszától 1948 tavaszáig tartó évre – egyszerre jelent meg az 1948. júniusi könyvnapokra. RÁKOSI 1948a.

⁶²⁵ Vö. CLARK–DOBRENKO–ARTIZOV–NAUMOV 2007: 369. A helyzetet bonyolította, hogy az ideológiai követelmények mások lehettek regionálisan is (például Leningrád néha késve követte a moszkvai irányváltást), és egyes főhatalom-közelbi érdekcsoportok sem egyeztek meg mindenben, vezető funkcionáriusok megvádolhattak más vezetőket, hogy azok nem a megfelelő vonalat követik. Uo. 370–371.

⁶²⁶ Az Országos Propaganda Osztály a média és a kultúra hatékonyabb propaganda-célú kihasználását szorgalmazta, az MKP Politikai Bizottsága az „elméleti munka javításáról” februárban határozatot hozott, *Szabad Nép* március 7-i számában pedig maga Rákosi Mátyás sürgette a párt „elméleti színvonalának emelését”. Horváth Márton, Antal Jánosné, Orbán László és Csillag Miklós részvételével pedig Kultúrpolitikai Bizottságot állítottak fel, melynek deklarált célja egységes és határozott kultúrpolitika kidolgozása volt. Vö. STANDEISKY 1987: 131–133.

⁶²⁷ Lásd Fogarasi Béla hozzászólását: Jegyzőkönyv a Szikra könyvkiadó ügyében 1947. február 21-én megtartott ülésről, PIL (MKP KV iratai), 274. f. 23. cs. 17. őe.

zott, hiszen amikor végül 1948-ban újra kiadták a kötetet a bevezetést a szerző lényegében változatlanul hagyta. A Lukács-vita szövegeiből válogatást közreadó Ambrus János az újramegjelenést az MKP és az SZDP egyesülési kongresszusához köti.⁶²⁸ Ez könnyen elképzelhető – de látható, hogy már korábban felmerült az ismételt kiadás, kérdés csupán az, hogy Fogarasi javaslatával ellentétben, mely még 1947-re irányozta elő az újabb kiadást, miért vártak egy újabb évet. Mindenesetre a támadás indítójának, Rudas Lászlónak nagy előnyt jelentett, hogy – bármennyire is tagadta ezt megszólalásában Lukács⁶²⁹ – a második kiadás megjelenésekor, miközben a bevezetés érvényességét egy hozzátoldott bekezdéssel megerősítette, valóban tett a szerző apróbb változtatásokat a kéziratban,⁶³⁰ ezért Rudas úgy tüntethette fel a művet, mint amelynek teljes körű érvényességéről – nemcsak történeti értékéről, hanem aktualitásáról – Lukács az újrakiadásakor is meg volt győződve. A Rudas-cikkre adott válaszában Lukács furcsállta, hogy az egyik támadója által inkriminált szövegrészt a korrektúra-példány tanúsága szerint ő nem módosította, azon mégis változtatás esett.⁶³¹

AZ ÖNKRITIKA HATÁRAI

A „liberális” Lukács képze, elsősorban a nyugati esztéták körében, részben abból adódik, hogy a filozófust mintegy magukhoz hasonlítják, s magától értetődőnek veszik, hogy a liberális szubjektumról alkotott, lényegében a liberális demokráciák alapvetéséhez tartozó felfogásukat a személyes szabadság fontosságáról és a személyes vélemény integritásáról Lukács is osztotta. Csakhogy ez erősen vitatható. Akkortájt, amikor a korábban már elemzett értelmiségpolitikai vita és egyeztetési folyamat zajlott, Lukács az *Új Magyarország* hasábjain terjedelmes cikket tett közzé,⁶³² mely Somlyó György *Magyarok*ban megjelent vitairatából indult ki.⁶³³ Ennek a szóváltásnak a jelentőségét az utókor elsősorban abban látta, hogy ez volt az egyik olyan fontos pont a filozófus pályáján, amikor tisztázta viszonyát ifjúkori műveihez. Ez valóban lényeges, különösen, ha számításba vesszük, hogy Lukács saját szellemi pályafutását, mint korábban jeleztem, olyan eminens példaként képzelte el, melyen keresztül bemutatatható: íme, a burzsoá neveltetésű értelmiségi is, ha „dolgozik” saját magán, marxista-leninistává lehet. Ugyanakkor

⁶²⁸ AMBRUS 1985b: 323–324.

⁶²⁹ LUKÁCS 1949/1985: 71; 77. Érdekes, hogy a *Spenót* is a kiadás változatlan voltát hangsúlyozza, így mentegetvén Lukácsot: SÖTÉR–SZABOLCSI 1966: 139. Ezzel szemben a kiadvány címnegyedében jól látható helyen, nagyméretű betűkkel fel van tüntetve: „második, javított kiadás”. LUKÁCS 1948f: 3.

⁶³⁰ RUDAS 1949/1985: 21.

⁶³¹ LUKÁCS 1949/1985: 75–76.

⁶³² LUKÁCS 1946k.

⁶³³ SOMLYÓ 1946.

ezzel összefüggésben a vita látni engedi, hogy Lukács a „modern szubjektivizmus” énközpontú, az ént a maga öntörvényű és folytonos fejlődésében elképzelő gondolkodásmódját azért tartja károsnak, mert akadályozza a „valóság”, az „objektív igazság” felismerését, mely a múlttal való éles és kíméletlen szakításhoz kellene hogy vezessen, mely ezeket a követelményeket csak akkor teljesítheti, ha nem formális, hanem elméletileg is megalapozott.

A Lukács-vita dokumentumai, az az alkudozás, mely Révai és a filozófus között folyt arról, hogy utóbbi meddig hajlandó az önkritikában elmenni, jól mutatják, hogy Lukács számára komoly dilemmát jelentett, meddig mehet el saját gondolatainak felülvizsgálatában, vagyis az önkorlátozásban. Mi az a pont, ahol nem rendelheti alá magát a párt képviselte közösségi belátásnak? Hasonló kérdéssel szembesültek a koncepciók perek vádlottai, csak jóval kiélezettebb módon: a hatóságok sokszor kíméletlen bánásmódjától ugyan testileg-lelkileg megrendülve, de évtizedes berögződéseknek is köszönhetően gyakran valóban elkezdtek kételkedni saját ártatlanságukban, s vallomástételkor fontos volt számukra az a feltételezés, hogy a Párt, vagyis a közösség, annnyival többet tud náluk, hogy az objektív igazsághoz közelebb képes jutni, így ha bizonyos részletek nem is igazak, egy feltételezett tágabb perspektívában az ő bűnösségük felvállalása szolgálja a szocializmus építésének ügyét. Nem kérdés, hogy az őt ért támadást Lukács méltatlannak tartotta, s erre minden oka megvolt, hiszen a vádak többsége alaptalannak tekinthető: a lényeges pontokon nem tért el attól a pártvonaltól, melyet nem egy Lukácstól függetlenül adott zsinórmértékként kell elképzelniünk, hanem olyan politikai irányadasként, melyre neki magának is jelentős befolyása volt. Ugyanakkor az önkritika kérdését Lukács is abból a nézőpontból igyekezett szemlélni, hogy a Párt számára milyen mértékű önkorlátozás lehet kedvező, s mi az, ami már az én olyan radikális önfelszámolását követelné meg, mely hiteltelenítené az egész diszkurzív eseményt.

Lukácsnak ez bizonyára óriási belső küzdelmet jelentett. Egyrészt tudatában volt annak, hogy a marxista-leninista gondolkodók nemzetközi élvonalába tartozik, s Magyarországon ennek az irányzatnak a hívei közül senki nem kelhet versenyre vele. Igényt tartott a politikai célok és az elmélet összehangolójának szerepére, nemcsak itthon, hanem a nemzetközi munkásmozgalom egészére tekintettel. Lukács nem elégedhetett meg olyan magyarázatokkal, melyek csak a hazai közegre voltak vonatkoztathatók, de a franciára, az olaszra vagy a szovjetre már nem. Nehéz volt elfogadnia, hogy partikuláris politikai célok érdekében befolyását gyengíteni szerették volna. Ugyanakkor, amint arra Szolláth Dávid már rámutatott, éppen nagypolgári származása miatt különösen fontos volt számára az aszketikus munkásmozgalmi gyakorlat,⁶³⁴ még akkor is, ha an-

⁶³⁴ Vö. SZOLLÁTH 2011: 104–118; különösen: 112.

nak túlzásaitól is visszariadt, amint a harmincas évek „teljes embert” propagáló sztálinista diskurzusa is fellépett e „balos” túlzás ellen.

Lukács az 1960-as évek végén született visszaemlékezései nem kezelhetők minden távolságtartás nélkül, hiszen azok sokkal inkább a kor lenyomatai, mintsem hitelesnek tekinthető történeti elbeszélések. Az MKP taktikája, a nyelvi-diszkurzív engedmények ekkor már Lukácsot szolgálták: megkönnyítette számára, hogy úgy tüntesse fel szellemi kibontakozását, mint amit a sztálinizmussal való következetes szembenállás és a nem kommunisták irányában megnyilvánuló tolerancia vezérelt. Ez az önkép és az „enyhülés” éveinek hivatalos Lukácsképe egymást támogatták. Ekkor Lukácsot a nagy magyar kommunista filozófusként ünnepelték, szemben a Rákosi-korszak dogmatikus gondolkodóival. Az idős Lukács újrafelfedezése a Kádár-rezsim részéről természetesen politikailag motivált törekvés volt: a filozófus hírnevét fel kívánták használni arra, hogy a rendszert mint a szocializmus nem-dogmatikus változatát legitimálják. Lukács szerepét a sztálinizmus fenntartásában elhalványították, annak érdekében, hogy bemutassák, íme, a kádárizmus – bizonyos keretek között – szabadságot biztosít az értelmiségnek, megadja a korábban elnyomott Lukácsnak az őt megillető elismerést.

Nem kétséges, hogy számos olyan eset hozható fel, amikor Lukács fiatalabb társainál engedékenyebb hangot ütött meg, csakhogy éppen nagy – a pártköz-pont fiatal adminisztrátorai számára például megfellebbezhetetlen – tekintélye miatt egy-egy visszafogottabb bírálata is súlyosabban eshetett latba, mint mások élesebb kirohanása egyik-másik szerző ellen. Érdemes emlékeztetni arra is, hogy nem egy radikális hangvételű kritika született az ő közvetlen inspirációjára.⁶³⁵ Kizárólag az irodalomkritikára figyelve nem lehetséges teljes képet adni tevékenységéről: az MTA átalakítását levezénylő Magyar Tudományos Tanács Tudományos, majd Pártkollégiumában a bölcsészettudomány területén Révai mellett Lukács képviselte az állandóságot. A szervezet nemcsak az Akadémia tagságát szűrte meg, hanem arról is gondoskodott, hogy a tudósok nyugati kapcsolatai a minimálisra szűküljenek: minden külföldi utat, idegen nyelvű publikációt jóváhagyáshoz kötött, sőt a belföldi közlemények megjelentetés előtti bemutatására is igényt tartott.⁶³⁶ De a korábbiakban láthattuk, Lukács nyilvánosság elé került megnyilatkozásai között is szép számmal vannak olyanok, melyek jellemzésére a „türelmes” szó ugyancsak alkalmatlan. Szerepvállalásának mértékéről lehet különféle feltételezéseket megfogalmazni – azért csak feltételezéseket, mert a leglényegesebb döntések és beszélgetések bizonyára nem a jegyzőkönyvek által dokumentált hivatali térben, hanem magánbeszél-

⁶³⁵ Vö. STANDEISKY 1987; SZEGEDY-MASZÁK 1998: 87; SZEGEDY-MASZÁK 2000.

⁶³⁶ HUSZÁR 1995: 51–53; 65; 119.

getések alkalmával születtek⁶³⁷ –, az azonban bizonyos, hogy Lukács legalábbis nevét adta és tekintélyével alátámasztotta a döntéseket. Ami pedig a filozófus „türelemre intő” retorikáját illeti, azzal kapcsolatban érdemes arra is emlékeztetni, hogy a szovjet kommunisták visszatérő fordulatáról van szó. Az OK(b)P 1925. július 1-jén közzétett irodalomról szóló határozata például a magyar diskurzusban is toposzá vált „kommunista arrogancia” bírálata mellett javasolta az „elvi terelgetést”, azt, hogy ideológiai szempontból türelmesnek kell lenni.⁶³⁸ Maga Sztálin is figyelmeztetett arra *A leninizmus alapjaiban*, hogy időnként a hibák „türelmes megmagyarázása” az egyetlen helyes taktika, például akkor, ha a parlamentarizmus felszámolása még nem időzerű,⁶³⁹ vagyis éppen egy olyanféle helyzetben, mint amilyen Magyarországon volt.

A Kádár-rendszer Lukács-értelmezésének, Lukács túlzott viktimizálásának nemcsak tágabb ideológiai-politikai, hanem kifejezetten irodalomtudományos tétje is volt. A „vita”, bár az időszak kiemelkedően fontos eseményeként kezelendő, nem kizárólagos terepe volt a szocialista realista értelmezői nyelv elterjesztésének: Lukács nézeteivel közvetlenül nem foglalkozó cikkek és kritikák is elkezdték alkalmazni 1949-től.⁶⁴⁰ Ezzel együtt a Kádár-rendszer túlságosan is Lukács figurájára, az őt ért személyes megtámadatásra helyezte a hangsúlyt – kezdve azon, hogy az „irodalmi-vita” (Révai) és a „Lukács-vita” (Horváth Márton) elnevezés közül az utóbbit választotta.⁶⁴¹ Ennek részben taktikai okai voltak. Amint arra Bezeczky Gábor már rámutatott, a strukturalizmussal szemben ellenszert kereső kultúrpolitikai elit Lukács 1963-ban németül megjelent esztétikájában vélte felfedezni a reménykeltő főzetet.⁶⁴² A képlet azonban még összetettebb: a „parttalan realizmus” koncepció és egészen pontosan az osztrák marxista, Ernst Fischer felfogását magát is a strukturalista hatás begyűrűzésének megelőzése végett karolták fel, csak hogy amint Fischer egyre tágabbra szabta a realista kánont – a hatvanas évek végén már Samuel Beckett műveit is integrálva – úgy értékelődött fel Lukács elmélete, így ekkor már nemcsak a strukturalizmussal, hanem a „parttalan realizmussal” szemben is a lukácsi esztétikát támogatta a hivatalos kultúrpolitika. A Lukács-tanítványok külföldre tessékelése, mint ismeretes, éppen a lukácsi örökség kisajátítására

⁶³⁷ Ehhez lásd uo. 213. Igaz, a jegyzőkönyvek jó része mára amúgy is elveszett.

⁶³⁸ A határozat fordítását lásd: KÖPECZI 1970: I, 384–391.

⁶³⁹ SZTÁLIN 1924/1949: 80–81.

⁶⁴⁰ Lásd például KESZI 1949. Amellett is lehet érvelni, hogy már az 1947 májusa és októbere közt Aczél Tamás, Keszi Imre és Lukácsy Sándor szerkesztésében megjelenő *Emberség* című folyóiratban megtörtént az első jelentősebb, koncentrált kísérlet a szocialista realizmus bevezetésére. Ennek hatása azonban limitált volt.

⁶⁴¹ Az elnevezés dilemmáiról lásd: AMBRUS 1985b: 328.

⁶⁴² Vö. BEZECZKY 2007.

irányuló erőfeszítések részét képezte. Lukács áldozatszerepének felnagyítása, Révaival és mindenekelőtt Horváthtal történő szembeállítás megkönnyíthette Lukács reintegrálását a szellemi életbe.⁶⁴³

A SZOCIALISTA REALIZMUS BEVEZETÉSE

Az eddigiekből már kiderülhetett, hogy a „Lukács-vita” összességében többféle funkciót is betölthetett egyidejűleg. Lukács túlságos befolyásának visszafogása, a pártvezetés önfelmentése, illetve az önkritika gyakorlatának bemutatása és annak tudatosítása, hogy ez alól senki sem vonhatja ki magát: csak három a Lukács-vita legfontosabb politikai motivációi közül. Az esemény azonban szemlélhető a szocialista realizmus látványos bevezetésének aktusaként is. Nincs az a deklaráció, párthatározat, előadás vagy tanulmány, mely hatékonyabban vezethetne be egy újfajta eszmerendszert és kritikai nyelvet mint egy bő évig elhúzódó, sokszereplős diszkurzív aktus. Itt különösen a szocreál nyelvi aspektusát érdemes hangsúlyozni: ennek elsajátítása és működtetésének begyakorlása leginkább egy konstruált „vita” folyamán történhetett.

Ez már csak azért is szükségesnek mutatkozott, mert a szocialista realizmussal kapcsolatban nemcsak homályos elképzelések éltek az olvasókban, hanem alkalmazását illetően is jelentős mértékű bizonytalanság volt érzékelhető. A nyelvi változások még a beavatottak számára sem voltak követhetőek, s nemcsak a művészetkritika területén, hanem nagy általánosságban sem. A Szovjetunióval ellentétben, ahol a szocialista realizmus bevezetése, körülírása egy évtizedek alatt jól bejáratott bolsevik szótár segítségével történhetett, Magyarországon ilyen nem állt rendelkezésre: 1919 ebből a szempontból rég feledésbe merült. A helyzetet tanulságosan jellemezte Fónagy Iván és Soltész Katalin röviddel Sztálin halála után megjelent, az új zsargont elemző könyvében:

Az a hatalmas változás, amely a felszabadulás óta népünk életében végbement, nyelvünkben is visszatükröződik. Új világot építünk. Új intézményekkel, új fogalmakkal ismerkedünk meg naponta. Rohamosan távol látóköreink. Életünk gazdagodását, látóköreink kitágulását nyelvünknek is követnie kell. Naponta új meg új szavakkal találkozunk. Hogyha valaki átaludta volna népi demokráciánk

⁶⁴³ Lukács elméletét az MTA Irodalomtudományi Intézetében ugyan az 1960-as években megkérdőjelezték, a *Spenót* mégis a „Lukács-vita” megnevezést szerepelteti, igaz, idézőjelben. A szélesebb irodalomtörténeti köztudat számára ez rögzítette ily módon az esemény megnevezését. Tekintettel az intézeti álláspontjára, itt külső lektori beavatkozásra is gondolhatunk. Az a tény, hogy mégiscsak idézőjelben szerepel a kifejezés, azt valószínűsíti, inkább az utóbbiról, s a beavatkozás nyomán kialakuló kompromisszumról lehetett szó. Vö. SÖTÉR–SZABOLCSI 1966: 138–140.

fejlődésének nyolc évét, és most hirtelen kezébe kerülne a Szabad Nép egyik mai száma, szinte soronként ütköznék ismeretlen vagy újszerű szavakba.⁶⁴⁴

Vagyis egy teljesen új nyelvet kellett elsajátítania az egész országnak igen rövid idő alatt: egy olyan nyelvet, melyet még az új MDP-káderek többsége sem, csupán a szovjet emigráns kommunisták ismerhettek (akik közül sokan a szovjet párt tagjaivá is váltak hosszabb-rövidebb időre) és – a moszkoviták által gyakran kifogásolt módon – a földalatti kommunista párt tagjai. A munkásmozgalom szótárát a szociáldemokraták is ismerhették, de a kommunisták által használt nyelv jelentésárnyalatait már nem feltétlenül érzékelték. A nyelvi idegenség tompítására törekedtek a magyar történelem „haladó hagyományok” szerinti újraírását kiegészíteni-erősíteni szándékozó nyelvtörténeti vizsgálódások, többek közt azt a fölfedezést téve, hogy az *elvtárs* szó voltaképpen 1848-as eredetű.⁶⁴⁵ Természetesen az ilyen színfoltok aligha enyhítettek a nyelvi kontextus újszerűségén.

A gyors ütemű nyelvi változásokkal járó akkulturáció természetesen vezetett a politikai zsargon burjánzásához. Fónagy és Soltész meglehetősen nyíltsággal⁶⁴⁶ mutattak rá, hogy ez a sajátos nyelvhasználat milyen politikai előnyökhöz jutattja azt, aki járatos benne: „Kitérhetünk egy bizonytalan tartalmú szólammal a kérdés elől. Beszélhetünk általában hosszabb-rövidebb ideig a tárgy ismerete nélkül, és anélkül, hogy a saját hibánkra fény vetődne. [...] A zsargon megkönnyíti az általánosságban mozgó kritikát, a pontatlan utasítások, jelszavak kiadását, lehetővé teszi a formális önkritikát vagy a hibák elleplezését.”⁶⁴⁷ A politikai elit által működtetett nyelvi mechanizmusokról még árulkodóbb a következő idézet, mely mai szemszögből nézve önleplező is:

A mozgalmi nyelvben megmutatkozó formalizmusért, frázisosságért nem kizárólag az egyes előadókat, felszólalókat, cikkírókat terheli a felelősség. Rákosi elvtárs az 1953 július 11-i budapesti pártaktívaértekezleten [sic] tartott beszédében rámutatott arra, hogy „pártunk és különösen pártvezetésünk munkája közben súlyos hibákat követett el” mind gazdaságpolitikai, mind szervezési téren. E hibák következtében a párt bizonyos fokig eltávolodott a néptől. Láttuk már, hogy a mozgalmi zsargon azt a veszélyt rejtí magában, hogy a párt- és tömegszervezetek funkció-

⁶⁴⁴ FÓNAGY–J. SOLTÉSZ 1954: 7. Lásd ehhez még a következő kiegészítést: „Újaknak tekinthetjük a szó tágabb értelmében azokat a szavakat is, melyek ismeretesek, közkeletűek voltak azelőtt is, az utóbbi évek folyamán azonban megváltozott a jelentésük, vagy legalábbis új értelmi árnyalattal gazdagodtak.” Uo. 8.

⁶⁴⁵ Vö. JOBST 2004: 90.

⁶⁴⁶ Megjegyzendő, hogy a politikai zsargon eltávolító hatását maga Révai is többször szóba hozta az ötvenes évek elején, ez tehát önmagában nem, csak a megfogalmazás módja tekinthető esetleg szokatlannak.

⁶⁴⁷ FÓNAGY–J. SOLTÉSZ 1954: 56.

náriusait elválasztja a néptől. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a zsargon nem egyszer már az eltávolodás jele, s a párt és a tömegek közti jóviszonyban mutatkozó zavarok folytán jön létre. Az előadók a múltban gyakran azért folyamodtak önkénytelenül homályos, általános, frázisos kifejezésekhez, hogy le ne rántsák a hibákat takaró jótékony leplet, hogy ne kelljen kellemetlen igazságokról beszélni, így például életszínvonalunk nem kielégítő alakulásáról. Ma már tudjuk, hogy ez mennyire helytelen volt, s hogy milyen fontos, hogy a jövőben habozás nélkül lemondjunk a politikai zsargon ilyenyszerű „előnyeiről”.⁶⁴⁸

Ha az új nyelv így működött a szélesebb politikai nyilvánosságban, akkor még inkább igaz ez az irodalomkritika szocialista realista nyelvet bevezető-tanuló szakaszára. Épp a Lukács-vita végső fázisának időszakában, a szegedi bölcsész-karon az 1950/1951-es tanévre a marxista-leninista irodalomelmélet és a szocialista realizmus tanulmányozásához a Thienemann-tanítvány germanista, az éppen akkor megszüntetett német tanszék vezetője, Halász Előd dolgozta ki az egyetemi jegyzetet. A polgári kánonhoz és értelmezői hagyományokhoz vonzó, a kommunista párttal azonban a maga módján kiegyező⁶⁴⁹ jelentős tudós úgy fogalmaz a jegyzetében, hogy az tartalmazza az összes szocialista realista toposzt, a szöveg bizonyos helyein azonban olvashatók úgy is, mint saját mondanójának aláírása:

A szocialista realizmus megköveteli a művésztől, hogy mélyen behatoljon az életjelenségek lényegébe és tárja fel ezek kölcsönös kapcsolatát, hogy valóban hatá-

⁶⁴⁸ Uo. 58–59. A politikai zsargon kihasználásáról jóval később lásd TOLNAI 1987: 301.

⁶⁴⁹ Pályatársának, Szekeres Lászlónak („Sziklai Barna”) a belső elhárítás számára készített jelentéseiből az derül ki, hogy Halász valószínűleg elkerülhetetlennek tartotta az együttműködés bizonyos fokát a szakmai érvényesüléshez, melyben az is megerősíthette, hogy miközben Szekeres szerint nála gyengébbek megkapták a kandidátusi címet, s az egyetemi tanárok felterjesztését egyébként is szinte automatikusan kedvezően bírálták el, tőle ezt az 1950-es évek fordulóján megtagadták. A rendszerhez való viszonyára jellemző, hogy 1952-ben azért zárták ki az MDP-ből, mert többször elvesztette párttagkönyvét. Ugyanakkor az 1955-ben, Vajtai István *A költészet varázsa* című cikke nyomán kirobogó vitában, melynek során a Vajtaid védelmébe vevő Vajda László tanszékvezetőt eltávolították, ő volt az „irodalmi vérsztörvényszék” (BLAZOVICH–CSÁKÁNY 2010: 375.) egyik tagja, „Sziklai” szerint vezetője, melyet azért vállalt, hogy visszakérülhessen a pártba. Az 1956-os forradalmat feltehetően illuzórikus próbálkozásnak tartotta, s ezért szorgalmazhatta már november 4-e előtt is az MSZMP-be való belépést, és bírálhatta az akkori rektort, Baróti Dezsőt, amiért a szovjet bevonulás után is tartotta magát az egyetemi tanácsnak a legvonalasabb oktatók felfüggesztéséről hozott határozatához – bár utóbbi esetben a kettőjük közti rivalizálás is szerepet játszhatott. Mindenesetre taktikus természetűre enged következtetni, hogy – „Sziklai” tudósítása szerint – nem kívánt elsőként belépni az MSZMP-be, ahhoz kötötte csatlakozását, hogy előtte két professzor lépjen be. 1957. április 4-én Halász tartotta az ünnepi beszédet, melyet a pártban ellentmondásosan ítélt meg, de az egyetemi párttitkár, Keserő Bálint szerint – amint „Sziklai” tolmácsolja szavait – „megfelelt, mert tudják ugyan, hogy nem az a Halász véleménye, de hát már az is nagy szó, hogy egy professzor nyilvánosság előtt így nyilatkozik. Pillanatnyilag [...] úgy áll a párt, hogy az ilyen emberekre is szükség van.” Ügynöki jelentés Halász Előd ügyében, Szeged, 1957. május 28., ÁBTL, M-41884. Vö. még: Ügynöki jelentés Halász Előd ügyében, Szeged, 1957. július 25., ÁBTL, M-41884.

rozza meg és tárja fel a bennük jelentkező új elemet. Ezzel kapcsolatban természetesen rendkívüli mértékben gazdagodik és pontosabb lesz a tipikus és az esetleges kategóriáinak megértése. / Jellemző, hogy a burzsoá irodalom már régen lemondott a tipizálásról, vagyis az egyes jelenségek kiválasztásáról és összefoglaló kiértékeléséről. Új módszert hirdetett – a különmemű tényáradatnak passzív felhalmozása és objektivista rögzítése módszerét. A polgári irodalomban az esetleges és a magánjellegű egyenlő értékű helyet foglalt el a tipikus és jellemző mellett. / Irodalmunkban itt-ott még előfordulnak régi, polgári elképzelések a tipikusról. Mindazt, ami történik, mindazt, ami jöllehet csupán egyes, esetleges jelenségekben, de látszik, a „valódi” kategóriájába sorolják. Az „életigazság” jelszóval követelik gyakran, hogy ne csak az kerüljön ábrázolásra, ami törvényszerű, ami történelmileg indokolt, hanem a történelmi szempontból véletlenszerű és kevésbé jelentős is. Az élet eseményei áradatának ez az „objektivista” követelése, amikor az író csak a „művész egyéni tapasztalataira” támaszkodik, a valóságban, ellenőrzéskor naturalizmusnak bizonyul.⁶⁵⁰

Halász nem kijelentő módon beszél a szocialista realizmus eredményeiről, hanem annak előíró jellegét hangsúlyozza, és a polgári irodalommal való összehasonlítás is minden ellenkező erősítgetés ellenére mintha inkább azt igazolná, hogy a szocialista realista műveknél összetettebb ábrázolásra törekszik. Az 1942-ben *Nietzsche és Ady* címmel könyvet megjelentető szerző a szocialista realista perspektíva érvényesítésének elmaradását voltaképpen nem azonosítja a naturalizmussal: az csak az előírások számonkérésekor, „ellenőrzéskor” bizonyul annak. Halász eleget tesz a retorikai követelményeknek, rituálisan kinyilvánítja lojalitását a rendszerhez, egyszersmind a gyanakvó olvasó úgy is értelmezheti, hogy távolságtartását fejezi ki a megfogalmazott állításokkal szemben. A szocreál értelmezői nyelv Halásznál jóval megbízhatóbb káderek által történő gyakorlati bemutatása nemcsak a „közeledők” számára jelentett pontosabb mértéket az igazodáshoz, hanem a kettős beszéd leleplezéséhez is hozzásegítette az olvasókat.

A vezető kulturális káderek megközelítésmódja közt is jelentős eltérések mutatkoztak alkalmanként. 1950 elején például Horváth Márton és Révai került elleplezett ellentétbe egymással. Révaitól a már többször említett *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez* a *Szabad Nép*ben egy hónappal Horváth Márton *Magyar irodalom – szovjet irodalom* című cikke után jelent meg. Horváthtal ellentétben, aki az 1925-ös irodalmi határozatra hivatkozott és népfrontpolitikát hirdetett az irodalomban,⁶⁵¹ mely nem a „vezényszavak” ígézetében telik, Révai

⁶⁵⁰ HALÁSZ 1950–1951: 2.

⁶⁵¹ HORVÁTH Márton 1950/1985a: 168.

kifejezetten elítélte a népfrontos szemléletet a proletárdiktatúra építésének akkori szakaszában, és a szocialista realizmus „harci jelszavának” kiadásáról beszélt.⁶⁵² Ugyanakkor az írásának második felében ő maga is 1925-ös és 1928-as határozatokat citál, és a parasztírókkal, az útitársakkal szembeni türelemre int, és – levelezésük is tanúsítja – Horváth több gondolatát helyeslően idézte. Mindez azt jelzi, hogy a Lukács-vita lefolytatásakor is mintegy „menet közben” alakult a „hivatalos” álláspont. Révai úgy korrigálta finoman Horváthot, hogy ne kelljen nyíltan felülbírálnia, politikailag kellemetlen helyzetbe hoznia.

A magyar kultúrpolitikai vezetés által is alkalmazott többszólamú nyelv és referenciarendszer kiszélesítette a diskurzus résztvevőinek egész mozgásterét, hiszen a helyzetértelmezéshez megidézett szövegek és párhuzamok nem alkothattak hézagmentes rendszert, nem voltak teljesen összeegyeztethetők. Ez persze a személyi ellentétek, a nézetkülönbségek megjelenítéséhez is megfelelő terepet biztosított. Aczél Tamás például az új szerkesztősséggel felálló *Csillag* első számában megpróbálta Király Istvánt is az alapján félreállítani, hogy az ELTE oktatójának 1945 utáni irodalmi életről mérleget vonó tanulmánya nem szocialista realista szemléletű: észrevétele szerint Király „statikussá, állóvá merevíti egész, fejlődésben lévő irodalmi életünket”,⁶⁵³ vagyis – ahol épp nem kifejezetten szubjektív, azaz klikkszellemről vezérelt ítéleteket hoz – az ún. (buzszoá) álobjektivizmus bűnébe esik, nem fejlődésükben, azaz nem tendenciózusan ábrázolja az irodalmi viszonyokat. Nem ez az egyetlen mód, ahogy a „Lukács-vitát” igyekszik kiterjeszteni Királyra a filozófussal szemben is felmerülő bírálatok megismétlésével: kifogásolja az önkritika elmaradását ott, ahol megtehetette volna; bírálja a „konkrét” elemzésekkel szemben az általános szólamokban való beszédet; még egyfajta leplezett „harmadik út” követését is felrója neki, de nem a népi írók kapcsán, ahogy talán számítanánk rá, hanem Illés Béla megítélésének kérdésében.⁶⁵⁴ Természetesen a legnagyobb hangsúlyt mégis a „paraszt-írók” mentegetésének vádja kapja, mely Királynak a népi írókhoz fűződő ellentmondásos viszonya mellett is talán a legkevésbé elrugaszkodott észrevétel.

Király az említett terjedelmes tanulmányában viszont Horváth Mártonnal polemizált. Az írás nagyobbik, az első hat fejezetet alkotó része szinte sorról sorra ismétli Révai és Horváth akkori legfontosabb írásainak⁶⁵⁵ megállapításait, mármár lenyűgöző mértékű pártszerűségről adva tanúbizonyságot. Ezt követően azonban az egyes írók tárgyalására és értékelésére térve át, hangsúlyeltolódások tapasztalhatók Horváthhoz, sőt helyenként Révaihoz képest is. Illyés Gyula

⁶⁵² RÉVAI 1950a: 286.

⁶⁵³ ACZÉL Tamás 1950/1985: 273.

⁶⁵⁴ Uo. 277; 278–279; 285; 284.

⁶⁵⁵ RÉVAI 1950a; HORVÁTH Márton 1950/1985a; Horváth Márton 1950/1985b.

értékelése mindkettőjünkkel némileg szembefordította Királyt. Míg a *Két kéz* című vers kapcsán Révai azt kifogásolta, hogy a dolgozó ember elvont képét, örök allegóriáját alkotja meg Illyés, ahelyett, hogy a szocializmust építő, traktorral szántó-vető modern parasztot ábrázolná,⁶⁵⁶ Király – Révai szavait szinte betűhűen megismételve, de a hangsúlyt eltolva – azt értékeli benne, hogy „tértől és időtől elvonatkoztatottan ugyan, de kiáll a dolgozó emberek igazsága mellett.”⁶⁵⁷ Hasonló megoldáshoz folyamodik a *Cserepezők* említésekor, bár itt már nagyobb távolság választja el a két pozíciót: míg Horváth a verset annak példajaként hozza, hogy a „felszabadulás” utáni polgári (!) irodalom „még kísérletezett egy dadogó forradalmisággal”,⁶⁵⁸ addig Király elismervén, hogy Illyés „a maga egészében nem tudta legyőzni költészetének régi ellentmondásait”, a kérdéses verset épp kivételként láttatja, annak példajaként, hogy a „felszabadulás egy-egy szép, mélyen átértzett költői hangot” is kiváltott azért belőle.⁶⁵⁹

Horváth és Király preferenciái a széppróza terén is elváltak egymástól. Horváth egyértelműen Déry Tibort tartotta legtöbbre, véleményét több írásában is rögzítette.⁶⁶⁰ Király ezzel szemben Déryt csak (a moszkvai emigránsokat reprezentáló) Illés Béla és (a népieket képviselő) Veres Péter alkotta, politikailag gondosan kiegyensúlyozott triumvirátus egyik tagjaként jelenítette meg, ahol Illést illette a vezető szerep.⁶⁶¹ Nagy Sándort azonban, akiről Révai vagy Horváth szinte soha nem felejtkezik el, akit kritikus megjegyzéseik ellenére a magyar próza reménységeként aposztrofálnak, s akit Rudasnak írt válaszcikkében Lukács is érdemekkel ruház fel,⁶⁶² Király meg sem említi, noha egyáltalán nem mondható, hogy szűkre szabta volna az általa felvázolt kánont: a prózaírók közül Szabó Pál, Karinthy Ferenc, Gergely Sándor, Nagy Lajos, Rideg Sándor, Kamjén István, Sándor Kálmán, Aczél Tamás, Földes Mihály, Fehér Klára, Darvas József, Barabás Tibor és Tardos Tibor egyaránt helyet kapott benne.⁶⁶³

Németh László hiányán alapvetően nem lehet csodálkozni, hiszen ekkoriban őt a népi írók jobbszárnyához volt szokás sorolni, Horváth Márton egyenesen őt tartotta a legjellegzetesebb ellenséges írónak⁶⁶⁴ – hacsak éppen ezért nem hiányolja valaki, mint például említett cikkében Aczél Tamás, aki szóvá tette, hogy negatív példaként miért nem utasította el műveit Király.⁶⁶⁵ Bár utóbbi Németh

⁶⁵⁶ RÉVAI 1950a: 309–310.

⁶⁵⁷ KIRÁLY 1950/1985: 237.

⁶⁵⁸ HORVÁTH Márton 1950/1985b: 202.

⁶⁵⁹ KIRÁLY 1950/1985: 237.

⁶⁶⁰ Horváth Márton 1950/1985a: 160; HORVÁTH Márton 1950/1985b: 200.

⁶⁶¹ KIRÁLY 1950/1985: 240.

⁶⁶² LUKÁCS György 1949/1985: 101.

⁶⁶³ KIRÁLY 1950/1985: 243–245.

⁶⁶⁴ HORVÁTH Márton 1950/1985b: 158.

⁶⁶⁵ ACZÉL Tamás 1950/1985: 285.

Lászlóval szemben akkoriban fenntartásokkal viseltetett⁶⁶⁶ feltehetően valóban a népi írókkal, azok balszárnyával való szolidaritása miatt került el.⁶⁶⁷

Nyilvánvaló, hogy a fenti példák egy irányba mutatnak: a népi-urbánus szembenállás szüremkedett be a külső szemlélő számára egymáshoz meglehetősen hasonló, szinte megkülönböztethetetlen nyelvet beszélő marxista-leninista értelmezők diskurzusába. Ezen a szembenálláson, mint az irodalmi egységet veszélyeztető jelenségen, az MKP nem sokkal később deklaratív úton kívánt túllépni, miközben, mint korábban igyekeztem bemutatni, jelentős szerepet játszott az „oszd meg és uralkodj” elve alapján annak fenntartásában.

Természetesen nem ez volt az egyetlen lehetséges nézeteltérés. Sötér István a *Csillagban* jelentette meg hozzászólását, mely szintén Révaira és Horváthra sűrűn hivatkozva az általuk bevezetett szocialista realista szótárt használta: hangsúlyozta a valóság alaposabb megismerésének követelményét, az önkritika fontosságát, a szovjet irodalom példamutató erejét, és elítélte a klikkesedést, a „barátkozást”.⁶⁶⁸ Mindezt azonban másnál addig nemigen tapasztalható észrevételek közé ágyazta. Kifogásolta például, hogy az országjáráshoz nem biztosítja a politikai vezetés az anyagi feltételrendszert, így az írók ilyen téren mutatkozó hiányosságaiért elsősorban őket terheli a felelősség.⁶⁶⁹ A szovjet irodalom hatását szerinte a gyenge fordítások csökkentik és egyáltalán a vitatható kiadói politika, s Révaival és Horváthtal szemben, akik Lukács időközben megjelent szovjet tárgyú kritikáit kifogásolhatónak tartották, Sötér éppen azt állítja, hogy „mégiscsak a Lukács György vitatott Solohov- és Virta-tanulmánya az egyetlen igényes, a tárgy méretéhez felkészülő lépés ezen a téren”.⁶⁷⁰ Továbbá, míg más írók a szovjet regényeket nem olvassák, addig Illyésről és Veresről személyes tapasztalatára hivatkozva tanúsítja, hogy igen. Darvas Józsefet ellenben azért

⁶⁶⁶ 1946 márciusában legalábbis még igen elítélő véleménnyel volt Némethről. Amint akkor a bölcsész-hallgatók egyesületének népi írókról tartott előadássorozatán Németh műveit magyarázó Orosz László beszámolt róla, Király a nyilvános vita során „elmondta, hogy ő Németh Lászlót még Szabó Dezsőnél is kártékonyabbnak tartja, talán azért, mert Szabó Dezső már meghalt, ellenben Németh László még él. [...] Eleinte arról volt szó, hogy a *Valóság* közölni fogja az előadásom szövegét, de végül csak Király István kiszélesített vita-összefoglalója jelent meg.” OROSZ 2007: 182.

⁶⁶⁷ Király *Irodalom és társadalom* (1976) című tanulmánygyűjteményében, mely kádárista szellemiségű önjrapozicionálását részletekbe menően hajtotta végre saját „fejlődéstörténetének” előadásán keresztül, leginkább Németh Lászlóról alkotott helyenként „igazságtalan” 1946-os véleményét revidálta. Király „vallomása” szerint Németh akkori „voluntarizmusának” (vagyis az „objektív valóság” szocialista realista alábecsülésének), és ebből adódó türelmetlenségének esett áldozatul, valamint annak, hogy „szubjektivistá” módon túlbecsülte egyetlen személy felelősségét. Ez az érzelmi viszonyulás állítólag eltorzította valódi szándékát, azt, hogy Némethet egyaránt megóvja ellenfeleitől és ostoba híveitől. Ez volt önisegülése szerint a valós szándéka, amikor Németh váteszi, ideológusi szerepét megkérdőjelezte, és a szépíróra helyezte a hangsúlyt. Aránytévesztését állítása szerint már akkor felismerte, és 1948-ban a torzulást helyesbítendő írta meg *Berzsenyi ürügyén* című cikkét. Vö. KIRÁLY 1975/1976.

⁶⁶⁸ SÖTÉR 1950/1985, különösen: 210–213.

⁶⁶⁹ Uo. 209–210.

⁶⁷⁰ Uo. 211.

marasztalja el, mert Révaival szemben nem fordítana figyelmet a magánélet ábrázolására.⁶⁷¹ Mint említettem, az önkritikát is helyesli, de utal arra, hogy az csak akkor elfogadható, ha mindenkre egyformán vonatkozik, így a mások munkáit nagyvonalúan selejtező, de a saját házuk táján nem söprögető, buzgó kritikusokra is.⁶⁷² Nehéz nem gondolni ennek kapcsán arra a tényre, hogy a *Csillag* következő számában Szigeti József gyakorolt látványos önbírálatot az 1948 folyamán *Útban az igazság felé* címmel megjelent gyűjteményes kötetét illetően, mely könyvben szerepel Sötér munkásságát érintő kritikája is. Igaz, mindezt önleplező cikkében úgy teszi, hogy lehetőleg Sötér és Szentkuthy Miklós hibái még kiugróbbak legyenek, s önmagát éppen azért marasztalja el, mert nem volt velük szemben elég szigorú, amikor a belső világ szürrealista ábrázolását a valóságábrázolás összetevőjeként tüntették fel.⁶⁷³

Révai tanulmánya a vita hozzászólásaira reflektálva helyezte ki a szocialista realista kritika hangsúlyait, s ennek nyomában a magyar írószövetség első kongresszusán elhangzó Lukács-beszéd már ha nem is szenvedélyes, de egyszerű nyelven szovjet alkotásokat elemzett – számon kéri a pozitív hőst, az élet ábrázolását a „maga gazdagságában”, az élet élvezetét az aszketizmussal szemben, a „burzsoá objektivitás” feladását, annak keresését az írói munka során, „ami előre, a jövő felé, az új megteremtése felé mutat”, vagyis a lenini értelemben vett tipikus megmutatását.⁶⁷⁴ Az írók számára ennek megfelelően Lukács azt a történetvázlat rajzolja fel követendő mintaként, amelyet a szovjet regények kapcsán Clark utóbb leírt, vagyis „annak ábrázolását, hogy a tudatosságon keresztül válik az új ember új emberré”,⁶⁷⁵ s annak bemutatását, „hogyan alakítja át az ember önmagát, mégpedig nem egy egyszerű spontán folyamat keretében, hanem úgy, hogy a munkásmozgalom, a kommunista párt teremtette tudatosság az ember önátalakításában is hatályos, emberileg döntő jelentőségű tényezőjévé válik.”⁶⁷⁶

A SEMATIZMUS

Révai⁶⁷⁷ és az MTA képviselőitében elmondott, imént hivatkozott beszédében Lukács is a sematizmus irodalmával szemben lépett fel. Erre azért érdemes ki-

⁶⁷¹ Uo. 212; 213.

⁶⁷² Uo. 210–211.

⁶⁷³ SZIGETI 1950/1985: 256–257. A két cikk összefüggése már csak azért is érdekes, mert Szigeti önkritikáját 1950. március–áprilisára keltezi, a nevezett két *Csillag*-szám viszont az 1950. júniusi és júliusi. Elképzelhető, hogy Sötér kezét már megjárta Szigeti írása, amikor a sajátját fogalmazta.

⁶⁷⁴ LUKÁCS György 1951/1985: 292.

⁶⁷⁵ Uo. 299.

⁶⁷⁶ Uo. 296.

⁶⁷⁷ Vö. RÉVAI 1950: 314.

térni, mert a sematizmus elleni harc és a szocialista realizmus közötti viszony némiképp tisztázatlannak tűnik a hazai szakirodalomban és közbeszédben.⁶⁷⁸ A közvélekedés gyakran hajlamos a sematizmust összemosni a szocialista realizmussal, holott a sematikus megoldások, sablonok elleni fellépés a szocialista realista kritika lényegéhez tartozott, és bizonyos értelemben a „kulturális forradalom” időszakának megszüntetve megőrzését jelentette, amennyiben a forradalom hangoztatása háttérbe szorult, és inkább csak mint a szocialista realizmus integráns részének tekintett forradalmi romantika szóösszetétel egyik tagjaként élt tovább.

Az azonosítás már a Kádár-rendszerben közkeletű volt: Szerdahelyi István esztétikatörténete például a korabeli sajtó által sematizmusként bírált jelenségeket azonosította a szocreállal.⁶⁷⁹ Ez a megközelítés a szocialista realizmus elméletét nem vagy csak igen szelektíven veszi figyelembe, s az egykorú kritikai irodalmat nem történeti kontextusban szemléli, hanem minden diszkurzív meghatározottságot figyelmen kívül hagyva az irodalmi szövegek időtlen kommentárjaiként közelít hozzájuk. Ennek eredménye lesz az, hogy a konfliktusmentesség „elve”, a tematizmus vagy a „naturalisztikus” írásmód válnak a szocreál esztétika alapjaivá,⁶⁸⁰ mely természetesen éppen annak ellentétéként jelentkeztek a kor kritikai irodalmában.

A sematizmus a harmincas évek szovjet pártzsargonjából származó és a szovjet kritikusok által azóta is gyakran alkalmazott megjelölés átsajátítása. A terminus hazai bevezetését Révaihoz szokás kötni, és ez valószínűleg nem áll messze az igazságtól, még akkor sem, ha más értekezők, például Király István 1950 elején Révaival egy időben kezdték el ezzel a megjelöléssel illetni az akkori új magyar irodalom némely jelenségét,⁶⁸¹ illetve ismerős lehetett már a terminus a szovjet kritikusok lefordított munkáiból is.⁶⁸² Az ugyanazon év novemberében indult *Irodalmi Ujság* első számában már több cikkben is előkerül, így az Illés Béla által írt felfezető cikkben (*Irodalmunk időszerű kérdései*) vagy a Kónya–

⁶⁷⁸ Lásd például egy máskülönbben tájékozott szerző későbbi időszakkal foglalkozó monográfiájának bevezetését: RAINER 1990: 5–24. Ezt a kérdést Márkus Béla a „sematizmus”-t alcímbe emelő Sarkadi-monográfiájában is némileg tisztázatlannak látom. Lásd MÁRKUS 1996: 9.

⁶⁷⁹ SZERDAHELYI 1976: 45.

⁶⁸⁰ Vö. RAINER 1990: 12–14.

⁶⁸¹ RÉVAI 1950a: 314; KIRÁLY 1950/1985: 232; 244.

⁶⁸² Bár nem volt ritka a szovjet szerző a többi folyóiratban sem, az MTA I. OK első számai, és a *Világirodalmi Értesítő* nagy mennyiségben „szállította” a szovjet szakirodalmat. A következő évben – az írókongresszus előkészületeként – egy válogatáskötet is megjelent jelentősnek tartott szovjet kritikusok munkáiból: ezekben visszatérő fordulat a sematizmus bírálata. Vö. OZEROV 1949/1951: 62; TRIFONOVA 1950/1951b: 119; JERMILOV 1951: 78. Belas „gépiességről” szól (BELAS 1950/1951: 171; 177–178.), egy korábbi magyarra is lefordított műben pedig Revnyik a „klisék” gyakori alkalmazását kifogásolja a szovjet irodalomban: REVNYIK 1949: 46. A probléma később is állandóan jelen van, lásd például ZSDÁNOV Nyikolaj 1953/1954: 20; 24; SZIMONOV 1953/1954: 111.

Kuczka-vitában, jellemzően azonban nem ez a fő hívószó, fontosabb irodalmi tárgyú cikkekben mindössze az említett Illés egy másik írása (*Sztálin és az irodalom*) és egy szerkesztőségi jegyzet (*Vita költészetünk gyermekbetegségeiről*) használja.⁶⁸³ A helyzet Révainak az MDP II. Kongresszusán, 1951. február 26-án elhangzott felszólalásával⁶⁸⁴ változott meg látványosan, mely az említett írókongresszus előkészítésének utolsó fázisa volt. Ez után Somlyó György (*Fiatal írók antológiája*), Király (*Hozzászólás az emberábrázolás kérdéséhez*), Molnár Miklós (*Az írói élményről*) és a kongresszust köszöntő írásaikban Gergely Sándor (*A magyar irodalom nagy seregszemléje*) és újra Illés Béla (*Kongresszus előtt*) alkalmazza,⁶⁸⁵ majd a tanácskozás után alig található olyan irodalomról szóló cikk és kritika, mely ne élne vele.

⁶⁸³ ILLÉS Béla 1950a; KUCZKA 1950; KÓNYA 1950; LÁNYI Sarolta 1950; ILLÉS Béla 1950b; Vita költészetünk „gyermekbetegségeiről” 1951.

⁶⁸⁴ RÉVAI 1951/1952.

⁶⁸⁵ SOMLYÓ 1951; KIRÁLY 1951; MOLNÁR 1951; GERGELY 1951a; ILLÉS Béla 1951a. Illés és Gergely esetében megemlítendő, hogy egykori moszkvai emigránsok lévén feltehetően eleve irodalomkritikai szótárak része volt az emlegetett fogalom.

AZ IRODALOMKRITIKAI NYELV ÁTALAKÍTÁSA

A MAGYAR ÍRÓK I. KONGRESSZUSA (1951)

A Lukács-vita mint diszkurzív esemény jelentőségét leginkább a Révai hozzá-
szólását követő fejlemények felől érthetjük meg. 1950 második fele és 1951 eleje
az első magyar írókongresszus előkészítésének jegyében telt. Az Írószövetség-
ben megalakították az MDP pártszervezetet, majd számos munkaközösséget
hoztak létre, többek közt térségi, generációs és műnemi/műfaji tagozódás szerint.
Magában a pártban átszervezték az ideológiai-történelmi-kulturális kérdések
tisztázásával foglalkozó Központi Elméleti Munkaközösséget, a folyóiratok kö-
zül pedig a *Forumot* megszüntették, a *Csillag* szerkesztőbizottságát átalakították.
1950 decemberében Darvas József vezetésével íróküldöttség látogatott a Szov-
jetunióba, hogy Moszkvában, Leningrádban és Grúziában első kézből tájéko-
zódjanak az irodalmi mező szervezeti és ideológiai kérdéseiről. Időközben útjára
bocsátották az *Irodalmi Ujságot* is, alcíme szerint *A magyar írók lapját*, melynek
kezdetben kétheti, majd heti megjelenítése jelezte a szélesebb közönségnek,
hogy a párt – Rákosi és a többi pártvezető a sajtóban minduntalan visszhang-
zott akkori (vagy akkor felemlített korábbi) nyilatkozatainak megfelelően –
nagyobb hangsúlyt kíván fektetni a gazdasági téren elért „diadal” után a kulturális-
irodalmi szférára is. Az orgánumban rendszeresen jelentek meg általános hely-
zetelemző cikkek, melynek következtetéseit mesterségesen gerjesztett „viták”
során több szemszögből is bemutatták, illetve a kritikákban konkrét példákon
igyekeztek ezeket alkalmazni. Az irodalomról való beszéd lehetőségfeltételeinek
kijelölésében a Lukács-vita főszereplői mellett az egykori emigráns írók, min-
denekelelőtt a szocialista realizmus „nagykövetének” számító Illés Béla, és néhány
fiatal kommunista játszott a főszerepet.

Az *Irodalmi Ujság* első számában maga Illés foglalta össze *Irodalmunk időszerű
kérdéseiről* értekezve a szocialista realizmus magyarországi megteremtésének
alapfeltételeit.⁶⁸⁶ A szovjet elméletek adaptálására törekvő kritikai diskurzusban
a népmesét és a népdalt, a kritikai realizmust is magába foglaló haladó hagyó-
mányokat és a proletárköltészetet jelölték meg a szocialista realizmus három
forrásaként. Ezek jelentőségét a korábbi fejezetekben már tárgyaltam. Azonban
társult hozzájuk egy negyedik tényező, melyre – a Lukács-vitából is tanulva – újra

⁶⁸⁶ ILLÉS Béla 1950a.

és újra emlékeztettek a magyarországi cikkek, és amely alapvetően befolyásolta a magyar kulturális élet korszakolásáról alkotott „pártszerű” elképzeléseket: a szovjet irodalom példamutató szerepe.

ÉRZELMI HATÁSKELTÉS A KRITIKÁBAN

De miben is állt a szovjet irodalom e példaszerűsége? Az elmélet szerint semmiképpen sem a szomszéd országban született művek szolgai utánzásában. A szovjet írószövetség magas rangú képviselőjeként Magyarországra látogató Nyikolaj Tyihonov, akinek minden megmozdulását dokumentálta a sajtó, azt hangsúlyozta – ahogy azt már Lukács is tette –, hogy a szovjet irodalmi problémák megoldásai ugyan segíthetnek, de nem vihetők át mechanikusan a magyar viszonyokra.⁶⁸⁷ Ugyanakkor az adaptáció feltételeiről és mikéntjéről már árnyalatnyit eltérő módon vélekedtek. Tyihonov, aki egyben a szovjet békemozgalom vezetője volt – ezt a pozíciót magyar viszonylatban Lukács töltötte be – jóval nagyobb szerepet tulajdonított a felfokozott érzelmi azonosulásnak, mint magyar elvtársa. Míg utóbbi jellemzően az egyén átalakulását mindenekelőtt tudati folyamatként értette, melyet a belátás vezérel, vagyis az új ember megteremtése alapvetően intellektuális tevékenység, addig a szovjet költő – anélkül, hogy az eszmei azonosulás fontosságát elhalványította volna – az átváltozás érzelmi vetületét Lukácsnál jobban hangsúlyozta:

Az élet reális és az irodalomnak is legteljesebben reálisnak kell lennie. Ha az író csak látszólag ismeri el az újat, ha csupán szép szavakat mond és konvencionálisan örül népe eredményeinek, lényének legmélyén azonban a látottakban való hitetlenség rejlik – az ilyen álelismerés természetesen nem adhat szilárd alapot az alkotó munkásságának.

Az író nem erőltetheti az ihletet. Az alkotás igazi szerelemhez hasonlóan kell, hogy magávalragadja s az ihlet fellobbanása át kell hogy hassa az egész lényét. Ezeket az érzéseket nem lehet szétválasztani. Felületesen írni az újról és a lélekben mást rejtegetni – ez a megosztás belső katasztrófához vezet.⁶⁸⁸

Mindennek többféle következménye volt az írói és a kritikus gyakorlatra nézve. Újra emlékeztetnem kell arra, hogy a remekművek elmaradása, középszerű, sematikus alkotások születése gyanúba keverhette a szavakban mégoly elhivatott kommunista költőt is. „Az író nem hazudhat önmagának. Ha ezt mégis elkö-

⁶⁸⁷ FEKETE–TYIHONOV 1950.

⁶⁸⁸ TYIHONOV 1950.

vetné, művészetét az alkotás meddősége bünteti.”⁶⁸⁹ Ez viszont a kritika ellenőrző szerepét is felnagyította és implicit módon egy sajátos attitűdöt írt elő a bírálók számára: ha tartani kell attól, hogy a sematikus alkotások őszintétlének, a kritikus feladata a leleplezés.

Ennek a megközelítésmódnak a meggyökereztetésében az *Irodalmi Ujság* kritikussai, így a Lányi Sarolta, Kónya Lajos, Zelk Zoltán, Goda Gábor és mások képviselte középkorosztály mellett a fiatalok, például Pándi Pál és Király István jelentős szerepet játszottak. Az első számban e fiatal generáció egyik tagja, Molnár Miklós azt a regényt vette górcső alá, amely az 1950-es év egyik könyvszenszációjának számított, legalábbis, ami a nyilvánosságban a műnek tulajdonított figyelmet illeti: Karinthy Ferenc *Kőművesek* című regényét. Molnár egyszerre dicsérő és elmarasztaló, Tyihonov szellemiségét követő írása lényegében arra igyekszik rámutatni, hogy a pártosság nem külső kritériumok teljesítésében merül ki, nem a szocialista realizmus klasszikusainak alakjait és problémáit kell másolni, nem lelkes szavakra és részletgazdagságra – ez a szó a korabeli kritikai nyelvben az elvetendő naturalizmus jellemzőjeként pejoratív melléklöngét hordozott – van szükség, hanem őszintén azonosulni kell a szocializmus építésének ügyével. Molnár kritikája voltaképpen azt mutatja meg, hogy a pártosság elvének – mint a szocialista realizmus egyik fontos összetevőjének – érvényesülése az irodalomban nemcsak eszmei-értelmi azonosulást kíván meg az írótól a marxizmus-leninizmussal, hanem a maradéktalan érzelmi azonosulást is elvárja a párt törekvéseivel. Egyik a másik nélkül nem teremthetett a kultúrpolitika irányítói szemében magas szintű, a sematizmuson túllépő művészetet.⁶⁹⁰ A *Kőművesek* hiányosságai Molnár szemében Karinthyt voltaképpen mint szerepjátszót „leplezték le”.

Az új kritikai irány szempontjából nem volt közömbös azonban az sem, milyen tónusban valósul meg a „maszkok letépése”. Emlékeztetnék: már az Alekszandrov- és a Lukács-vita során nyomatékokat kapott a távolságtartó tudományos stílus bírálata, s ennek nyomán az érzelmek közvetítése az értekező irodalomban ugyanolyan legitimé, sőt kívánatosá vált, mint a szépirodalomban. A bírálatok kapcsán éppúgy felvethető volt az őszinteség hiánya, ha nem fűtötte át azokat indulat. Amikor a szocialista realizmus érett mesterműveként kanonizált Gorkij-regény, a *Klim Szamgin élete* magyarul is megjelent, a *Szabad Nép*ben közölt egész oldalt betöltő ismertetés élenjáró példával szolgált azzal kapcsolatban, milyen a kíváncsú újfajta kritikai tónus. A regény, eszerint a leggyakrabban a „gyűlölet” szót említő írás szerint, fegyver:

⁶⁸⁹ Uo.

⁶⁹⁰ Lásd még erről a Zelk Zoltán által indított soros költészet-vita szerkesztőségi zárszavát: „Az irodalom pártyszerűsége nemcsak pusztán állásfoglalás, nem is pusztán elméleti felismerés, hanem teljes érzelmi kapcsolat, teljes emberi és költői magatartás, és nem utolsósorban, pártszerű munka kérdése.” Vita költészetünk „gyermekbetegségeiről” 1951.

Fegyver, amellyel leleplezhetjük s amelynek segítségével megutáltathatjuk a „szellem függetlenségének” mai féltőit, az igen és nem között habozó félelmeinket, az óvatosan várakozó kispolgári-burzsoá intellektuelleket. Fegyver, amelynek segítségével leleplezhetjük a ma álcázott Klim Szamginait, a munkásmozgalom soraiba belopózott osztályellenséget, akiknek magukra öltött elv-ruháján lépten-nyomon átfeslik igazi énjük, rothadt burzsoá individualizmusuk és a dolgozó nép harcaival és vágyaival szemben érzett sötét, alattomos gyűlöletük. Gorkij fegyvert adott a kezünkbe, amellyel küzdhetünk a múlt maradványai ellen a saját gondolkodásunkban s amelynek segítségével élesebbre és keményebbre formálhatjuk magunkban a Kutuzovra hasonlító, újarú embert, az emberiség nagy ügyéért, a szocializmusért küzdeni akaró és küzdeni tudó igaz embert.⁶⁹¹

Király István itt egyszerre mutatott rá a regény hazai viszonyokra alkalmazható aktualitására,⁶⁹² figyelmeztetett a teendőkre (az éberségre; az önátalakítás munkájára) és vitte színre az új, harcos stílust.

Az új embertípusért folytatott küzdelemnek a terepe, ahogy Király is jelezte, egyrészt az egyén, másrészt a közösség. Ennek megfelelően a régi és az új harca, mely Sztálin meghatározása szerint a valóság lényege, irodalmi téren a kritika és az önkritika formáját öltötte, ahogy arra a szovjet irodalomkritika módszereit méltató Fekete Sándor ekkoriban figyelmeztetett.⁶⁹³ Ezért volt olyan lényeges e kettős tevékenység megfelelő elsajátítása: mindkettő az új ember eljövételét sürgette. Nem véletlenül utaltam arra, hogy a Lukács-vita a nyilvános önkritika szabályainak elsajátítását is támogatta: valóban, nemcsak Révai és Lukács levelezése vetette fel futólag a helyes önkritika kritériumait,⁶⁹⁴ hanem 1950 tavaszán a *Szabad Nép* vissza-visszatérő témája volt ez.⁶⁹⁵ Természetesen a nyilvánosság lehetőleg jól szabályozott köreit is meg kellett teremteni ahhoz, hogy az (ön)-kritika megfelelő gyakorlata elterjedjen. Ennek nyomán rendeztek gondosan koreografált vitákat a sajtó nyilvánossága előtt és minden lehetséges szűkebb szakmai fórumon valamelyest szabadabb eszmecsere, elsősorban az Írószövetségben, a megalakult munkacsoportokban és az irodalmi szerkesztőségekben. Árulkodó, hogy a munkacsoportok működésüket azzal kezdték, hogy a Lukács-vitát tanulmányozták, megvitatták.⁶⁹⁶ Erre a jelek szerint szükség is volt, mert

⁶⁹¹ KIRÁLY 1950.

⁶⁹² A cikk egy pontján az allegóriát pontosan ki is bontotta: „a Klim Szamginok soraiból kerültek ki és kerülnek ki a rajkok és a jusztusok.” Máskor viszont a regény címszereplője azoknak a képmutatóknak lesz a megtestesítője, akik narodnyikból bolsevikké lettek, de csak azért, mert mindig alkalmazkodtak a politikai széljáráshoz. Uo.

⁶⁹³ FEKETE 1950.

⁶⁹⁴ Vö. Lukács György Révai Józsefnek, Budapest, 1950. május 18., in: AMBRUS 1985a: 310–311.

⁶⁹⁵ Vö. A kritika és önkritika 1950; BETLEN 1950; Mi a formális önkritika? 1950.

⁶⁹⁶ Máté György zárszava. A Fialat Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. őe., 281.

sokak számára egyáltalán nem volt világos, hogy mit várnak el tőlük, vagy éppen saját érvényesülésüket támogató módon igyekeztek átértelmezni a követelményeket.

AZ ÍRÓK NEVELÉSE

A munkacsoportok megalakulása és az ezekben megkezdődő szűkebb körű munka mellett 1950 őszén számos plenáris vitát rendeztek az Írószövetségben, melyek egyik legfontosabb célja a kritika és önkritika gyakorlatának elsajátítása volt. Az írók a közösségi önevelés jegyében kezdetben a kulturális élet olyan problémáit tűzték napirendre, melyek kellőképpen általánosak voltak ahhoz, hogy sokan megtalálhassák a lehetőséget a hozzászólásra. A fiatal írók és a vidéki írók helyzetéről szóló eszmecsere váltotta ki a legnagyobb érdeklődést. Mindkét témához szorosan hozzátartozott a kultúrpolitika következtében tömegesen jelentkező új művészek érvényesülésének kérdése: e társadalmi csoportok képviselői szélesebb publikációs lehetőségeket és nagyobb figyelmet szerettek volna kiharcolni.

Törekvéseik alapvetően támogatást élveztek, hiszen a kulturális élet átalakítását jelentős részben az újonnan fellépő munkás- és parasztírókra, illetve már a népi demokráciában szocializálódó ifjakra támaszkodva képzelte el a pártvezetés. Ezt szolgálta a sajtóban meghirdetett irodalmi pályázatok túlnyomó többsége, az üzemi irodalmi körök támogatása, és általában véve a kulturális tömegmozgalom kiterjesztése az egész országra. A már némi tekintélyt szerzett vidéki szerzőket igyekeztek lebeszélni a fővárosba településről, mivel fontos szerepet szántak nekik a helyi tehetséggondozásban.

A vidéki írók helyben tartása mellett szólt az irodalompolitika több más fontos célkitűzése is. Egyrészt, ahogy az Írószövetség pártszervezetének vezető tisztségviselői, Máté György és Benjámin László mindkét említett vita során hangsúlyozták, a legnagyobb probléma, hogy nincs regény, mely bemutatná az új embertípust,⁶⁹⁷ holott elérkezett már az ideje annak, hogy ne csupán a múltat dolgozzák fel az írók a haladás szemszögéből, hanem aktuális kérdésekkel is átfogó művekben foglalkozzanak.⁶⁹⁸ A vidéki írókat azért tartották kiemelkedően alkalmasnak erre a feladatra, mert testközelből megtapasztalhatták a mezőgazdaság kollektivizálásának folyamatát, mindennapi munkáját. A városok újjáépítéséről, a munkások életéről már szép számmal jelentek meg regények, de

⁶⁹⁷ Benjámin László hozzászólása. A Fialat Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. óe., 8.

⁶⁹⁸ Máté György hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 164; 181.

a termelőszövetkezetek megalakításának és így a falu átformálásának kérdése csak ekkor került napirendre. Míg azonban a budapesti írók helyben legfeljebb gyárakba juthattak el, messzire utaztatásuk pedig sokba került, addig – állapította meg Soproni János a Népművelési Minisztériumból – a vidéki „elvtársaknak ebben a tekintetben könnyű a dolguk, csupán ki kell menniök a város szélére, vagy a szomszéd faluba és máris tanulmányokat tudnak folytatni.”⁶⁹⁹ A szocialista realizmus eszménye a társadalom teljességét leíró mű volt, mely egyszerre ábrázolja az összes progresszív réteg építőmunkáját, még ha a majdani tökéletes műalkotás előkészületeiként a legszigorúbb kritikus is színvonalas alkotásokként fogadott el részeredményeket felmutató regényeket. A parasztság megfelelő ábrázolásának közösségi kidolgozása terén mutatkozott a legnagyobb „lemaradás”, s a felzárkózást elősegítő, sőt akár a társadalom egészét fejlődésében bemutató mű megteremtését is vidékről várhatták. Ebben a várakozásban a költségkímélő ágazatpolitika és az ideológia egymást erősítette.

Másrészt a vidéki írókat – a fővárosiakkal együtt – az aktuálpolitikai küzdelmekben is fel kívánták használni. Ahogy Szántó Miklósnak ugyanekkor a *Szabad Nép*ben közölt cikkéből kiderül,⁷⁰⁰ a pártvezetés kifogásolta, hogy az írók nem vesznek részt kellőképpen a kulturális tömegmozgalomban, az irodalom tömegpropagandaként történő alkalmazásától elzárkóznak. Soproni János a vidéki írók vitáján arra is rámutatott: az 1950. októberi tanácsválasztások kapcsán folytatott „kulturagitációs kampány” során a választás napján és az azt megelőző vasárnap előadott egyfelvonásos darabokat több millió ember nézte végig, míg a – többnyire csak regionális központokban, városokban található – magyar színházak összesített befogadóképessége tizennégyezer fő, vagyis a helyi kultúr csoportok által előadható darabok alkotása nem kevésbé fontos feladat mint az egész estét betöltő drámák írása.⁷⁰¹

A politikai mozgósítást természetesen nem úgy szemlélték, mint ami ellenében állt volna a szépirodalmi alkotás lényegével, hanem éppen ellenkezőleg: Lenin már emlegetett *Pártszervezet és pártirodalom* című cikkéből kiindulva úgy vélték, hogy „az irodalomnak feltétlenül és kötelezően a [...] pártmunka olyan részévé kell válnia, amely elválaszthatatlan kapcsolatban áll a pártmunka más területeivel.”⁷⁰² Azt illetően, hogy e kapcsolatnak mennyire kell szorosnak lennie, eltérőek voltak a meggyőződések, hiszen maga Lenin hívta fel arra a figyelmet, hogy „ebben a munkában feltétlenül nagyobb teret kell biztosítani az egyéni

⁶⁹⁹ Soproni János hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 91.

⁷⁰⁰ SZÁNTÓ Miklós 1950.

⁷⁰¹ Soproni János hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 82.

⁷⁰² LENIN 1951: 11.

kezdemenyezésnek, az individuális hajlamoknak”, és hogy „a proletariátus pártmunkájának irodalmi részét nem lehet sablonszerűen azonosítani a proletariátus pártmunkájának más részeivel.”⁷⁰³ Lukács – még a Tito–Sztálin-szakítást megelőzően, a partizánok szerepét felnagyító diszkurzív környezetben kifejtett – alkalmi elképzelése a pártköltészet egyik alkategóriáját képező partizánirodalomról például ezt a lenini gondolatot fűzte tovább, fokozatokat állítva így fel a költészetben belül, nem a párt iránti elköteleződést illetően, hanem az alkalmazott harcmodor tekintetében.⁷⁰⁴ De ő sem tagadta annak szükségét, hogy partizánok mellett „reguláris” hadseregre is szükség van a győzelemhez, s a szépirodalom eszközjellegű felhasználása közvetlen módon is kifejezésre juthat. Ahogy az említett minisztériumi munkatárs felhívta az egybegyűlteket figyelmét a vidéki írók vitáján, Rákosi nem sokkal korábban kifejezte abbéli kívánságát, hogy bárcsak több fiatal számára lenne vonzó a bányász életpálya – igyekezzenek tehát az írók ezt ábrázolni. „Ezer és tízezer parasztfiúra van szükségünk a bányákba, mert kevés a bányász. Akik olyan környéken élnek, ahol bánya van, ismerik a bányások életét és munkáját: helyi ismereteik vannak, tehát könnyebb a dolguk.”⁷⁰⁵ Persze, amikor az egyik reménybeli szerző jelezte, hogy az 1937-es bányászsztrájkról ír éppen, a tanácskozási elnöke, Földes Mihály visszakozott, és arra kérte a szerzőt, hogy ha lehetséges, ne sztrájkokról, inkább a mai építőmunkáról írjon.⁷⁰⁶ Ezt aktuálisabbnak tartotta...

Hasonló megfontolásokból került előtérbe a szocialista realista regény egy elterjedt formája, amely a katonaelet megpróbáltatásairól és szépségeiről szólt. A koreai háború kitörésével és a „békeharc” feladatának hangsúlyozásával párhuzamosan a katonairodalom is erősítendőnek tartatott, hogy a fiatalokat mentálisan felkészítse egy lehetséges újabb világméretű harci eseményre. Az ezzel párhuzamosan zajló, a patriotizmus elmélyítésére irányuló kampány is igényelte volna az efféle irodalmat, de erre inkább csak történelmi regényekben nyílt lehetőség, hiszen a közelmúlt reguláris magyar hadserege nem szolgáltatott megfelelő történeti alapanyagot, az akkori jelenből pedig összecsapások híján nehéz lett volna klasszikus hősokeket felmutatni.

A vidéki írók kérdéséhez Soproni János a minden területre kiterjedő gazdasági racionalizálás szempontjából közelített: a helyi nyersanyagot (élményeket) lehetőleg helyben kell feldolgozni. Mint megállapította:

⁷⁰³ Uo.

⁷⁰⁴ LUKÁCS 1945/1948: 131.

⁷⁰⁵ Soproni János hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 92.

⁷⁰⁶ Földes Mihály hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 153.

Az a furcsaság állt elő, hogy mi Budapestről küldünk le írókat a vidéki élet, a termelőszövetkezeti csoportok, az állami gazdaságok tanulmányozására, ahelyett, hogy a helyben, a vidéken élő íróknak megadtuk volna azokat a szempontokat, amelyek szerint rövid jelenetekben és egyfelvonásosokban például ábrázolhatnák a mai magyar életet és előrevinnék munkánkat.⁷⁰⁷

Ezt szolgálták a regionális folyóiratok (*Építünk; Tiszatáj*) és az a kezdeményezés, mely a budapesti folyóiratoknak a nagyobb vidéki városokban kihelyezett szerkesztőségeket állított volna fel, azzal a kettős feladattal, hogy átadják az irodalmi termelés fogásait a helyi szerzőknek, illetve közvetítsék a megfelelő színvonalon előállított késztermékeket az országos orgánumok felé.

Az irodalmi termelés ugrásszerű fejlődését nem egy-egy zseniális szerző váratlan felemelkedéseként képzelték el. Az írók nevelésében is a kollektivitás elve érvényesült. Amint azt Illés Béla a fiatal írók vitáján megállapította, a marxizmus-leninizmus olyan termelőeszköz, mellyel az irodalom magas szintű tömegtermelése válik lehetővé: nem csupán egy-két őstehetség, hanem minden szorgalmas szerző eljuthat odáig, hogy magas szintű irodalmat teremtsen.⁷⁰⁸

A minőségi javulás célkitűzése annál is inkább fontos volt, mert a szépirodalmat nemcsak a népnevelésben, hanem az általában alacsony képzettségű káderek képzésében is fel kívánták használni. Azzal a feltevéssel fordultak a szépirodalomhoz, hogy az képes lehet a marxizmus-leninizmus alapkérdéseit és az ezekhez kapcsolódó politikai-társadalmi problémákat érzékletesen megjeleníteni, a polgári műveltséggel nem rendelkezők számára is átélhetővé és megérthetővé tenni, oly módon, ahogy az semmiféle értekező szövegtől nem várható el. A *Szabad Nép*ben rendszeresen felhívták a túlnyomó többségben még általános iskolai végzettséggel sem rendelkező – reménybeli vagy máris szerepet kapott – MDP-káderek figyelmét,⁷⁰⁹ hogy a szépirodalmi művek olvasása nem luxus, hanem napi feladat,⁷¹⁰ s a párt Politikai Akadémiájáról szóló agitprop megbeszélésen is kiemelték, hogy a képzés elvégzéséhez legyen elengedhetetlen minimum két klasszikus irodalmi mű elolvasása.⁷¹¹

⁷⁰⁷ Soproni János hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 91.

⁷⁰⁸ Illés Béla hozzászólása. A Fiatal Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. őe., 114.

⁷⁰⁹ Kicsit későbbi, tehát a kádercsere már előrehaladottabb állapotából származó, 1954-es adatokra hivatkozom, melyek így azt mutatják, az ötvenes évek fordulójának és elejének káderpolitikája valóban e képzetlen réteget privilegizálta. Vö. GYARMATI 2011: 218.

⁷¹⁰ Soós Levente 1950.

⁷¹¹ Az Agitációs és Propaganda Pártkollégium ülésének napirendje, Budapest, 1950. február 6., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 43. őe., 2.

PROLETÁRHEGEMÓNIA ÉS NÉPI SZOCIOGRÁFIA VS. SZOCIALISTA REALIZMUS

Az írószövetségi vitákon is nyomatékot kapott az irodalmi művelődés kérdése, méghozzá egy teljesen nyílt konfrontációig el nem jutó vita kapcsán. A felszólalók közt ugyanis számosan csak az élet ismeretének igényét hangoztatták az írói munka alapfeltételeként, míg mások erre kisebb hangsúlyt helyeztek. Illés Béla hozzászólása arra törekedett, hogy a szocreál szintetikus karakterét kidomborítva a kétféle beállítódás között egyensúlyt teremtsen:

De mit kell egy írónak tanulni? Azt hiszem, két irányban kell haladnia. [...] Gorkij azt mondta: ismer írókat, akik kinn élnek a nép közt, tudják, hogyan dolgozik egy kolhoz, egy termelőszövetkezet, tudják, hogyan dolgoznak a munkások a gyárakban és mégsem igazi írók, mert nem ismerik Tolsztoj és Puskin nyelvét. Ismerik tehát az életet, de nem szerezték meg azt a mesterségbeli tudást, ami nélkül olyan irodalmi alkotást, amelyet joggal követel az írótól a nép, nem lehet létrehozni.

A másik írói típus, amellyel Gorkij bírálóan fordult szembe, az, amelyik könyvtárakban szerzi tudását. Alaposan ismeri hatezer esztendő kultúráját, ismeri a stílus és a forma kérdéseit, mindent, amit csak elméletileg el lehet sajátítani, csak éppen az életet nem ismeri. Gorkij azt mondta, ezeket nem szabad írónak nevezni.⁷¹²

Illés itt a szocializációs környezet alapján állítja szembe egyfelől a proletáriródlom képviselőit és a paraszti származású írókat, másfelől a polgári-értelmiségi szerzőket. Ez a – nem először látott – karikatúraszerű beállítás azonban elfedi a vitapozíciók összetettségét, amely a szovjetizálás komplexitására, sajátos dinamikájára mutat rá.

A kommunista író-káderek legfelsőbb elitje is igencsak megosztott volt: Illés ekkoriban – az olyan feltörekvő írók, mint Forgács László vagy Tamási Lajos érdekeit szem előtt tartva – azért került szembe Máté György írószövetségi párttitkárral, illetve a fiatalok olyan kulcsfiguráival, mint Karinthy Ferenc és Aczél Tamás, mert a Lukács által korábban kifejtett érvekre – az „egyenlőtlen fejlődés elmélete”-ként elhíresült gondolatokra – alapozva úgy vélte, az új magyar irodalmat nem lehet a szovjet szocialista realizmus mércéi szerint megítélni. Ez a törekvése összhangban volt a lektorátusokkal és a kritikusokkal szemben támasztott új követelményekkel: ha a proletárhegemónia irodalomban történő bebiztosításának az a záloga, hogy a népből származó tehetségek felemelkedése elé minél kevesebb akadály gördüljön – ahogy az egyik vitaülés főreferátumá-

⁷¹² Illés Béla hozzászólása. A Fiatal Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. 6e., 113–114.

ban Benjámin László vélte⁷¹³ –, akkor az írói műalkotás kidolgozottságának követelményét illetően engedményeket kell tenni. Barabás Tibor szavaival szólva:

Az állami könyvkiadás terén lehet a jövőben mindenféle lektor a legkülönbözőbb szellemi törekvésekkel, de olyan lektor nem lehet többé, aki népellenes, aki a jelentkező munkás- és parasztírók felé valami arisztokratikus göggel elzárkóznék, sőt olyan sem lehet többé, aki nem hajlandó szakadatlanul segítséget nyújtani az új tehetségek kialakulása érdekében, vagy aki néhány stiláris pongyolaságot, vagy egy-két helyesírási hibát zokon venne és elvetné a kéziratot akkor is, ha abban a munkásélet teljes erkölcsi és eszmei hitellel ábrázolva jelentkezik egy-egy munkás- vagy parasztsorból felemelkedett író tollából.⁷¹⁴

Csak hogy ez az erőfeszítés, mely az írók társadalmi bázisának gyors megváltoztatására törekedett, a szovjetizálás egy másik formájával került szembe. Máté Györgyék meggyőződése ugyanis ezzel ellentétben azon nyugodott, hogy a szovjet irodalom példamutató szerepének köszönhetően a magyar író nem lehet szerényebb igényű, mint szovjet társai.⁷¹⁵ Karinthy politikai referenciával próbálta megvilágítani a kérdést – és természetesen legitimálni állítását: Gerő Ernőre hivatkozott, aki szerint a sztahanovista mozgalom nem azért vált bevezethetővé Magyarországon, mert a magyar fejlődés már ott tart, ahol a szovjet 1935-ben, hanem azért, mert már adott a szovjet minta.⁷¹⁶ Ennek alapján az irodalomban sem lehet alább adni: a kidolgozottság olyan fokát kell megközelíteni, mint a szovjet szocreál klasszikusok, akik az európai regény iskoláját kijárták. A szovjet irodalom felé fordulás így lesz a proletárirodalommal és a sematizmussal szembeni fellépés egyben, ami persze csak egy másik oldalról történő megerősítése mindannak, amit a szocialista realizmus és a sematizmus különbségéről és szembenállásáról korábban kifejtettem.

Ugyanakkor itt egy másik ellentét is reartikulálódott: a népiek és az urbánusok vetélkedése a szovjetizált magyar irodalomért, mely ugyancsak megbolygatta a törésvonalakat. A népiekkel szemben régi – korábban, mint láthattuk, Lukács által is felhozott – kifogás volt, hogy számos képviselőjük nem rendel-

⁷¹³ Benjámin László referátuma. A Fialat Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. öe., 10.

⁷¹⁴ Barabás Tibor hozzászólása. A Fialat Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. öe., 35. Vö. még Sándor András hozzászólásával: „Népi és közérthető hang nyilvánuljon meg a kritikában, nehogy elriassza a fiatalokat.” Uo. 33.

⁷¹⁵ Máté György hozzászólása. „Az új a szovjet életben és irodalomban”. A Magyar Írószövetség vitaestje, Budapest, 1950. november 23., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 64.

⁷¹⁶ Karinthy Ferenc hozzászólása. „Az új a szovjet életben és irodalomban”. A Magyar Írószövetség vitaestje, Budapest, 1950. november 23., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 35.

kezik eléggé kifinomult írástechnikával, melyet általában művelődési hiányságoknak tulajdonítottak. A népi szociográfiai hagyományt és a sematikus irodalmat a kor kritikai diskurzusa szívesen kötötte össze: elegendő talán Sarkadi Imre esetére emlékeztetni. A népiek viszont szívesen hangsúlyozták – s ebben a kommunisták által sokat méltatott Veres Péter járt élen – a művek és az írói életvitel egységét, mely számukra a hiteles műalkotás alapját képezte.⁷¹⁷ Ahogy a paraszti életforma elmélyült bemutatására a népi írók – kevés kivételtől eltekintve – csak a földművelő közegekből érkező írókat tartották alkalmasnak, úgy az új Magyarország szovjet mintájú építésének ábrázolását is összekötötték az írói életvitel kérdésével. A szegényparaszti származású Tamási Lajos hozzászólásában kifejtette:

Valamelyik nap bementem egy espressóba és megittam egy feketét. Találkoztam ott a fiatal írók munkaközösségének egy tagjával. Kérdeztem, mit csinál? Kiderült, hogy abban a zsúfolt, füstös helységben verset írt a Sztálin-híd építéséről. Mi új irodalmat akarunk, írásainkkal a békét kívánjuk megvédeni, a szocializmus építését szolgálni, nyilvánvalóan ilyen verseket nem lehet espressóban írni. Ezzel kapcsolatban felvetődik a bohémság kérdése. Nyilvánvalóan a mi íróink magatartásukban, működésükben és munkásságukban pontosan egyek a dolgozó néppel. Kétségtelen, írni kell verset a Sztálin-híd építéséről, támogatnunk kell a dolgozókat a szocializmus építésében, de ezek az írások ne ilyen régi, kozmopolita körülmények között születessenek, hanem szoros közvetlen kapcsolatban azzal a munkával, amelyet elvtársaink végeznek.⁷¹⁸

Tamási a kávéházi irodalom ismét csak jól ismert toposzát felidézve irányította bírálatát a városi írók felé: a kávéház olyan hely, mely megbontja a fizikai munkától hangos városi teret, nem teszi lehetővé annak résztvevő megfigyelését, s a teret átölelő hídépítés egészséges zaját a behatárolt, szűk tér zsongásával helyettesíti. A résztvevő megfigyelésből keletkező autentikus irodalom helyett e lokális sajátosságoktól megfosztott és a figyelmet elterelő térben, ahogy Tamási implikálja, csak az élet ismeretét nélkülöző, „papírizú” vagy egyenesen „ellen-séges” irodalom születhet.

Az írói környezet és a hitelesség összekapcsolása kevésbé konfrontatív írói megnyilatkozásokban is észlelhető volt a kortársak számára. Az egykor a Sarló

⁷¹⁷ Veres Péter és Déry Tibor nem sokkal későbbi konfliktusában, mely a szerelem ábrázolásának kérdése kapcsán bontakozott ki, kimondatlanul is szerepet játszott Déry (és rajta keresztül az urbánus írók) erkölcsiségének elutasítása és ezzel szemben egy autentikusnak és a szovjet morállal inkább összeegyeztethetőnek vélt paraszti erkölcsiség felmutatása. VERES Péter 1952a; DÉRY 1952; VERES Péter 1952b.

⁷¹⁸ Tamási Lajos hozzászólása. A Fiatal Írók Munkaközösségének tanácskozása, Budapest, 1950. november 1., MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. óe., 52–53.

mozgalom tagjaként indult Morvay Gyula, aki a háború után Nagykanizsára kerülve nyerte el *Fekete föld* című művével a Szikra Kiadó regénypályázatának első díját, a szovjet irodalom történetére hivatkozva egymástól elkülöníthető paraszti és ipari vonalról szólt. Gergely Sándor ezt – a paraszti élet ábrázolására is kiterjedő – saját munkássága megkérdőjelezéseként értette. „Nincs munkás-író, parasztíró és intellektuális író” – jelentette ki, hiszen ez összeegyeztethetetlen a szocreállal.⁷¹⁹ Gergelyt, aki más moszkovitákkal, például Gábor Andorral együtt sérelmezte, hogy hazatérésük után nem őket kanonizálta mint meghatározó jelentőségű írókat a kommunista kultúrpolitika,⁷²⁰ érzékenyen érintette és olyannyira foglalkoztatta ez a kérdés, hogy máskor is kitért rá: az írók szakosodását ostobaságnak nyilvánította, és hangsúlyozta, hogy szegényparasztokról nemcsak szegényparaszt írhat, ahogy például a nem-kommunista társutasoknak sem tiltja meg senki, hogy kommunistákról írjanak.⁷²¹ Gergely nem hagyott kétséget afelől, hogy minden ilyen Morvayéhoz hasonló gondolat a népi-urbánus rivalizálás felelevenedését vetíti előre: „Ha tematika szerint osztályoznánk az irodalmat, akkor széttagozódna. [...] a felszabadulás előtt ez a tagozódás rossz irányba terelte az egész magyar irodalmi életet és tág teret nyitott a klikk-képződésre.”⁷²²

AZ OLVASÓK NEVELÉSE

Az írók nevelése mellett nem feledkeztek meg a megfelelő olvasóközönség kinevelésének követelményéről sem. A szovjet irodalom kiemelkedő jelentőségét Illés Béla nemcsak abban vélte felismerni, hogy a fiatal íróknak mintaként szolgált, hanem abban is, hogy a fordulat évétől dömpingszerűen kiadott, magas szintűnek láttatott teljesítményekkel találkozva egy új olvasóközönség nevelődik ki, olyan munkás- és parasztolvasók tömege, akik majd megkövetelik a

⁷¹⁹ Gergely Sándor hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 131.

⁷²⁰ Az Írószövetség Barabás Tibor *Szempontok irodalmi bírálatunk kérdéséhez* című tanulmányának 1950. október 5-i vitáján egy anonim feljegyzés szerint Gergely Sándor és Gábor Andor kifogásolta, hogy a kritika nem tért ki az emigráns irodalomra, holott az igazi magyar irodalmat a két világháború között ez jelentette, és így az új demokráciában őket kellene méltatni. Ezt a feljegyzés készítője szektás álláspontnak nevezi, s nem állt egyedül: Illés Béla helyreigazította Gergelyéket, illetve Kuczka és Király is rámutatott, hogy Magyarországon is volt magas szintű irodalom. Vö. Feljegyzés a Magyar Írók Szövetségének 1950. október 5-én tartott vitaestjéről, MNL OL, MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály iratai, M-KS 276. f. 89. d. 407. őe.

⁷²¹ Gergely Sándor referátuma. „Az új a szovjet életben és irodalomban”. A Magyar Írószövetség vitaestje, Budapest, 1950. november 23., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 6-7. Korábban, még 1945-ben Balázs Béla is tiltakozott Révainál, amiért őt ne helyezték rangban Illyés mellé. KADARKAY 1991: 369–370.

⁷²² Gergely Sándor hozzászólása. A vidéki írók ankétja a Magyar Írószövetségben, Budapest, 1950. november 12., MNL OL, Magyar Írók Szövetsége iratai, P 2145, 18. d. 45. t., 131.

magyar íróktól is a hasonló „módszerű” és színvonalú alkotásokat.⁷²³ Természetesen itt nincs másról szó, mint a szovjet szocialista realizmus kialakulása kapcsán tárgyalt jelenségek magyarországi szimulálásáról, annak a Szovjetunióban még némi valóságalappal rendelkező, de hazánkra vonatkozóan rövid úton megcáfолható elképzelésről, hogy a szocialista realizmus irodalmát magának a „népnek” az igényei formálják.⁷²⁴

Az 1945 utáni olvasói szokásokat illetően nem kell teljes homályban tapogatódnunk: a különféle irányultságú sajtóorgánumok, folyóiratok beszámolóí mellett szisztematikus szociológiai felmérések is készültek az olvasói szokásokról. Fehér Klára a Magyar Kommunista Párt VII. kerületi szervezetének rövid életű folyóiratában, az *Emberségben* jelent meg 1947 májusában, s a Közvélemény-kutató Intézet, illetve a Fővárosi Könyvtár olvasási szokásokat vizsgáló felmérését elemzi. E szerint a legnépszerűbb íróknak akkoriban Zsigray Julianna, Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt és Louis Bromfield számítottak, a Budapesten legtöbbet olvasottak közé pedig Margaret Mitchell, Jókai Mór, Erich Maria Remarque, Zilahy Lajos és ugyancsak Bromfield került be, miközben a szovjet és orosz szerzők iránt, beleértve Gorkijt, csekély érdeklődés mutatkozott.⁷²⁵ Ennél is többet mond a munkásművelődés mindennapi gyakorlatát illetően tájékozott szerző értékelése, mely szerint „a ma dolgozó tömegeiből csak holnap lehetnek még olvasók”,⁷²⁶ hiszen egyrészt a munkások nem engedhetik meg maguknak az olvasással járó költségeket, másrészt műveltségi hiányosságokkal küzdenek,⁷²⁷ harmadrészt pedig, megítélése szerint, „íróink egy része nem érti még a tömeget”:⁷²⁸ aki nem látogatott el a műhelyekbe, nem is képes olyan műveket alkotni, melyek a munkásság érdeklődésére számot tarthatnak.

A beszámolók szerzőinek vagy a cikkeket megjelentető kiadványoknak a politikai orientációjától függetlenül a diagnózis nagyjából hasonló volt minden más esetben is: a munkásság inkább ponyvaregényeket, történelmi vagy klerikális irodalmat szeretett olvasni. Az első évek könyvnapjai – ezt még a kommunista sajtó is csak részben tagadta – kudarcra végződtek, a hiperinflációs körülmények miatt is katasztrofális 1947-es könyvnapokat egy szerző „a magyar könyv Mohácsának” nevezte.⁷²⁹ Kovács Endre egykorú elemzése szerint a magyar irodalom „üvegházi virág” volt, a régi olvasóközönség eltűnt, az új meg még nem

⁷²³ ILLÉS Béla 1950a.

⁷²⁴ Az MDP második kongresszusán Révai beszéde ezt így fogalmazta meg: „A kultúra közönsége szélesedik, a tömegek igényei, követelményei, bírálata egyre inkább kultúrát formáló tényezővé válnak.” RÉVAI 1951/1952: 32.

⁷²⁵ FEHÉR 1947: 33–34.

⁷²⁶ Uo. 36.

⁷²⁷ Uo. 34.

⁷²⁸ Uo. 36.

⁷²⁹ SZÁNTÓ György 1947.

alakult ki. A könyvnapot hideg közöny fogadta, részben azért, mert „kiadóink egy olyan társadalmi réteg számára rendezték meg, amely a maga nagy tömegében ezidőszerint nem könyvfogyasztó. Az új olvasóközönség még nincs itt és az új közönség írói sem jelentkeztek még kellő számban.”⁷³⁰ Az októberi forradalom harmincadik évfordulójára megjelenő szovjet regények többsége késve jelent csak meg, s amint arról a Szikra Kiadót tárgyaló fejezetben már beszámoltam, a kiadványok Makarenko műve kivételével igen szerény érdeklődést keltettek. Amikor tehát a „fordulat éve” megkezdődött, szó sem lehetett még magyar vagy szovjet szocialista realista vagy proletáriródlmi művek népszerűségéről, és a munkások ilyen irányú igényei is feltételezésként fogalmazódtak meg.

A következő év őszén, immár a pártegyesítés után Aczél Tamás igyekezett felmérni az olvasói szokások remélt változását. A Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezetének mintegy 1300 tagot számláló könyvtárában felvett statisztikai adatok és az olvasókkal kitöltetett kérdőív alapján próbált az értelmiség olvasási szokásaira rálátást nyerni. Bár az adatfelvétel pontos módját és az adatkezelést nem tudjuk ellenőrizni, így is árulkodó Aczél cikke, mely arra mutat rá, hogy az olvasók kedvenc írói Cronin, Priestley, Bromfield, Zilahy Lajos, Medveczky, Vicki Baum, Zsigray vagy Török Rezső, s mögöttük messze elmaradt olvasottságban Gorkij, Solohov, Louis Sinclair és Thomas Mann. Ha hihetünk riportjának, a „Ki a kedvenc írója?” kérdésre minden negyedik olvasó Lenint és Sztálint is megjelölte, mely – ha valós adatról van szó – aligha köszönhető másnak, mint a politikai óvatosságnak. „Vizsgálódásunk eredménye az a tanulság, hogy teljes erőnket a magyar értelmiség ízlésbeli és kulturális színvonalának emelésére kell fordítanunk” – vont le a következtetést Aczél a kommunista szemszögből lesújtó eredményt látva.⁷³¹

Mindemellett a szovjet irodalom népszerűségét Magyarországon igyekeztek könyvkiadási statisztikákkal igazolni. Arra azonban még maga Révai is felhívta a figyelmet az írókongresszus előtt tartott MDP gyűlésen előadott beszédében, hogy ezek a statisztikák tetszetősek ugyan, de nem feltétlenül árulkodtak az olvasottság mértékéről.⁷³²

Az igazolás másik gyakorlata a vidéket járó, gyárlátogató írók beszámolóin alapult, melynek során a szovjet irodalom hatásának egyedi eseteit domborították ki. Örkény István például 1950 novemberében az *Irodalmi Ujság* hasábjain szolgált példával arra a tézisre, hogy a szovjet irodalomnak közvetlen hatása van a „magyar valóságra”. Örkény szerint ugyanis Konsztantyin Szimonov

⁷³⁰ Kovács Endre 1947: 62.

⁷³¹ Aczél Tamás 1948.

⁷³² Révai 1951/1952.

Nappalok és éjszakák című alkotása közvetlenül motivált egy parasztasszonyt, hogy belépjen a termelősövetkezetbe, míg a budapesti Találmányi Hivatalban Vaszilij Akszajev *Távol Moszkvától* című regénye szolgáltatta a mintát a munkaverseny megszervezéséhez.⁷³³ 1950 decemberében Illés Béla *Sztálin és az irodalom* című cikkében ezekre a példákra is gondolhatott, amikor azt állította, hogy „a szovjet szépirodalomnak sokkal nagyobb hatása van a magyar életre, a szocialista építésre, mint a magyar irodalomra.”⁷³⁴

Megkezdődött emellett az olvasók lendületes indoktrinációja is. 1949-ben egymás után alakultak az üzemi olvasóköri, munkásankétek sorozatát rendezték.⁷³⁵ Az olvasómozgalom keretében gondosan válogatott könyveket olvastak, melyek közt a szórványos híradások szerint a szovjet művek domináltak. De a magyar szerzőkről sem feledkeztek meg: „Tömegeink nemcsak befogadják az irodalmat, hanem fejlesztik is: megmutatják az íróknak hibáikat, tájékoztatlan-ságukat, rámutatnak a helyes útra.”⁷³⁶ A beinduló és erősen manipulált munkáslevező-mozgalom, a könyvtári olvasónapló vezetése ugyancsak a jobbára fiktív tömegigények előállítására szolgált, melyek egyben az akkulturáció eszközei is voltak. Az olvasók nevelése szoros összefüggésben történt az írók nevelésével: a szovjet minta alapján mintegy készen kapott munkásolvasói ízléssel a műveken és kommentárokon keresztül szembesítették magát a munkásolvasót (vagy a munkásként beállított olvasót), majd ennek közvetítését várták el az írók felé „olvasói kritika” formájában, akik viszont a műveiken keresztül ugyancsak nevelték az olvasót. A körkörös folyamat lényege persze a közösség önnevelése volt, egy hierarchizált, de az ellenőrzést horizontálisan is gyakorló rendszert kialakítva.

EMBERÁBRÁZOLÁS

Az olvasók nevelésének egyik legfontosabb kérdése a pozitív és negatív hősök megfelelő irodalmi megjelenítése volt, s nem véletlen, hogy ez került terítékre 1951 elején az első olyan nagyobb figyelmet kapott vitában, amely az olvasót mint kritikust szembesítette az íróval. Déry Tibor *Fehér pillangó* című elbeszélése a *Szabad Nép* 1950 karácsonyi számában jelent meg,⁷³⁷ s a beérkezett olvasói levelek nyomán a szerkesztőségben a következő év januárjában zártkörű vitát rendeztek a műről. A levélírókból verbuvált tizenkét fős kritikusi csapat magát könyvtárosok alkották, kiegészülve néhány – az iskolarendszer külön-

⁷³³ ÖRKÉNY 1950.

⁷³⁴ ILLÉS Béla 1950b.

⁷³⁵ Vö. például KOPRÉ 1949; PALOTAI 1949.

⁷³⁶ KELEMEN 1949.

⁷³⁷ DÉRY 1950.

féle szintjeit megjelenítő – tanulóval, egy párttitkárral, egy kiadói tisztviselővel, egy pékkel és egy azóta teljességgel elfeledett íróval, Lőrincz Lórántal.⁷³⁸ A vita kozmetikázott jegyzőkönyvét a napilap közölte, majd az *Irodalmi Ujság* oldalain a professzionális kritikusok folytatták hozzászólások sorozatával.

A *Fehér pillangó* jó példa arra, hogy a legelkötelezettebb, az irodalmat a napi politika szolgálatába állítani kész szerző írásműve is célponttá válhatott. Elvégre Déry elbeszélése a nők gyermekszülését támogató kampány részeként is értelmezhető, és ebben a rövid szövegben is számos többé-kevésbé konkrét, tolatkodó politikai utalás található. Nemcsak arra gondolhatunk, hogy a női főhős eredményesen vesz részt a sztahanovista munkaversenyben, hanem – és sokkal inkább – a trópusok által megmozgatott képzetkörre: az olyan hasonlatokra, mint hogy „alszom, mint forint a takarékbán” vagy egyéb, a társadalom jólétének emelkedésére tett utalásokra.

Az elbeszélést elméletileg a szépirodalmi hagyományválasztás tekintetében sem érhetne volna kifogás. Nézzük, miként igyekszik az új embertípust felrajzolni: az ifjú hajadon épp hogy egy alig észlelhető felszínes flörtöt engedélyez magának, különben a férfiak helyét a párt tölti be az életében – DISZ-vezetőségi tag, népnevelő és műhelybizalmi egyszerre, szaktanfolyamra, pártnapra, *Szabad Nép*-napra, műhely- és versenyértekezletre jár. Életformája példásan aszketikus, de épp az a jelenet, melyben a két ismerkedni kívánó munkással évődik, megfelelőképpen ellenpontozza, oldja ezt a magatartásmódot, az érett szocialista realizmus követelményeinek megfelelően, mely – Osztrovszkij *Az acélt megedzik* című műve rá a példa – az aszketizmus túlhajtását ultrabalos túlzásnak tartva ítélte el. Az említett szovjet klasszikus Déryre – a *Feleletben* is kimutatható módon – nagy hatást tett, s a *Fehér pillangó* szerelemábrázolása is ezt követi. Ahogy Pavel Korcsagin a férfi–nő kapcsolatot meglehetősen érzelemmentesen, nevelésként fogja fel, úgy a DISZ-titkár Jóska is orosz mintaképéhez hasonlóan vezényli le a leánykérést, egyszerűen közölve a hösnővel, hogy ha kívánja, elveszi, ami azért is minősülhet kedvező ajánlatnak, mert így módon hatékonyabban tudná folytatni a személyiségfejlesztés már korábban, az ifjúsági szövetségben megkezdett munkáját.

Mindennek ellenére a politikai vezetés úgy döntött, a soros MDP-kongresszus előestéjén és nem sokkal az írókongresszus előtt példát statuál. A korabeli kritika és olvasói megnyilatkozások számos irodalmi mű kapcsán mérlegelték az egyénítés kérdéseit, illetve azt, hogy a hősnek mennyire lehetnek gyengeségei. 1950 őszén például az írószövetségi vitákon már felmerült a konfliktusnélküliség problémája, illetve a hősök túlságosan egyoldalú, idealisztikus ábrázol-

⁷³⁸ A vita kommentárral újraközölve: DÉRY 1951/2002: 215–220.

lása, ugyanakkor – a prózában elsősorban Sarkadi művei kapcsán – ekkor már lezajlott az a vita is, mely a jó és a rossz harcát egy hősön belül csak erős korlátok között engedte meg, s efféle vívódó alakok megjelenítése helyett típusok társadalmi térben való ütköztetését preferálta. A hősök idealizálásának mértéke szempontjából e két jelenség egymással ellentétes irányba hatott, és egyáltalán nem volt világos a korabeli szereplők számára, milyen mértékű eszményítés kívánatos. Az a Fagyeyev által szorgalmazott feladat, hogy az új irodalom egyesítse a realizmust és a romantikát, sokféleképpen volt értelmezhető, még akkor is, ha 1950 őszén az írószövetségben vitát rendeztek a Szovjetunióban Jermilov egyik tanulmányáról, aki – mint említettem – azt szorgalmazta, hogy a szocialista realista alkotások találják meg a szépséges mindennapi valóságot, mondjuk az építőmunka vagy a pártmunka romantikáját.

Déry a vita során voltaképpen a forradalmi romantika és a valósághű ábrázolásmód azon arányát kifogásolja, melyet a „népnevelők, párttitkárok, könyvtárosok” kérnek számon az írókon,⁷³⁹ vagyis éppen az a réteg, mely már a Szovjetunióban is vezető szerepet játszott a szocialista realizmus bevezetésében, és nem kevésbé Magyarországon, ahol olvasókörök szervezésén, a könyvtártagok befolyásolásán túl a lapokban megjelenő olvasói levelek jelentős hányadának szerzőiként is közreműködtek. „Ez az olvasó”, fogalmaz Déry, „ismeri a szocialista realizmus elméletét, de a gyakorlatban a műbe áttéve nem ismeri fel. Olvasás közben elfelejtkezik a valóságról, nem abból indul ki, mikor álmait keresi az író. Nem azt vetem a szemére, hogy eszményképeivel találkozni akar a művészetben, hanem hogy nincs benne elég kommunista bátorság ahhoz, hogy szembenézzen a valósággal.”⁷⁴⁰ Ezt a megfogalmazást többféleképpen is lehetett volna magyarázni, de olyan diszkurzív környezetet teremtettek köré, mely Déryt a Lukács esetében is kifogásolt „polgári objektivizmus” gyanújába keverte, vagy – ahogy az *Irodalmi Ujságban* Karinthy Ferenc tette⁷⁴¹ – az „élet felületét lefényképező” naturalizmus követőjeként lehetett feltüntetni a szerzőt. Ennek megfelelően az emberábrázolás kérdésében voltaképp az idealizálás mértékét kifogásolták. A műben a nevelés problémája bizonyos fokig alárendelődik egyéni érdekeknek: a pártszerű nevelés csak a párt- és üzemi szervezeteken belül történik, az idősebb generációra – vagyis ebben az esetben a hősnő ódivatú nézeteket valló anyjára – nem terjed ki. Ehhez hasonlóan a munkaversenyben sem a tágabb perspektíva, a szocializmus ügye, azaz a közösség önnevelése áll a középpontban, amit az jelez, hogy a hősnő nem segíti versenytársait, a versengést polgári individualista módon fogja fel. Az egyénítés nem az új embertípus az élet minden területére kiterjedő maga-

⁷³⁹ DÉRY 1951a. Déry implikációja az, hogy az igazi munkások megértik őt és mellette állnak, mely kártyát a *Felelet* kapcsán ki is játssza majd az író.

⁷⁴⁰ Uo.

⁷⁴¹ KARINTHY 1951.

sabb erkölcsiségének, tudatosságának és abbéli képességének bemutatása segítségével történik, hogy a történelmi fejlődés menetét magabiztosan átlátja, hanem „érdekes” vonások felrajzolásával. Így válik értelmezhetővé a vitában résztvevők azon kifogása, hogy a szöveg nem állít követendő ideálokat.

Az a vád, hogy Déry nem tanulmányozta elég alaposan a szovjet mintákat, illetve hogy az élet ismerete terén is hiányosságai vannak, az Illés Béla által korábban általam is idézett kettős követelményt elevenítette fel. Ami az élet-ismeretet illeti, némiképp mulatságos módon nem gyári munkás, hanem Fehér Ferenc, a későbbi filozófus, a Madách Gimnázium eminens tanulója vetette fel, ami még inkább láttatni engedi a vita konstruált voltát. Hogy politikai manőverről volt szó, Déry egyik publicitást kapott észrevétele is megerősíti, a vitára adott reakcióját ugyanis a *Szabad Nép* a jelek szerint meghamisította,⁷⁴² amikor szavait ekképp közvetítette, kihagyva a jelzett helyen a „csak” szót: „Számomra megdöbbenő az, hogy az én irodalomról való véleményem alapvetően ellenkezik az elvtársak véleményével. Ha minden felszólalás mérlegét elkészítem, az derül ki, hogy az elvtársak azt követelik az írótól: azt írja [csak] meg, ami legyen és nem azt, ami van.”⁷⁴³ Lényegi beavatkozásról van itt szó. Hiszen ez a változtatás tette lehetővé, hogy a *Szabad Nép* Déryvel szembeállítsa a vitapartnerek szocreál műalkotások alapkövetelményére vonatkozó véleményét: „A hozzászólók többsége – igen helyesen – nem így szétválasztva, hanem egységben látta a »kettős« feladatot: az író azt írja meg, ami van és ami legyen.”⁷⁴⁴ Ha Déry nyilatkozatából hiányzott a „csak”, akkor a szocreál kritika logikája szerint jogos a polgári objektivizmus vádjá, ha viszont szerepelt benne, akkor Déry nem vétett az alapvető esztétikai ideológiát tekintve.

Déryt helyesbítési kérelme nem óvta meg a további támadásoktól: Király István világosította fel őt arról, hogy „a szocializmus építésének viharos lendülete nemcsak egyes kimagasló hősöket teremt, hanem általában az embert emeli minden eddiginél magasabbra”, s a „mindennapok hősei” nem különböznek minőségileg a kiemelkedő hősöktől.⁷⁴⁵ Így, ha előbbieket ábrázolja a művész – írta Király többek közt már Jermilov gondolkodásának hatását mutatva –, akkor is be kell mutatnia mindazt, „ami szép, egészséges, előremutató” bennük, még-hozzá nem retorikus pátozsszal telítve a művet mint Karinthy, Reményi Béla, Takács Tibor, Tamási Lajos vagy Aczél Tamás, s nem is a jövő képzeiteinek a szereplők gondolatvilágában vagy monológjaiban való megjelenítésével, mint Palotai Boris vagy újra csak Karinthy, hanem magán a jellemábrázoláson ke-

⁷⁴² Vö. DÉRY 1951a.

⁷⁴³ DÉRY 1951/2002: 219.

⁷⁴⁴ Uo. 220.

⁷⁴⁵ KIRÁLY 1951.

resztül: olyan hősökre van szükség, „akik résztvesznek [sic] a szocialista építő munkában, s jellemükben, magatartásukban mindinkább történelmi feladataik magaslatára emelkedtek, akiknek tetteit, munkáját, egyéniségét áthatja a jövő felé törő jelenünk forradalmi lendülete.”⁷⁴⁶ Ezek a szavak a fejlődésében ábrázolt, a spontaneitástól a tudatosságig eljutó pozitív hős klasszikusnak mondható szocialista realista meghatározása.

KULTURÁLIS FORRADALOM

A szovjet irodalom biztosította helyzeti előnynek a felmutatása másként is a magyar művelődés állapotának a szovjethez való közelítését szolgálta. Ezzel ugyanis meg lehetett indokolni a kulturális szféra átalakításának a Szovjetunióban történeknél gyorsabb ütemét: a szovjet irodalom hatása a magyar irodalomra eszerint azt eredményezi, hogy utóbbi átugorhat egy fokot a gazdasági fejlődés analógiájára elképzelt irodalmi fejlődés során.⁷⁴⁷ A forradalmi retorika sokrétűsége⁷⁴⁸ eleve követhetlenné tette, miként következnek egymásra a szovjet történelemből megismert korszakok a magyar fejlődésben, míg ez az újabb retorikai fogás legalább biztos kapaszkodót adott: azt jelezte, hogy átugorható Magyarországon a Szovjetunió RAPP fémjelezte időszaka, vagyis egyértelmű, hogy az intézményesen egyetlen írószövetség keretében működő íróknak a szocialista realizmust kell írni gyakorlatukban megvalósítaniuk.

Az *Irodalmi Ujság* „gazdája”, mint említettem, a rappistából a szocialista realizmushoz „megtért” – vagyis Jermilovhoz és Fagyevjevhez, a szocialista realizmus két apostolához hasonló utat bejárt – Illés Béla lett. Ezt nem csak az indokolhatta, hogy jól ismerte a szovjet diskurzust. Az is sejthető volt, hogy Lukácsnak, aki kisebb hangsúlyt helyezett az általa az extrappistákhoz képest kevésbé méltányolt munkásirodalomra, a proletárirókat mindig is rokonszenvvel néző Illés nem fog engedményeket tenni. Valóban, Illés már az új kiadványt bemutató csekély terjedelmű cikkben is kétszer előhozta, amit többek közt Lukács rovására írtak pár hónappal korábban: azt tudniillik, hogy a minőségi követelések ellene hatottak/hatnak a magyar irodalom „kibontakozásának”. A körmönfontan megfogalmazott, burkolt fenyegetésként is olvasható összeesküvés-elmélet a népfrontkorszakban az útítársakat (itt elsősorban a népi írók balszárnyára

⁷⁴⁶ Uo.

⁷⁴⁷ Lásd például Goda Gábor Jermilov *Pravdá*-ban megjelent írásából kiinduló cikkét: GODA 1950.

⁷⁴⁸ Amikor forradalomról beszéltek az értekezők, analógiaként szóba jöhetett többek közt az 1905-ös orosz polgári forradalom, az 1917-es bolsevik forradalom, a Lenin által vizionált vagy a húszas évek második felében végbement sztálinista „kulturális forradalom”, sőt az 1848-as magyar forradalom is, melynek századik évfordulóját ünnepelték. Mindez nem segítette a terminológia tisztázását.

lehet gondolni) elidegenítő „baloldali kurzust” követelő, nyugatról irányított „jobboldali szociáldemokraták” tevékenységével implicit módon, de azért érzékelhetően összefüggésbe hozza Lukácsot, akit ugyanakkor önkritikája és a szovjet irodalomról szóló újabb munkái miatt felmentett a (további) felelősségrevonás alól. A filozófus nevéhez kötődő vita egyik legfontosabb hozadékát pedig abban látta, hogy „ma már aligha akad olyan kritikus, aki fiatal munkásíróktól azt követeli, hogy már első írásaikban emelkedjenek föl Balzac és Goethe irodalmi színvonalára. Ennek az úgynevezett kritikának a kora lejárt.”⁷⁴⁹ Hogy mégsem egy múltbéli jelenségről van szó, arra rávilágítanak pár bekezdéssel lejjebb található sorai: „A kritika irodalmunknak majdnem kizárólag csak hiányosságait látja, arra mutat rá legenergikusabban és ezzel elősegíti az olvasónak azt az igazságtalanul szigorú állásfoglalását, amely már nem serkentője a fejlődésnek, hanem kerékkötője.”⁷⁵⁰ Amellett, hogy ebből a megfogalmazásból is kitetszik az a fikció, hogy az irodalmi folyamatok alakítója nem a párt irodalompolitikája, hanem az egyszerű olvasó igénye és ítélete, annak félelme is megjelenik, hogy az olvasók még nincsenek megfelelően átnevelve, nem érzik sajátjuknak a szocialista realista alkotásokat. Vagyis Illés kritikája elsősorban arra irányul, hogy csak az irodalomban érvényesülnek a szocialista realizmus zsdanovi követelményei, a kritikában kevésbé.

Illés előtérbe tolása a szocialista realizmus bevezetésének ebben a szakaszában mindazonáltal egy politikai taktika részét is képezte. Révainak ugyanis lehetőséget ad majd rá, hogy a szélsőségesebben fogalmazó Illéshez képest „visszalépjen” valamelyest, és a minőségi irodalom követelőjeként lépjen fel, mely szerepet a szocialista irodalomtudomány politikai-történelmi „szakaszokra” való tekintet nélkül aztán a magáévá tett és hirdetett.

EGYSÉG

A magyar értelmiséggel szembeni elvárásokat az írókongresszus előtt legeggyértelműbben Illés említett *Sztálin és az irodalom* című cikke fogalmazta meg, mégpedig áttételesen, a szovjet példa történelmi párhuzamán keresztül. Végigkísérve a Szovjetunió kulturális átalakulását a polgárháborútól kezdve a harmincas évekig, vagyis a szocialista realizmus ottani bevezetéséig, különös figyelmet szentelt az értelmiség szerepvállalásának. Mint megállapította, az első sztálini ötéves terv – mely a Rákosi-féle, 1950-ben indult ötéves terv mintáját képezte – olyan nagyszerű eredményeket hozott, melyek a szovjet irodalom helyzetét is alapvetően

⁷⁴⁹ ILLÉS Béla 1950a.

⁷⁵⁰ Uo.

megváltoztatták, ugyanis a művészi-értelmiségi közeg egységesüléséhez vezetett: „A tények nemcsak makacs dolgok, de ellenállhatatlan agitátorok és tanítók is. A tények meggyőzték a régi értelmiséget: 1931 folyamán ennek a régi értelmiségnek a túlnyomó többsége a szovjet hatalom mellé állott.”⁷⁵¹ A következő év tavaszának írókongresszusi beszámolóí felől olvasva e sorokat világos, hogy az írók egységének demonstrálását, illetve az „ingadozók”, az „útitársak” meggyőzését és a párt oldalára állítását célzó találkozóját készítette elő.

Az egység retorikája olyan fontos volt, hogy Gergely Sándor „a magyar irodalom nagy seregszemléjét” köszöntő, 1951. április 26-i, mindössze kétkolumnás cikkében, melyet az *Irodalmi Ujság* fedőlapján, vezércikként közöltek, nem kevesebb, mint tizenhat alkalommal fordul elő utalás az egységességre.⁷⁵² A papagájszerű ismételtetés e már-már önparódiába hajló esete kirívó példa ugyan, de a többi iránymutató közlemény és kongresszusi felszólalás sem mulasztja el az egység hangsúlyozását. Az egység felmutatására való készülődés jegyében Lukács pozíciója is némileg stabilizálódni látszott – amiért persze a filozófus maga is sokat tett. Ezt mutatja, hogy Illés többször idézett *Sztálin és az irodalom* című cikkében, bár továbbra is emlegeti a kozmopolitizmus vádját, újabb gesztust tett Lukács felé, amikor felhívja az olvasók figyelmét: „A nyugati befolyás elleni harc *nem* egy földrajzi fogalom elleni küzdelem és nem a francia, vagy az angol kultúra mestereinek, a Shakespeareknek [sic] és Balzacoknak kultúrája ellen folyó harc, hanem a rothadás, züllés és tömeggyilkosság ügynökei ellen folyik.”⁷⁵³ Ugyanakkor a népi írók felé is küld a cikk jelzéseket. Felemlíti ugyanis Illés, hogy Sztálin „többször idézi az Antheus mítoszt: erőt, igazi erőt csak az anyaföldtől nyerhetünk”,⁷⁵⁴ melyet a magyar kontextusban úgy is lehetett olvasni, mint ami azt sugallja, a népi írók gondolatvilága nem idegen a sztálinizmustól sem. Az irodalmi kongresszushoz közeledve természetesen – ahogy arra a sorok közt már az eddigiekben is próbáltam utalni – nemcsak ígérek és engedmények fogalmazódtak meg, hanem fenyegetés is. Molnár Miklós az írói élményről szóló 1951. április 12-i cikkében például az alábbi helyzetelemzést teszi:

A mi színpadjainkon könyvnyomtatásunkban népi demokráciaellenes irányzatú darab, vagy könyv nem láthat napvilágot. Fejlődésünk gyors üteme, amelyet a Szovjetunióknak köszönhetünk és maga a szovjet irodalom, amely biztosította, hogy volt mit előadnunk és kinyomtatnunk a burzsoá termékek helyett – lehetővé tette, hogy a versenynek *ezt a szakaszát* viszonylag gyorsan, győzelmesen befe-

⁷⁵¹ ILLÉS Béla 1950b.

⁷⁵² GERGELY 1951a.

⁷⁵³ ILLÉS Béla 1950b.

⁷⁵⁴ Uo.

jezzük. De ez nem jelenti azt, hogy átugorhatjuk a második szakaszt: a nagyrészt régi, tapasztalt, nagy mesterségbeli tudással rendelkező utitársírókkal való verseny szakaszát, amely az esetek túlnyomó többségében nem ezek kiszorításával, hanem a valóban szilárd, teljes és szocialista szellemű, egységes nemzeti kultúra kialakulásával fog végződni.⁷⁵⁵

Az üzenet nyilvánvaló: azok az írók, akik nem állnak be a sorba, nem válnak szocialista realistává, ki lesznek zárva az irodalmi „egységfrontból”, vagyis a teljes magyar irodalmi életből.

A NÉPFRONT ÚJRAFOGALMAZÁSA

Alig több mint egy hónappal az írókongresszus előtt tartották az MDP második kongresszusát, melynek referátumai természetesen a nagy irodalmi találkozó számára is orientáló jellegűek voltak: ezen Révai József foglalta össze azokat a művelődés szerkezetében megmutatkozó változásokat, melyek 1951 elejét megkülönböztették 1948-tól. A fordulat évétől számított időszakot úgy értékelte, mely az akkor még kisebbségben lévő szocialista realizmus áttörését hozta.⁷⁵⁶ Az új tehetségek feltűnése mellett pozitívként láttatta, hogy „az öregebb művésznemzedék legjobbjait”⁷⁵⁷ is a maguk oldalára tudták állítani, de egyúttal kijelölte azt is, mit vár el a jelentősebbnek ítélt pártonkívüli írótól: az írókongresszust azért is lehet a szocialista realizmus bevezetésének kulcseseményeként tárgyalni, mert e várakozások beteljesülését várta Révai az ülésszaktól, és több tekintetben nem is kellett csalódnia, még ha nem is értékelhette minden szempontból elsőprő sikerként. Szabó Pál és Veres Péter esetében annak a felszólításszerű reményének adott hangot, hogy az útitárs státusból előrelépnek és szocialista íróvá válnak. Ennél is fontosabb volt azonban az az utóbb nem vagy csak részben teljesült kíváncsi, miszerint:

Szeretnénk, ha Illyés Gyula is végre a jelen felé fordulna és a szocialista építés szolgálatába állítaná nagy tehetségét. És szeretnénk, ha jelentős regényírótehetségünk, Déry Tibor sem maradna pártonbelüli »útitársnak«, aki kommunista léte-re is fenntartja bizonyos arisztokratizmusát és alkotásaiban, magatartásában hangsúlyozza különállását[.]⁷⁵⁸

⁷⁵⁵ MOLNÁR 1951.

⁷⁵⁶ RÉVAI 1951/1952: 18 skk.

⁷⁵⁷ Uo. 19.

⁷⁵⁸ Uo. 21.

Egyébiránt pedig a szöveg újra megerősítette a szocialista realizmus kívánalmait: a pártosságot; a pozitív hősök, az új ember ábrázolását, még hozzá harcaiban, konfliktusokban; a forradalmi romantikát; a közérthetőséget; a sematizmus elkerülését.

Mindezek alapján világos, hogy a Révai által megfogalmazott cél, vagyis annak a „kulturális egységfrontnak” a kialakítása és megszilárdítása, mely a szerző szerint „a művészet, a tudomány terén megfelelője a népfrontnak”⁷⁵⁹ korántsem a harmincas évek antifasiszta szellemiségű, francia orientációjú népfrontjaként értendő, mely a művészi kifejezőeszközök tágabb körét engedte meg, hanem egy olyan egységként, melynek feltétele a párt kijelölte művelődéspolitikai irányhoz való szigorú alkalmazkodás. Ezt a ki nem mondott – a népfrontnak az egyes kultúrákon belüli és kultúráközi többértelműségét kihasználó – csúsztatást támasztja alá Illés Béla újabb, beszédes című cikke is, a *Kongresszus előtt*.⁷⁶⁰ Ebben ugyanis – amellet, hogy még egyszer, utoljára összefoglalja a szocialista realizmus jellemzőit és a magyar írókongresszust párhuzamba állítja az 1934-es szovjet írókongresszussal – a szerző különbséget tesz az antifasiszta és a valóban demokratikus írók között. Előbbiek egy részéről – ezúttal alighanem részben jogosan – azt állította, hogy a Szovjetunióval szemben éppolyan ellenérzéseket tápláltak, mint a nácizmussal szemben, antifasizmusuk azonban megtevesztette még a pártot is, s csak utólag lepleződött le „áldemokratizmusuk”.

Az írókongresszust Darvas József hosszas felszólalása vezette fel, majd az írószövetségi tagok referátumai után Horváth Márton, Révai József és Illés Béla beszéde zárta az eseményt,⁷⁶¹ melyek mintegy levonták a tanulságot az elhangzottakból. Már a felvezető hozzászólás is jelezte: az esemény – legalábbis látszólagos – célja a sematizmus mibenlétének és okainak feltárása. Látszólagosnak kell neveznem ezt a célt, hiszen a közösségi aktus olyan diszkurzív politikai eseményként is értelmezhető, mely aligha pusztán az irodalmi színvonal emelésére törekedett. Ennél fontosabbnak tűnik annak szervezett közösségi demonstrálása, hogy minden jelentősnek tartott vagy feltörekvő író a szocialista realizmust tekinti érvényes esztétikai-kritikai paradigmának, s ha akadnak is nézetkülönbségek, az álláspontok a szocialista realista kritika nyelvén fogalmazódnak meg. Az MDP-kongresszuson elhangzott Révai-helyzetelemzés, mely egy új, az 1948-ban tapasztaltakhoz képest lényegi pontokon megváltozott szituációt vázolt fel, még nem vállalkozott korszakolásra, Darvas (és nyomában Kuczka Péter) azonban már igen: 1949/1950 tekinthető a művelődés területén a „fordulat évének”,

⁷⁵⁹ Uo. 30.

⁷⁶⁰ ILLÉS Béla 1951a.

⁷⁶¹ HORVÁTH Márton 1951; RÉVAI 1951; ILLÉS Béla 1951b. Darvas rövidke zárszava ékelődött még a többi kultúrpolitikai tekintély hozzászólásai közé, jelezve az irodalompolitikai hierarchiát. DARVAS 1951b.

különösen az 1950-es esztendő.⁷⁶² Vagyis az írókongresszus az első nagyszabású „seregszemle” az új korszakban, mely lehetőséget ad a „lemaradóknak” is a gyors „felzárkózásra”, a Kuczka által az „ösztönösség” időszakaként definiált állapotból ellépni a tudatosodás felé.

A sematizmus fogásainak tárgyalása ebből a perspektívából nézve inkább azt kínálta fel az írók számára, hogy önkritikát gyakoroljanak. Miként fent már jeleztük, a kultúrpolitikai vezetők elvárása leginkább az idősebb nemzedékhez tartozó pártonkívüli és pártonbelüli „útitárs” írókat érintette, kiváltképp Déry Tibor, Szabó Pál, Veres Péter s mindenkinél jobban Illyés Gyula nyílt állásfoglalására számítottak. A kongresszus ebből a szempontból félsikert hozott a politikai vezetők szempontjából, amit Révai szóvá is tett, amikor kifogásolta, hogy csak Kuczka és Aczél Tamás, vagyis két élenjáró fiatal élt mélyrehatóbban az önkritika lehetőségével.⁷⁶³

Déry lényegében nem változtatott a *Fehér pillangó*-vitában elfoglalt álláspontján, a szocialista realizmus félreértését róttá kritikusai szemére: „Rálátnak a valóságra olyasmit, ami nincs benne, ahelyett, hogy kiszednék belőle azt, ami benne van.”⁷⁶⁴ Az arisztokratizmus Révai által is hangoztatott,⁷⁶⁵ majd a nyitóbeszédben Darvas által is elővett,⁷⁶⁶ többek közt az egyszerű szerkezet és fogalmazás, vagyis a közérthetőség hiányára mutató vádját, mely legalább a Lukács-vita óta Déry ellen is irányult, Ilja Ehrenburg 1951. március 29-én az *Irodalmi Ujságban* megjelent *Az író és az élet* című cikkére⁷⁶⁷ hivatkozva igyekezett kivédeni, melyben az orosz szerző különbséget tett formalizmus és a forma iránti érdeklődés között. Bár a felszólalók közül az ifjú Juhász Ferenc, valamint Örkény István, sőt Kuczka is közvetve vagy közvetlenül védelmébe vette Déryt,⁷⁶⁸ s nyíltan csupán az utóbb szektássága miatt egyébként is elmarasztalt Gergely Sándor támadta,⁷⁶⁹ Révai az író munkásságát összeegyeztethetetlennek találta a szocialista realizmussal, amiért az folyton a jelen mögött „kullog”.⁷⁷⁰ Jelzésértékűnek tekinthető ugyanakkor, hogy a szovjet íróküldöttség vezetője, s Fegyin után legtekintélyesebb tagja, a Sztálin-díjas Borisz Polevoj, miközben számba veszi és köszönti a jelentősnek gondolt magyar írókat, a felsorolásból kihagyja Déryt,

⁷⁶² DARVAS 1951a: 16; KUCZKA 1951.

⁷⁶³ RÉVAI 1951.

⁷⁶⁴ DÉRY 1951b: 123.

⁷⁶⁵ RÉVAI 1951/1952: 21.

⁷⁶⁶ DARVAS 1951a.

⁷⁶⁷ ERENBURG 1951.

⁷⁶⁸ JUHÁSZ Ferenc 1951; ÖRKÉNY 1951a; KUCZKA 1951.

⁷⁶⁹ GERGELY 1951b.

⁷⁷⁰ RÉVAI 1951.

még annak hozzászólása előtt.⁷⁷¹ Ez a Lukács-vita kapcsán hivatkozott követségi dokumentumok mellett megint csak arra enged következtetni, hogy a szovjetek igencsak bátorították Déry elszámoltatását.

A NÉPI ÍRÓK NYELVHASZNÁLATA

A népi írók fent említett alakjai esetében még összetettebb volt a helyzet, ők ugyanis, míg szolidaritásuk egymással sosem szűnt meg, a párthoz való viszonyukban más-más pozíciót foglaltak el, s nem zárható ki az sem, hogy egy többé-kevésbé tudatos stratégia szerint építették fel politikai manővereiket. Hármuk közül Szabó Pál helyezkedett legközelebb a pártszerű állásponthez, míg Illyés mutatkozott a leginkább távolságtartónak, akinek „lecsatlakozását” tekintélyénél fogva Révaiék leginkább kívánták. Erre Szabó és Veres hozzászólásukban rá is játszottak, hiszen Illyést egyaránt Petőfi örököseként jelölték meg,⁷⁷² mely Illyés önértelmezésétől sem volt idegen. Természetesen ez a gesztus jóval több volt mint pusztá hagyományfelmutatás: a Révai-féle kánon kellős közepén ugyanis éppen Petőfi foglalt helyet. Nem sokkal korábban, a már többször emlegetett MDP kongresszusi beszédben ezt Révai újra nyomatékosította: „a magyar költészet nem Ady és nem is József Attila útját folytatja, hanem – az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában – visszakanyarodik Petőfi Sándorhoz”, azért is, mert a szocialista realista irodalom, akár a költő, „nem ezrek, hanem milliók számára akar alkotni”.⁷⁷³ Ezért különösen fontosnak számított és nagy várakozás előzte meg Illyés felszólalását.

A költő úgy oldotta meg ezt a közszereplői feladatot, hogy nem lehetett egyértelműen eldönteni, kifejezte-e lojalitását vagy sem, s ha mégis, az milyen fokú volt, hogyan értékelhető. Aligha véletlen, hogy az ülészak egyik fiatal résztvevője felszólította Illyést, hogy ezúttal egyértelműen foglaljon állást a művelődéspolitikához és a szocializmus építéséhez való viszonya kérdésében: „Illyés Gyula nem ülhet »valahol középen«. Mert ilyen középső hely nincs. Döntenie kell.”⁷⁷⁴ Némileg csalódnia kellett. Igaz, Illyés a szocialista realizmus nyelvén is értelmezhető kijelentéseket tett: hangsúlyozta a haladó hagyományok fontosságát, illetve a hiteles, művészi ábrázolás feltételül annak ismeretét teszi meg,

⁷⁷¹ Arról, hogy a futó megjegyzéseknek, utalásoknak mekkora jelentőséget tulajdonítottak és mennyire számon tartották az említések számát, még az írókongresszuson is találhatunk jelzést Kuczka Péter referátumában: „Darvas elvtárs ötször-hatszor vagy talán még ennél is többször – Déry elvtárs éppen most mondja, hogy kilencszer – említette Déry Tibor nevét különféle hibáknál.” KUCZKA 1951: 242.

⁷⁷² SZABÓ Pál 1951a; VERES Péter 1951.

⁷⁷³ RÉVAI 1951/1952: 24; 25.

⁷⁷⁴ KÖVESI 1951: 92.

„ami most előremutatón az országban körülöttünk történik.”⁷⁷⁵ Rövid hozzászólásának egyik lényeges pontján így összegezte: „Nem tud korszerű lenni az, aki a jelenben nem látja meg a jövő elemeit. De ismernie kell benne, meg kell látnia a múlt elemeit is.”⁷⁷⁶ Bár a megállapítás második tagja ebben a formában egyáltalán nem szokott előfordulni a szocialista realizmusról szóló magyar és szovjet irodalomban, egészében véve különösebb nehézség nélkül lehetett a forradalmi romantika és a haladó hagyományok ápolásának kettős feladatának értelmezni, különösen azt tekintetbe véve, hogy Szabó Pál referátumában lezögezte: barátja-pályatársa kommunista meggyőződésű.⁷⁷⁷

Ugyanakkor a műtszemlélet kérdésében iménti kijelentését más kontextusba helyezte a nem sokkal Illyés után felszólaló Veres Péter. Utóbbi ugyanis szintén a hagyományok jelentőségéről értekezett, s bár Veres legtöbb korabeli publikációját tekintve élen járt a szocialista realizmus retorikájának alkalmazásában, s kongresszusi hozzászólása is ennek számos elemét tartalmazta, ezúttal a nemzeti múlt ábrázolásának kérdését tárgyalva más referenciarendszert használt. Értelmezésében a magyar történeti epika adóssága, hogy nem járult hozzá a Dózsa, Rákóczi, Kossuth, az Árpádok, a Hunyadiak vagy Kinizsi alakjában megtestesülő nemzeti jellem megismertetéséhez. Még a legjobb történelmi regényírók, Eötvös, Kemény, Jósika és Jókai művei sem épülhettek bele a magyar ember gondolat- és képzeletvilágába, állította Veres, ugyanis a „népi köztudatot” csak e „nép” történelmének teljes „átélése” nyomán született alkotások táplálhatják, melynek lényegi mozzanata a tájélmény, a tájjal való azonosulás, legyen az bár vidék vagy város.⁷⁷⁸ Maradandó érték a történelmi regények közül így egyedül Móricz Erdély-trilógiájának tulajdonítható, míg a tájélmény és az azonosulás hiánya mindenekelőtt a „budapesti, polgári, úgynevezett urbánus irodalom”-ra jellemző.⁷⁷⁹ Mint mondta:

Nincs egy olyan könyvünk, amely hazánknak ezt a központi táját – ha szabad így kifejeznem – Budapestet olyan irodalmi élménnyel, olyan időtállóan és olyan szeretettel ábrázolta volna, hogy legalább a magyar nemzet köztudatába olyan szeretettel épült volna bele Budapest, mint ahogyan a franciáknak, az oroszoknak,

⁷⁷⁵ ILLYÉS 1951: 147.

⁷⁷⁶ Uo. 146.

⁷⁷⁷ SZABÓ Pál 1951a: 186.

⁷⁷⁸ Megjegyzendő, hogy a táj ábrázolásának mikéntjéről is folyt eszmecsere a korabeli kritikai életben. A szocialista irodalmi képzelet számára azonban a táj csak úgy jelenhetett meg, mint az emberi munka nyomát magán viselő vagy még inkább átalakítás alatt lévő terület. Az olyan pszichogeográfiai eredetű elképzeléseket, melyek során a táj a nemzettudathoz kapcsolódik, gyanakvással és kritikával szemléltek – így például az *Irodalmi Újság* összefoglalót közölt a *Pravda* egyik cikkéről, mely az ukrán táj szépségéről áradozó költőt marasztalta el.

⁷⁷⁹ VERES Péter 1951.

vagy az angolnak kedves a maga nemzeti közösségének a centruma, központi városa: az ország fővárosa.⁷⁸⁰

Veres nem csak úgy általában hozakodott elő ezzel a legkevésbé sem ismeretlen elmélettel: e gondolatok felidézésére éppen azért volt szükség, hogy előkészítse Illyés szerepének értékelését. Mint a már idézett Kövesi-hozzászólásra reagálva megjegyezte: „Kövesi Endre valahogy úgy állította be a beszédét, hogy úgy szeresse Illyés Gyula a magyar népet, mint ahogy a magyar nép szereti Illyés Gyula verseit. Nem mulaszthatom el megállapítani: ha csakugyan igaz az, hogy Illyés Gyula verseit szereti a magyar nép [...] akkor csak azért szeretheti, mert érzi, hogy Illyés Gyula is szereti a magyar népet. A népet nem lehet becsapni.”⁷⁸¹ Az urbánusnak nevezett szerzőkkel szemben tehát a táj és az azt benépesítő emberek szeretetére építő Illyés Veres megítélése szerint autentikus, a népi tudatot tükröző, magas színvonalú alkotásokat képes teremteni.⁷⁸²

Ebből a nézőpontból szemlélve Illyés idézett megállapítása, mely a jelenben a múlt elemeinek felismerésére szólít fel, nem csupán a kommunizmus felé haladó hagyományokra tett utalásként olvasható, hanem a nemzeti önismeret és folytonosság plebejus, népi írókra jellemző felfogásának megidézéseként is. Illyés tehát lényegében kihasználta a maga Révai által a harmincas évek emigrációjában írt művei által teremtett diszkurzív teret, mely a népi írók ideológiáját részben kompatibilissé tette a marxista-leninista elmélettel. Révaiék fájdalma a „fordulat éve” után éppen az volt, hogy Illyés így megmaradhatott „útítársnak”, elkötelezettségét állandóan lebegtetve.

Kövesinek, aki színpadiasan felszólította, „[k]érem Illyés Gyulát, válaszoljon nekem itt a Kongresszuson, vagy írásban az egész nép előtt, mi a véleménye pl. a termelőségvetkezeti mozgalomról, a csatornázásról, vagy tervünk büszkeségéről, a Dunai Vasműről?”⁷⁸³ éppen a dunapentelei építkezésről szóló verssel replikázott Illyés.⁷⁸⁴ Így a felületes szemlélő számára úgy tűnhet, mintha *Az építőkhöz* című ódával teljesítette volna a kultúrpolitikai vezetés kívánalmait. Valójában azonban a versben megint egy sor sincs a párt vezető szerepéről, s az-

⁷⁸⁰ Uo. 157.

⁷⁸¹ Uo. 159.

⁷⁸² Azt, hogy Illyés művei nemcsak a parasztság egy rétegének alapélményét jelentik, néhány nappal a kongresszus után Sarkadi Imre írja meg egy zömében vidékjáró tapasztalatairól szóló anekdotikus cikkében, mely egyébként a sorok között azt engedti sejtetni, hogy a szovjet regényeken kívül a nép képzeletvilágának alakításában Szabó Pál, Veres Péter és a már említett Illyés játssza a vezető szerepet. Eszerint egy az írókongresszust vendégként végigülő kiskunhalasi parasztasszony a *Puszták népét* először kizárólag a dunántúli szellérsors dokumentumaként olvasta, majd pár nappal később ráeszmélt, hogy az semmiben sem különbözött a Duna-Tisza-közén ifjúkorában tapasztaltaktól. SARKADI 1951.

⁷⁸³ KÖVESI 1951: 92.

⁷⁸⁴ Vö. ILLYÉS 1951.

zal a kifogással illethették, mint Illyés legtöbb hasonló versét: csupán általában véve magasztalja az emberi kéz munkáját, az építők teljesítményét, és nem teszi azt a szocialista építés kifejtett hasonlatává, megmarad az allegória esetlegesen így is értelmezhető szintjén.⁷⁸⁵ Ezért még 1952 októberében is azt kellett leírnia Nagy Péternek, nem szűnő optimizmussal:

Az ötvenedik esztendeje csúcását megjáró Illyés Gyulát egy egész nép várja tárt karokkal, hogy együtt mehessenek egyre gyorsabb léptekkel tovább, felfelé a hegyre, a jövő, a szocializmus ormaira.

Az elnyomott néppel szenvedő, az elnyomott népért küzdő Illyés Gyula már ma is költészetünk legszebb lapjaira írta be a nevét. Ezt a költőt ki kell és ki is fogja egészíteni a felszabadult néppel együtt örülő, a szabadságért harcolni s építeni egyaránt kész szocialista költő hangja[.]⁷⁸⁶

Ugyanekkor Csoóri Sándor versben próbálta az egyébként folyamatosan publikáló Illyést „szóra bírni”:

Példaképem, mesterem, elődöm
úgy lettél, hogy rokon volt a múltunk:
tenni, tűrni, izgatni, dacolni
mindketten a nyomortól tanultunk.

Ezért merek most elibéd állni
túl az ínség, szolgaság határán
s kérő szóval szólni a szívedhez,
mintha lennél édes testvérbátyám.

Egy ország várta akkor a szavad,
mikor sötét volt élte, mint az éj,
egy ország lesi, várja a szavad
most, amikor szabad: beszélj!⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ Ez aligha került el a mindig éber Révai figyelmét, beszédében a kongresszus végén mégsem hozta fel, sőt az MDP felé tett lépésként értékelte azt, s csak abbeli kételyének adott hangot, hogy vajon ezt a közeledést nem fogja-e újra távolodás követni a költő részéről. RÉVAI 1951: 280. Ez is mutatja, mennyire óvatosan járt el Révai annak az Illyésnek az esetében, aki belső tekintélye mellett a legtöbb nemzetközi irodalmi találkozón (pl. a békeharcról szóló kongresszuson) is Magyarország küldötte volt.

⁷⁸⁶ NAGY Péter 1952.

⁷⁸⁷ CSOÓRI 1952.

A népi írók baloldali alakjai közül Darvas, Szabó Pál és Veres Péter, illetve bizonyos mértékig Illyés a szocialista realizmus nyelvének olyan dialektusát igyekezett megalkotni, mely a saját ideológiájukkal is kompatibilis volt.

ELLENTÉTEK ELFEDÉSE

A népi-urbánus szembenállás jól nyomon követhető volt az írókongresszus megszólalásaiban. Jelenlétét az előbbiekhöz közel álló Sándor András is észrevételezte, s a mozgalom legismertebb alakjait narodnyikizmusuk miatt bírálta, miközben az urbánus oldalt azzal vádolta, hogy „marxista togába” öltöztetik eredeti, polgári meggyőződéseiket.⁷⁸⁸ A népi írók kapcsán az antiszemitizmus továbbélését is felhánytorgató⁷⁸⁹ egykori moszkvai emigráns, Gergely Sándor pedig azt kifogásolta Darvas beszédét támadva, hogy az el kívánja feledtetni a múltbéli forradalmi irodalmat,⁷⁹⁰ s az emigráció valóságábrázoló képességét is bagatellizálja.⁷⁹¹ Révai József azonban határozottan gátat szabott az efféle fejtegetéseknek, s mérleget vonó hozzászólásában kinyilvánította, hogy népi-urbánus vita nincs, csupán egyes „szektások proletárirodalmi hegemonia mögé bújva rombolják az irodalmi egységet”.⁷⁹² Hasonlóképpen nyilvánította meghaladottnak az itthoniak és az emigrációból hazatértek vitáját. „Ha az emigrációs irodalom”, fejtegette, „forradalmi, proletárirodalom volt, de szektáriánus hibákkal: az itthoni demokratikus irodalom népi irodalom volt, de hibája volt, hogy nem volt forradalmi; sokszor opportunistá volt.”⁷⁹³

Révainak az általa is nyomatékositott „egység” jegyében születő megállapításai nézetem szerint nem annyira arról szóltak, hogy miként *nem* lehet beszélni az irodalomról, hanem épp ellenkezőleg: a probléma felvetésének tiltásával voltaképpen *jóváhagyta* annak lehetőségét, hogy a szocialista realista nyelven belül dialektusokban lehessen megszólalni. Ez leginkább Veres hozzászólásának értékelésében tűnik ki, ugyanis Révai az író relatív szólásszabadságát erősítette meg, elhárítván annak még felvetését is, hogy létezik „Veres-probléma”. Szabó Pál esetében azt könyvelte el, hogy immár nem útítársnak, hanem pártonkívüli kommunistának tekinthető, s Illyés esetében is elsősorban azt rótta fel hibaként, hogy utóbbi „bizonyos barátaitól” – itt nyilván a népi írók jobbszárnyának kép-

⁷⁸⁸ SÁNDOR András 1951.

⁷⁸⁹ GERGELY Sándor 1951b: 215.

⁷⁹⁰ Uo. 211.

⁷⁹¹ Uo. 212.

⁷⁹² RÉVAI 1951: 282.

⁷⁹³ Uo. 285.

viselőiről van szó, mindenekelőtt Németh Lászlóról – nem képes elszakadni.⁷⁹⁴ Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a nyomásgyakorlás, melyet különösen Illyés esetében Révai mindvégig fenntartott kultúrpolitikai tevékenysége alatt. Azt sem jelenti, hogy a népi írók retorikájának beszűremkedését ne tartotta volna szigorú határok között: a *valódi* népi irodalom csakis a nép által ellenőrzött irodalom lehet, hangsúlyozta, vagyis a szocialista realizmus – ahogy azt már jóval a kongresszus előtt Somlyó György is jelezte.⁷⁹⁵ Az azonban mégis látható, hogy a népi írók megnyerése céljából Révai is tett engedményeket – s ebbe az anyagi juttatásoktól⁷⁹⁶ a retorikai gesztusokig sok minden beleértendő.

Szabó Pál fogékonynak is bizonyult a hívó szavakra: *Gondolatok az írókongresszus után* című cikkében nem kis demonstratív erővel számolt be arról, hogy ösztönös forradalmi hevületből miként jutott el jelenlegi tudatosságának fokára:

Vannak persze régebbi munkáimban sületlenségek, ha úgy tetszik, zagyvaságok, de ezek éppen az elméleti tisztázatlanságokból jöttek, s nem pedig az író gyarlóságából, vagy éppen rongyságából. Ilyen gyenge elméleti felkészültséggel, mint amilyenel én idáig érkeztem, valami másnak kellett lenni bennem nagyon erősnek, de mi volt az?

A Párt.⁷⁹⁷

A népiek „közelítését” célzó kísérletek az írókongresszus után is folytatódtak. Gimes Miklósnak az 1951 karácsonyán a *Szabad Nép*ben közzétett Sarkadi-kritikája,⁷⁹⁸ mely a szerző *Rozi* című regényét a sematizmus egyik legfőbb példaként már korábban is emlegető kritikák kiteljesítője, és amely a sematizmus okát az örök változatlanság paraszti szemléletének felbukkanásában, az alakok és a történelmi helyzet nem tipikus ábrázolásában, illetve abban látta, hogy a cselekmény mozgatórugója Rozi érzelmei, reflektálatlan ösztönvilága, Sarkadi Imrét Szabó Páléhoz hasonló önkritikára bírta. Ebben az író elismerte, hogy művében „nem nehéz felfedezni [...] azt a narodnyik világnézeti csökevényt, ami szerint a felszabadulás az elnyomott tömegek spontán és ösztönös ügye.”⁷⁹⁹ Ez azonban „nem tudatos és legkevésbé sem szándékos módon jutott a könyvben [...] kifejezésre – ez volt az a pont, amikor a *tegnap* belenyúlt az

⁷⁹⁴ Uo. 280.

⁷⁹⁵ SOMLYÓ 1951.

⁷⁹⁶ Lásd például Standeisky Éva dokumentumközlését az írók 1955–1956-ban felvett honoráriumairól. STANDEISKY 1996: 212.

⁷⁹⁷ SZABÓ PÁL 1951b. Szabó Gorkij irodalmi tanulmányainak gyűjteményét nem kisebb jelentőségű kiadványhoz, mint a *Bibliához* hasonlította, amelyet mintegy *tolle lege* olvasgat.

⁷⁹⁸ GIMES 1951.

⁷⁹⁹ SARKADI 1952.

írói munkába s eltorzította.”⁸⁰⁰ Ez a fogalmazás akár Illyés kongresszusi beszédére tett, azt bíráló visszautalásként is értelmezhető.

A fejlemények tükrében érthető, hogy Illés Béla az írókongresszus fejleményeit összefoglaló menetrendszerű vezércikkében az esemény egyik jelentős vonatkozásának azt tartotta, hogy „az útítársak értékelésében és az útítársakhoz való viszonyban új helyzetet teremtett”.⁸⁰¹ Egy évvel később pedig, *Az írókongresszus évfordulójára* készült szerkesztőségi helyzetelemzés – amellet, hogy Illyés imént érzékeltetett folyamatos sürgetése a közeledésre folyamatosan fennmaradt – már örömmel nyugtázza, hogy a költő egyre többet publikál, és egy pályafordulatot is előrevetít esetében: „Ki ne érezné új verseiben az egyre magasabbra emelkedő nép, az egész új élet ujjának érintését; ki ne érezné a tiha-nyi magány olykor megkapó, de lehangoló és kicsiny dalaival szemben a »nagy élet« lüktetését az utóbbi hónapok Illyés-verseiben?”⁸⁰² Az új helyzetet azonban középtávon nemcsak a népiekkel való – erőpozícióból történő – kiegyezés jellemezte: ez csak megalapozni vélte azt a szövetségi rendszert, mely az írókongresszust követő két évben többé-kevésbé egységesen léphetett fel egyrészt a „polgári” esztétika felelevenítésével vádolt írók ellen, másrészt a „szektás”-nak is nevezett „baloldali elhajlókkal” szemben, akik a proletáriródalom vezető szerepét, az agitatív költészet primátusát kívánták volna bebiztosítani.

A DÉRY-VITA ÉS A SZOCREÁL BÍRÁLATA

Az írókongresszust követően az Írószövetségben egy sor szakosztályi vitát rendeztek, azzal az átlátható céllal, hogy a szocialista realista kritikai nyelvet ébren tartsák, működtessék a folyamatosan megjelenő művek kapcsán. Az újjáalakult szakosztályok ülésein azonban az derült ki, hogy a középpontba állított „sematizmus elleni harc” tartalmáról és formájáról a tagság egy részének meglehetősen más elképzelése van, mint azt a kultúrpolitika irányítói elvárták volna. A költői szakosztály leköszönő titkára nemhiába adott hangot abbéli aggodalmának, hogy sokan nem a pártszerűség, a harcosság, az eszmeiség minél magasabbra emelésében látják a sematizmus elleni küzdelem lényegét,⁸⁰³ hanem épp ellenkezőleg: túlzónak találják a szocialista realizmus erre vonatkozó követelményrendszerét. 1951 nyarán több szakosztályi vita is erre engedett következtetni, így például júliusban Kónya Lajosnak a prózai szakosztályban a pártosság

⁸⁰⁰ Uo.

⁸⁰¹ ILLÉS Béla 1951c.

⁸⁰² Az írókongresszus évfordulójára 1952.

⁸⁰³ Újjáalakultak az Írószövetség szakosztályai 1951.

és a sematizmus kérdéseiről szóló előadásának vitája, vagy az Enczi Endre *Földalatti aratás* című művét tárgyaló választó ülés.⁸⁰⁴

A válasz nem késett soká: Fekete Sándornak, a kritikai szakosztály új titkárának az SZK(b)P KB *Zvezda* és *Lenyíngrád* című folyóiratokról szóló határozatának ötödik évfordulója nyújtott ürügyet arra, hogy az augusztus 30-i *Irodalmi Ujságban* megerősítse a szocialista realista kritikát mint az irodalomról való beszéd kizárólagos formáját, és egyúttal fellépjen az ezzel összeegyeztethetetlen megnyilvánulásokkal szemben. Az akkor már halott Zsdanov szellemiségét nemcsak elevenként tüntette fel Fekete, hanem a folytonosságra is rámutatott, amikor felvetette: „Segíthet-e a Bolsevik Párt 1946-os határozata a sematizmus elleni harcunkban? Nemcsak hogy segíthet, de már eddig is segített. Sőt, magának a sematizmus elleni harc kérdésének felvetése is ennek a határozatnak a szellemében történt meg.”⁸⁰⁵ Fekete a magyar művelődés történetében a határozatnak a szovjet irodalomhoz hasonló szerepet juttatott: „Ahogyan a szovjet szépirodalom mintegy úttörő, előkészítő munkát végzett hazánkban, ugyanúgy ez a határozat iránymutatóul szolgált új irodalmunk megteremtésére, eszmei megerősítésére, íróinknak a szocialista realizmus szellemében való nevelésére.”⁸⁰⁶ A szovjet művészet mellett az irodalom pártosságára nagy súlyt fektető zsdanovi örökség segített Fekete szerint a formalista és absztrakt irányzatokkal való leszámolásban, illetve a párton belül jelentkező „Lukács elvtárs [...] hibáiba kapaszkodó ellenséges elemekre”⁸⁰⁷ csapást mérni, akik, mint korábban erről szó esett, a szocialista realizmus helyett a kritikai realizmust tették meg mintává, a polgári objektivizmus bűnébe esve.

Fekete cikkének élet Keszi Imre Kónya Lajos új kötetéről szóló *Csillag*beli kritikájának szegezte, mely a költőn a közös emberi élményt jelentő „végső nagy kérdések” megszólaltatását kérte számon. Ez azonban Fekete számára elfogadhatatlan volt. Nem nehéz kitalálni, miért. Egyrészt már korábban is láthattuk Révai és Lukács írásaiban, hogy az „általános emberi” emlegetését egy olyan humanista világnézethez kötötték, melyet azért bíráltak, mert emancipatorikus igényét elvont módon jelenti be, s ez ellenkezett a leninizmus gyakorlatorientált szellemével, mely mindig a „konkrét” politikai cselekvésre helyezte a hangsúlyt. Másrészt a szerelem vagy a halál elsősorban nem közösségi, hanem egyéni élmény, a magánélet területére vezet, melyet nem a pártos eszmeiség határoz meg.⁸⁰⁸ Fekete felhívása ezért arra irányult – természetesen összhangban Révai

⁸⁰⁴ Uo.

⁸⁰⁵ FEKETE 1951.

⁸⁰⁶ Uo.

⁸⁰⁷ Uo.

⁸⁰⁸ A kor egy másik jelenetős – itt nem tárgyalta – vitájában Örkény *Lila tintájáról* ez az aspektus szintén jelentős figyelmet kapott. Vö. SZIRÁK 2008: 91–96.

ekkoriban a magánélet ábrázolásának kérdéséről tett megállapításaival –, hogy a privát szférát csak a közösség számára is érdekes beállításban szabad bemutatni: meg kell találni annak formáját, hogyan köthető össze a szocializmus építéséért folyó harc a szerelem és a halál kérdéseivel.

Fekete cikke önmagában még nem állította meg a szocialista realista kritikai gyakorlat bírálatát, mely 1951 ősze folyamán továbbra is érzékelhető volt. Tamási Lajos *Tanulni az írónak is, a kritikusnak is!* című írása már „az irodalmi kritika kérdéseiről” szóló vitaindító szöveggént mutatkozott be szeptember közepén az *Irodalmi Ujságban*, és többek közt a fiatal munkásírókkal szemben fellépő túlzott minőségi elvárásokat vetette a kritikai élet, mindenekelőtt a kongresszusi felszólalásában már Örkény által is a „sematizmus élő szelleme”-ként emlegetett⁸⁰⁹ Kende István minisztériumi tisztviselő szemére.⁸¹⁰ A „ledorongolás” nehezényezése olyan kifogás volt a kritikai gyakorlattal szemben, mely már az írókongresszus előtt is (lásd például Illés Béla egyes cikkeit) és persze magán az eseményen is fel-felmerült, de Révai mindannyiszor elhárította. Ember Mária például 1951 májusában kemény hangú cikket írt, melyben Czibor Jánosnak és Simó Jenőnek, a Szépirodalmi Könyvkiadó lektorainak nevetséges cenzori túlkapásait mutatja be, és a valóban „segítő bírálatot” kéri számon.⁸¹¹ Tamási cikke voltaképpen ehhez hasonlóan amellet érvel, hogy a szerzőknek nagyobb mozgásteret kellene biztosítani fejlődésük érdekében, s ezért tartja károsnak a magas szintű szovjet irodalmat mintaképül állítani.

Tamási írása meglehetősen vihart kavart: a *Szabad Nép* szerkesztőségi jegyzetben foglalkozott vele,⁸¹² melynek összefoglalója – a cikk közlését tévedésnek ítéelő önkritikai megjegyzés kíséretében – az *Irodalmi Ujságban* is rögtön megjelent.⁸¹³ Az országos napilap bírálata újra leszögezi a szocialista realista kritika ismérveit, ennek kiemelkedő szerepét a magyarországi művelődésben, s ismét nyomatékossítja, ami lényegében a fordulat óta – a szocialista realizmus bevezetésétől számítva – Révaiék állandó vesszőparipája volt: a kritikának „nem az a baja, hogy túlságosan élesen veti fel irodalmunknak és egyes irodalmi műveknek hibáit, túl magas [sic] eszmei igényeket támaszt. Nem. [...] inkább azért kell megróni, mert nem elég magas az eszmei igényessége, elnéző”.⁸¹⁴ Ebből a nézőpontból a művészeti alkotás minősége elválaszthatatlan a szocializmusba vetett őszinte és minden ízében átélt hittől, a marxista-leninista eszmeiségtől, a párt irányító szerepének feltétlen elfogadásától. Csak aki mindebben hisz, az

⁸⁰⁹ ÖRKÉNY 1951a.

⁸¹⁰ TAMÁSI 1951.

⁸¹¹ EMBER 1951.

⁸¹² Megjegyzések 1951.

⁸¹³ Tanuljunk a kritikától 1951.

⁸¹⁴ Uo.

képes magas szintű alkotást létrehozni, ember és műve ilyenformán szoros szimbiózisban van.

Örkény István cikke jól illusztrálja ezt a megközelítést: „minden erő abban az irányban hat, hogy az író minél közelebb jusson önmagához [...] E sokféle erőnek elseje kétségtelenül a szocialista realista kritika.”⁸¹⁵ Illyés megjegyzése írókongresszusi beszédében, mely szerint a jó író mindig a valóságot ábrázolja, mert nem is tud mást tenni,⁸¹⁶ éppen ezért volt megint csak kétértelmű: a szocialista realista kritika nyelvén is lehetett értelmezni, ugyanakkor a hatvanas évek folyamán a „parttalan realizmus” koncepciója éppen erre a gondolatra hivatkozva igyekszik megbontani a zsdanovi szocialista realista-felfogást, azonosítva a művészetet a realizmussal. „A kritikával való szembenállás”, fogalmaz a *Szabad Nép*-cikk, „igen gyakran az irodalom pártossága elvével való szembenállást jelenti, vagy legalábbis azt, hogy az író e kérdésben ingadozik”,⁸¹⁷ vagyis nyilvánvalóvá tette, hogy minden a kritika élességét kifogásoló megnyilvánulást a szocialista realizmus egyenes tagadásaként kell felfogni.

A „harc a sematizmus ellen” szlogen kapcsán mindenekelőtt ezt kell megértenünk, ha az ötvenes évek irodalompolitikájáról gondolkodunk: bizonyos retorikai eljárások és az ezekhez tartozó szótárak különféle értékrendeket feltételező politikai célok előmozdítása érdekében voltak alkalmazhatók. Ennek tudatosítása azért rendkívül fontos, mert a magyarországi szocializmusról szóló, többnyire erősen etikai alapozású elbeszélések a sematizmus elleni fellépést a desztalinizáció egységesnek elgondolt folyamatának részeként kezelik, mely így szükségképpen azzal a következménnyel jár, hogy az egymással szemben álló platformok, a változás és a rendszer fenntartásának hívei egyaránt a desztalinizáció előremozdítóiként tűnhetnek fel. Nagy Péter a szocialista realista regényről 1956-ban írott monográfiájában a Magyar Dolgozók Pártját és kiváltképp Révai Józsefet „a sematizmus hétfejű sárkánya” elleni emberpróbáló küzdelem élharcosaként állítja be, és a pártban az ötvenes években eluralkodott túlzottan magabízó szemlélettel indokolja, hogy „akárhány fejét vágtuk is le [ti. a sárkánynak], újra meg újra feltámadt”.⁸¹⁸ Csakhogy azokban az években is szép számmal akadtak, akik Révai és a kultúrpolitikai elit (például a minisztériumi pártbürokrácia) szerepét sokkal kritikusabban ítélték meg, ám éppúgy mint Nagy Péter, az antisematizmus nyelvi eszköztárát használták az irodalmi folyamatokról alkotott véleményük kifejtésére.

Mint jeleztem, 1951 őszén nem szűntek meg a kritikát bíráló hangok, a Tamásit pellengérre állító jegyzet után sem. Október végén a párt irányító szerepét hang-

⁸¹⁵ ÖRKÉNY 1951b.

⁸¹⁶ ILLYÉS 1951: 146.

⁸¹⁷ Tanuljunk a kritikától 1951.

⁸¹⁸ NAGY Péter 1956: 61; 69.

súlyozó és a „dolgozó tömegek” olvasási tapasztalataira való nagyobb fokú hagyatkozást – emlékezzünk, ez ismét csak a szocialista realizmus alapfeltételei közé tartozik – sürgető Örkény így értékelte a helyzetet: „A Szabad Nép cikkének fogadtatása arra mutat, hogy a baj gyökerei mélyebbre nyúlnak, az írók jelentős része ma is gyanakvó, sőt néha megvető szavakkal nyilatkozik bírálataink értékéről; sokan vannak, akiknél a Szabad Népből felsorolt érvek sem változtattak az eredendő véleményen”, melyet a szerző „beteges magatartás”-ként utasított el.⁸¹⁹

A következő év első fele határozottabb irodalompolitikai lépések megtételének tanúja volt. Januárban Máté György az Írószövetség és annak pártszervezete felelősségét firtatta a kialakult helyzetért, illetve az olyan íróknak a vitáktól való „arisztokratikus” elzárkózását jelölte meg az okok között, mint Szabó Pál, Benjámin László, Juhász Ferenc vagy Illyés, szemükre hányva, hogy az írószövetségi esteken hallgatnak vagy nem jelennek meg, azok érdektelenségére hivatkozva.⁸²⁰

Bizonyára ezzel a helyzettel szakítandó kérték föl magát Lukács Györgyöt, hogy tartson előadást az írószövetségi vitaestek keretében *A sematizmus elleni harc mai állása és új problémái* címmel január végén, melynek írott változata nem sokkal később a *Csillagban* teljes terjedelmében napvilágot látott.⁸²¹ A nagy tekintélyű filozófus előadására a beszámolók szerint sok író ellátogatott, kiegészülve a gyári irodalmi körök odavezényelt képviselőivel. Az előadás több szempontból a hamarosan meginduló *Felelet*-vita elvi megalapozásának, előkészítésének is tekinthető: Lukács a sematizmus lényegét a nem tipikus alakok szerepeltetésében láttatja – amint az már a Sarkadi-bírálatokban is fő szempontként került elő.⁸²² Világos, hogy Lukács azonosulása a Révai-féle kultúrpolitikával nem korlátozódott az írókongresszusi felszólalására, vállalta a problémák rendszerezésének feladatát. Látni kell, hogy Lukács egyáltalán nem szorult saját korábbi álláspontjának jelentős mértékű felülbírálására, mint ahogy az eddigiekben, úgy ezután is tartotta magát a szocialista realista irányelvekhez: az eszmeiség hiánya, a marxista-leninista képzettség fogyatékosága, a konfliktusnélküliség, az állapotyszerű, nem fejlődésükben ábrázolt alakok sorjázása, a szenvedély nélküli írásmód már ismerős jellemzőit tette még meg a sematizmus mellékjelenségeinek.⁸²³

A korábbi Lukács-megnyilatkozásokhoz képest kétféle jelentősebb elmozdulás érzékelhető. Egyrészt az elvi hibák bemutatásakor a példák között minden korábbinál nagyobb arányban fordulnak elő a szovjet irodalom képviselői – elsősorban Gorkij, akire Lukács korábban is szívesen hivatkozott, de mások mellett

⁸¹⁹ ÖRKÉNY 1951b.

⁸²⁰ MÁTÉ 1952.

⁸²¹ LUKÁCS György 1952a.

⁸²² VÖ. GIMES 1951.

⁸²³ LUKÁCS György 1952a; LUKÁCS György 1952b.

Fagyjev is, aki viszont nem volt állandó vonatkoztatási pont korábban számára. Miután 1950 nyarán a *Pravdá*-ban Sztálin nyelvtudományi cikkei nyíltan felvetették azt a korábbi szovjet vitákban még csak implikált ideológiai változást, miszerint a tudományos életben az osztályalapú szempontrendszer helyett az értékelés alapvetően geopolitikai indíttatású lesz innentől – vagyis nem első-sorban a „burzsoá”, hanem a „nyugati” az ellenség –,⁸²⁴ Lukács is felhagyott annak a korábbi meggyőződésének a hangoztatásával vagy gyakorlati megvalósításával, miszerint a fejlődés perspektívája csak összeurópai távlatban ismerhető fel.⁸²⁵ A másik lényeges különbség Lukács korábbi cikkeihez képest a szenvedély hangsúlyozása. Hogy érzékeljük, miről van szó, érdemes hosszabban idézni Lukács írásából:

Az én meggyőződésem szerint az író íróvá az a *szenvedély* teszi, mellyel az életet a maga teljességében, mélységében, gazdagságában, ellentmondásosságában meg akarja ismerni, és mellyel ezt a teljességet, mélységet, gazdagságot, ellentmondásosságot veszteség nélkül, kihagyás nélkül ábrázolni törekszik. Az író íróvá az a szenvedély teszi, amely egyesíti benne az élet új, haladó, lényeges jegyeinek felismerését és szeretetét, azzal a formakereséssel, amely nem formális, hanem a nehezen kiharcolt, nehéz tapasztalatokban elsajátított eszmei tartalom egyéni, sajátos és ugyanakkor tipikus formája felé irányul.

Ezt a szenvedélyt megtaláljuk minden klasszikusnál. Meggyőződésem a klasszikusokkal együtt, hogy *csak gazdag életből származhatik gazdag irodalom*. A szematizmus hibájának, minden írónál másképpen, az az igazi alapja, hogy nem elég gazdag az író élete s ezért ettől elválaszthatatlanul szegényes, elvont, szematikus a gondolata, az érzése; szegényes, elvont műveinek az eszmei tartalma, s ezért szematikusak művészi formái. A gazdag életet a szeretet és gyűlölet teszi, a szenvedélyes viszony a tárgyhoz, s innen a szenvedély elmélyítése, a dolgok megismerése, a tanulás szükségessége, s a szenvedélyes viszony a néphez, a szenvedélyes érdeklődés az iránt, hogy mi kell a népnek, a szenvedélyes érzés a maga írói mivoltának emberi, társadalmi funkcióját illetően.⁸²⁶

A szocialista realista irodalom teremtésében az érzelmi motiváció, a belső tűz felnagyítása, mint korábban jeleztem, Fagyjev és Jermilov gondolkodásának hatását jelzi. Ezzel összhangban a valóság gyönyörű volta is előtérbe került. Ahogy Lukács jelzi az előadását kísérő kommentárokról reagálva: a szocializmus építésének magyar valósága rendkívül emelkedett, „eszmei és emberi pátho-

⁸²⁴ SZTÁLIN 1953; POLLOCK 2006: 104. Sztálin nyelvtudományi cikkeiről magyarul lásd HAVAS 2002.

⁸²⁵ Lásd például LUKÁCS György 1946e.

⁸²⁶ LUKÁCS György 1952a: 153.

szá hallatlanul nagy”, olyannyira, hogy az előadott színművekben „egyenesen megkívná a jambust.”⁸²⁷ A példa itt is szovjet, a korszak megítélésem szerint legolvashatatlanabb szocreál klasszikusa, Fagyeyev *Ifjú gárdája*: a halálos ítélet végrehajtására váró két kommunista beszélgetésekor Lukács nem tartaná túlzásnak, ha a szereplők versben beszélnének, „Neruda pátoszával” szavalnának, ez akkor is realista művészet volna.⁸²⁸

Realizmus és költőiség így nem zárja ki egymást. Lukács talán ezért is emelte ki Juhász Ferenc képalkotói tehetségét a költő *A jégvirág kakasa* című művével kapcsolatban, helyreigazítva Molnár Miklóst, aki az írást nem sokkal korábban állítólagos formalizmusa miatt bírálta.⁸²⁹ Lukács tekintélye ekkor már nem volt perdöntő, állásfoglalása kiváltotta Kuczka Péter tiltakozását, de véleményének hatását nem szabad lebecsülni, hiszen a Juhászt formalizmusáért korábban szintén bíráló Kónya Lajos értéktételét ebben a vonatkozásban megváltoztatta – más kérdés, hogy míg a nyelvezetet ezúttal „jóízű, gazdag, népi nyelv”-nek nevezte, ideológiai alapon megsemmisítő bírálatot mondott Lukács érveit radikálizálva, s Juhász versírói megnyilvánulásait már-már a „reakció” körébe utalva.⁸³⁰

Ha kanonizációs kérdésekben nem is volt már Lukács mindenki számára zsinórmérce, általánosabb ideológiai kérésekben továbbra is tekintély volt. Ugyancsak a Juhász-költemény kapcsán vetette fel a szocialista erkölcs kérdését: a saját szempontjából konzekvensen bírálta a szexuális szabadosság kritikai él nélküli ábrázolását, szoros összefüggésben a pozitív figurák elhibázottságával, melyek így nem képesek betölteni példaadó funkciójukat. Az itt kifejtett álláspontja csakhamar a Déry-regény elleni hadjáratban vált kitűnően felhasználhatóvá, ahogy a tipikusról kifejtett gondolatai is mintegy pretextusát képezik a Déry-vitának.

Az íróval az előadása kapcsán egy rövid vita során is konfrontálódott Lukács, mely lényegében csak megismétlése volt az 1948 nyarán az MDP-program irodalmi következményeiről lefolytatott szóváltásuknak. Lukács, aki előadásában leszögezte, hogy nincs oka az íróknak félelemre, ezúttal is úgy értékelte a helyzetet, hogy a döntő kérdés a művészek megváltozása: „volt és van ma is az írók között egy olyan hangulat, hogy a bajok oka a lektor, a kritikus, vagy valaki más. Elismerem, hogy részben ezek az okok is hatnak, de szeretném, ha az írók megértenék, hogy a döntő baj bennük magukban van.”⁸³¹

⁸²⁷ Uo. 157.

⁸²⁸ Uo. Vagy ahogy Lukács tanítványa fogalmazott nem sokkal később: „életünk a szó szoros értelmében költői – ezt a költőiséget pedig szürke gondolatokkal, lapos, szürke nyelven nem lehet kifejezni.” HELLER Ágnes 1952b.

⁸²⁹ MOLNÁR 1952.

⁸³⁰ Vö. Újjáalakultak az Írószövetség szakosztályai 1951; KÓNYA 1952; KUCZKA 1952.

⁸³¹ LUKÁCS György 1952a: 156.

Míg Lukács hathatósan közreműködött a *Felelet*-vita előkészítésében, a korábbi rettegett kritikus, Keszi Imre több cikkében is épp ellenkező irányba mozgott,⁸³² eltávolodva a szocialista realista kritika kívánalmaitól – emlékeztetnék rá, hogy már Fekete Sándor zsdanovista írása is kifogásolta egy bírálatának szellemiségét. Keszi ezúttal a *Csillagban* a lírát az önkifejezés műnemeként jelölte meg, s mint Kuczka Péter válaszcikkében rámutatott, egyaránt megértőnek mutatkozott az Aczélnál és Somlyónál található sematikus megoldások, és a Juhász Ferenc esetében felmerülő „ellensematizmus” kérdésében, mely a pártos eszmeiségtől tartózkodó írások jellemzőjeként vált egy rövid ideig a kritikai szótár részévé. Keszi annak az irányzatnak vált egyik fő képviselőjévé, mely az írók számára némi autonómiát kívánt biztosítani. Déry *Feleletének* második részéről szóló bírálat, mely az első kritikai reakciók közé tartozott, a szocialista realizmus felé tett újabb lépésként értékelte ugyan a regényt, és ennek szellemében az aktívan cselekvő pozitív hőst és a párt szerepének háttérbe szorítását hiányolta, illetve kifogásolta a véletlen túlzott szerepét a cselekmény alakításában. Ítélete szerint a mű „értékei a hibák ellenére is súlyosan túlnyomóak.”⁸³³ A folyóiratok lapjain és az Írószövetségben kibontakozó vita során újra megszólalva nemcsak alapvetően kedvező értékelésén nem változtatott, hanem újra az írói függetlenség mellett szállt síkra: érvelése szerint Déryt kritikusai olyasmért vonták felelősségre, mely kívül állt szerzői szándékain, azt kéri számon, amit az író nem is kívánt ábrázolni.⁸³⁴ Ezt a nézetet sokan kritizálták, Szabolcsi Miklós például egyenesen a „századvégi impresszionista” kritikához és a német szellemtörténeti iskola hatásához kötötte, melyek egyaránt az olvasói élményt állították középpontba.⁸³⁵ Aligha kell magyarázni, milyen súlyos vádnak számított ez akkor, amikor utóbbi irányzatot gyakran a fasizmussal is egyenes összefüggésbe hozták.

A *Felelet*-vita során az is látható, hogy az írókongresszus által előkészített szövetségi rendszer átmenetileg működőképes volt: Heller Ágnes, aki ebben az időben mesteréhez, Lukácshoz hasonlóan Révai platformján állt,⁸³⁶ a népi író Veressel karöltve érvelt Déry ellen. Veres a szerelem, a szexualitás ábrázolásának lukácsi bírálatát fejlesztette tovább és vonatkoztatta többek közt a *Felelet* második részére.⁸³⁷ Ahogy Heller összefoglalta a kérdést:

⁸³² Talán ez a változás attól sem független, hogy feleségét, Hajnal Anna költőnőt visszatérően támadások érték „formalizmusa” miatt.

⁸³³ KESZI 1952a: 4.

⁸³⁴ KESZI 1952b.

⁸³⁵ SZABOLCSI 1952.

⁸³⁶ Lásd például HELLER Ágnes 1952b.

⁸³⁷ VERES Péter 1952a.

A sematizmus tünete az is, ha író, vagy kritikus ezt a kérdést, az ember érzelm- és gondolatvilágának egységét nem érti meg. Így jöhetnek létre például olyan művek, melyekben az írók úgy akarnak „nem sematikus” és „dialektikus” figurákat teremteni, hogy „pozitív” politikai arculatukkal együtt a cinikus szexuálanarchia képviselőiként ábrázolják őket.⁸³⁸

Déry szokása szerint ismét azzal védekezett, hogy a szocialista realizmus valóságos természetéről neki pontosabb fogalmai vannak. Veresnek azzal vágott vissza, hogy félreérti a szocreál jellemzőit, hiszen a regény főszereplője, Köpe Bálint a magánéletben sem statikus hős, hanem dialektikusan fejlődik, meg kell járnia az erkölcstelenség bugyrait, hogy aztán révbe érjen. Déry válaszát azonban az *Irodalmi Ujság* eleve úgy közölte, hogy deklarálta: *minden* részletben Veres Péterrel ért egyet a szerkesztőség.⁸³⁹

Révai ekkor látta elérkezettnek az időt a közvetlen beavatkozásra: a *Társadalmi Szemle* közölte *Megjegyzések egy regényhez* című tanulmányát, melynek célja a szocialista realista regény újbóli definiálása volt, s annak megakadályozása, hogy a terminust túlságosan fellazítsa Déry, Keszi és a regény szocialista realista volta mellett érvelő többi író és kritikus. Révai a Lukács által kifejtett tipikusság problematikája felől olvasta és találta elhibázottnak a művet: Déry munkásaira csupán a „spontán munkásszolidaritás” jellemző, nincs bennük „forradalmi osztályöntudat”; a kommunista párt nem szerepel kellő, történelmi szerepének megfelelő súllyal; a főhős nem cselekvő alak, hanem morális problémákon vívódó polgári értelmiségi attitűddel rendelkezik. A sajátos szocialista realista „objektivitás” követelményéről minden korábbinál egyértelműbben fogalmazott: a szerző „Bálintot 1945-ig meg akarja őrizni, óvni a kommunista párt befolyásától és nevelésétől. Ez minden, csak nem tipikus, még ha százszor igaz is, hogy az illegalitás időszakában a Köpe Bálinthoz hasonló munkásifjak sorából legfeljebb százak, vagy ezrek csatlakoztak a párthoz és csak a felszabadulás hozta meg a tízezrek csatlakozását.”⁸⁴⁰ Amint azt a szocialista realizmus Szovjetunióban történt megteremtését tárgyalva említettük, a paraszt vagy munkás olvasók gyakran önálló egzisztenciát tulajdonítottak a regényalakoknak, akiknek mintegy „a művön kívül” is saját életük van, s az írók csak rögzítik ennek egy-egy mozzanatát, de ezt tehetik a „valósághoz” híven és attól elrugaszkodva is: ez a szemlélet a szocialista realizmus tipikusról szőtt elképzeléseivel nagyon is összeegyeztethető volt. Révai maga is többször hivatkozott arra, hogy az alakok önnön logikájuk szerint fejlődnének, ha Déry nem avatkozna közbe: „Ha

⁸³⁸ HELLER Ágnes 1952a.

⁸³⁹ DÉRY 1952.

⁸⁴⁰ RÉVAI 1952b: 126.

Déry hagyta volna Bálintot saját kedve, temperamentuma, esze szerint fejlődni és nem követett volna el rajta erőszakot, akkor Bálint egészen máshova fejlődött volna”,⁸⁴¹ jóval korábban csatlakozott volna a kommunista párthoz.

A Révai-cikk normatív hangvételű volt és a *Feleletet* kizárta az irodalom köréből: „Hősök teremtése, tehát példamutató, nevelő szándék nélkül: az irodalom nem irodalom.”⁸⁴² Mégsem lehet az MDP Központi Előadói Iroda kultúrpolitikai munkaközösségében pár hónappal később rendezett irodalmi vita ugyancsak Révaitól származó zárszavához hasonlítani, mely kifejezetten militáns és alig burkolt fizikai fenyegetést is tartalmaz a véleményével szembeszegülőkhöz.⁸⁴³ Ebben az 1952 augusztusától októberéig tartó időszak irodalmi vitáit értékelte, illetve magán az eseményen elhangzott beszédeket. Tartalmát tekintve ez a megnyilvánulás sem különbözik sokban a korábban megfogalmazott kritikáktól – az eszmeiség hiányát, esztétikum és politikum elválasztását, a pozitív hősök elhanyagolását veti fel elsősorban Zelk Zoltán, Eörsi István, Benjámin László, maga Déry, Örkény és Veres Péter teoretikus és szépírási kapcsán. A felelősök megnevezése azonban új elem, mint ahogy az is, hogy megpróbált Révai reflektálni az irodalmi életben jelentkező csoportok viszonyára. Míg az írókongresszuson tagadta, hogy létezne népi-urbánus ellentét, most éppen ellenkezőleg vélekedett, s figyelmeztetett ennek a szembenállásnak a feléledésére.⁸⁴⁴

Kritikája háromélű volt: egyrészt a népi írók megtorpanását regisztrálta, megemlítve Szabó Pál és Sarkadi Imre műveit, majd részletesen elemezve Veres Péter *Almáskert* és *Szegények szerelme* című regényeit. Veres kapcsán a korábban Illyésnek szegezett vádakát elevenítette fel: a paraszti világ változatlanságának, mozdulatlanságának rajzát kifogásolta, ahol a párt nevelő szerepe nincs kidomborítva, s csupán a szocializmus építésének visszásságait leplezte le Veres kritikai realista módjára, anélkül, hogy a hibák felszámolásának folyamatát is bemutatná.⁸⁴⁵ A hősöket nem fejlődésükben mutatta meg, s a paraszti munkát idealizálta, mitizálta. Megjegyzendő, hogy ez utóbbi mozzanat tekintetében Illyés *Hősökről beszéllek* című művét állítja szembe Veres műveivel pozitív példaként⁸⁴⁶ – ahogy Heller előtte a szerző *Ozorai példáját* tartotta biztató kísérletnek, még ha nem is tartotta Illyés művét olyan magas színvonalúnak, mint Veres Péter és Urbán Ernő akkoriban megjelent írásait.⁸⁴⁷ Összességében azonban a népi írók sokkal

⁸⁴¹ Uo. 124.

⁸⁴² Uo. 148.

⁸⁴³ RÉVAI 1952c.

⁸⁴⁴ Uo. 200.

⁸⁴⁵ Uo. 193–196.

⁸⁴⁶ Uo. 196.

⁸⁴⁷ HELLER Ágnes 1952b.

kevésbé harsány kritikát kaptak, s mint látható, Révaiék ítélete szempontjából legfőbb képviselőjük még komoly elismerésben is részesült.

Révai szövege azonban minden korábbinál keményebb kritikát gyakorolt egyrészt az *Új Hangot* szerkesztő Benjámin László nevével fémjelzett proletárirók, másrészt a polgári értelmiségi háttérből érkező Aczél–Karinthy-féle, inkább a *Csillag* folyóirat által reprezentált alkotói-kritikusi kör felé, melyből Devecserit, Somlyót, Kuczkát, Molnárt és Örkényt is nevesítette Révai.⁸⁴⁸ A népi-urbánus ellentétek feléledését nem a népieknek, hanem ez utóbbi két csoportnak tulajdonította, amennyiben úgy értékelte a helyzetet, hogy a proletárirók, kihasználva az „úri fiúk klikkjének” keresztelt csoport ellenszenvét a népiekkel szemben, megpróbálták utóbbiakat a maguk oldalára állítani hatalmi harcaikban, s élezni a két másik kör ellentétét.⁸⁴⁹ A „sematizmus elleni harc” eltorzítása, az ezzel való visszaélés szerint elsősorban e két csoport számlájára írható: az egyik elkendőzi a szocializmus építésének nehézségeit, mesterségesen szépítik az életet, kerülnek a konfliktusok ábrázolását, műveiket szirupos optimizmussal öntik le, a másik oldal az írói objektivizmus híve és a polgári melankólia, a halálhangulat, a költői én megénekelésében leli örömét. E jelenségek ellen kell kétfrontos harcot vívni Révai szerint, mely azt is jelenti, hogy bármelyik elleni fellépés elhanyagolása a másik támogatásával azonos.⁸⁵⁰ Azt pedig, hogy mennyire komolyan kell venni figyelemztetését, Gorkij proletárhumanizmusára hivatkozva sejteti Révai, az orosz író ugyanis ennek szellemében azt írta elő, hogy „ha az ellenség nem teszi le a fegyvert, meg kell semmisíteni!”⁸⁵¹ Révai persze finomít: ez „nem azt jelenti, hogy mi bárkit is meg akarunk semmisíteni, aki becsületesen szolgálja a szocializmus építését az irodalomban.”⁸⁵² A második tagmondatban rejlő megszorítás alig fokozható burkolt fenyegetést rejt, különösen, miután egynémely író, így például Déry mellett Zelk Zoltán kapcsán arra is utalt Révai, hogy az „ellenség” álláspontját tette magáévá.

Nem meglepő, hogy az ezt követő fél év sajtója az önkritikáktól volt hangos, melyek azonban rendre nem bizonyultak elegendőnek: Fekete Sándor például sem az *Új Hang*, sem a *Csillag* többszörös önkritikáját nem tartotta megfelelően mélyrehatóknak.⁸⁵³ Innen nézve a szovjet és magyar alakulástörténet között némi aszinkronitás érzékelhető: az SZK(b)P XIX. Kongresszusa és az ott elhangzott irodalmi-művészeti kérdéseket is érintő Malenkov-beszéd⁸⁵⁴ elmozdulást jelen-

⁸⁴⁸ E két csoport egymás iránti affinitásáról lásd KALMÁR 1993: 719.

⁸⁴⁹ RÉVAI 1952c: 198–203.

⁸⁵⁰ Uo. 204–206.

⁸⁵¹ Uo. 172.

⁸⁵² Uo. 208.

⁸⁵³ FEKETE 1952.

⁸⁵⁴ MALENKOV 1954, különösen 86. skk.

tett a zsdanovi kultúrpolitikától. Magyarországon ez azonban csak annyiban éreztette hatását, hogy a szocialista realizmust zsdanovi formájában nem sikerült teljesen elfogadtatni, annak fellazítására irányuló kísérletek bűvópatakszerűen fel-felbukkantak az irodalomtudományos diskurzusban, s nem sokkal később, 1953 márciusában Sztálin halála fel is gyorsította a fogalom átértelmezését, illetve a hamarosan bevezetésre kerülő „új szakasz” politikája az irodalom és a művészetek területén is éreztette hatását. Ez, tapasztalatom szerint, korántsem éles váltás formájában történt meg, sokkal inkább a szocialista realizmus koncepciójának óvatos módosításáról beszélhetünk, melynek előzményei már az ötvenes évek elejének diskurzusában is jelen vannak. A nagyobb arányú változások a kritikai nyelvben, az irodalomtudomány kérdésfeltevéseiben, és az irodalmi kánonban csak 1956-ban, az SZK(b)P XX. Kongresszusa után kezdődtek, melyek azonban évekre megtorpantak a forradalom leverését követően.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET ÚJRAÍRÁSA

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
ÉS AZ IRODALOMTÖRTÉNET FOLYÓIRAT (1949–1953)

A Budai Ciszteri Szent Imre Gimnázium igazgatója, a háború után részben átdolgozva újra kiadott és közhasználatba vett gimnáziumi tankönyvsorozat egyik szerzője,⁸⁵⁵ Brisits Frigyes 1946 áprilisában lemondott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság titkári pozíciójáról. A Társaság választmányi ülésén tankönyv-író társa, Alszeghy Zsolt elnök a lemondás okaként a rendkívüli munkabírású és ereje teljében lévő Brisits „nagy elfoglaltságára” utalt.⁸⁵⁶ Az ezt követő közgyűlésen elhangzott titkári jelentés azonban ilyesmit nem említett, ehelyett még enigmatikusabban fogalmazott. Brisits eszerint úgy érezte: „a Társaság életének tartozom azzal, hogy 25 év óta viselt és mindig boldog örömmel hordozott megbízásomat kitüntető bizalmuknak visszaadjam.”⁸⁵⁷ Talán elérkezettnek látta az időt a középkorú Brisits, hogy egy új nemzedék vegye át a stafétát? Ez sem zárható ki, minthogy a nála tíz évvel fiatalabb Barta Jánost javasolta maga helyett a posztra. A titkári jelentés azonban sejtetni engedi a lemondás mögötti politikai indítékot: „Az a változás, amely egész közéletünket ma betölti és foglalkoztatja, Társaságunkat nem kényszerítheti arra, hogy bármiféle irányban is változtasson működésén. Hiszünk abban, hogy a tudomány szabadsága és maga törvényei meghatározta és követelte fejlődése egyértelmű a legtisztábban és legnemesebb értelemben vett és veendő demokráciával.”⁸⁵⁸ A katolikus egyház javainak államosítása után és közvetlenül a katolikus társadalmi szervezetek többségének 1946 nyarán történt betiltása előtt⁸⁵⁹ a paptanárral abban bízhatott, hogy visszahúzódása árán esetleg megtartható a Társaság függetlensége. Tévedett. A hidegháború első éveiben az államhatalom a magyarországi kulturális intézményrendszer mélyreható és gyors ütemű átalakítását vezényelte le, s különös figyelmet szentelt ennek során a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és folyóiratának, az *Irodalomtörténet*nek is: első lépésként 1947-ben beszüntette működését. Ami magát Brisits Frigyeset illeti, egyetemi előadásainak vége sza-

⁸⁵⁵ ALSZEGHY–BRISITS–SÍK 1945.

⁸⁵⁶ Jegyzőkönyv 1946: 78.

⁸⁵⁷ BRISITS 1946: 78. Kiemelés: Sch. T.

⁸⁵⁸ Uo. 77.

⁸⁵⁹ Vö. BALOGH Margit 2008. Lásd még SZABÓ 2003.

kadt, akadémiai tagságától megfosztották, a ciszterci rend gimnáziumát államosították, irodalomtankönyveit a forgalomból kivonták. Új korszak kezdődött.

A TÁRSASÁG ÚJ PROGRAMJA: LUKÁCS GYÖRGY SZÉKFOGLALÓJA

A Társaság újjáalakulása nem váratott sokáig magára. Elnöke az a Lukács György lett, aki Révai József mellett kulcsszerepet játszott az Akadémia tagságának éppen elkezdődő revíziójában, vagyis aki közreműködött az előző elnökség tagjainak eltávolításában a legnagyobb rangú hazai tudományos testületből.⁸⁶⁰ A Társasághoz korábban semmilyen szállal nem kötődő Lukács csupán a felügyeleti szerv funkcióját töltötte be, nem működött közre a mindennapos szakmai munkában: 1948. október 16-án megtartott elnöki székfoglaló beszéde után előadásokat nem vállalt, és az 1949-től újra megjelenő *Irodalomtörténet*ben is az említett beszéden kívül csupán egyetlen cikket tett közzé,⁸⁶¹ írásait nagyobb példányszámú és politikai jelentőségű lapoknak – *Szabad Nép*, *Népszava*, *Társadalmi Szemle*, *Forum*, *Csillag* – tartva fenn. A Társaság valóságos irányító szerepköre kezdetben a Lukács által kijelölt ügyvezető elnöknek, Waldapfel Józsefnek, s a titkári pozíció örökösének, Király Istvánnak jutott, aki – mint korábban láthattuk – ifjú kora ellenére akkoriban a Révai-féle kultúrpolitika egyik jelentős ágense volt.⁸⁶² Csakhogy épp ennek köszönhetően 1949 nyarától Király feladatai megszorultak, titkárként tevékenysége csak a legszükségesebbre szorítkozott – vagy még arra sem, hiszen a Társaság ezután évekig nem tartott közgyűlést.⁸⁶³ Waldapfel így Király helyett főként egy másik fiatalemberre, a pénztáros Szabolcsi Miklóstra támaszkodott a Társaság működtetésében, mely nem ment zökkenőmentesen, amint azt a vezetőség személyi összetételében bekövetkező sorozatos változások is jelzik.

Noha Lukács a Társaság mindennapi életébe kevésbé szólt bele,⁸⁶⁴ az újjáalakuló ülésen elhangzott programadó beszéde évtizedekre meghatározta a Társaság és általában az irodalomtörténeti kutatás irányát, központi kérdésfeltevéseit,

⁸⁶⁰ Vö. HUSZÁR 1995.

⁸⁶¹ LUKÁCS 1949a; LUKÁCS 1949b.

⁸⁶² Ez természetesen nem zárja ki, hogy Király és Révai viszonyát némi bizalmatlanság terhelte előbbi németországi múltja miatt. Vö. KIRÁLY 1990: 48. skk. Megjegyzendő, hogy a kommunista elit tagjaira általában jellemző volt az egymással szembeni állandó gyanakvás. Király közszereplése kis mértékben támasztja alá az interjúban sugallt szembenállását a népművelési miniszterrel az 1950-es évek elején.

⁸⁶³ Ehhez és az alábbiakhoz lásd: Kéziratok jegyzőkönyv, h. n. [Budapest], d. n. [1952], MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/1.

⁸⁶⁴ PÁNDI Pál – BÓKA László: Jelentés a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. I. félévi munkájáról, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

sót következtetéseit. Ha hosszabb távra tekintünk, nemcsak követendő irányelvek forrásának bizonyult Lukács beszéde, hanem olyan szövegnek is, melyhez képest az irodalomtörténészek elhelyezték saját gyakorlatukat, sokszor rejtetten vitázva annak megállapításaival. Lukács a Társaság feladataként „a magyar irodalomtörténet teljes és gyökeres revízióját” jelölte meg, s bár bevezető szavai mai szemmel nézve talán sablonosnak tűnnek, valójában részletesen reflektált az *Irodalomtörténet* oldalain egy–két évvel korábban megfogalmazódó véleményekre, természetesen összhangban az egykorú kultúrpolitika ideológiájával.

Elsőként kizárta a demokratikus meggyőződésűek köréből mindazokat, akik Brisits Frigyeshez hasonlóan lehetségesnek tartották az irodalomtörténet-írásban addig ismert hagyományok továbbvitelét (a hagyomány fogalmát persze a későbbiekben árnyalja a „haladó hagyományok” jól ismert megkülönböztetésével). Ebből a reakciónak nevezett csoportból is legveszélyesebbnek az egyházhoz kötődő értelmiséget ítélte,⁸⁶⁵ illetve a nyugati tájékozódást előtérbe helyező tudósokat, akik ezzel „szükségképpen a Marshall-terv, az amerikai imperializmus előtt való behódolás” sürgetőiként tűntek fel szemében – a kettő közötti szoros összefüggést, mint ismeretes, a Mindszenty-per volt hivatott bemutatni a magyar társadalom számára. A „klerikális reakció” elleni fellépés sürgetése értő fülekre talált: 1950 júliusában munkaközösség alakult azzal a céllal, hogy felkutassa az irodalomtörténet számottevő alkotóinak egyházellenes megnyilvánulásait és azt eljuttassa a sajtónak vagy maga publikálja.⁸⁶⁶

A nyugati tudományosságra kacsintgató irodalmárok bírálata arra is emlékeztet, hogy Lukács a beszűkült látókör szélesítését a Magyar Tudományos Tanács tevékenységével összhangban,⁸⁶⁷ a hidegháborús logikának megfelelően képzelte el. A nemzetközi tájékozódás igénye megközelítésében egyet jelentett a szovjet irodalomtudomány példájának követésével és a nyugati marxista szerzők tanulmányozásával, míg más külföldi szemléletmódok mérlegelését éppen a provincializmus tüneteként jelenítette meg. A szűklátókörű bezárkózás fel-

⁸⁶⁵ LUKÁCS 1949a: 24.

⁸⁶⁶ Kimutatás az Irodalomtörténeti Társaság munkájáról, Budapest, 1952, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/6. Minden bizonnyal ennek első eredménye Geréb László közlése *Fekete János kiadatlan antiklerikális verseiből*. GERÉB 1950. Lásd még: PÁNDI 1952a; PÁNDI 1952b. Ebbe a sorba tartozik még: KATÓ–TARNAI 1950. Az ördög azonban az antiklerikális antológiákban is a részletekben lakozik. Utóbbi kötet, mely alcímére rációfalva nemcsak röpiratokat közöl, éles bírálatban részesült, mivel a benne közölt művek vallás elleni támadásai „erőtlenek”, ami „erősen korlátozza e röpiratok politikai hatását”, miközben létezik egy szélesebb és mélyebb egyházellenes irodalom (Bessenyei, Verseghy, Martinovics és Csokonai művei), melyet a kötet elhallgat, s így nem demonstrálja, hogy az antiklerikalizmus a magyar irodalom fősodrához tartozik. SZAUDER 1950.

⁸⁶⁷ A szervezet nemcsak az Akadémia tagságát szűrte meg, hanem arról is gondoskodott, hogy a tudósok nyugati kapcsolatait a minimálisra szűküljenek: minden külföldi utat, idegen nyelvű publikációt jóváhagyáshoz kötött, sőt a belföldi közlemények megjelentetés előtti bemutatására is igényt tartott. HUSZÁR 1995: 51–53; 65; 119.

számolását Sztálin nyomdokain haladva gondolta legmegfelelőbbnek, s ez nem csupán kalaplengetés volt. Az esztéta-filozófus számára a „provincializmus igazi értelme: felületi problémák lényeggé duzzasztása és vakság a korszak igazi kérdéseivel szemben”,⁸⁶⁸ annak megítélésében azonban, hogy mi „lényegi” és mi „felületi”, a sztálini történetfilozófia ad eligazítást: a történelmet a régi és az új harcaként oly módon kell ábrázolni, hogy a kommunista társadalom megvalósítása szempontjából előremutató elemeknek nagyobb súlyt juttatunk a történeti reprezentáció során, mint ahogy azt a polgári történettudomány által kialakított forráskezelési eljárások lehetővé tennék. Ez nem más, mint a sokat hangoztatott pártosság elve, melyet Lukács az újfajta irodalomtörténet-írás sarokpontjává emelt: enélkül a pusztá szaktudás csak nemkívánatos eredményekre vezethet. A sors ironiája, hogy a legtöbb kérdésben tökéletesen pártszerű filozófust hamarosan szovjet nyomásra – ahogy egy korábbi fejezetben részletesen tárgyaltam – konstruált vádakkal illették, s egy rövid időre ideológusi szerepében hátrébb szorult, hogy aztán rövidesen újra befolyásos személyiségként térjen vissza.⁸⁶⁹

Lukács neve nem először szerepelt a háború után az *Irodalomtörténet* lapjain: az *Írástudók felelősségét* a folyóirat 1946-os évfolyamában recenzeálta Kovalovszky Miklós, s ugyancsak ő bírálta Révai Ady-kötetét egy évvel később.⁸⁷⁰ Óvatos, mégis határozott bírálatban részesült mindkét mű: a marxizmust dogmatikus megközelítésmódként jellemezve a kritikus elutasította Ady költészetének és a francia szimbolizmusnak kizárólagosan társadalomtörténeti magyarázatát, és a lélektani, valamint az esztétikai szempontrendszer érvényesítését kérte számon a túltengő politikummal szemben. Kovalovszky elvi állásfoglalása közel esett a Társaság legtöbb tagjának nézetéhez. Mint azt hamarosan látni fogjuk, még az MDP dominálta államhatalommal ilyen-olyan formában együttműködő irodalomtörténészek jó része is idegenkedett minden olyan törekvéstől, mely az esztétikai elemzést mellőzte. Az *Irodalomtörténet* oldalain megbírált Lukácsban azonban a személyes sértettség emléke is munkálhatott, amikor elnöki székfoglalójában a „demokráciallenes erők” ármánykodása ellen így tiltakozott: „Azt vetik szemünkre, hogy jogosulatlanul politizáljuk a magyar irodalmat és irodalomtörténetet, hogy ezzel háttérbe szorítjuk vagy egyenesen meghamisítjuk annak esztétikai szemléletét”, miközben elfelejtik, folytatta Lukács, hogy „a legjobb és legnagyobb magyar irodalom *mindig* politikai irodalom volt.”⁸⁷¹ Egyértelművé tette, hogy innentől nem sok babér terem majd

⁸⁶⁸ LUKÁCS 1949a: 19.

⁸⁶⁹ Vö. SZTIKALIN 2001: 218.

⁸⁷⁰ KOVALOVSZKY 1946; KOVALOVSZKY 1947.

⁸⁷¹ LUKÁCS 1949a: 1.

azok számára, akik a körvonalazott felfogással képtelenek azonosulni: beszámolt arról, hogy egy friss Petőfi-kiadást el kellett kobozni, mivel a válogatás nem a megfelelő képet tükrözte a költőről.

Hosszú beszédében a magyar irodalom és irodalomtudomány fejlődéstörténetének sajátságait részletesen elemezve, a polgárinak nevezett tudományosság megközelítésmódjait éles bírálatban részesítve jelölte ki Lukács a magyar irodalomtörténet művelői számára a követendő utat. Ennek az elvi programnak a megvalósítása azonban, melynek intézményes kereteit a Társaság jelentette volna, nem sikerült maradéktalanul. A marxizáló beszédmódot egyik évről a másikra sikerült dominánssá tenni, s a marxizmus-leninizmussal végképp összeegyeztethetetlen nézeteket kiszorítani a nyilvánosságból – ez nem kevés. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az elkövetkezendő években a Társaság aktívabb tagjai közül többen a Lukács által megfogalmazott direktívák puhítására törekedtek, azokkal nyíltan vagy burkoltan szembefordultak, de olyan is előfordult, hogy egyszerűen a tudományos műhelyek dinamikája közötti különbség vezetett nem kívánt hangsúlyeltolódásokhoz az irodalomtörténeti kutatásban.

AZ IRODALOMTÖRTÉNET A KULTURÁLIS FORRADALOMBAN

A kultúrpolitika irányítói az irodalomtörténet átírását nem pusztán szakmai feladatnak tartották, hanem a társadalom átformálásának „harci eszközeként”, a tudatformálás egyik módjaként tekintettek rá. Mivel azonban a Párt a korábban nem uralkodó társadalmi csoportok összességeként felfogott „népet” reprezentálja, a központilag irányított pártos művelődés egyszersmind a nép önművelése is: ezt nevezték kultúrforradalomnak. Ebben a folyamatban a kettős kötődésű Párt a közvetítő szerepet játssza a művelődés forrásai (az írók alkotásai) és a nép közt, szólt az elmélet. A polgári világban ez az összekötő kapocs hiányzott, s ezért a nép kénytelen volt a klasszikusok helyett a számára termelt, az önművelést és osztályöntudatra ébredést megakadályozó ponyvairodalom olvasására szorítkozni. A kulturális forradalom perspektívájában a pártelit iránymutatása szükségképpen egybeesik a nép igényeivel, s amint arra a Népművelési Minisztérium egyik munkatársa rámutatott e kultúrforradalom egyik legfontosabb ágensének a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot szánták.⁸⁷²

Ez a szereptulajdonítás a gyakorlatban többféle, de egymással szorosan összefüggő funkció betöltésére tette hivatottá az intézményt. Egyrészt az irodalom széles körű népszerűsítését, valamint az új tudományos eredmények bemutatá-

⁸⁷² VIHAR 1952.

sát országszerte, elsősorban a nevelőknek, tanítóknak, magyar szakos középiskolai tanároknak, akik a hivatalos álláspont szerint általában nem megfelelő, „elavult” vagyis nem marxista-leninista szellemben oktatták a fiatalságot. Ennek a feladatnak a betöltésére vállalkozott a Társaságon belül 1951 augusztusában megalakult előadói szakosztály, mely később beolvadt a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatba. Másrészt a Társaságnak gondoskodnia kellett az irodalomtörténeti közeg megújításáról is. Az irodalom történetének átírását nem egy szakmai elitre bízta volna, melyet gyakran „céh”-ként bélyegeztek meg,⁸⁷³ hanem azoknak a politikai szempontból is közeledni igyekvő általános és középiskolai tanároknak a bevonásával képelték el, akikről azt feltételezték, hogy „népközei” káderként fogják ellensúlyozni a „céhbeli” irodalomtörténészek még mindig meglévő polgári elfogultságait.⁸⁷⁴ Éppen ezért azt is elvárásaként támasztották a Társaság felé, hogy nagymértékben vonja be munkájába az egyetemről és az esti egyetemről kikerülő, rendszeres marxista-leninista képzésnek már valamilyen formában alávetett fiatalokat.

„A Társaság káderképző munkája elsősorban a munkaközösségekben folyik” – állapította meg egy 1951-es kimutatás az intézményben végzett munkáról,⁸⁷⁵ arra utalva, hogy a nevelés vagy az átnevelés nem korlátozódik az egyetemi színtérré. Valóban, a Társaság és az *Irodalomtörténet* életében egyaránt kulcsszerepet játszottak az egyes korszakokra specializálódott munkaközösségek: ezekben kezdődött meg a magyar irodalomtörténet marxista-leninista szemléletű átírásának munkája, mely több köztes állomás és másfél évtized után 1964-ben érkezett el a nagyszabású szintézisig.⁸⁷⁶ Az itt folyó műhelymunkából nőtt ki 1956-ra az MTA Irodalomtörténeti Intézete – nem véletlen, hogy a szaktudományos intézet megalapításának tervét legerélyesebben a Társaság rendezvényein sürgették. Bármilyen komoly változásokon ment át az egyes szerzőkről és korszakokról alkotott kép a *Spenót* megjelenéséig, ha a magyar művelődéstörténetben rendkívül nagyhatásúnak bizonyult marxista-leninista irodalomtörténeti összefoglalás genealógiáját kívánja majd valaki vizsgálni, elkerülhetetlen lesz, hogy számot vessen e munkaközösségi vitákkal, s azoknak a nézeteltéréseknek

⁸⁷³ Lásd például NAGY Miklós 1952: 118; Rövid beszámoló 1953: 252. E gazdaságtörténeti fogalom alkalmazása az irodalom területén Marx nyomán terjedt el, vö. BÓKA 1953: 2. Lásd még: Irodalomtörténet és kritika 1949: 190.

⁸⁷⁴ Nagy Péter küldte meg Bókának a Köznevelési Minisztérium listáját a „kiváló budapesti magyar szakos tanárokról” és a „kritikai munkára bevonható vidéki magyar szakos pedagógusokról”, akiktől az *It*-be kritikákat lehetne kérni. Nagy Péter (Magyar Írók Szövetsége Kritikai Szakosztály titkára) az Irodalomtörténet Szerkesztőjének, Budapest, 1952. március 31., MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/6.

⁸⁷⁵ Kimutatás az Irodalomtörténeti Társaság munkájáról, Budapest, 1952, MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/6.

⁸⁷⁶ SÖTÉR 1964–1966.

az eredetével, melyek a későbbi intézeti tudósok és az egyetemi oktatók között feszültek. Az *Irodalomtörténet* nem csupán összefoglalókat közölt a lefolytatott megbeszélések többségéről, hanem az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1953-as újraindulásáig többnyire itt publikálták a kutatások részeredményeit is, a szerzői portrékat, korszakvázlatokat és az ezekhez kötődő hozzászólásokat, leveleket.

A munkaközösségek közül a Kardos Tibor és Klaniczay Tibor által vezetett régi magyaros műhely bizonyult a legtevékenyebbnek: voltaképpen ez volt az egyetlen, amelyben mindvégig rendszeres munka folyt. Ennek eredményeként a folyóiratban nagy – Bóka Lászlónak az első irodalomtörténész kongresszuson elhangzott értékelése szerint túlságosan nagy⁸⁷⁷ – arányban szerepeltek a korszakot érintő tanulmányok, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a kultúrpolitika preferenciáit. Lukács programadó beszédében is felbukkant az a nézet, hogy a régi magyar irodalom kutatása némileg időszerűtlen, részben a történelmi ismeretek bizonytalansága miatt, részben mert a szocialista realizmus megteremtését célzó erőfeszítéseket kevésbé segíti.⁸⁷⁸ De nemcsak ő tekintett bizalmatlanul a kutatási területre. 1949-ben Klaniczay Tibor sürgetőnek érezte vitaülés rendezését a régi magyar irodalom tanulmányozásának létjogosultságáról, mivel felmerült, hogy az új középiskolai tantervben ne szerepeljenek efféle művek.⁸⁷⁹ A huszitizmus, a magyar ősköltészet, a népköltészet vagy a kuruc költészet vizsgálata e fenyegetettség közepette nyert nagy hangsúlyt: Klaniczay és kutatócsoportja ezzel próbálta ellensúlyozni a régi magyar irodalom túlnyomóan egyházi és főúri kötődését.⁸⁸⁰ A humanista szerzők pedig Sztálin orosz történelemre, illetve a keleti és nyugati fejlődéstípus elkülönítésére vonatkozó megállapításai nyomán mint a nemzetinek vélt központosító törekvések és a hazafiasnak ábrázolt harcok támogatói voltak menthetők Molnár Erik kozmopolitizmus-vádjával szemben.⁸⁸¹

Bár Klaniczayéknak újra és újra sikerült biztosítani a régi magyar irodalom kutatásának lehetőségfeltételeit,⁸⁸² a támadások a későbbiekben sem szűntek:

⁸⁷⁷ Vö. NAGY Miklós 1952: 126.

⁸⁷⁸ LUKÁCS 1949a: 27–28.

⁸⁷⁹ A régi magyar irodalom 1950: 60.

⁸⁸⁰ Ahogy az éles hangú vita során Komlós Aladár rámutat, a részben Klaniczay által írt 1949-es gimnáziumi tankönyvben még szó sem esik a népköltészetéről. (Uo. 70.) Az *Irodalomtörténet* egyik korábbi számában viszont Szabolcsi Miklós épp a népköltészet tárgyalásának mellőzése miatt mond megemmisítő bírálatot Gerézdi Rabánról, akinek tanulmányában „a magyar irodalomtörténetírás két komoly ideológiai hibája tükröződik: az egyházi elem túlbecsülése, amely Alszeghy Zsoltnak és környezetének volt sajátja, és amely az ideológiai harc mostani állásában különösen veszélyes, s a folklóre elhanyagolása, amely politikai célokat szolgált, a parasztság, illetve a jobbágyág háttérbe szorítását.” SZABOLCSI 1949: 345.

⁸⁸¹ Különösen Gerézdi Rabán tolta előtérbe ezt a tételt: A régi magyar irodalom 1950: 66; Vita a magyar humanizmusról 1950: 43.

⁸⁸² Ezzel kapcsolatban eligazít: JANKOVITS 2007.

mint jeleztem, még az 1951. decemberi kongresszuson is előkerült a kérdés, és ott Klaniczay előadásának számottevő részét fordította a tudományterület létjogosultságának igazolására.⁸⁸³ Mivel az ELTE BTK dékánja akkoriban épp Bóka László volt, s a pesti egyetem professzorainak többsége hozzá hasonlóan gyanakvással szemlélte az elődeik, vagyis Négyesy László, Császár Elemér, Alszeghy Zsolt és Horváth János számára oly kedves kutatási irányt, a felsőoktatásban éppolyan kevésbé volt biztosítva a terület jövője, mint a Társaság még kevésbé intézményesített, tollvonással megszüntethető munkaközössége révén. Ezért vált Klaniczay szívügyévé egy a régi magyarosoknak biztos háttérrel nyújtó kutatóintézet alapításának ötlete, s ezért állította kivételesen jó szervezőképességét az ügy szolgálatába, hogy amikor a politikai feltételek beértek rá, végül megalakulhasson az MTA Irodalomtörténeti Intézete.

Nem mindenki lelkesedett az intézet mielőbbi felállításának gondolatáért. A Magyar Tudományos Társaság egyik 1949. májusában tartott megbeszélésén a szaktudomány jövőjéről vitatkozva Fogarasi Béla csodálkozásának adott hangot, hogy a kutatóintézet megalapítását a Király István által összeállított, Lukács Györggyel előzetesen megtárgyalt tervezet nem tartotta aktuálisnak. A testület Társadalomtudományi Osztályán az irodalomtörténészeket Lukács képviselte, ő adott választ Fogarasi kérdésére: „Mi úgy ítéltük meg, hogy bizonyos hosszabb idő kell ahhoz, amíg megfelelő széles káder marxista módon átnevelődik. Ezelőtt nem tudom, helyes volna-e őket egy irodalomtörténeti intézetben mint állandó munkatársakat egyesíteni.”⁸⁸⁴ Lukács aggodalma kétirányú volt. Egyrészt – Rudas Lászlóval együtt – kételkedett abban, hogy a régi magyarosok rövid időn belül képesek lehetnek marxista szemléletű munkákat produkálni, s ezért azt javasolta, a szerzők jelentessenek meg előbb szakmonográfiákat, azokban bizonyítsák, hogy „érettek” a szintézisalkotásra. Másrészt pedig – és ez volt a fajsúlyosabb kifogás – visszatérően kiemelte és minden ellenvéleménnyel (például Szalai Sándoréval) szemben erőteljesen képviselte, hogy a történészek által létrehozott periodizáció nélkül nem lehet az irodalomtörténet periodizációját sem megállapítani. Amíg nem ismerjük gazdasági alapját, addig nincs is értelme az irodalomtörténeti munkának, állította. Ezért is pártolta inkább a huszadik századi irodalom kutatását, ahol ezek az ismeretek inkább rendelkezésre álltak.

A régi magyaros műhely aktivitásával nehezen tudta felvenni a versenyt a többi munkaközösség, s így a kultúrpolitikai vezetés elvárásai az irodalomtudományos kutatás súlypontjaival kapcsolatban nem teljesülhetett. A Társaság azonban, mint már utaltam rá, egyébként sem működött olyan hatékonyan, hogy az

⁸⁸³ Vö. NAGY Miklós 1952: 120.

⁸⁸⁴ A Magyar Tudományos Tanács Társadalomtudományi Szakosztályának 1949. május 9-én tartott ülése, I.2.3. f., 23. d., 2. d., 37.

a pártelit megelégedésére szolgált volna: az MDP Agitációs és Propaganda Kolégiuma a hibák forrását abban látta, hogy a Társaságban folyó munka nem elég „elvi” és kevésbé átgondolt.⁸⁸⁵ E bírálát valódi jelentőségét akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük: miután a marxizmus-leninizmus feltárta a világ működésének objektív, megkérdőjelezhetetlen igazságát, mindenfajta hiba csakis az elmélet nem megfelelő mélységű elsajátításából, netán annak elutasításából eredhet. Ennek oka viszont vagy a szellemi képességek fogyatékosságában keresendő, vagy abban, hogy az illető képtelen levetközni a polgári gondolkodás maradványait, akár azért, mert nem veszi azokat észre, akár azért, mert nem is törekszik erre. Ha valaki jelét adja, hogy képes összetett gondolatrendszerek megértésére, ám ennek ellenére elemzései ideológiai hibákat rejtnek, akkor vagy belső önvizsgálatra van szüksége, melynek eredményét ajánlott nyilvános önkritikában a világ elé tárnia, vagy tudatos aknamunkáról van szó, szabotázsról, melyet végső esetben jogi felelősségrevonás is követhet a szocialista törvényesség szellemében. Ebből a logikából következik, hogy minden „hibás” cikk, eredménytelen „vita”, feladatlan nézetkülönbség rejtett fenyegetésként jelentkezett a rendszer fenntartói számára. Az imént vázolt rendszer következetessége ugyan illúzió, hiszen a politikai hatalom megőrzése végett instrumentalizált marxista-leninista elmélet maga is folyamatosan módosult, a fikció fenntartásában azonban a politikai elit érdekelt volt saját pozíciójának védelme érdekében, s azért is, mert ezen hallgatolagos megegyezés felmondása személyes biztonságát veszélyeztette volna.

Innen érthető meg, hogy a kezdetben Waldapfel József, majd a harmadik számtól kezdve Barta János és Klaniczay Tibor szerkesztette⁸⁸⁶ *Irodalomtörténet* mint a Társaság reprezentatív kiadványa és nem mellesleg akkor az egyetlen magyar cikkeket közlő szaktudományos folyóirat⁸⁸⁷ miért válthatott ki elégedetlenséget annak ellenére, hogy jóformán minden szám a szovjet irodalomtudomány eredményeinek ismertetésével, többnyire teljes szovjet cikkek közlésével kezdődött, és a marxizmus klasszikusai Sztálint beleértve állandó szereplői voltak a tanulmányoknak. Amint a Társaság tevékenységéről szóló beszámolók visszatérően megállapították, a viták sokszor nem vezettek eredményre,⁸⁸⁸ s ez bizonyult olyan jelenségnek, mely a kultúrforradalmat veszélyeztette.

⁸⁸⁵ Kéziratok jegyzőkönyv, h. n. [Budapest], d. n. [1952], MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/1.

⁸⁸⁶ Vö. Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

⁸⁸⁷ Az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ által kiadott *Irodalomtudományi Értesítő* külföldi, főként szovjet kutatók cikkeit jelentette meg.

⁸⁸⁸ Lásd például: Vita a XVIII. század magyar irodalmáról 1949; Jókai-vita 1950.

KÉT STRATÉGIA: KOMLÓS ALADÁR ÉS BARTA JÁNOS

Akár tudatos taktika volt, akár őszinte igyekezetből fakadt, néhány irodalmár azzal hátráltatta a marxista-leninista átértékelés közösségi munkáját, hogy az összes egyáltalán szóbahozható szerző minden korszakát igyekezett haladó hagyományként feltüntetni – Komlós Aladár talán mindenki másnál többször nyúlt ehhez az eszközhöz. Ennek lehetséges fogásai közé tartozott a hazafiasság túlhangsúlyozása,⁸⁸⁹ vagy a társadalomkritikai megjegyzések felnagyítása és programba rendezése.⁸⁹⁰ Az ilyen típusú elemzések azonban viszonylag könnyű célpontot jelentettek még a minisztériumi tisztviselőknek is, és rendszerint meg is kapták az „ellentmondások elkendőzése” és „túlzott aktualizálás” vádját.

Ennél gyakran nagyobb kihívást jelentett, ha valaki a társadalmi környezet rajzát alakította úgy, hogy az adott költő, ha haladónak nem is tűnhetett fel, mindenestre az ábrázolás alapján az adott korszakban elfogadható magatartást tanúsított, s így inkább a társadalom visszamaradottsága akadályozta abban, hogy a benne csíráként megbúvó haladó szellem szárba szökkenjen. Ennek volt mestere Barta János, aki filozófiai iskolázottságának köszönhetően a marxista dialektikát is hatékonyabban tudta működtetni. Barta ilyen módon sikerrel újraintegrálta például az 1849 utáni Arany-műveket a kánonba, de azt is hozzá kell tennünk, hogy mindezt egy marxista irodalomtörténet keretébe ágyazva tette, melynek következetessége felett őrködött is, és bizony nem habozott fellépni, ha úgy ítélte meg, egy-egy pályatársa túlfeszíti a lehetséges kereteket. Így részesült elmarasztalásban többek közt Gálos Rezső Bessenyei szellemi fejlődésének nem megfelelő bemutatásáért.⁸⁹¹ Ez volt az ára annak, hogy szerkesztőségének ideje alatt a régi irodalomtörténész gárdából még jelen lehettek néhányan az *Irodalomtörténet* oldalain. Az is kétségtelen, hogy tevékenységét nem övezte maradéktalan lelkesedés a kultúrpolitikai káderek körében, melyet jelez 1952-es elmozdítása az ELTE-ről és az *Irodalomtörténet* szerkesztői székéből. Debrecenbe helyezése azonban egyúttal azt a célt is szolgálhatta, hogy a széles, nemzetközi látókörű tudós figuráját a helyi irodalmárközegben lehetőleg ne másvalaki, például Hankiss János jelenítse meg.⁸⁹²

⁸⁸⁹ Lásd például HEGEDŰS 1951; KARDOS Tibor 1951. Vö. VIHAR 1952: 252.

⁸⁹⁰ Lásd például Vargha Balázs és Szauder József vitáját: SZAUDER 1951a; VARGHA 1951; SZAUDER 1951b. Lásd még: Nemzeti klasszicizmus 1950; KARDOS Pál 1951.

⁸⁹¹ BARTA 1952.

⁸⁹² Hankiss és Barta között nem volt felhőtlen a viszony. Két évvel Barta Debrecenbe helyezése után, azon a kibővített választmányi ülésen, melyre a „polgári” irodalomtörténészek jelentős részét meghívták, Hankiss felszólalt, hogy a vezető káderek vessenek véget a cenzurális eljárásoknak. Barta ezt részben saját gyakorlatának bírálataként értette. Azzal felelt, hogy az olyan lektori beavatkozások, melyeket ő kért például Gálos Rezsőtől, szükségesek voltak a mű megjelentetéséhez, sőt Szauder Józsefnek személyesen kellett kezességet vállalnia, csak így jöhetett szóba kiadása. (Az Irodalomtörténeti Társaság 1954.

AKADOZÓ MŰKÖDÉS ÉS TISZTÚJÍTÁS

Barta viszonylagos háttérbe szorulása csak egyik kései epizódja a Társaságon belüli hierarchia változásának. 1950 szeptemberében az irodalmi intézményrendszer újabb nagy átalakítási hulláma közepette⁸⁹³ a vezetőség az MDP Agitációs és Propaganda Kollégiuma elé javaslatot terjesztett a szervezeti megújulásról, melyet 1951 elején az meg is tárgyalta, és jóváhagyta, hogy félhivatalosan bevonják a tisztikar munkájába Bóka Lászlót, Horváth Károlyt, Horlai György-nét és Koczkás Sándort. Ez azonban nem jelentett lényeges változást, ugyanis Bókát leszámítva a többiek kevésbé aktivizálták magukat, különösen Koczkást érte bírálat passzivitása miatt. Az *Irodalomtörténet* csak több hónapos csúszással jött ki a nyomdából, a Társaság reprezentatív sorozata, a *Magyar Klasszikusok* kiadása nem sokkal indulása után máris lemaradásban volt, a Művelt Népnel kiadott *Nagy Magyar Írók* című monográfiasorozat esetlegesen szerveződött. A közgyűlést sem sikerült összehívni: 1952 elején a Társaság vezetőségi ülésén az egymással kevésbé rokonszenvező Király és Waldapfel egymásra mutogatott a felelősség megállapításának kérdésében. Waldapfel szerint a decemberi akadémiai nagygyűlés bezárása után közvetlenül kellett volna lefolynia a közgyűlésnek, csak hogy a titkár egészen váratlanul közölte, hogy nem tartható meg az esemény. Utóbbi szerint azonban éppen az elvi referátumra Lukács iránymutatása nyomán felkért Waldapfel ingadozása, s így az elvi referátum hiánya okozta, hogy a közgyűlés megtartása tolódozott. A vita során a változás szelét megérző Waldapfel a Társaság vezetőségének nagyarányú átalakítását sürgette, mert nézete szerint időszerűtlenné vált a kizárólag párttagokból és Bókából álló elnökség összetétele. Az új tisztikar kialakításával és megszervezésével, illetve a társasági alapszabály megfogalmazásával Királyt bízták meg, akinek azonban Lukács elé kellett járulnia, hogy megbeszélje vele feladatait, különös tekintettel a személyi kérdések jóváhagyására.⁸⁹⁴

A tisztújító közgyűlés 1952. május végén ült össze, mely a Társaság irányítását Lukács elnöki pozíciójának megerősítése mellett az ügyvezető elnökké előlépett Bóka László és az új titkár, Pándi Pál kezébe adta, az elnökséget Barta,

március 15-én tartott ülésének hozzászólásai, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/3.) Szilágyi Márton szíves közlése nyomán tudom, hogy az MTA Kt Gálos-hagyatékában megtalálható Bartának a Kármán-monográfiáról írt, politikailag igen tendenciózus változtatásokat igénylő lektori véleménye. Hankiss a vita idején feltehetően ismerte ezt a dicstelen dokumentumot.

⁸⁹³ Többek közt 1950 nyarán alakult meg az Írószövetség pártszervezete, megszűnt a *Forum*, ősszel átalakult a *Csillag* szerkesztősége és elindult az *Irodalmi Újság*, az év végére pedig létrehozták a Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközösségét.

⁸⁹⁴ Kéziratos jegyzőkönyv, h. n. [Budapest], d. n. [1952], MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 42/1.

Király, Tolnai és Waldapfel alkották, Szabolcsi, Klaniczay és Horváth Károly a számvizsgáló bizottságban kapott helyet, míg Vargha Kálmánra jegyzőként számítottak.⁸⁹⁵ A Társaság irodavezetője Vargha Balázs lett, s ez nem csupán adminisztratív feladattal látta el a Népművelési Minisztérium dolgozóját, hiszen egyrészt a titkárral együttműködve összeállította és felterjesztette a vezetőség elé a szakmai programot, másrészt kapcsolatot tartott az MTA I. Osztálya több vezető pozícióban lévő tagjával, s konzultált velük a Társaság életében felmerülő kérdések kívánatos rendezéséről.⁸⁹⁶ Az *Irodalomtörténet* szerkesztése Bókának jutott, míg a veterán baloldali Földessy Gyulát a Társaság tiszteleti tagjává választották.

Pándi a társasági munkában rendkívül tevékenynek bizonyult. Pár hónapos titkári tapasztalata alapján levelet fogalmazott az akadémiai tisztségviselő Waldapfel Józsefnek, melyben a Társaság elégtelen működésének orvoslására szólítja őt fel, megállapítva, hogy maga Waldapfel és Bóka egyéb elfoglaltságaik miatt meglehetősen passzívak, az MTA Irodalomtudományi Bizottsága pedig túlságosan szabadjára engedte a gyeplőt.⁸⁹⁷ Ilyen körülmények között a „Társaság vezetősége hovatovább reprezentatív szervvé alakul, amelynek nincs lényegi beavatkozása az ügymenetbe”, az adminisztratív munka pedig „liberális, rendszertelen, felületes”, a tisztségviselők nem érzik át, hogy milyen felelősségteljes állami pozíciókat töltenek be. Különösen a *Magyar Klasszikusok* megjelenésének akadozását látta olyan problémának, mely „súlyos károkat okoz a kultúrforradalomnak”, de azt is veszélyesnek tartotta, hogy a vidéki kutatók munkáját kevés kivételtől eltekintve „nem sikerült ellenőrzés alá vonni.” Általában véve kifogásolta, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság az irodalomnépszerűsítésen kívül nem tölti be funkcióit, nem képes központosítani, összefogni, irányítani, ellenőrizni a hazai irodalomtörténet-írást. Pándi e „hiányosságok” felszámolására fordította energiáit, ám a titkárrá választását követő évben olyan események következtek, melyek feladatának újragondolására készítették.

IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS SZTÁLIN HALÁLA UTÁN

A vezetőségváltás nehézségeit és a papírellátás akadozását sejteti, hogy 1952–53-ban fél éven keresztül nem jelent meg a folyóirat, s így fordulhatott elő, hogy az *Irodalomtörténet* látványosan megelőzte korát: már 1952-es évfolyamában beszámolt Sztálin haláláról. A furcsaság magyarázata természetesen nem más,

⁸⁹⁵ Rövid beszámoló 1952.

⁸⁹⁶ BÓKA–PÁNDI: *Jelentés*, i. h.

⁸⁹⁷ Pándi Pál Waldapfel Józsefnek, h. n. [Budapest], 1952. október 9., MTA Lt, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

mint hogy az azévi 3–4. összevont szám csak 1953 áprilisában jelent meg, így a szerkesztőknek még volt idejük egy rövid megemlékezést csempészni az élére. A szovjet diktátor halála nemcsak a nagypolitikában indított el átrendeződési folyamatokat: áttételesen a Társaság életében és az *Irodalomtörténet* szerkesztői gyakorlatában is érezte hatását, megtámogatva az SZK(b)P előző év végén lezajlott XIX. kongresszusának begyűrűző következményeit.

Mindenekelőtt a viták hangütése mutat változást: nem véletlen, hogy a szerkesztőség szükségesnek tartotta a vitacikkeket óvatoskodó lábjegyzettel ellátni, miszerint azokkal nem mindenben ért egyet. A viták már Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése és az új kormányprogram előtt megindultak. Komlós Aladár például egy június elején tartott munkaközösségi ülésen felelevenítette a fordulat éve előtt hangoztatott nézetét a „kozopolita költészet” 1880-as évekbeli vitájáról,⁸⁹⁸ melynek egyik tétje a városi polgári kultúra és Komlós háttéréből adódóan kimondatlanul is a zsidó polgárság előremutató jelentőségének bemutatása vot: ennek az álláspontnak az újrafogalmazása elképzelhetetlen lett volna a sztálinista antiszemita perek idején. De nem csak ez a cikk tartalmazott merészebb észrevételeket. Az 1952/53-as tanévre megjelent gimnáziumi tankönyvben Makay Gusztáv Babits és Kosztolányi kedvezőbb megítélését üdvözölte és a diákjaira hivatkozva kifogásolta, hogy Ady Révai József tanulmányát követő bemutatása alig foglalkozik az istenes versekkel, a Léda-szerelemmel, nem elemzi a „szenvedélyes polgári életvágyat” kifejező költeményeket vagy a halál-verseket.⁸⁹⁹ A régi magyaros munkaközösség vitáin is érezhető volt a feszültség. Nemcsak Gerézdi Rabán előadását kellett újfent – némi eufémizmus-sal – ideológiailag zavarosnak minősíteni, hanem Geréb László népiességről szóló referátumának vitája során is szokatlan vélemények hangzottak el: a hozzászólók némelyike már Orczy Lőrincet is a haladó hagyományokhoz sorolta, mely természetesen kiprovokálta Szabolcsi Miklós és Pándi pártszerűsége ügyelő beavatkozását.⁹⁰⁰

Pándi a marxista-leninista irodalomtörténet-írás hatékonyságának növelését szerette volna elérni, nagyobb elvi szigor érvényesítése révén, mely nem adna lehetőséget a kérdések megkerülésére. Az 1953 májusában rendezett választmányi ülésen ennek akadályát az erőteljes és biztos vezetés hiányában látta, mely nem is burkolt kihívást jelentett a számos közfunkciót párhuzamosan betöltő Bóka felé. Bár a Társaság működésében mutatkozó hibákat hasonlóképp ítélte meg a két irodalomtörténész,⁹⁰¹ a pesti egyetem dékánja elsősorban a tagok ön-

⁸⁹⁸ KOMLÓS 1953.

⁸⁹⁹ MAKAY 1953: 199; 197.

⁹⁰⁰ Rövid beszámoló 1953: 254.

⁹⁰¹ Lásd Bóka László 1953. március 26-i beszámolóját a 20. századi munkaközösség hibáiról. Uo. 255.

kéntes tevékenységének élénkülésétől várta volna az irodalomtudomány öt éves tervében felvázolt feladatok megoldását, melyek közül a legfontosabb a marxista-leninista irodalomtörténeti tankönyv megírása volt. Pándi azonban ezt az adott szervezeti keretek között megoldhatatlannak tartotta, s a Társaság munkaközösségeire alapozva szaktudományos kutatóintézet felállítását látta szükségesnek. Ennek megalapításáról 1953 közepén már létezett valamilyen szintű párthatározat, s a Társaság 1953 első féléves munkájáról Bóka és Pándi valóban olyan jelentést fogalmazott az MTA-nak, melyet csak tudományos intézetek számára írtak elő. A dokumentum hangsúlyt fektetett arra, hogy beszámoljon az intézetté alakulás előkészületi munkáiról: „Ez elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a munkaközösségeket igyekszik szilárdabban megszervezni, a tagoknak konkrét kutatási feladatokat adni, s munkájukat folyamatosan ellenőrizni.”⁹⁰²

A központi feladat, mint említettem, már ekkor egy marxista-leninista szintézis megteremtése volt, a sokféle egyetemi jegyzetet felváltó, monumentális többkötetes kézikönyv megírása – természetesen szovjet ösztönzésre.⁹⁰³ Az 1953 nyarán induló vállalkozás átfogó irányítására a Tudományos Minősítő Bizottságban elnöklő akadémikust, Tolnai Gábort szemelték ki, akit egyben az első kötet főszerkesztőjének is jelöltek,⁹⁰⁴ s a társasági munkaközösség élén is felváltotta Kardos Tibort. A további köteteket Waldapfel, Sőtér és Bóka, vagyis a munkaközösségek akkori vezetőinek felelősségi köréhez sorolták, és a tervek szerint 1956-ra kellett volna elkészülni a teljes kéziratöreggel. A kiadvány alapvető elvei és struktúrája a Tolnai által vázoltak szerint már a későbbi *Spenót* elgondolásait és felépítését előlegezik, azzal a különbséggel, hogy a munkálatok folyamán a Bessenyeiig terjedő első és a huszadik századot tárgyaló utolsó kötet is kettévált, kialakítva a jól ismert hatkötetes rendszert. Bár a kötetek nem készültek el, sőt az 1954 szeptemberére betervezett rövid magyar irodalomtörténet sem jelent meg (ezt Bóka szerkesztette volna), a témák és szerzők felosztása az MTA I. Osztályának felügyelete mellett a társasági munkaközösségeken keresztül a kézikönyv munkálatai kapcsán folytatódott.

AZ ÚJ KORMÁNYPROGRAM ÉS A NEMZEDÉKVÁLTÁS

Miközben a Társaság működésének akadozása és a *Magyar Klasszikusok* sorozat ismételt csúszásai továbbra sem erősítették Bóka pozícióját, a nyilvános beszéd új kormányprogram által teremtett lehetőségeinek határait az irodalomtörté-

⁹⁰² BÓKA–PÁNDI: *Jelentés*, i. h.

⁹⁰³ Számoljuk fel 1953: 257.

⁹⁰⁴ TOLNAI 1954.

nészek is kezdték lassan kitapasztalni, s 1953 őszétől egyre inkább úgy tűnt, hogy a politikai változások maradandónak bizonyulnak. Ez új szövetségek létrehozását tette lehetővé, melyek döntő módon járultak hozzá a magyarországi irodalomtudomány intézményrendszerének átalakításához.

A fiatalok közül Pándi, Szabolcsi és Klaniczay ugyanis az 1953 decemberében tartott közgyűlésen,⁹⁰⁵ mely Horváth Jánost (távollétében) tiszteleti taggá avatta, elérkezettnek látták az időt az irodalomtudomány szervezeti kereteinek felülvizsgálatára, és megkérdőjelezték azokat az elveket is, melyek alapján a szakmai program irányításában és kivitelezésében részt vevő munkatársakat kiválogatták. Az említett három irodalomtörténész Barta János és Sötér István óvatos támogatásától kísérve összehangolt offenzívát indított a Társaság vezetőségének idősebb tagjai, az Akadémia és az Oktatásügyi Minisztérium funkcionáriusai ellen.

A megnyilatkozások hangütése indokoltá teszi a harci metaforika alkalmazását. Pándi a Társaság működését lesújtó kritikával illette, a tudományos kutatók távolmaradását, a szakmai színvonal esését, a *Magyar Klasszikusok* és a *Nagy Magyar Írók* szerkesztésének gyér eszmeiségét kárhoztatta. Az *Irodalomtörténet* szerkesztésében ugyan előrelépést érzékelt, és üdvözölte, hogy Bóka felpeszditette, többoldalúvá tette a folyóiratot, tágítva annak munkatársi körét – itt első helyen Bán Imrére utalt –, kifogásolta, hogy a szerkesztőbizottság elhanyagolható szerepet játszik. Az MTA I. Osztályát azzal vádolta, hogy az nem teremt olyan légkört, mely szabad viták kialakulásához vezetne, sőt olyan vezető tudósok, mint Tolnai Gábor vagy Waldapfel türelmetlenségükkel, a szükséges éberség szektáns eltorzításával egyenesen elriasztják a nem-kommunista kutatókat, akik szövegkiadások munkálataiba temetkeztek vagy a bibliográfiák készítésének semleges területére húzódtak vissza. Míg korábban az MTA szerveinek ellenőrző funkciója megerősítését sürgette, ezúttal kifejezetten hangsúlyozta, hogy az Akadémiának nem ellenőrne, hanem elvi irányító szervnek kell lennie.

Pándi félig burkolt kritikáját Szabolcsi még inkább kiélezve Bóka ellen irányította, s a kissé megszeppent egykori szociáldemokrata kultúrpolitikus igyekezett Királyra hárítani a felelősséget, kevés sikerrel. Riadalma fokozódott, amikor Pándi nyilatkozatára ráerősítve Sötér az oktatásügyi minisztériumi tisztviselőit kezdte bírálni, megállapítva, hogy azok nem tartják fontosnak a tudományos munkát, „nem szívügyük az, hogy az egyetemeken, vagy bárhol a középiskolákban a tudományos munka komolyan kialakulhasson. És ez a közöny, ez a tudományos munka iránti értetlenség, fantáziátlanság, vagy közömbösség

⁹⁰⁵ Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

elmegy egészen le a helyi tanácsokig, a legkülönbébb bürokratikus szervekig és egynél sem talál segítséget a fiatal kutató, vagy akár az egyetemi tanár.” Bóka visszautasította e megállapításokat és szükségesnek tartotta kifejezni lojalitását az oktatásügyi miniszterhelyettes Andics Erzsébet és az MTA vezető tisztségviselői felé. Klaniczay ugyancsak egy Pándi által felvetett motívumot kifejtve bírálta a bizalmatlanságot a „ténylegesen irodalomtörténész” káderekkel szemben, akik közül eddig csak keveseket állítottak vezető posztra. Az egy hónappal később tartott tisztújító választmányi ülés alapján nem nehéz kitalálni, Klaniczay kikre célozhatott, hiszen akkor mások mellett Baróti Dezsőt, Barta Jánost, Bán Imrét és Juhász Gézát választották be az elnökségbe, s közülük csak Barta viselt hasonló tisztséget addig.

Utolsóként éppen az a Barta János kért szót, akit néhány héten belül ügyvezető elnökké emeltek, s már csak ezért is érdemes külön figyelmet szentelni hozzászólásának, melynek fókuszában az *Irodalomtörténet* szerkesztési gyakorlata állt. Barta nehezményezte, hogy Bóka nem érvényesíti a korábban, vagyis Barta és Klaniczay 1949 és 1952 közötti szerkesztősége idején szokásos lektorálási módszert, s olyan cikkeket is enged megjelenni, melyek úgyszólván nincsenek „megfürdetve”:

Annakidején [...] mire egy cikk megjelent, addigra már a szerkesztőség véleményével esetleg ellenkező megállapítások, nézetek már eltűntek belőle. Ezt annak idején úgy fejeztük ki, hogy „koalíciós cikkek” jelentek meg a folyóiratban. Körülbelül a szerkesztőség átadása idején azután az az elv győzedelmeskedett, hogy a szerző egyéniségének, egyéni szempontjainak nagyobb teret kell engedni, és ez nemcsak az apróbb, az egyetem falai közül éppen kikerült szerzőkkel, hanem különösen az illusztrikusabb [sic] szerzőkkel kapcsolatban is érvényesült olyan értelemben, hogy erősebb lektori beavatkozást nem tartott a szerkesztő szükségesnek, hanem közre adta a cikket minden vitatható pontjával együtt, legfeljebb egy szerkesztői megjegyzés kíséretében, amely azt közölte az olvasóval, hogy a szerkesztőség nem mindenben ért egyet a közölt cikkel.⁹⁰⁶

Barta utalása a „koalíciós” cikkekre körmönfont. A szónak akkoriban meglehetősen erős politikai konnotációja volt, a fordulat évét megelőző koalíciós időszakra utalt, melyben a kommunista párt taktikai megfontolásokból népfrontos kultúrpolitikát vitt. Ezzel azonban a párt a fordulat évében szakított, s aki továbbra is ennek szellemében tevékenykedett, az retorziókra számíthatott. Ebbe

⁹⁰⁶ Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

az értelmezési keretbe beleírva magát, a Révai-féle kultúrpolitika igyekezett távolságot teremteni saját egykori és jelenlegi működése közt. Ugyanakkor az egyénieskedés beszüremkedését kifogásolva mintegy keresztbehúzta a kommunisták és nem-kommunisták között kialakítható frontvonalakat, hiszen az individualizmus bírálata a Révai-korszak egyik legfontosabb, unalomig ismert vesszőparipája volt, s a későbbiekben is megmaradt a szerepe. A lektorálás elhanyagolása azonban, mint Pándinál, egyszersmind a szerkesztőbizottság bevonását is sürgette, mely az új kormányprogram értelmében az egyszemélyi vezetéssel szembeni fölszólalásként is értelmezhető volt.

A „koalíciós” szerkesztésmód elmulasztására hozott konkrét példák azonban némiképp más megvilágításba helyezik e gyakorlat mibenlétét. Barta különösen a nagynevű irodalmárok írásainak kritikátlan leközlése ellen emelt szót, említve a félig-meddig elhatárolódó szerkesztőségi lábjegyzetek feltűnését. Mindössze két ilyen cikket találunk a Bóka-féle számokban: Makay Gusztáv tankönyvkritikáját,⁹⁰⁷ melyben egy utalás némiképp leértékeli a Barta által társszerkesztett második gimnáziumi szöveggyűjtemény szerkezetét a negyedikessel szemben; illetve Komlós Aladár már említett Arany-tanulmányát, mely a Barta által jegyzett gimnáziumi tankönyv-fejezetnek a kozmopolitizmus-vita eredetére vonatkozó megjegyzését minősítette le.⁹⁰⁸ Annyira hiú és kicsinyes lett volna Barta, hogy e két utalás váltotta talán ki tiltakozását a szerkesztői gyakorlat ellen? Nehezen hihető. A magyarázatot inkább az Arany pályafutását és kánonban elfoglalt helyét érintő vitákban kereshetjük.

Komlós tanulmányának tágabb kontextusát a századvég szerzőinek, így főként Komjáthynek és Reviczkynek az újraértékelése jelentette, mely ekkoriban válik fontos kérdéssé, nem kis részben épp Komlós tevékenységének köszönhetően. Barta felszólalásakor mindössze néhány hét telt el a Komjáthyról rendezett munkaközösségi vita óta, melyen Komlós – Mátrai László heves tiltakozásától kísérve – igyekezett a költőt sokkal inkább Ady-elődként, mintsem Babits előfutáraként feltüntetni, részben a költőt ért eszmei hatások újrarajzolása, részben pedig a formai újítások „haladó” vonásainak hangsúlyozása révén.⁹⁰⁹ Csak hogy az urbánus költők efféle átértékelése Arany 1849 utáni munkásságának megítélésére is hatással lehet, melynek mértéke attól függ, hogy azt milyen értelmezői eljárás segítségével közelítjük meg. Abban az Irodalomtörténeti Társaság vezető tudósai megegyeztek, hogy a Mód Aladár *Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyvében elítélően felemlgetett „ingadozó” Arany képével szembe kell szállni, ám abban nem voltak egységesek, hogy mi-

⁹⁰⁷ MAKAY 1953: 193.

⁹⁰⁸ KOMLÓS 1953: 180.

⁹⁰⁹ Vö. Társasági hírek 1954: 120.

ként tegyék ezt. Bóka László például a balladákról nem nyilatkozott kedvezően, de aztán haladónak minősítette líráját. Barta ezzel szemben ekkor a nemzeti összefogást alátámasztó eposzokat értékelte nagyra, s nem tartotta helyesnek, ha Arany líráját megkísérlik a sötét tónusoktól megfosztani. Úgy értékelte, hogy ha Arany nem vált haladóvá, az elmagányosodásával magyarázható, ez pedig elsősorban a korszak bűne. Sötér István az említett Komjáthy-vita során úgy érezte, a költő túlértékelésével veszélybe kerülhet Arany kitüntetett helye, így hiába figyelmeztette a pedagógiai főiskola tanársegédje, Németh G. Béla, hogy Komjáthy új formai elemekkel is dolgozott, Sötér kitartott a vitában elfoglalt álláspontja mellett, miszerint Aranyhoz képest a másik szerző művei formai hanyatlást jelentettek.⁹¹⁰ Bartát, noha számos kérdésben nem volt Sötérrel egy véleményen,⁹¹¹ ezúttal hasonló aggodalmak mozgathatták: az urbánus tradíció előtérbe kerülése a korszak haladó áramlatainak tárgyalásakor kikezdheti az Arany forradalom utáni munkásságát egészében elutasító véleményekkel szemben a költő számára nehezen kiküzdött státuszát, mely a nemzeti egység megteremtésére törekvő poéta képére alapozott. Barta ekkori Arany-képe saját szerepfelfogásától sem volt független, vagyis az urbánus álláspont Komlós általi újrafogalmazásától nem azért idegenkedett, mert a népi ideológiát sokkal vonzóbbnak tartotta volna, hanem azért, mert ez megbontja az általa kívánatosnak látott nemzeti összefogást.⁹¹²

A Társaság tagjai közül többen voltak, akik a Budapest–vidék-ellentét mentén vélték értelmezhetőnek az *Irodalomtörténet* szerkesztési gyakorlatát. Bár a tudományos színvonal és a politikai meggyőződés szempontjából óriási különbségek voltak közöttük, jellemzően a vidéki egyetemek érett korú alkalmazottai képviselték ezt a nézetet. A munkás- és parasztábrázolások vizsgálatára szakosodott Geréb László szervezeti megoldást javasolt a vidéki kutatók helyzetbe hozására,⁹¹³ akik nem tudnak áttörni a budapesti egyetemi oktatók és azok baráti köre alkotta „klikken” – neki ez a későbbiekben sem sikerült. Ugyanakkor hasonló véleményt hangoztatott az *Irodalomtörténet*-ben publikáló Barta és Bán Imre is, sikerrel, hiszen a választmányi ülésen utóbbit a vidéki kutatók bevonásáért felelős társasági tisztségviselővé választották. Mint korábban utaltam rá, ennek a társadalmi körnek a bevonását elvben a kultúrpolitika is preferálta. Ez a szempont azonban csupán másodlagosnak tartható, ugyanis a törésvonalak nemzedéki ellentétek mentén éleződtek ki.

⁹¹⁰ Uo. Lásd még NÉMETH G. 1954a; NÉMETH G. 1954b.

⁹¹¹ Vö. például IMRE 2002: 37.

⁹¹² Barta Arany-képéhez lásd még S. VARGA 2002.

⁹¹³ Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

A szerkesztőbizottság mellőzése, illetve többnyire a pesti egyetem MDP párt-szervezetéhez tartozó fiataloktól származó cikkek nagyarányú közlése ugyanis azt az üzenetet hordozták a Társaság tagjai számára, hogy Bóka a neki elkötelezett tudóspalántákat igyekszik helyzetbe hozni, mely egyúttal saját pozíciójának erősödéséhez vezetne. A rendkívül elfoglalt Bóka bizonyára tényleg nem csupán kényelmi szempontoknak engedett, amikor tanítványi körétől kért kéziratokat, hiszen a káderutánpótlás akadozása az irodalomtörténet területén is állandó témaként jelentkezett: politikai elvárás volt a marxista-leninista fiatalok bekapcsolása a tudományos körforgásba. Bóka iskolaépítési törekvései is látványosak voltak. A szóban forgó tanulmányok nagyobb része egyfelől Féja Géza és Németh László, másfelől Babits Mihály és Szerb Antal irodalomtörténeti konstrukcióit bírálta meg, többnyire Révaiból kiindulva, meglehetősen egyszerű érvvezetéssel,⁹¹⁴ s mindehhez Bóka programtanulmánya szolgáltatta a pretextust, mely a haladó hagyományok helyesnek vélt vizsgálatának módszerét ismertette.⁹¹⁵ Ezek a törekvések két oldalról is ellenállást váltottak ki.

A fiatal, de már pozícióba került irodalomtörténészek, akik a közgyűlésen ki-robbantották a vitát, nem nézték jó szemmel, hogy Bóka őket megkerülve kíván egy új generáció számára teret engedni. Szabolcsi felszólalásában rámutatott:⁹¹⁶ az irodalomtudomány területén nem a káderhiány a fő probléma, hanem a vezetőség, elsősorban Bóka passzivitása, aki nem hajlandó szembesülni a már gyakorlott kutatók teljesítményével, nem vesz részt a munkaközösségi vitákon. Pándi a folyóirat szerkesztését bírálva érintette a kérdést: kifogásolta, hogy a folyóirat ideológiailag elhibázott és kiforratlan dolgozatokat is közöl. Ezúttal nem arra kell gondolnunk, hogy a kifogásolt írásművek szerzői „ingadozó” politikai álláspontot képviseltek volna: Tamás Anna és Kispéter András *Apostol*-értelmezése például szemléletmódjában nem állt különösebben távol Pándiétól.⁹¹⁷ Ő csupán a kidolgozás kezdetleges módját kifogásolta, s inkább a kompetenciakörök megvonását tarthatta szem előtt a fiatalabb kommunista tudósok bírálatainak megfogalmazásakor.

Barta János felszólalása szintén bírálja a pártszervezeti ifjak közleményeit, természetesen egészen más megfontolásból, melynek felfejtése azonban magyarázatot szolgáltat ahhoz, miért vette pártfogásba Pándiékát. A konfliktus tétjét számára elsősorban mesterének, Horváth Jánosnak az értékelése jelentette. Bár

⁹¹⁴ GARAMVÖLGYI 1952; LÁSZLÓ 1952; TÓTH 1952; PURUCZKI 1952.

⁹¹⁵ BÓKA 1953.

⁹¹⁶ Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2.

⁹¹⁷ TAMÁS ANNA 1952; KISPÉTER 1952; TAMÁS ANNA 1953. Pándi Tamás Annának tanuló kör-vezetője volt az egyetemen. Vö. CSÁKI-KOVÁCS 1990: 35–36. Lásd még MARGÓCSY 2011: 1081–1082.

Horváth polgári irodalomtörténészként volt számon tartva, s művei állandó bírálat tárgyát képezték, teljesítménye és egykori tanítványainak lojalitása volt olyan erős, hogy megtartotta őt a viszonylag „progresszív” polgári szaktudós szerepében. A tudományos közéletől ugyan visszavonult, de akadémiai tagságát megtarthatta, bizonyos korlátok között továbbra is publikálhatott, és a pártállam látványos elismerésekkel (így A Munka Érdemrendje 1953-as odaitélésével)⁹¹⁸ próbálta demonstrálni saját nyitottságát. Noha nem kereste a hatalom kegyét,⁹¹⁹ még marxistává lett régi diákjai is látogatták, adtak a véleményére. A Bóka szerkesztette addigi három számban azonban némely fiatal példátlanul élesen támadta Horváthot, ráadásul az imént említett iskolás módra megírt cikkekben, melyek épp a Horváth által képviselt tudományos igényesség minden korábbit alulmúló megcsúfolásának tűnhettek Barta szemében. Ezzel az alternatívával szemben Pándi, Szabolcsi, Klaniczay és társaik nemcsak magasabb nivót képviseltek, hanem Horváthtal szemben is elnőbbek voltak. Klaniczay maga is a Horváth-iskola egyik utolsó neveltje volt, a stílustörténeti kutatásokban pedig Barta és Bán szövétsége. De még Pándi is, aki nem nézte igazán jó szemmel Horváth örökségének továbbvitelét, elismerte az idős tudóst. Ne feledjük, a pártserűség akkor nem is tette lehetővé Horváth radikális bírálatát, mely érthetetlené tette volna állami kitüntetését, illetve a Társaság tiszteleti tagjává választását, s korabeli szóhasználatból élve szektás elhajlásnak minősülhetett.

Horváth János korosztályából azonban volt még valaki, aki irodalmi kérdésekben nagy tekintélynek számított és a fiatalabbak fel-feljárógattak hozzá: Lukács. Tanítványai felbukkantak a Társaság munkaközösségeiben, ankétjain, majd lassanként a folyóirat oldalain is. Többségük meglehetősen öntudattal rendelkezett. A korszerű tudományosság letéteményeseinek tekintettek magukra, s ellenszenvvel fordultak minden olyan kísérlet felé, mely nem kívánt gyökeresen szakítani a polgári irodalomtudomány vívmányaival. Kiváltképp a stílustörténeti kutatásoknak a lukácsi realizmusfelfogással összeegyeztethetetlen felelevenítését nem fogadhatták el, melynek Barta – több Eötvös Collegiumban végzett társa mellett – az egyik legjelentősebb képviselője volt, még akkor is, ha abban az időszakban a szellemtörténeti stíluskategóriák „kritikus felülvizsgálatának” szükségességét emlegette. Ezen a rejtettebb vitán kívül azonban Bartát közvetlenül is támadás érte nem-marxista nézetei miatt. Hermann István Madách-tanulmánya, melynek egyes alapgondolatai Lukács pár évvel későbbi hírhedt

⁹¹⁸ 1948 februárjában a nyugdíjba vonuló tudóst a Kossuth-díj első fokozatával tüntették ki. Nyilván ez sem állt szemben a kommunista kultúrpolitika törekvéseivel, s egy kissé más történeti szituációban hasonló, önlegitimációs aktusként is értelmezhetjük.

⁹¹⁹ 1948-tól fogva például semmilyen hivatalos rendezvényen nem vett részt. Vö. KOROMPAY H. 2011: 15.

Tragédia-értelmezésében bukkantak fel újra, azt vetette szemére – neve elhallgatása mellett –, hogy „az imperializmus egyik legjellegzetesebb filozófiai irányzatát, az egzisztencializmust akarja belemagyarázni Madách művébe.”⁹²⁰ A pesti egyetem tudományos utánpótlásának díszszemléje tehát összességében azt az üzenetet közvetítette Barta számára, hogy az ő tudományos szocializációját meghatározó tényezők jó eséllyel ugyanúgy végképp háttérbe fognak szorulni, ahogy maga is vidékre helyeződött át, annak ellenére, hogy vállalta az irodalomtörténet-írás marxista-leninista fordulatának konszolidációjában ráosztott szerepet. Ebben a helyzetben aligha volt meglepő lépés Barta részéről, hogy a Pándi–Klaniczay-egységfrontot támogatta.

Pándiék számára azonban az igazi ellenfél mégsem a legifjabb korosztály volt. Amint az az eddigiek alapján is bizonyára világos, a velük szemben formálódó szövetségi rendszer valójában az akadémikusok szűk pozícióhalmozó körével szemben alakult ki. Mivel Bóka, Waldapfel és az idősebbek nem adják meg a fiataloknak a jó munkához szükséges támogatást, állította Pándi, „mi fiatalok néhányan, akik bekerültünk funkcióba, kicsit magunkra maradtunk.” Majd így folytatta: „két vagy három [...] fiatal fecske, mint Klaniczay, Szabolcsi, vagy én, vagy Koczás, vagy akik itt funkcióban voltunk, nem tud nyarat csinálni. És bizonyos feszültséget éreztünk az idősebb irodalomtörténészek és a fiatalabbak között.”⁹²¹ A konfliktus egyik sarokpontja a szaktudományos intézet megalapítása volt, de nagy hangsúllyal merült fel a külföldi szakirodalomhoz való hozzáférés biztosításának elmaradása is. Szabolcsi az MTA Adminisztrációs Hivatalára panaszkodott, amiért az nem segíti az idegen nyelvű szakfolyóiratok megszerzését – felvetését Sötér és Klaniczay nyomatékosította. Az intézmény létrehozásának halogatását Pándi minősítette tűrhetetlennek, és így kívánt véget vetni a mellébeszélésnek:

a Társaság lehetőségeivel számolva, egyszerűen képtelenség a magyar irodalomkutatástól olyan feladat elvégzését várni, mint amilyet az Akadémia, a magyar irodalompolitika ráró [ti. az irodalomtörténeti szintézis megírását]. És semmi értelme annak, hogy itt derék, nemes és funkcióból eredő fogadalmakat tegyünk. Nincs ennek semmi értelme, elég volt az üres ígéretésekből, a felsrófolt tervekből és a tartalom nélküli optimizmusból. Az a helyzet a Társaságban, hogy egyetlenegy függetlenített funkcionáriusa van a Társaságnak. És egyetlen emberre, adott esetben Vargha Balázsra, nem lehet ráépíteni a magyar irodalomkutatás ügyét.

⁹²⁰ HERMANN 1952: 356.

⁹²¹ Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, MTA Lt, Magyar Irodalomtörténeti Társaság iratai, 400. f., 43/2., 48.

Az irodánk nem képes – s itt megint Sötér elvtársnak igaza van [...] – municióval [értsd: anyagi támogatással] ellátni a kutatókat és a vidéki csoportokat. [...] És itt hozhatunk akármilyen határozatot és változtathatunk így vagy úgy a vezetőségen, ez a tény, az anyagi feltételek hiányoznak a Társaság munkájához. [...] [A kitűzött célokat] csak úgy valósíthatjuk meg, ha van intézetünk, vannak kutató állásaink, van apparátusunk, tudjuk intézményesen hová kapcsolni a kutatást, mert [...] társadalmi munkával – ezt szeretném hangsúlyozni – nem lehet egy tudományág területét felszántani.⁹²²

E törekvések azonban akkor még nem teljesülhettek. Hiába állt már készen Lakó Györgynek, az MTA I. Osztálya titkárának javaslata az intézet felállításáról,⁹²³ még két évig váratott magára, mire a kormányzat jóváhagyta az Akadémia által felterjesztett terveket. Azt azonban, mint már utaltam rá, sikerült elérni, hogy a Társaság vezetése kicserélődjön: Bóka – felsőbb sugallatra – kikerült a vezetésből, és a régi-új ügyvezető elnök Barta munkáját a Baróti Dezső–Juhász Géza–Király István alelnöktrío volt hivatott segíteni. Az új vezetőség felelősségi köreit is megosztották: Bán Imre a kutatómunka fejlesztésnek feladatát kapta, míg a fiatalok közül Koczásra bízta a vitaülések előkészítését, Pándira a felsőbb szervekkel való kapcsolattartást, Szabolcsi a Magyar Klasszikusokért, Tóth Dezső a Művelt Nép kiadványokért (így a Nagy Magyar Írók sorozatért) felelt, Vargha Balázsra továbbra is szervezőtitkárként számítottak, míg Vargha Kálmán vette át a gyakorlatban a folyóirat szerkesztését.⁹²⁴ Az új elnökség már az „új szakasz” politikájának szellemében kezdett szervezkedni. Az előző év októberében a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia és Nagy Imre találkozójával megkezdődött egyházpolitikai irányváltás, illetve a nem-marxista tudósok közelítésének szándéka igen lényeges következményekkel járt az irodalomtudományos színtérre nézve, de ez már javában a desztalinizáció történetéhez tartozik.⁹²⁵

⁹²² Uo. 50–51.

⁹²³ Lakó Györgynek, az MTA I. Osztálya titkárának javaslata Rusznyák Istvánnak, az MTA elnökének, Budapest, 1953. november 5., in: SIMON 2011: 64–69.

⁹²⁴ Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. december 18-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Aulájában tartott közgyűléséről, i. m.

⁹²⁵ Ehhez lásd SCHEIBNER 2012: 316–327.

BEFEJEZÉS

A magyar irodalomtudomány szovjetizálása jóval összetettebb folyamat volt, mint ahogy azt az 1944/1945 és 1953 közötti periódust tárgyaló vagy érintő kultúra- és irodalomtörténeti munkák általában sejtetni engedik. Már annak kijelölése is nehézségekbe ütközik, milyen időkeretek között tárgyaljuk az irodalmi élet szovjet mintára történő átformálását. Ha az irodalomkritika intézményét tágan értjük, s nem korlátozzuk a szépirodalmi szövegek nyomtatásban megjelent kommentárjaira, hanem az irodalomról szóló egész beszédrendet és ennek társadalmi, kulturális és politikai feltételrendszerét értjük alatta, úgy lehetséges érvelni amellett, hogy a Moszkvában korábban kiadott és Magyarországon a szovjet hadsereg által elfoglalt területeken újranyomott kiadványok terjesztésével már 1944-ben megindultak az első szovjetizáló erőfeszítések.

Mégis, ezek a Szikra Kiadó gyors megalapításához köthető kezdeti próbálkozások igazán csak 1945-ben vehettek lendületet, miután a német hadsereg Budapestet feladva visszavonult az ország területéről, amely így közigazgatási szempontból konszolidálódott. Ekkor kezdődhetett meg a korábban részben föld alatt, részben egymástól elszakítva működő kommunista sejtek országos hálózattá szerveződése, s alakulhatott ki moszkovita vezetés alatt egy egyre inkább központosított pártszervezet, mely a jelek szerint kezdettől az ország szovjetizálására törekedett. Ebben a folyamatban a lenini tanításhoz híven kulcsszerepet szántak a hatékony propagandának, így válhatott a Szikra rövid időn belül a párt minden tekintetben messze legnagyobb vállalatává, amely irodalmi-kulturális téren elsősorban a *Szabad Népen* keresztül fejtette ki hatását. Az inkább csak névleg koalíciós *Szabadsággal* együtt, ha nem is tartoztak a legnépszerűbb napilapok közé, és ha a szerkesztési politikájukban nem is voltak teljesen egységesek, már kirajzolták a kommunista kultúrpolitika körvonalait. Ez az egyik ok, amiért úgy vélem, helyesebb, ha 1945-öt tekintjük korszakhatárnak.

Jóllehet, a Szikra is igyekezett kivenni a részét saját olvasóközönségének megteremtéséből (például üzemi kampányok, ankétok rendezésével, faliújságok létrehozásával), elsősorban a produkciós oldalra összpontosított. Az 1945-ben életre hívott – s ezáltal szintén ezt a dátumot exponáló – Magyar–Szovjet Mű-

velődési Társaságnak ezzel szemben az elsődleges feladata egy olyan közeg létrehozása volt, mely nyitott a szovjet kultúra termékeire. Míg a Szikra célközöntségét mindenekelőtt az MKP tagsága és a szimpatizánsok képezték – standjai és boltjai gyakran a helyi pártszervezet épületében működtek –, addig az MSZMT az értelmiség megnyerésére vagy legalábbis ellenszenvének mérséklésére törekedett. Ennek egyik legfontosabb eszköze elvben a Társasághoz csatlakozni hajlandó személyek tevékeny bevonása lett volna: a művészeti és tudományágak szerint tagozódó szakosztályi munka, az ismeretterjesztő előadások szervezése, sőt a fiatalok gyakorlati nevelésébe való bekapcsolódás, mely nem csupán elvont ismeretek közvetítését tette volna lehetővé, hanem szakmák elsajátítását is. Valójában azonban csak mérsékelt sikert tudott felmutatni a szervezet, a szakosztályok közül csak néhány mutatott kellő aktivitást, a rendezvények nem váltak népszerűvé, holott a szovjet kultúrát nem kizárólagos mintaként, hanem – a kommunista párt népszerűségét féltve konspirációs szempontoknak engedve – 1945-ben és 1946-ban még csupán mint egy lehetséges utat mutatták be.

Bár a szépirodalomnak és a kritikának az orosz és a magyar művelődéstörténetben egyaránt nagy jelentősége volt a társadalmi modernizáció és emancipáció kérdéseinek felvetésében, megvitatásában, a magyar kommunisták között nem volt teljes konszenzus az irodalom agitatív munkában betöltött fontosságát illetően. Hiába tartotta maga Lenin is lényegesnek a belletrisztikát, amint a Szikra működése veszélybe került a rossz gazdálkodás és alacsony kereslet miatt, Rákosi könnyedén lemondott volna a könyvkiadásról. Révai, aki ezzel szemben meg volt győződve arról, hogy az irodalom átéltetővé változtatja a marxizmus-leninizmus tanításait és elsajátíthatóvá teszi a helyesnek vélt szemléletmódot, erre bizonyára nehezebben lett volna hajlandó, még ha kezdetben ő is a közvetlenül didaktikus műveknek juttatott prioritást.

A Szikra és az MSZMT története jól tükrözi a kommunista párt taktikájának változásait, és az ezzel járó ellentmondásokat. Mindkét intézményben közvetlenül érzékeltette hatását a Kominform létrehozása és a szovjetizálás ezzel összefüggő felgyorsítása. Míg fennállásuk kezdeti szakaszában működésüket sok tekintetben esetlegesség jellemezte, addig az 1946 ősztől 1947 őszéig tartó periódusban irányváltás tapasztalható mindkét esetben, mely az irányítás központosításában, illetve irodalmi téren a szocialista realizmus határozottabb propagálásában öltött alakot. Az MSZMT ezzel párhuzamosan tömegszervezetté vált, igaz, a tagság növelése jelentős részben csupán adminisztratív trükk eredménye volt. A változást nemcsak a nemzetközi politikai helyzet, hanem gazdasági tényezők is befolyásolták: a forint bevezetését követő bérrendezés a munkásság vásárlóerejét növelte, s ez egyszersmind élesítette a versenyt a szaporodó, egymást mindinkább átfedő funkciókkal rendelkező sajtóorgánumok és tömeg-

szervezetek között. A versengésnek ugyanakkor személyi vonatkozásai is voltak: míg korábban a pártvonal tisztázatlansága jelentett időnként problémát, ekkor a Szikra és az MSZMT vezetői saját befolyásuk megőrzése és szélesítése érdekében nemcsak más nagyvállalatok, tömegszervezetek és (például gazdasági felügyeletet gyakorló) ellenőrző szervek képviselőivel, hanem a legszűkebb eliten kívül eső pártvezetőkkel is hajlandóak voltak konfliktust vállalni – s természetesen az intézményeken belül is voltak nézeteltérések.

A hivatali rivalizálás a szovjetizáció módjáról alkotott elképzelések különbségében is jelentkezett. A Szikra igazgatójaként Tamás Aladár a magyar szocialista realizmus megteremtését saját szépírói és szerkesztői munkásságától sem függetlenül a két világháború közötti proletárirodalmi hagyományok nyomán képzelte el. Gergely Sándor a Magyar Írók Szövetségének társelnöke és az MSZMT írói szakosztályának vezetője – Tamáséhoz hasonló motivációból – a moszkvai emigráció irodalmát tartotta a legjelentősebb előzménynek. Mindkettejüknek nehezebb esett alkalmazkodni a Révai-féle elképzeléshez, mely ugyan tekintetbe vette az említett tradíciókat, de a baloldali népi írókat inkább elébük, mintsem melléjük helyezte, és sokáig bízott az olyan avantgárd felől induló polgári írók „fejlődőképességében”, mint Déry Tibor, akinek munkásságát Gergely és Tamás egyaránt gyanakvással követte, ha nem épp kategorikusan elutasította. Tamás ugyanakkor azt sem tartotta összeegyeztethetetlennek a szocreál eszményekkel, hogy ponyvairodalmi alkotásokkal propagálja a szovjet típusú új embert, mely vitatott gyakorlat közrejátszott a könyvkiadás felügyeletének szorosabbra fűzésében, végső soron az Országos Könyvhivatal létrehozásában.

Ezek a rivális elképzelések egyszersmind egy olyan közegben jelentkeztek, ahol az érdekérvényesítésnek nemcsak nemzeti keretei léteztek. A kiépülő magyarországi szovjet képviseleten egymásnak adták a kilincset a kulturális élet befolyásos szereplői, miközben cseppet sem magától értetődő, hogy a szovjetek közt teljes volt az összhang. Előfordult, hogy miközben a szovjet pártvezetés értette és megerősítette a Révai-féle művelődéspolitikai egyes taktikai lépéseit, addig a követség elmarasztalta az ennek megvalósításán ügyködő tisztviselőket. A hivatalos moszkvai látogatások alkalmával, szovjet művészek és tudósok látogatásakor nemcsak első kézből informálódtak a kiválasztottak a szocreál mibenlétéről, hanem lehetőségük nyílt a riválisok lejárására is. Közben a Szovjetunióban maradó magyar közösség olyan alakjai, mint például Hidas Antal, folyamatosan monitorozták a magyarországi fejleményeket.

Az irodalmi életben először 1947 végén, 1948 elején vált igazán érezhetővé a szovjet kulturális jelenlét: a bolsevik forradalom harminc éves évfordulóját nagyméretű kampány kísérte és rengeteg szovjet irodalmi művet lefordítottak,

elosztva a különféle kiadók között. Úgy tüntették fel, mintha ezeknek a kulturális termékeknek az értékéről konszenzus lenne Magyarországon. Ez messze volt az igazságtól. A Szikra Kiadó történetét tárgyalva láthattuk, hogy mindazon behozhatatlan infrastruktúrais előnyök ellenére, mellyel a vállalat kezdettől rendelkezett, csak igen korlátozott mértékben és lassan sikerült az olvasókat elérni. 1947 őszéig szovjet alkotás nem ért el számottevő közönségsikert, és akkor sem kifejezetten szépirodalmi szöveg, hanem Makarenko átmeneti műfajú „pedagógiai hőskölteménye” fogott nagy példányszámban. Az olvasási szokásokról szóló felmérések még 1948-ban is csalódást keltettek a szovjet irodalom gyors népszerűvé válását remélők körében.

Az MDP megalakulása előtti fél évben a szociáldemokrata művészekre – az SZDP-n belüli kenyértörés kikényszerítésével párhuzamosan – egyre nagyobb nyomást helyeztek, így a korábban még Magyarország szellemi elszigetelődéséért aggódó irodalmárok többsége is alkalmazkodott a szigorodó kultúrpolitikához. A pártegyesülés után többek közt Déry és Lukács vitája jelezte, hogy ezt az irányváltást még a szélsőbalon sem fogadták minden aggodalom nélkül. Azonban a szovjetek fokozódó elégedetlensége az átalakulás szerintük túlságosan lassú ütemével kapcsolatban, különösen a Titóval történő szakítás, majd még inkább a népi demokráciák proletárdiktatúrával való nyílt azonosítása után, arra készítette az MDP vezetőit, hogy felgyorsítsák a kulturális forradalmat. Ezt az államapparátusban a kulturális káderek cseréje, illetve a munkásoknak és parasztoknak a polgári származásúakkal szemben való előtérbe helyezése jelezte.

A Magyar Függetlenségi Népfront 1949-es megalakításáig, ami a gyakorlatban az egypártrendszer bevezetését jelentette, a kommunista párt kultúrpolitikai taktikája lényegében két pillérre épült: a megtévesztésre és a megosztásra. Egyrészt kerülték a szovjet minta túlságos előtérbe állítását, s nemcsak a szocializmus perspektívájának emlegetését mellőzték, hanem a szocialista realizmus terminust is jóformán törölték a szótárból. Kihasználták, hogy az olyan fogalmakat, mint a „nép” vagy a „demokrácia”, a nyilvánosságban másként is lehetett érteni, mint amilyen értelemben azt a párton (vagy a párteliten) belül ők maguk használták. Megítélésem szerint nem volt kérdés számukra, hogy a távlati cél a szocializmus és a népi demokrácia csak átmeneti képződmény, abban azonban nem lehettek biztosak, milyen hosszú átmenettel kell számolniuk. Miközben a tágabb nyilvánosságnak szóló megnyilatkozásokban azt igyekeztek sugallni, hogy mindenképpen hosszabb, évtizedes átmenetről van szó, a párttagoknak szánt üzenetekben nyilvánvalóvá tették azt is, hogy résen kell lenni, mert könnyen előfordulhat, hogy a politikai körülmények hamar megváltoznak, s akkor azonnal lépni kell – ha szükséges, erőszakkal.

A taktika másik pillére a megosztás volt, mely nemcsak a tárgyalt évekre érvényes, hanem az egész 1945 és 1989 közötti időszakra rányomta a bélyegét. A kommunista kultúrpolitika számára a baloldali népi írók, elsősorban – a Révai által Petőfi potenciális örökösének nevezett, Lukács által egy lehetséges magyar Gorkijként elképzelt – Illyés Gyula megnyerése volt az elsőszámú cél. Egyrészt hízélgéssel és burkolt fenyegetéssel arra törekedtek, hogy az erősen szolidáris népi írói mozgalmon belüli nézetkülönbségeket elmélyítsék, másrészt időről időre a baloldali polgári írók felé tettek gesztusokat, jelezve, hogy más szövetségesek is szóba jöhetnek, ha a népi írók nem hajlandók együttműködni. Ugyanakkor tudatosan törekedtek a népi–urbánus-szembenállás ébren tartására, még akkor is, amikor a magyar irodalom egységének hangzatos jelszavával lépett fel a párt. Ha a népi írókkal kiépítendő szövetség érdekében a kommunisták kihasználták a politikai diskurzus kulcsszavai biztosította szemantikai játékkeret, úgy ezt velük szemben is meg lehetett tenni. Az első írókongresszus elemzésekor láthattuk, hogy a népi írók képesek voltak a szocialista realista kritika nyelvén úgy megnyilatkozni, hogy azt végeredményben saját hagyományuk megerősítéseként lehetett érteni. Révai így bizonyos értelemben saját csapdájába esett.

A szocialista realista kritika szempontjából az 1949 nyarán kezdődő „Lukács-vita” tekinthető fordulópontnak. Jelentősége sokrétű volt, de az egyik legfontosabb funkciójának a kritika és önkritika gyakorlatának bemutatását tarthatjuk, melyet a régi és az új harcának eszközeként tartottak számon a sztálinista történetfilozófia szellemében. A konstruált vita lehetőséget adott a szocialista realizmus mibenlétének tárgyalására, illetve annak hangsúlyos felmutatására, hogy kulturális téren Moszkva tekintendő a fény városának, a szovjet irodalom pedig az abszolút mintának. A mintaadó új szovjet embertípus kapcsán az is nyomatékot kapott, hogy az önformálás nem pusztán kognitív átalakulást kíván az egyéntől, nem pusztán gondolkodásmódján kell változtatnia, hanem ennek mély érzelmi azonosulással kell társulnia. Ez a követelmény határozta meg innentől a szocreál kritika hangütését is.

A Lukács-vita tanulságait az irodalmi élet minél szélesebb köreiben igyekeztek tudatosítani – emlékezzünk, az Írószövetség szakosztályai 1950-ben ennek a megvitatásával kezdték működésüket. Az irodalmi sajtóban ezután lefolytatott viták egy erősen szabályozott diskurzus képét mutatják, ahol lehetőleg minden eszmecserének megvolt a maga koreográfiája és tanulsága. Ha ez elmaradt, azt a rezsim fenyegetésként érzékelte, hiszen a történelem menetének megértéséhez a marxizmus-leninizmus kulcsot adott, s így a problémák megoldása jószerivel csak szorgalom kérdésének tűnhetett. Ugyanígy a szocialista realista remekművek születésének elmaradása is minden szerzőt gyanússá tett, hiszen, vélekedtek, a művészi teremtés technikai tárháza adott, a világ irodalmi örökségének

„legjobb hagyományai” elsajátíthatók, a szocialista építés témája az utcán hever, s a történelem menetének perspektívája ismeretében minden korábbi korszaknál könnyebb dolga van a művésznek. Ha ez mégsem sikerül, ha sematikus alkotások keletkeznek, az a szabotázs árnyékát vetíti az íróra. Miközben a sematizmus elleni fellépés a szovjet diskurzusból átvett, a szocialista realizmus belső logikájából fakadó gyakorlat volt, nem mindenki értelmezte ezzel összhangban a sematikus alkotások bírálatát. Ahogy a Déry-vita során megmutatkozott, a sematizmust nem kevesen azonosították a szocialista realizmus egy fajtájával. Ez Révai szigorúbb fellépését vonta maga után, mely egészen Sztálin haláláig folytatódott – a *Felelet*-vita azonban előrevetítette a szocreál értelmezésében a későbbiekben bekövetkező módosulásokat.

Az irodalomtörténet-írás gyakorlatának átalakítása – a dolog természetéből fakadóan – kevésbé dinamikus folyamat volt. A diszciplína sztálinista ihletésű átvilágítása csak 1948 őszén kezdődött, Lukács nagy jelentőségű programadó beszédével. Az irodalomkritikához képest a történeti vizsgálódást a Révai-féle kultúrpolitika másodlagosnak tartotta: jelentősége abban állt, hogy segítséget nyújtson a kortárs irodalom számára felfedezni a folytatható hagyományokat, s így elősegíteni a történeti fejlődés legmagasabb rendűnek vélt műalkotásainak, a szocreál írásműveknek a megszületését. Éppen ezért a hangsúly a 19. és még inkább a 20. századi irodalom vizsgálatára esett, a korábbi korszakok leértékelődtek. Az elképzelések és a valós lehetőségek azonban gyakran keresztezték egymást. A régi magyar irodalom kutatói Klaniczay Tibor vezetése alatt minden más kutatói csoportnál tevékenyebbnek és egységesebbnek bizonyultak, s így sikerült elkerülni azt a veszélyt, hogy a korszak szövegei kikerüljenek a vizsgálandó irodalmi hagyományok köréből. Ezzel szemben a 19–20. századdal foglalkozók közt nemzedéki konfliktusokkal és a vidék–főváros-szembenállással tarkított éles személyi ellentétek bontakoztak ki. De nemcsak ez hátráltatta az irodalomtörténet újraírását, hanem az is, hogy Lukácsék a történeti periodizálás elkészüléséhez kötötték a munka megindulását, hiszen a felépítményt a gazdasági alap ismeretében tartották csak elemezhetőnek. Ráadásul az irodalomtörténészek viszonylag kifinomult eljárások keretében igyekeztek a kánon átalakítására irányuló, többnyire nem irodalomtörténészekről származó erőfeszítések hatását tompítani. Így alighogy megindulhattak a tervbe vett irodalomtörténeti összefoglalás munkálatai, Sztálin 1953-as halála újra átírta a feltételeket, s a történelem fordulatai nyomán egészen a hatvanas évek elejéig kellett várni, míg a nagyszabású mű elkészült.

Az irodalomkritika és -történet sztálinista átalakítása, melyet szovjetizációnak is nevezhetünk, 1952–53-ra érte el tetőpontját, de ebben az időszakban sem volt teljesen homogén a diskurzus. Már ekkor voltak jelei, hogy a kulturális élet

szereplői közül sokan hajlandóak ugyan a szocialista realista kritikai nyelv egy dialektusán megszólalni, de igyekeznek az új körülmények között is az általuk fontosnak tartott értékeket képviselni. Amint a politikai helyzet ezt lehetővé tette, törekvéseik láthatóbbakká lettek, és a nézetkülönbségek is határozottabb megfogalmazást nyertek. A kontroll oldódásával, a nemzetközi tájékozódás egyszerűsödésével a desztalinizáció kritikátörténete már egy szélesebb mezőn játszódott, a ma szemlélője számára kevésbé monoton, repetitív, így talán könnyebben hozzáférhető nyelven.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- A kommunisták és a vallás 1947 – A kommunisták és a vallás. Válasz egy aggodalmaskodónak, *Szabad Nép*, 5.178 (1947. augusztus 7.): 5.
- A kritika és önkritika 1950 – A kritika és önkritika – mindennapos munkánk bolsevik módszere, *Szabad Nép*, 8.30 (1950. február 4.): 4.
- A régi magyar irodalom 1950 – A régi magyar irodalom átértékelésének kérdése, *Irodalomtörténet*, 38.1 (1950): 60–75.
- ÁBTL – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- ACZÉL 1948 – ACZÉL Tamás: Mit olvasnak? Egy kis statisztika a könyvek és olvasók világából, *Irodalmi Szemle*, 2.10 (1948. október): 3–5.
- ACZÉL Tamás 1950/1985 – ACZÉL Tamás: Kongresszusunk sikeréért [*Csillag*, 1950. szeptember], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 269–287.
- ALSZEGHY–BRISITS–SÍK 1945 – ALSZEGHY Zsolt – BRISITS Frigyes – SÍK Sándor: *A magyar irodalom története. 1–2. rész: A gimnáziumok és leánygimnáziumok 7–8. osztálya számára* (átdolg. SZETÉY András), Budapest: Szent István Társulat, 1945.
- AMAR 2006 – Tarik Cyril AMAR: Szovjetizáció – hódítás és találkozás (ford. PÁLVÖLGYI Lidia), *Múltunk*, 51.1 (2006): 286–305.
- AMBRUS 1985a – *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985.
- AMBRUS 1985b – AMBRUS János: Hazatérés reményekkel, in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 315–336.
- ANDRÁS 1997 – ANDRÁS Imre SJ: *Magyar nyelvű katolikus könyvek, 1945–1993*, Budapest: Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet, 1997.
- ARENDT 1951 – Hannah ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt, 1951.
- ARENDT 1958 – Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, Cleveland: World Pub. Co., 1958. (2. bővített kiadás)
- Az írókongresszus évfordulójára 1952 – Az írókongresszus évfordulójára, *Irodalmi Ujság*, 3.10 (1952. május 3.): 1–2.
- AZADOVSKII–EGOROV 2002 – Konstantin AZADOVSKII – Boris EGOROV: From Anti-Westernism to Anti-Semitism: Stalin and the Impact of the „Anti-Cos-

- mopolitan” Campaigns on Soviet Culture, *Journal of Cold War Studies*, 4.1 (Winter 2002): 66–80.
- BABITS 1992 – BABITS Antal: Egyházi és felekezeti könyvkiadás, 1945–1950, in: *Egyházak a változó világban. A nemzetközi egyháztörténeti konferencia előadásai, Esztergom, 1991. május 29–31.* (szerk. BÁRDOS István – BEKE Margit), Tatabánya: Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata – József Attila Megyei Könyvtár, d. n. [1992], 465–468.
- BÁNFI 2003 – BÁNFI Szilvia: Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában”, in: *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok* (szerk. MONOK István), Budapest: OSZK–Gondolat, 2003, 22–39.
- BALÁZS 2007 – *A sztálinizmus irodalma Romániában* (szerk. BALÁZS Imre József), Kolozsvár: Korunk–Komp-Press, 2007.
- BALOGH Magdolna 2010 – BALOGH Magdolna: „Lobogónk Petőfi”? Megjegyzések a magyar szocreál népiség-felfogásának esztétörténeti kontextusához, *Literatura*, 36.1 (2010): 39–51.
- BALOGH Margit 2008 – BALOGH Margit: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között, in: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után* (szerk. BALOGH Margit), Budapest: Kossuth, 2008, 49–60.
- BARABÁS 1945 – BARABÁS Tibor: Irodalmunk a válaszüton, *Új Idők*, 51.5 (1945. szeptember 1.): 129–131.
- BARABÁS 1946a – BARABÁS Tibor: Nagy Lajos novellái, *Szabad Nép*, 4.123 (1946. június 2.): 6.
- BARABÁS 1946b – BARABÁS Tibor: Marx–Engels: Művészet, irodalom (Lukács György előszavával), *Szabad Nép*, 4.89 (1946. április 19.): 4.
- BARÁTH 1998 – BARÁTH Magdolna: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése, *Századok*, 132.3 (1998): 633–700.
- BARTA 1952 – BARTA János: Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza, *Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 575–582.
- BÉKÉS 1998 – BÉKÉS Csaba: Soviet Plans to Establish the COMINFORM in Early 1946: New Evidence from the Hungarian Archives, *Cold War International History Project Bulletin*, 10 (March 1998): 135–136.
- BÉKÉS 2004 – BÉKÉS Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüzeiben, 1945–1990*, Budapest: Gondolat, 2004.
- BÉLÁDI-RÓNAY 1990 – *A magyar irodalom története, 1945–1975. III/1. A próza. 1. kötet* (szerk. BÉLÁDI Miklós – RÓNAY László; szerk. munkatársa ERDŐDY Edit), Budapest: Akadémiai, 1990.

- BELAS 1950/1951 – J. BELAS: A költészetről, in: *Példaképünk: a szovjet irodalom. Irodalmi tanulmányok* (ford. ELEK István – HADROVICS László – SIKLÓSI Mihály – TERÉNYI István – Irodalmi Dokumentációs Központ – Külföldi Sajtószolgálat), h. n. [Budapest]: Művelt Nép, 1951, 153–181.
- BEREND 1996 – Ivan T. BEREND: *Central and Eastern Europe, 1944–1993. Detour from the Periphery to the Periphery*, Cambridge: Cambridge UP, 1996.
- BEREND 1999 – BEREND T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990* (ford. RADICS Katalin), Budapest: Vince, 1999.
- BESZEDITS 2008 – Stephen BESZEDITS: Some reminiscences about Lajos Zilahy, *Vasváry Collections Newsletter*, 39 (2008/1.), <<http://epa.oszk.hu/00900/00960/00011/zilahy.html>>
- BETLEN 1950 – BETLEN Oszkár: A kritikáról és önkritikáról, *Szabad Nép*, 8.61 (1950. március 12.): 9.
- BEZECZKY 2007 – BEZECZKY Gábor: Befejezetlen történet: a magyar strukturalizmus rövid tündöklése. 1969: Megjelenik Hankiss Elemér *A népdaltól az abszurd drámáig* című tanulmánykötete, in: *A magyar irodalom története. 3. kötet: 1920-tól napjainkig* (szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András; főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály), Budapest: Gondolat, 2007, 583–598.
- BIDLACK 2005 – Richard BIDLACK: Ideological or Political Origins of the Leningrad Affair? A Response to David Brandenberger, *The Russian Review*, 64.1 (January 2004): 96–97.
- BLAZOVICH–CSÁKÁNY 2010 – *Szeged története 5: 1945–1990* (szerk. BLAZOVICH László), Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 2010. A *Tudomány és felsőoktatás* fejezetet írta: CSÁKÁNY Béla.
- BOJTÁR 1997 – BOJTÁR Endre: *Bevezetés a baltisztikába*, Budapest: Osiris, 1997.
- BÓKA 1946 – BÓKA László: Miről írnak a magyar írók?, *Új Magyarország*, 2.44 (1946. november 9.): 10.
- BÓKA 1948 – BÓKA László: A népi demokrácia és az irodalom, *Népszava*, 76.84 (1948. április 11.): 11.
- BÓKA 1953 – BÓKA László: Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról, *Irodalomtörténet*, 41.1–2 (1953): 1–5.
- BORBÁNDI 1983 – BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom*, New York: Püski, 1983.
- BORHI 2004 – László BORHI: *Hungary in the Cold War, 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union*, Budapest – New York: CEU Press, 2004.
- BORHI 2005 – BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*, Budapest: Corvina, 2005.

- BORSODI-TÜSKÉS 2010 – BORSODI Csaba – TÜSKÉS Anna: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1635–2010*, Budapest: ELTE BTK, 2010.
- BOTERBLOEM 2004 – Kees BOTERBLOEM: *The Life and Times of Andrei Zhdanov, 1896–1948*, Montréal: McGill–Queen’s UP, 2004.
- BOWN 1991 – Matthew C. BOWN: *Art under Stalin*, New York: Holmes & Meier, 1991.
- BOYM 2003 – Svetlana BOYM: Nosztalgia és posztkommunista emlékezet (ford. KARÁDI Éva), *Magyar Lettre International*, 48 (2003. tavasz): 71–74.
- BRANDENBERGER 2004 – David BRANDENBERGER: Stalin, the Leningrad Affair, and the Limits of Postwar Russocentrism, *The Russian Review*, 63.2 (April 2004): 241–255.
- BRANDENBERGER 2005 – David BRANDENBERGER: Ideology and Politics (or Vice Versa), *The Russian Review*, 64.1 (January 2004): 96–97.
- BRISITS 1946 – BRISITS Frigyes: Titkári jelentés, *Irodalomtörténet*, 35.1–2 (1946): 76–78.
- BRONNER 2011 – Stephen Eric BRONNER: Lukács and the Dialectic: Contributions to a Theory of Practice, in: *Georg Lukács Reconsidered: Critical Essays in Politics, Philosophy and Aesthetics* (ed. Michael J. THOMPSON), London: Continuum, 2011.
- BRZEZIŃSKI 1956 – Zbigniew K. BRZEZIŃSKI: *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge (MA): Harvard UP, 1956.
- CLARK 1991 – Katerina CLARK: The “Quiet Revolution” in Soviet Intellectual Life, in: *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture* (ed. Sheila FITZPATRICK – Alexander RABINOWITCH – Richard STITES), Bloomington–Indianapolis: Indiana UP, 1991, 210–230.
- CLARK 1995 – Katerina CLARK: *Petersburg, Crucible of Cultural Revolution*, Cambridge (MA) – London: Harvard UP, 1995.
- CLARK 2000 – Katerina CLARK: *The Soviet Novel: History of Ritual*, Bloomington–Indianapolis: Indiana UP, 2000. (3., bővített kiadás)
- CLARK–DOBRENKO–ARTIZOV–NAUMOV 2007 – *Soviet Culture and Power: A History in Documents, 1917–1953* (eds. Katerina CLARK – Evgeny DOBRENKO – Andrei ARTIZOV – Oleg NAUMOV, trans. Marian SCHWARTZ), New Haven–London: Yale UP (Annals of Communism), 2007.
- CLARK 2011 – Katerina CLARK: *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*, Cambridge (MA) – London: Harvard UP, 2011.
- CLARK–TIHANOV 2011 – Katerina CLARK – Galin TIHANOV: Soviet Literary Theory in the 1930s: Battles over Genre and the Boundaries of Modernity,

- in: *A History of Russian Literary Theory and Criticism: The Soviet Age and Beyond* (ed. Evgeny DOBRENKO – Galin TIHANOV), Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011.
- CLARK–HOLQUIST 1984 – Katerina CLARK – Michael HOLQUIST: *Mikhail Bakhtin*, Cambridge (MA): Harvard UP, 1984.
- COHEN 1977 – Stephen F. COHEN: Bolshevism and Stalinism, in: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (ed. Robert C. TUCKER), New York: W. W. Norton, 1977, 3–29.
- CONNELLY 2000 – John CONNELLY: *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*, Chapel Hill (NC): University of North Carolina Press, 2000.
- CORNWELL 2005 – Neil CORNWELL: (Soviet) Socialist Realism, *The Literary Encyclopedia*, 2005. május 24. Internet: <<http://www.litencyc.com/php/stopics.php?rec=true&UID=1554>> Utolsó hozzáférés: 2010. december 31.
- CZIGÁNY 2006 – CZIGÁNY Lóránt: *Irodalom kényszerzubbonyban. Válogatott tanulmányok*, Budapest: Mundus Magyar Egyetemi, 2006.
- CSÁKI–KOVÁCS 1990 – *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből* (interjúkat készítette, szerk. CSÁKI Judit – KOVÁCS Dezső), Budapest: Szépirodalmi–Szemtanú, 1990.
- CSERÉPFALVI 1989 – CSERÉPFALVI Imre: *Egy könyvkiadó feljegyzései, 1945–1963*, Budapest: Gondolat, 1989.
- CSÖNGE 2009 – CSÖNGE Attila: „A hangsúly azon van, hogy ne tiszteljük a törvényeket nagyon”. Az 1947-es választások a Jász–Nagykun–Szolnok megyei források tükrében, *Múltunk*, 54.2 (2009): 93–122.
- CSÓÓRI 1952 – CSÓÓRI Sándor: Illyés Gyulához, *Új Hang*, 1.9–10 (1952. október–november): 24.
- DARVAS 1945a – DARVAS József: Lement a hold... – de feljő-e a nap?, *Szabad Nép*, 3.24 (1945. április 22.): 3.
- DARVAS 1945b – DARVAS József: Új Szellemi Frontot!, *Szabad Nép*, 3.40 (1945. május 13.): 5.
- DARVAS 1951a – DARVAS József [beszámolója irodalmunk helyzetéről], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30.* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 12–51.
- DARVAS 1951b – DARVAS József zárszava, in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30.* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 286–287.

- DAVID-FOX 2012 – Michael DAVID-FOX: *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*, Oxford: Oxford UP, 2012.
- DÉRY 1950 – DÉRY Tibor: Fehér pillangó, *Szabad Nép*, 8.299 (1950. december 24.): 10.
- DÉRY 1951a – DÉRY Tibor: A „Fehér pillangó” vita, *Irodalmi Ujság*, 2.4 (1951. február 15.): 7.
- DÉRY 1951b – DÉRY Tibor [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30.* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 113–127.
- DÉRY 1951/2002 – Vita Déry Tibor *A fehér pillangó* című novellájáról, in: DÉRY Tibor: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)* (s. a. r. BOTKA Ferenc), Budapest: PIM, 2002, 215–220.
- DÉRY 1952 – DÉRY Tibor: A szerelem a Felelet-ben. Válasz Veres Péternek, *Irodalmi Ujság*, 3.17 (1952. augusztus 14.): 7.
- DÉRY 2002 – DÉRY Tibor: Levél A műtész karácsonya háttéréről és Keszi Imre megítéléséről [1948], in: Uő: *Szép elmélet fonákja. Cikkek, művek, beszédek, interjúk (1945–1957)* (s. a. r. BOTKA Ferenc), Budapest: PIM, 2002, 131–144.
- DÉRY–LUKÁCS 1948 – Az optimizmusról. Déry Tibor és Lukács György levélváltása, *Csillag*, 2.10 (1948. szeptember): 45–53.
- DTL II/A – Déry Tibor levelezése. II/A: 1945–1950 (s. a. r. BOTKA Ferenc), Budapest: Balassi–PIM (Déry Archivum), 2008.
- DEVECSERI 1949/1985 – DEVECSERI Gábor: Hozzászólás egy kritikához és egy önkritikához [*Szabad Nép*, 1949. november 27.], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 103–107.
- DIÓSZEGI 1985 – *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1635–1985* (szerk. DIÓSZEGI István), Budapest: k. n. [ELTE], 1985.
- DISZ – Dolgozók Ifjúsági Szövetsége
- DOBRENKO 1997a – Evgeny DOBRENKO: The Disaster of Middlebrow Taste, or, Who ‘Invented’ Socialist Realism? (trans. John HENRIKSEN), in: *Socialist Realism Without Shores* (eds. Thomas LAHUSEN – Evgeny DOBRENKO), Durham–London: Duke UP, 1997, 135–164.
- DOBRENKO 1997b – Evgeny DOBRENKO: *The Making of the State Reader: Social and Aesthetic Contexts of the Reception of Soviet Literature* (trans. Jesse M. SAVAGE), Stanford: Stanford UP, 1997.

- DOBRENKO 2001 – Evgeny DOBRENKO: *The Making of the State Writer: Social and Aesthetic Origins of Soviet Literary Culture* (trans. Jesse M. SAVAGE), Stanford: Stanford UP, 2001.
- DOBRENKO 2007 – Evgeny DOBRENKO: *The Political Economy of Socialist Realism* (trans. Jesse M. SAVAGE), New Haven – London: Yale UP, 2007.
- DOBRENKO 2011 – Evgeny DOBRENKO: Literary Criticism and the Institution of Literature in the Era of War and Late Stalinism, 1941–1953, in: *A History of Russian Literary Theory and Criticism: The Soviet Age and Beyond* (ed. Evgeny DOBRENKO – Galin TIHANOV), Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2011, 163–183.
- ERENBURG 1951 – Ilja ERENBURG: Az író és az élet, *Irodalmi Ujság*, 2.7 (1951. március 29.): 1–2.
- EMBER 1951 – EMBER Mária: „Írjon máskor is...”, *Irodalmi Ujság*, 2.11 (1951. május 24.): 7.
- ERMOLAEV 1963 – Herman ERMOLAEV: *Soviet Literary Theories, 1917–1934: The Genesis of Socialist Realism*, Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1963.
- ERMOLAEV 1997 – Herman ERMOLAEV: *Censorship in Soviet Literature, 1917–1991*, Lanham–London: Rowman & Littlefield, 1997.
- FAGYEJEV 1950/1951 – A[lekszandr]. FAGYEJEV: Az irodalmi kritika feladatai [Beszámoló a Szovjet Írók Szövetségének XIII. plénumán], in: *Példaképünk: a szovjet irodalom. Irodalmi tanulmányok* (szerk. n., ford. ELEK István – HADROVICS László – SIKLÓSI Mihály – TERÉNYI István – Irodalmi Dokumentációs Központ – Külföldi Sajtószolgálat), h. n. [Budapest]: Művelt Nép, 1951, 273–295.
- FEHÉR 1947 – FEHÉR Klára: Széljegyzetek egy statisztikához, *Emberség*, 1 (1947. május): 32–36.
- FEKETE 1950 – F[EKETE]. S[ándor]: A szovjet irodalomkritikáról, *Szabad Nép*, 8.29 (1950. február 3.): 6.
- FEKETE 1951 – FEKETE Sándor: Az irodalom megtisztelő kötelessége: a nép nevelése, *Irodalmi Ujság*, 2.18 (1951. augusztus 30.): 2.
- FEKETE 1952 – FEKETE Sándor: Az „Új Hang” önkritikájáról, *Irodalmi Ujság*, 3.21 (1952. október 9.): 5.
- FEKETE–TYIHONOV 1950 – F[EKETE]. S[ándor]: Beszélgetés Tyihonovval a magyar és szovjet irodalomról, *Szabad Nép*, 8.39 (1950. február 15.): 3.
- FERENCZ 2008 – FERENCZ Győző: Nemes Nagy Ágnes látogatása Illyés Gyulánál, *Holmi*, 20.8 (2008. augusztus): 1121–1126.
- FKgP – Független Kisgazda- és Földmunkáspárt / Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt

- FLL V. – *Fülep Lajos levelezése V. 1945–1950* (szerk., jegyz. mutatók F. CSANAK Dóra), Budapest: k. n. [MTA Művészettörténeti Kutató Intézet – Argumentum], 2001.
- FÓNAGY–J. SOLTÉSZ 1954 – FÓNAGY Iván – J. SOLTÉSZ Katalin: *A mozgalmi nyelvről*, Budapest: Művelt Nép, 1954.
- FRIEDRICH–BRZEZIŃSKI 1956 – Carl J. FRIEDRICH – Zbigniew BRZEZIŃSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge (MA): Harvard UP, 1956.
- FRIEDRICH–BRZEZIŃSKI 1965 – Carl J. FRIEDRICH – Zbigniew BRZEZIŃSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge (MA): Harvard UP, 1965. (2., Carl J. Friedrich által átdolgozott kiadás)
- GÁBOR 1999 – GÁBOR Róbert: *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948*, h. n. [Budapest]: Századvég, 1999. Második, javított kiadás.
- GADDIS 1972 – John Lewis GADDIS: *The United States and the Origins of the Cold War*, New York: Columbia UP, 1972.
- GADDIS 1983 – John Lewis GADDIS: The Emerging Post-Revisionist Thesis on the Origins of the Cold War, *Diplomatic History*, 7.3 (Summer 1983): 171–190.
- GADDIS 1997 – John Lewis GADDIS: *We Now Know. Rethinking the Cold War*, Oxford: Clarendon, 1997.
- GAJDÓ 2012 – GAJDÓ Tamás: A magyar színházi élet újjászervezése 1945-ben, *Színház*, (2012. május): 16–19.
- GARAMVÖLGYI 1952 – GARAMVÖLGYI József, Juhász Gyula és a forradalom, 1917–1919, *Irodalomtörténet*, 40.2 (1952): 186–221.
- GATI 1986 – Charles GATI: *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham (NC): Duke UP, 1986.
- GELDERN 2006 – James von GELDERN: Conclusion: Epic Revisionism and the Crafting of a Soviet Public, in: *Epic Revisionism: Russian History and Literature as Stalinist Propaganda* (eds. Kevin M. F. PLATT – David BRANDENBERGER), Madison (WI): University of Wisconsin Press, 2006, 325–337.
- GERÉB 1950 – Fekete János kiadatlan antiklerikális verseiből, *Irodalomtörténet*, 38.3 (1950): 96–102.
- GEREBEN Ágnes 1998 – GEREBEN Ágnes: Előhang a nagy terrorhoz. Újabb kísérlet a szovjet irodalom államosítására: 1934–1936, *Beszélő*, 3. folyam, 3.7–8 (1998. július–augusztus): 192–203.
- GEREBEN Ferenc 1968 – [GEREBEN Ferenc:] *A középiskolás fiatalok és a könyv: felmérés három középiskolában és egy közművelődési könyvtárban*, Budapest: Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja, 1968.
- GERGELY 1945 – GERGELY Sándor: Kovai Lőrinc két regénye, *Szabad Nép*, 3.204 (1945. november 30.): 4.

- GERGELY 1951a – GERGELY Sándor: A magyar irodalom nagy seregszemléje, *Irodalmi Ujság*, 2.9 (1951. április 26.): 1.
- GERGELY 1951b – GERGELY Sándor [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa*, 1951. április 27–30 (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 209–215.
- GIMES 1951 – GIMES Miklós: Az öncélú irodalom csődje. Sarkadi Imre „Rozi” című regényéről, *Szabad Nép*, 9.301 (1951. december 24.): 13.
- GODA 1950 – GODA Gábor: Az új értékelése a magyar irodalomban, *Irodalmi Ujság*, 1.3 (1950. november 30.): 6.
- GOODING 2002 – John GOODING: *Socialism in Russia: Lenin and His Legacy, 1890–1991*, Basingstoke – New York: Palgrave-Macmillan, 2002.
- GROYS 1988 – Boris GROYS: *Gesamtkunstwerk Stalin: Die gespaltene Kultur in der Sowjetunion* (Aus dem Russischen von Gabriele LEUPOLD), München–Wien: Carl Hanser, 1988.
- GULDBERG 1990 – Jørn GULDBERG: Socialist Realism as Institutional Practice: Observations on the Interpretation of the Works of Art of the Stalin Period, in: *The Culture of the Stalin Period* (ed. Hans GÜNTHER), London: Macmillan, 1990, 149–177.
- GÜNTHER 1984 – Hans GÜNTHER: *Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch-realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30er Jahre*, Stuttgart: J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1984.
- GÜNTHER 1987 – Hans GÜNTHER: Die Lebensphasen eines Kanons – am Beispiel des sozialistischen Realismus, in: *Kanon und Zensur. Archäologie der literarischen Kommunikation II.* (Hrsg. Aleida ASSMANN – Jan ASSMANN), München: Fink, 1987, 138–148.
- GÜNTHER 1993 – Hans GÜNTHER: *Der sozialistische Übermensch. M. Gor’kij und der sowjetische Heldenmythos*, Stuttgart–Weimar: Metzler, 1993.
- GUTKIN 1999 – Irina GUTKIN: *The Cultural Origins of the Socialist Realist Aesthetic, 1890–1934*, Evanston (IL): Northwestern UP, 1999.
- GYARMATI 2011 – GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest: ÁBTL–Rubicon, 2011.
- GYÖNGYÖSI 1945 – Gy. N. [GYÖNGYÖSI Nándor]: Déri Tibor: Szemtől – szembe, *Szabad Nép*, 3.103 (1945. július 29.): 5.
- HAJDU 2003 – HAJDU Tibor: ...és a hozzájuk csatlakozott Sepilov, *Mozgó Világ*, 29.7 (2003. július): 104–108.
- HALÁSZ 1950–1951 – HALÁSZ Előd: *A tipikus és esetleges: olvasmányok a marxista-leninista irodalomelmélet és szocialista realizmus tanulmányozásához*, Szeged:

- VKM 3. Jegyzetsokszorosító, 1951. (Szegedi Egyetem bölcsészkarai jegyzet. 1950/51-es tanév.)
- HARTYÁNYI 1994 – HARTYÁNYI István, *Egy könyvkiadó emlékei. Bolyai Akadémia – Turul Könyvkiadó – Misztótfalusi*, Budapest: Szenci Molnár Társaság, 1994.
- HATVANY 1948 – HATVANY Lajos: Népi demokrácia és irodalom. Hozzászólás a Népszava ankétjához, *Népszava*, 76.106 (1948. május 9.): 6.
- HAVAS 2002 – HAVAS Ferenc: *A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány*, Budapest: Tinta, 2002.
- HÁY Gyula 1945a – HÁY Gyula: Goldoni a Ligetben, *Szabad Nép*, 3.56 (1945. június 3.): 5.
- HÁY Gyula 1945a – HÁY Gyula: Ócskaság, unalom – és ami még annál is rosszabb, *Szabad Nép*, 3.62 (1945. június 10.): 7.
- HÁY Gyula 1947 – A szovjet irodalom. HÁY Gyula előadása, *Szabad Nép*, 5.40 (1947. február 9.): 10.
- HÁY Gyula 1990 – HÁY Gyula: *Született 1900-ban. Emlékezések* (ford. MAJOROS Éva), Budapest: Interart, 1990.
- HÁY Gyuláné 2000 – HÁY Gyuláné: *A barikád mindkét oldalán. Emlékezések*, Budapest: Osiris, 2000.
- HEGEDŰS 1951 – HEGEDŰS Géza: *Irodalmunk harca a nemzet függetlenségéért*, Budapest: Irodalomtörténeti Társaság, 1951.
- HEGEDŰS 1971 – HEGEDŰS Géza: *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapest: Szépirodalmi, 1971.
- HEGEDŰS–KABDEBÓ 1983 – Hegedűs Géza [és Kabdebó Lóránt beszélgetése], in: KABDEBÓ Lóránt: *A háborúnak vége lett*, h. n. [Budapest]: Kozmosz, 1983, 283–307.
- HELLER Ágnes 1952a – HELLER Ágnes: Tanuljunk az orosz forradalmi demokrata kritikusoktól!, *Irodalmi Ujság*, 3.20 (1952. szeptember 25.): 5.
- HELLER Ágnes 1952b – HELLER Ágnes: A típusalkotás kérdéséhez, *Irodalmi Ujság*, 3.24 (1952. november 20.): 9.
- HELLER Ágnes 2009 – Ágnes HELLER: Legitimation Deficit and Legitimation Crisis in East European Societies, in: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (ed. Vladimir TISMĂNEANU), Budapest – New York: CEU Press, 2009, 143–160.
- HELLER Leonid 1997 – Leonid HELLER: A World of Prettiness: Socialist Realism and Its Aesthetic Categories, in: *Socialist Realism Without Shores* (eds. Thomas LAHUSEN – Evgeny DOBRENKO), Durham–London: Duke UP, 1997, 51–75.
- HELLER–BAUDIN 1993 – Leonid HELLER – Antoine BAUDIN: Le réalisme socialiste comme organisation du champ culturel, *Cahiers du Monde russe et soviétique*, 34.3 (July–September 1993): 307–343.

- HELTAI 1945 – Miért hallgatnak az írók? HELTAI Jenő nyilatkozata, *Magyar Nemzet*, 1.45 (1945. június 23.): 5.
- HERMANN 1952 – HERMANN István: Madách: Az ember tragédiája, *Irodalom-történet*, 40.3–4 (1952): 335–353.
- HIDAS–KRASZNOVA 2004 – Egy jelentés Zsdanov asztalán. HIDAS Antal és KUN Ágnes „élménybeszámolója” a háború utáni magyar sajtóról (ford. GORETITY József; közlése Vjaszecslav SZEREDA – Alekszandr SZTIKALIN), 2000, 16.10 (2004. október): 56–65.
- [Hirdetés a Délmagyarországon] 1944 – *Délmagyarország: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Lapja* (Szeged), 1.30 (1944. december 24.): 4.
- HOPF 2012 – Ted HOPF: *Reconstructing the Cold War. The Early Years, 1945–1958*, Oxford: Oxford UP, 2012.
- HORVÁTH Márton 1945a – HORVÁTH Márton: Versek és képek, *Szabad Nép*, 3.31 (1945. május 1.): 5.
- HORVÁTH Márton 1945b – HORVÁTH Márton: Értelmiség, *Szabad Nép*, 3.41 (1945. május 15.): 1.
- HORVÁTH Márton 1945c – HORVÁTH Márton: Magyar értelmiség, *Szabad Nép*, 3.46 (1945. május 20.): 5.
- HORVÁTH Márton 1945d – HORVÁTH Márton: Város az ingoványon. Darvas József könyve, *Szabad Nép*, 3.100 (1945. július 26.): 5.
- HORVÁTH Márton 1945e – HORVÁTH Márton: Márai naplója, *Szabad Nép*, 3.206 (1945. december 2.): 4.
- HORVÁTH Márton 1946a – HORVÁTH Márton: Magyar kulturpolitika, *Szabad Nép*, 4.106 (1946. május 12.): 7.
- HORVÁTH Márton 1947 – HORVÁTH Márton: Félelemnélküli írás, *Szabad Nép*, 5.285 (1947. december 14.): 8.
- HORVÁTH Márton 1950/1985a – HORVÁTH Márton: Magyar irodalom – szovjet irodalom [Csillag, 1950. március], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János; előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 141–170.
- HORVÁTH Márton 1950/1985b – HORVÁTH Márton: Megjegyzések demokratikus irodalmunk kialakulásához [Csillag, 1950. június], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János; előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 197–205.
- HORVÁTH Márton 1951 – HORVÁTH Márton [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 254–265.

- HORVÁTH Zoltán 1945 – H. Z. [HORVÁTH Zoltán]: Lukács György: Az írástudók felelőssége, *Szocializmus*, 29.1 (1945. augusztus): 62–64.
- HUBAI–SZABÓ 2008 – HUBAI László – SZABÓ Éva: A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása (1944–1948), in: *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok* (szerk. VIDA István), Budapest: Gondolat, 2008, 47–100.
- HUSZÁR 1995 – HUSZÁR Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest: Akadémiai, 1995.
- IGNATIEFF 1999 – Michael IGNATIEFF: *Isaiah Berlin: A Life*, New York: Henry Holt, 1999.
- ILLÉS Béla 1950a – ILLÉS Béla: Irodalmunk időszerű kérdéseiről, *Irodalmi Ujság*, 1.1 (1950. november 2.): 1–2.
- ILLÉS Béla 1950b – ILLÉS Béla: Sztálin és az irodalom, *Irodalmi Ujság*, 1.5 (1950. december 21.): 3–4.
- ILLÉS Béla 1951a – ILLÉS Béla: Kongresszus előtt, *Irodalmi Ujság*, 2.9 (1951. április 26.): 5.
- ILLÉS Endre 1988 – ILLÉS Endre: „...talpig nehéz hűségbe”. *Naplótöredékek, útjegyzetek, emlékezések* (szöveggond., s. a. r. KÓNYA Judit), Budapest: Szépirodalmi, 1988.
- ILLÉS László 1994 – *Vita az expresszionizmusról* (szerk. ILLÉS László), Budapest: k. n. [Lukács György Alapítvány], 1994.
- ILLYÉS 1947 – ILLYÉS Gyula: Egy bányász élete vagy út a valóság felé, *Válasz*, 7. évfolyam, 1. kötet (1947): 103–104.
- ILLYÉS 1951 – ILLYÉS Gyula [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30.* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 146–150.
- ILLYÉS 2013 – ILLYÉS Gyula: Ostromnapló. 1945. április (s. a. r. HORVÁTH István), *Kortárs*, 4 (2013): 3–9.
- IMRE 2002 – IMRE László: Az ismeretlen Madách és Barta János pályakezdése, *Irodalomtörténet*, 90.1 (2002): 37–43.
- Irodalomtörténet és kritika 1949 – Irodalomtörténet és kritika (Ankét a Szovjetunió Írószövetségében), *Irodalomtörténet*, 37.2 (1949): 184–190.
- Írók az idők sodrában 1946 – Írók az idők sodrában. Népi írók vitadélutánja, *Szabad Nép*, 4.107 (1946. május 13.): 7.
- IZSÁK–KUN 1994 – *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948* (szerk., utószó IZSÁK Lajos – KUN Miklós, jegyz. IZSÁK Lajos, ford. PÁLL Erna – HITSEKER Mária), Budapest: Századvég, 1994.

- JÁKFALVI 2006 – JÁKFALVI Magdolna: *Avantgárd – színház – politika*, Budapest: Balassi, 2006.
- JAMESON–CORREDOR 1997 – [Interview with] Fredric Jameson, in: *Lukács after Communism: Interviews with Contemporary Intellectuals* (ed. Eva L. CORREDOR), Durham (NC): Duke UP, 1997, 75–94.
- JANÁČEK 2004 – Pavel JANÁČEK: *Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*, Brno: Host, 2004.
- JANKOVITS 2007 – JANKOVITS László: Mikor, hogyan kezdődött? 1000: A magyar nyelv ősmagyar korának eleje? A keresztény magyar királyság létrejötte?, in: *A magyar irodalom története. 1. kötet: A kezdetektől 1800-ig* (szerk. JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza; főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály), Budapest: Gondolat, 2007, 18–35.
- JÁSZI 1946 – Oscar JÁSZI: The Choices in Hungary, *Foreign Affairs*, 24.3 (April 1946): 453–465.
- JANOS 2000 – Andrew C. JANOS: *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre- to Post-Communism*, Stanford (CA): Stanford UP, 2000.
- JEGOLIN 1949 – A[lekszandr]. M[ihailovics]. JEGOLIN: *A szovjet irodalom harminc éve* [1948], Budapest: Szikra (Marxista Ismeretek Kis Könyvtára 17.), 1949.
- Jegyzőkönyv 1946 – Jegyzőkönyv a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak 1946. április 13-án tartott választmányi üléséről, *Irodalomtörténet*, 35.1–2 (1946): 78–80.
- JERMILOV 1951 – V[lagyimir]. JERMILOV: A szocialista realizmus néhány kérdéséről [Znamja, 1951/7.], in: *Példaképünk: a szovjet irodalom. Irodalmi tanulmányok* (szerk. n., ford. ELEK István – HADROVICS László – SIKLÓSI Mihály – TERÉNYI István – Irodalmi Dokumentációs Központ – Külföldi Sajtószolgálat), h. n. [Budapest]: Művelt Nép, 1951, 63–107.
- Jó-e a / Kié a / Mit akar a Csillag? 1947 – Jó-e a / Kié a / Mit akar a Csillag? Erről vitatkoztak a magyar írók, *Szabad Nép*, 5.286 (1947. december 16.): 4.
- JOBST 2004 – JOBST Ágnes: A magyar szókészlet módosulása 1945 után, *Valóság*, 47.9 (2004. szeptember): 87–96.
- Jókai-vita 1950 – Jókai, *Irodalomtörténet*, 38.1 (1950): 56–60.
- JUHÁSZ Ferenc 1951 – JUHÁSZ Ferenc [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 165–170.
- JUSTUS 1946a – JUSTUS Pál: Irodalom – Tudomány, *Szocializmus*, 30.1–2 (1946. január–február): 80–82.

- JUSTUS 1946b – JUSTUS Pál: „Irodalom–Tudomány”, *Szocializmus*, 30.3–4 (1946. március–április): 178.
- KADARKAY 1991 – Arpad KADARKAY: *Georg Lukács: Life, Thought, and Politics*, Oxford: Blackwell, 1991.
- KÁLLAI 1987 – KÁLLAI Gyula: *Két világ határán*, Budapest: Magvető, 1987.
- KALMÁR 1993 – KALMÁR Melinda: A politika poétikája. Irodalomideológia az ötvenes évek első felében, *Holmi*, 5.5 (1993. május): 715–730.
- KALMÁR 2014 – KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarországon és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest: Osiris, 2014.
- KAMARÁS 1969 – KAMARÁS István: *A munkások és az olvasás*, Budapest: NPI, 1969.
- KARDOS Pál 1951 – KARDOS Pál: Tóth Árpádról, *Irodalomtörténet*, 39.2 (1951): 218–224.
- KARDOS Tibor 1951 – KARDOS Tibor: *A költő Zrínyi Miklós*, Budapest: Irodalomtörténeti Társaság, 1951.
- KARINTHY 1951 – KARINTHY Ferenc: Eszmények és álomvilág. Hozzászólás a „Fehér pillangó” vitához, *Irodalmi Ujság*, 2.5 (1951. március 1.): 4.
- KASSÁK 1988 – KASSÁK Lajos: *Szénaboglya*, Budapest: Szépirodalmi, 1988.
- KATÓ–TARNAI 1950 – „Tépjétek le a sötétség bilincseit”. XVIII. századi magyar röpíratok a feudális egyházzal (szerk., bev. KATÓ István, s. a. r. TARNAI Andor), Budapest: Hungária, 1950.
- KATSÁNYI 2004 – KATSÁNYI Sándor: Indexek, könyvzúzdák, könyvtárosok. Könyvkivonások a Fővárosi Könyvtárban, 1945–1950, *Könyvtári Figyelő*, 14(50).3 (2004): 513–524.
- KELEMEN 1949 – K(EELEMEN) J(ános): Olvasók, írók, kritikusok, *Szabad Szó*, 51.247. (1949. október 23.): 6.
- KENDE 1986 – KENDE Sándor: *Sorsom a könyv*, Budapest: Gondolat, 1986.
- KENEZ 2006 – Peter KENEZ: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*, Cambridge: Cambridge UP, 2006.
- KESZI 1947a – KESZI Imre: Irodalmunk a felszabadulás óta, *Valóság*, 3.1 (1947. január): 27–38.
- KESZI 1947b – KESZI Imre: Tánc Sartre körül, *Szabad Nép*, 5.106 (1947. május 11.): 9.
- KESZI 1949 – KESZI Imre: Zsdánov és az irodalom, *Csillag*, 3.18 (1949. május): 58–61.
- KESZI 1952a – KESZI Imre: Déry Tibor: Felelet (II.), *Irodalmi Ujság*, 3.10 (1952. május 3.): 3–4.

- KESZI 1952b – KESZI Imre: Idealista módszerek kritikánkban (Hozzászólás a Felelet-vitához), *Új Hang*, 1.5 (1952. június): 73–78.
- KHARKHORDIN 1999 – Oleg KHARKHORDIN: *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*, Berkeley (CAL): University of California Press, 1999.
- KIRÁLY 1950 – KIRÁLY István: Klim Számgin élete. Maxim Gorkij regénye, *Szabad Nép*, 8.7 (1950. január 8.): 10.
- KIRÁLY 1950/1985 – KIRÁLY István: Népi demokráciánk irodalma [*Irodalom-történet*, 1950/2.], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 215–247.
- KIRÁLY 1951 – KIRÁLY István: Hozzászólás az emberábrázolás kérdéséhez, *Irodalmi Ujság*, 2.7 (1951. március 29.): 7.
- KIRÁLY 1975/1976 – KIRÁLY István: *Pártosság és népiség. Előszó helyett*, in: *Uő: Irodalom és társadalom. Tanulmányok, cikkek, interjúk, kritikák, 1946–1975*, Budapest: Szépirodalmi, 1976, 5–22.
- KIRÁLY 1990 – Beszélgetés Király Istvánnal, in: *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sors történetéből* (interjúkat készítette, szerk. CSÁKI Judit – KOVÁCS Dezső), Budapest: Szépirodalmi–Szemtanú, 1990.
- KISPÉTER 1952 – KISPÉTER András: *Hozzászólás az Apostol-kérdéshez, Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 448–454.
- KODOLÁNYI 2008 – KODOLÁNYI Gyula: Illyés és a „polgári költők”, *Holmi*, 20.7 (2008. július): 973–977.
- KOŁAKOWSKI 1977 – Leszek KOŁAKOWSKI: *Marxist Roots of Stalinism*, in: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (ed. Robert C. Tucker), New York: W. W. Norton, 1977, 283–298.
- KOŁAKOWSKI 1978 – Leszek KOŁAKOWSKI: *Main Currents of Marxism: its rise, growth, and dissolution. Vol. 1–3.* (trans. P. S. FALLA), Oxford: Clarendon, 1978.
- KOMLÓS 1948 – KOMLÓS Aladár: Népi demokrácia és irodalom. Hozzászólás a Népszava ankétjához, *Népszava*, 78.101 (1948. május 1.): 11.
- KOMLÓS 1953 – KOMLÓS Aladár: A „Kozmopolita költészet” vitája, *Irodalom-történet*, 41.1–2 (1953): 178–192.
- Kommunista írók felhívása 1947 – Kommunista íróknak, művészeknek és tudósoknak a magyar értelmiséghez intézett felhívása, *Szabad Nép*, 5.186 (1947. augusztus 17.): 3.
- KÓNYA 1950 – KÓNYA Lajos: Válasz Kuczka Péternek, *Irodalmi Ujság*, 1.1 (1950. november 2.): 6–7.
- KÓNYA 1952 – KÓNYA Lajos: Sematizmus és öncélúság, *Irodalmi Ujság*, 3.3 (1952. január 31.): 4.

- KÖPECZI 1970 – *A szocialista realizmus I–II.* (bev., vál. KÖPECZI Béla), Budapest: Gondolat, 1970.
- KOPRÉ 1949 – KOPRÉ József: Új olvasók- új könyvkiadás, *Szabad Szó*, 51.112 (1949. május 15.): 6.
- KOROMPAY H. 2011 – KOROMPAY H. János: Horváth János és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, *Irodalomismeret*, 22.4 (2011): 8–15.
- KOVÁCS Endre 1947 – KOVÁCS Endre: Az író és közönsége, *Válasz*, 7.2 (1947): 62–64.
- KOVÁCS Ö. József 2014 – József Ö. Kovács: The Forced Collectivization of Agriculture in Hungary, 1948–1961, in: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements* (ed. Constantin IORDACHI – Arnd BAUERKÄMPER), Budapest – New York: CEU Press, 2014, 211–247.
- KOVAI 1945a – KOVAI Lőrinc: Homályban. Balázs Anna regénye, *Szabad Nép*, 3.221 (1945. december 21.): 4.
- KOVAI 1945b – K[OVAI Lőrinc]: Vihar Ukrajnában (Dékán István regénye), *Szabad Nép*, 3.224 (1945. december 25.): 4.
- KOVALOVSZKY 1946 – KOVALOVSZKY Miklós: Lukács György: Írástudók felelőssége, *Irodalomtörténet*, 35.1–2 (1946): 38–41.
- KOVALOVSZKY 1947 – K[OVALOVSZKY Miklós]: Révai József: Ady, *Irodalomtörténet*, 36.1–2 (1947): 69–71.
- KÖVÉR 1998 – KÖVÉR György: *Losonczy Géza, 1917–1957*, Budapest: 1956-os Intézet, 1998.
- KÖVESI 1951 – KÖVESI Endre [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 90–93.
- KRAMER 2009 – Mark KRAMER: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of the Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–53, in: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (ed. Vladimir TISMĂNEANU), Budapest – New York: CEU Press, 2009, 51–98.
- KUCZKA 1950 – KUCZKA Péter: Levél Kónya Lajosnak, *Irodalmi Ujság*, 1.1 (1950. november 2.): 6.
- KUCZKA 1951 – KUCZKA Péter [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 239–244.
- KUCZKA 1952 – KUCZKA Péter: Vita a költészet pártosságáról. Válasz a „Csilag”-ban megjelent kritikára, *Irodalmi Ujság*, 3.5 (1952. február 28.): 6.

- LACKÓ 1975 – LACKÓ Miklós: A Blum-tézisek, in: Uő: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról*, Budapest: Gondolat, 1975, 171–193.
- LAHUSEN 1997a – Thomas LAHUSEN: Socialist Realism in Search of Its Shores: Some Historical Remarks on the ‘Historically Open Aesthetic System of the Truthful Representation of Life’, in: *Socialist Realism Without Shores* (eds. Thomas LAHUSEN – Evgeny DOBRENKO), Durham–London: Duke UP, 1997, 5–26.
- LAHUSEN 1997b – Thomas LAHUSEN: *How Life Writes the Book: Real Socialism and Socialist Realism in Stalin’s Russia*, Ithaca–London: Cornell UP, 1997.
- LANE 1981 – Christel LANE: *The Rites of Rulers: Rituals in Industrial Society – the Soviet Case*, Cambridge: Cambridge UP, 1981.
- LÁNYI Sarolta 1950 – LÁNYI Sarolta: Levél az olvasóhoz, *Irodalmi Ujság*, 1.1 (1950. november 2.): 7.
- LÁNYI Gusztáv 1994 – LÁNYI Gusztáv: Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa. Pszichohistóriai és történelmi szociálpszichológiai elemzés, *Világosság*, 35.10 (1994. október): 21–47.
- LÁSZLÓ 1952 – LÁSZLÓ Imre: Petőfi és Arany barátsága, *Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 326–334.
- LEFFLER 1999 – Melvyn P. LEFFLER: The Cold War: What Do “We Now Know”?, *American Historical Review*, 104.2 (Ápril 1999): 501–524.
- LEKTORSZKIJ 1953/1954 – LEKTORSZKIJ: Egy regény, mely hamisan ábrázolja a szovjet embereket. Vaszilij Groszman *Igaz ügyért* című regényéről (Megjelent a „Novij mir” 1952. 7–10. számában) [Kommunizist, 1953/3.], in: *Szovjet irodalmi kritikák. Cikkgyűjtemény* (összeáll. DIENER Péter, ford. BÁRÁNY György – BÁRÁNY Zsuzsa – BERNÁT György – DETRE Zsuzsa – DIENER Péter – ELBERT János – KOVÁCS Zoltán – OLÁH József – RADÓ György – RÓNA Ilona), Budapest: Művelt Nép, 1954, 40–54.
- LENGYEL 1946 – LENGYEL Balázs: Nem hallgattak a magyar írók!, *Új Magyarország*, 2.51 (1946. december 28.): 10.
- LENGYEL 2001 – LENGYEL Balázs: Rossz beidegzés avagy pillanatnyi rosszkedv. Illyés és a „polgári költő”, in: Uő: *Ki találkozik önmagával? Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*, Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2001, 94–97.
- LENIN 1905/1975 – V[lagyimir]. I[ljics]. LENIN: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban (1905), in: *V. I. Lenin összes művei 11: 1905. július–október*, Budapest: Kossuth, 1975².
- LENIN 1951 – [Vlagyimir Iljics] LENIN: Pártszervezet és pártirodalom (1905), in: Uő: *Az irodalomról. Szemelvények Lenin műveiből, leveleiből* (ford. WALDAPFEL József), Budapest: Szikra, 1951, 9–15.

- LEWIN 1977 – Moshe LEWIN: *The Social Background of Stalinism*, in: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (ed. Robert C. TUCKER), New York: W. W. Norton, 1977, 111–136.
- LIVERS 2004 – Keith A. LIVERS: *Constructing the Stalinist Body: Fictional Representations of Corporeality in the Stalinist 1930s*, Lanham–Plymouth: Lexington Books, 2004.
- LOSONCZY 1945 – LOSONCZY Géza: Vádirat a feudális Magyarország ellen a Nemzeti Színház színpadán. Háy Gyula „Tiszazug” című színművének bemutatója, *Szabad Nép*, 3.46 (1945. május 20.): 7.
- LOSONCZY 1947 – LOSONCZY Géza: Kommunista ember – kommunista erkölcs, *Szabad Nép*, 5.98 (1947. május 1.): 5.
- LUKÁCS 1945a – LUKÁCS György beszélt a kommunista művészek zeneakadémiai nagygyűlésén, *Szabadság*, 1.204 (1945. szeptember 11.): 2.
- LUKÁCS 1945b – LUKÁCS György: A demokrácia útja. I. A nagy francia forradalom példaadó jellege, *Szabad Nép*, 3.200 (1945. november 25.): 5.
- LUKÁCS 1945c – LUKÁCS György: A demokrácia útja. II. A nagy francia forradalom ellentmondásai és az új demokrácia, *Szabad Nép*, 3.206 (1945. december 2.): 3.
- LUKÁCS 1945/1948 – LUKÁCS György: Pártköltészet [1945. december], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 111–133.
- LUKÁCS 1945/1949 – LUKÁCS György: Előszó az első kiadáshoz [1945. december], in: Uő: *Balzac, Stendhal, Zola*, Budapest: Hungária, é. n. [1949], 15–37.
- LUKÁCS 1946a – LUKÁCS György: Justus Pál: A szocializmus útja, *Társadalmi Szemle*, 1.2 (1946): 146–152.
- LUKÁCS 1946b – LUKÁCS György: Szocializmus, *Társadalmi Szemle*, 1.4 (1946): 310–312.
- LUKÁCS 1946c – LUKÁCS György: Móricz Zsigmond ébresztése, *Emlékkönyv, Társadalmi Szemle*, 1.3 (1946): 234–237.
- LUKÁCS 1946d – LUKÁCS György: Szalai Sándor: Társadalmi valóság és társadalomtudomány, *Társadalmi Szemle*, 1.3 (1946): 676–680.
- LUKÁCS 1946e – LUKÁCS György: Előszó [1946. március], in: Uő: *Goethe és kora*, Budapest: Hungária, é. n. [1946], 5–17.
- LUKÁCS 1946f – LUKÁCS György: Gorkij halálának 10-dik évfordulójára, *Szabad Nép*, 4.129 (1946. június 9.): 4.
- LUKÁCS 1946g – LUKÁCS György: Tanszéket az egyetemeken a marxizmusnak, *Szabad Nép*, 4.221 (1946. október 1.): 9.
- LUKÁCS 1946h – LUKÁCS György: Marxizmus és polgári értelmiség, *Szabad Nép*, 4.293 (1946. december 25.): A *Szabad Nép* karácsonya, 3.

- LUKÁCS 1946i – LUKÁCS György: A magyar demokrácia kultúrproblémáiról, *Szabad Nép*, 4.76 (1946. április 3.): 4.
- LUKÁCS 1946j – LUKÁCS György: Lenin, *Szabad Nép*, 4.26 (1946. január 26.): 1.
- LUKÁCS 1946k – LUKÁCS György: Leszámolás a multtal, *Új Magyarország*, 2.13 (1946. április 16.): 3.
- LUKÁCS 1946/1948a – LUKÁCS György: Népi írók a mérlegen [Az MKP Politikai Akadémiáján tartott előadás, 1946. március 2.], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 86–110.
- LUKÁCS 1946/1948b – LUKÁCS György: Lenin és a kultúra kérdései [Emlékbeszéd a Magyar Írószövetség és Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Lenin-ünnepélyén, 1946. január 23.], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 30–48.
- LUKÁCS 1946/1948c – LUKÁCS György: Demokrácia és kultúra [1946. január], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 14–28.
- LUKÁCS 1946/1948d – LUKÁCS György: Irodalom és demokrácia I. [Az MKP Politikai Akadémiáján elhangzott előadás, 1946. január 26.], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 49–68.
- LUKÁCS 1946/1948e – LUKÁCS György: Irodalom és demokrácia II. [1946. június], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 69–85.
- LUKÁCS 1946/1948f – LUKÁCS György: A magyar irodalom egysége [Forum, 1946. szeptember], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 169–189.
- LUKÁCS 1947a – LUKÁCS György: A kapitalizmus vilásképe – reformista tükrében, *Társadalmi Szemle*, 2.8 (1947): 697–707.
- LUKÁCS 1947b – LUKÁCS György: *A történelmi regény*, Budapest: Hungária, 1947.
- LUKÁCS 1947c – LUKÁCS György: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1947.
- LUKÁCS 1947d – LUKÁCS György: A „giccs”-ről és a „proletkult”-ról, Budapest: Szikra (Szemináriumi Füzetek Kultúrvezetők Számára), 1947.
- LUKÁCS 1947/1948 – LUKÁCS György: Egy rossz regény margójára [1947. június], in: Uő: *Új magyar kultúráért*, Budapest: Szikra, 1948, 189–194.
- LUKÁCS 1947/1948b – LUKÁCS György: A százéves Toldi [Forum, 1947. július], in: Uő: *Új magyar kultúráért*, Budapest: Szikra, 1948, 35–53.
- LUKÁCS 1947/1948c – LUKÁCS György: Régi és új legendák ellen [1947. március], in: Uő: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948², 160–168.
- LUKÁCS 1948a – LUKÁCS György: A népi demokrácia és az irodalom, *Népszava*, 76.96 (1948. április 25.): 11.

- LUKÁCS 1948b – LUKÁCS György: *Új magyar kultúráért*, Budapest: Szikra, 1948.
- LUKÁCS 1948c – LUKÁCS György: A Magyar Kommunista Párt és a magyar kultúra. Előadás az MKP Politikai Akadémiáján, 1948. április 9., in: Uő: *Új magyar kultúráért*, Budapest: Szikra, 1948, 11–33.
- LUKÁCS 1948d – LUKÁCS György: Heine és a 48-as forradalom ideológiai előkészítése [1941. március], in: Uő: *Új magyar kultúráért*, Budapest: Szikra, 1948, 54–73.
- LUKÁCS 1948e – LUKÁCS György: A felszabadító [1936. június], in: Uő: *Új magyar kultúráért*, Budapest: Szikra, 1948, 74–84.
- LUKÁCS 1948f – LUKÁCS György: *Irodalom és demokrácia*, Budapest: Szikra, 1948. Második, javított kiadás.
- LUKÁCS 1948g – LUKÁCS György: Milyen az optimista irodalom? Beszélgetés Lukács György elvtárssal az MDP program nyilatkozatának egyes kérdéseiről, *Szabad Nép*, 6.201 (1948. július 19.): 11.
- LUKÁCS 1949a – LUKÁCS György: Elnöki székfoglaló beszéd, *Irodalomtörténet*, 37.1 (1949): 1–28.
- LUKÁCS 1949b – LUKÁCS György: A mi Goethénk, *Irodalomtörténet*, 37.2 (1949): 216–237.
- LUKÁCS 1949/1985 – LUKÁCS György: Bíráló és önbírálat [*Társadalmi Szemle*, 1949/8–9.], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János; előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 71–102.
- LUKÁCS György 1951/1985 – LUKÁCS György: Következtetések az irodalmi vitából [*Társadalmi Szemle*, 1950/7–8.], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János; előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 263–268.
- LUKÁCS György 1952a – Lukács György: A sematizmus elleni harc mai állása és döntő problémái, *Csillag*, 7.2 (1952. február): 138–158.
- LUKÁCS György 1952b – Lukács György előadása a sematizmus elleni harc új problémáiról, *Irodalmi Ujság*, 3.3 (1952. január 31.): 3.
- LUKÁCS 1953 – LUKÁCS György: *Adalékok az esztétika történetéhez*, Budapest: Akadémiai, 1953.
- LUKÁCS 1969 – LUKÁCS György: *Művészet és társadalom. Válogatott esztétikai tanulmányok*, Budapest: Gondolat, 1969. Második, bővített kiadás.
- LUKÁCS 1982 – LUKÁCS György: *Esztétikai írások, 1930–1945* (szerk., előszó, jegyz. SZIKLAI László), h. n. [Budapest]: Kossuth, 1982.
- LYGO 2006 – Emily LYGO: The Need for New Voices: Writers' Union Policy towards Young Writers, 1953–64, in: *The Dilemmas of De-Stalinization: Ne-*

- gotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era* (ed. Polly JONES), New York: Routledge, 2006, 193–208.
- MÁGORI VARGA 1945 – MÁGORI VARGA Erzsébet: Az első szabad magyar könyvnap: a demokrácia szellemi erőinek ünnepi bemutatkozása, *Szabad Nép*, 3.86 (1945. július 10.): 5.
- MAKARENKO 1947 – Anton Szemjonovics MAKARENKO: *Az új ember kovácsa. Pedagógiai hősköltemény* (ford. LÁNYI Sarolta), Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1947.
- MAKAY 1953 – MAKAY Gusztáv: Újabb irodalmunk történetének gimnáziumi tankönyve, *Irodalomtörténet*, 41.1–2 (1953): 193–202.
- MALENKOV 1954 – G. M. MALENKOV: A Központi Bizottság beszámolója az SzK(b)P XIX. Kongresszusának, in: *Az SzKP XIX. kongresszusának anyaga (1952 október 5–14)*, Budapest: Szikra, 1954, 19–123. Második, bővített és javított kiadás.
- MALLY 1990 – Lynn MALLY: *Culture of the Future: The Proletkult Movement in Revolutionary Russia*, Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press, 1990.
- MALLY 1993 – Lynn MALLY: Autonomous Theater and the Origins of Socialist Realism: The 1932 Olympiad of Autonomous Art, *Russian Review*, 52.2 (April 1993): 198–212.
- MALLY 2000 – Lynn MALLY: *Revolutionary Acts: Amateur Theater and the Soviet State, 1917–1938*, Ithaca–London: Cornell UP, 2000.
- MÁNDI–GEREBEN 1968 – [MÁNDI Peter – Gereben Ferenc:] *A munkások és a könyv: egy nagyüzem munkásainak olvasási és művelődési szokásai*, Budapest: Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja, 1968.
- MÁRAI 2007a – MÁRAI Sándor: *A teljes napló. 1945*, h. n. [Budapest]: Helikon, é. n. [2007.]
- MÁRAI 2007b – MÁRAI Sándor: *A teljes napló. 1946*, h. n. [Budapest]: Helikon, é. n. [2007.]
- MÁRAI 2007c – MÁRAI Sándor: *A teljes napló. 1947*, h. n. [Budapest]: Helikon, é. n. [2007.]
- MÁRAI 2008 – MÁRAI Sándor: *A teljes napló. 1948*, h. n. [Budapest]: Helikon, é. n. [2008.]
- MARGÓCSY 1999 – MARGÓCSY István: *Petőfi Sándor. Kísérlet*, Budapest: Korona, 1999.
- MARGÓCSY 2007a – MARGÓCSY István: *Égi és földi virágzás tükre. Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Budapest: Holnap, 2007.
- MARGÓCSY 2007b – MARGÓCSY István: *Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiátlanságának tézise?*, *Világosság*, 48.6 (2007): 119–124.

- MARGÓCSY 2011 – MARGÓCSY István: *Az Apostol sorsa, Holmi*, 23.9 (2011. szeptember): 1071–1087.
- MARK 2001 – Eduard MARK: *Revolution by Degrees. Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941–1947*, Washington, DC: Woodrow Wilson Center (The Cold War International History Project Working Paper Series, 31.), 2001.
- MÁRKUS 1996 – MÁRKUS Béla: *Átdolgozások kora (Sarkadi Imre és a sematizmus)*, Debrecen: Kossuth Egyetemi, 1996.
- MARX–ENGELS 1946 – [Karl] MARX – [Friedrich] ENGELS: *Művészet – irodalom* (ford. GÁSPÁR Endre; előszó LUKÁCS György), Budapest: Szikra, 1946.
- MARX–ENGELS 1949 – [Karl] MARX – [Friedrich] ENGELS: *Válogatott művek I–II.*, Budapest: Szikra, 1949.
- MASTNY 1979 – Vojtech MASTNY: *Russia's Road to the Cold War*, New York: Columbia UP, 1979.
- MASTNY 1996 – Vojtech MASTNY: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*, New York: Columbia UP, 1996.
- MÁTÉ 1952 – MÁTÉ György: Szenvedélyesebb, elmélyültebb irodalmi vitákat!, *Irodalmi Ujság*, 3.1 (1952. január 3.): 3.
- MAX 1985 – Stanley M. MAX: *The United States, Great Britain, and the Sovietization of Hungary, 1945–1948*, Boulder (CO): East European Monographs, 1985.
- MCVAY 1972 – Gordon MCVAY: Yesenin's Posthumous Fame, and the Fate of His Friends, *Modern Language Review*, 67.3 (July 1972): 590–602.
- MDP – Magyar Dolgozók Pártja
- Megjegyzések 1951 – Megjegyzések az irodalmi kritika kérdéséhez, *Szabad Nép*, 9.223 (1951. szeptember 23.): 11.
- MÉSZÁROS 1998 – MÉSZÁROS István: *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998*, Budapest, Szent István Társulat, 1998.
- MEVIUS 2005 – Martin MEVIUS: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*, Oxford: Oxford UP, 2005.
- MKP – Magyar Kommunista Párt
- Mi a formális önkritika? 1950 – Mi a formális önkritika?, *Szabad Nép*, 8.125 (1950. május 5.): 6.
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- MOLNÁR 2001 – Miklós MOLNÁR: *A Concise History of Hungary* (trans. Anna MAGYAR), Cambridge: Cambridge UP, 2001.
- MOLNÁR 1947 – MOLNÁR Miklós: Temetetlen holtak (Sartre-bemutató a Művész Színházban), *Szabad Nép*, 5.112 (1947. május 20.): 4.
- MOLNÁR 1951 – MOLNÁR Miklós: Az írói élményről, *Irodalmi Ujság*, 2.8 (1951. április 12.): 7.

- MOLNÁR 1952 – MOLNÁR Miklós: Juhász Ferenc: Új versek, *Irodalmi Ujság*, 3.2 (1952. január 17.): 4–5.
- MONOK 2003 – *A könyvtárak és a hatalom. Tanulmányok és dokumentumok* (szerk. MONOK István), Budapest: OSZK–Gondolat, 2003.
- MOSS 2003 – Ralph W. MOSS: *Szent-Györgyi Albert* (Studs TERKEL előszavával; ford. BAKÁCS Tibor), Budapest: Typotext, 2003.
- MOŽEJKO 1977 – Edward MOŽEJKO: *Der sozialistische Realismus. Theorie, Entwicklung und Versagen einer Literaturmethode*, Bonn: Bouvier, 1977.
- MOŽEJKO 1995 – Edward MOŽEJKO: Between Symbolist Decline and the Rise of the Newspeak. Mapping the Dynamics of the Russian Literary Avant-Garde, in: *The Turn of the Century / Le tournant du siècle. Modernism and Modernity in Literature and the Arts / Le modernisme et la modernité dans la littérature et les arts* (eds. Christian BERG – Frank DURIEUX – Geert LERNOUT), Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1995, 317–330.
- MSZMP – Magyar Szocialista Munkáspárt
- MSZMT – Magyar–Szovjet Művelődési Társaság
- MSZBT – Magyar–Szovjet Baráti Társaság
- MTA LA – Magyar Tudományos Akadémia Lukács Archivum
- MTA Lt – Magyar Tudományos Akadémia Levéltára
- MÜLLER 2012 – MÜLLER Rolf: *A politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*, h. n.: Jaffa, 2012.
- MURASCHKO–NOSKOWA–WOLOKITINA 1994 – Galina P. MURASCHKO – Albina F. NOSKOWA – Tatjana W. WOLOKITINA: Das Zentralkomitee der WKP(B) und das Ende der ‘nationalen Wege zum Sozialismus’, *Jahrbuch für Historische Kommunismus-Forschung*, 2 (1994): 9–37.
- MURASKO 1999 – G. P. MURASKO: Néhány ecsetvonás Rákosi Mátyás portréjához, *Múltunk*, 44.2 (1999): 160–169.
- MURASKO–NOSZKOVA 1996 – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948, *Múltunk*, 41.2 (1996): 49–80.
- NAGY Gábor 2010 – NAGY Gábor: Fasisztának minősített könyvek kivonása a Magyar Országos Levéltár könyvtárából (1945–1947), *Levéltári Szemle*, 60.3 (2010): 47–58.
- NAGY Gábor 2013 – NAGY Gábor: *A politikai sajtó és a hatalom viszonya a koalíciós időszakban (1945–1948)*. Kézirat, 2013.
- NAGY Miklós 1952 – NAGY Miklós: Az Irodalomtörténeti Kongresszus előadássorozata az irodalomtörténeti kutatás helyzetéről és feladatairól, *Irodalomtörténet*, 40.1 (1952): 118–127.

- NAGY Péter 1952 – NAGY Péter: Illyés Gyula válogatott versei, *Irodalmi Ujság*, 3.22 (1952. október 23.): 4.
- NAGY Péter 1956 – NAGY Péter: *Új csapáson. Regényirodalmunk a szocialista realizmus útján, 1948–1954*, Budapest: Magvető, 1956.
- NAIMAN 2003 – Eric NAIMAN: Introduction, in: *The Landscape of Stalinism. The Art and Ideology of Soviet Space* (eds. Eric NAIMAN – Evgeny DOBRENKO), Washington: The University of Washington Press, 2003, xi–xvii.
- NAIMARK 1995 – Norman M. NAIMARK: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, Cambridge (MA): Harvard UP, 1995.
- NAIMARK 2004 – Norman NAIMARK: Post-Soviet Russian Historiography on the Emergence of the Soviet Bloc, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 5.3 (Summer 2004): 561–580.
- NAIMARK 2010a – Norman M. NAIMARK: *Stalin's Genocides*, Princeton (NJ): Princeton UP, 2010.
- NAIMARK 2010b – Norman NAIMARK: The Sovietization of Eastern Europe, in: *The Cambridge History of the Cold War. Volume I: Origins* (eds. Melvyn P. LEFFLER – Odd Arne WESTAD), Cambridge: Cambridge UP, 2010, 175–197.
- NEMES NAGY 2008 – Nemes Nagy Ágnes hagyatékából (I) (közzetési FERENCZ Győző), *Holmi*, 20.4 (2008. április): 430–442.
- NÉMETH 1947 – NÉMETH Andor: Nemzedékek elkülönülése, *Szabad Nép*, 5.261 (1947. november 16.): 9.
- NÉMETH 1948 – NÉMETH Andor: A népi demokrácia és az irodalom, *Népszava*, 76.78 (1948. április 4.): 11.
- NÉMETH G. 1954a – NÉMETH G. Béla: A Koszorú, *Irodalomtörténet*, 42.1 (1954): 74–85.
- NÉMETH G. 1954b – NÉMETH G. Béla: Három ellenzéki folyóirat a századvégről, *Irodalomtörténet*, 42.3 (1954): 319–343.
- NÉMETH G. 2000 – NÉMETH G. Béla: *Hét folyóirat, 1945–1950*, Debrecen: Csokonai, 2000.
- Nemzeti klasszicizmus 1950 – Nemzeti klasszicizmus vagy irodalmi Deák-párt?, *Irodalomtörténet*, 38.1 (1950): 48–56
- NICHOLAS 2010 – Mary A. NICHOLAS: *Writers at Work. Russian Production Novels and the Construction of Soviet Culture*, Lewisburg: Bucknell UP, 2010.
- NOSZKOVA 1999 – A. F. NOSZKOVA: Szovjet tanácsadók a kelet-európai országokban: a rendszer megalapozása, 1945–1953, *Múltunk*, 44.3 (1999): 203–219.
- Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről 1947/1977 – Nyilatkozat a nemzetközi helyzetről. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozata (1947. október 5.), in: *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentu-*

- mai, 1945–1976* (vál., jegyz. HORVÁTH Jenő – JOHANCsik János – STEMLER Gyula – VIGVÁRI András; előszó, vál. ellenőrizte HARSÁNYI Iván – SZÁNTÓ György; szerk. FENCsik László), h. n. [Budapest]: Kossuth, 1977, 15–18.
- OK(b)P – Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt
- ÖRKÉNY 1950 – ÖRKÉNY. I[stván].: Egy hajdúsági gépállomáson, *Irodalmi Ujság*, 1.1 (1950. november 2.): 7.
- ÖRKÉNY 1951a – ÖRKÉNY István [hozzászólása], *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 203–208.
- ÖRKÉNY 1951b – ÖRKÉNY István: Írók és kritikusok. Vita az irodalmi kritika kérdéseiről, *Irodalmi Ujság*, 2.22 (1951. október 25.): 6.
- OROSZ 2007 – Beszélgetés OROSZ Lászlóval, in: *Ahol a maximum volt a minimum. Emlékezések a régi Eötvös Collegiumra* (s. a. r. KELEVÉZ Ágnes; az interjúkat készítette KELEVÉZ Ágnes – MARÓTI István – RUTKAY Zsófia), Budapest: ELTE Eötvös József Collegium – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2007, 165–188.
- OZEROV 1949/1951 – V[italij]. OZEROV: A pozitív hős, in: *Példaképünk: a szovjet irodalom. Irodalmi tanulmányok* (ford. ELEK István – HADROVICS László – SIKLÓSI Mihály – TERÉNYI István – Irodalmi Dokumentációs Központ – Külföldi Sajtószolgálat), h. n. [Budapest]: Művelt Nép, 1951, 38–62.
- OZEROV 1953/1954 – [Vitalij] OZEROV: A lényeges kérdések elhanyagolása [Pravda, 1953. május 8.], in: *Szovjet irodalmi kritikák. Cikkgyűjtemény* (összeáll. DIENER Péter, ford. BÁRÁNY György – BÁRÁNY Zsuzsa – BERNÁT György – DETRE Zsuzsa – DIENER Péter – ELBERT János – KOVÁCS Zoltán – OLÁH József – RADÓ György – RÓNA Ilona), Budapest: Művelt Nép, 1954, 11–16.
- P. Zs. 1945a – P. Zs.: Lear király, Marsall, Ibolya. Bemutató a Művész Színházban, *Szabad Nép*, 3.29 (1945. április 28.): 4.
- P. Zs. 1945b – P. Zs.: Ernst Toller: Géprombolók. Bemutató a Szabad Színházban, *Szabad Nép*, 3.33 (1945. május 4.): 4.
- PALASIK 2011 – Mária PALASIK: *Chess Game for Democracy. Hungary between East and West, 1944–1947* (trans. Mario FENYO), Montreal & Kingston – London – Ithaca: McGill-Queen's UP, 2011.
- PALOTAI 1949 – PALOTAI Boris: Az új író és az új olvasó találkozása, *Népszava*, 77.146 (1949. június 26.): 8.
- PÁNDI 1952a – „Urak, papok dölyfét, im, eleget túrtük...” *Antológia a magyar irodalom antiklerikális hagyományaiból* (előszó PÁNDI Pál), Budapest: Szép-irodalmi, 1952.

- PÁNDI 1952b – PÁNDI Pál: „Hazug álmok papjai szűnnek”. *A magyar költészet antiklerikális hagyományai*, Budapest: Művelt Nép, 1952.
- PAPERNY 2002 – Vladimir PAPERNY: *Architecture in the Age of Stalin: Culture Two* (trans. John HILL – Roann BARRIS), New York: Cambridge UP, 2002.
- PÉTERI 1998 – György PÉTERI: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*, Boulder (COL) – Highland Lakes (NJ): Social Science Monographs – Atlantic Research and Publications, 1998.
- PÉTERI 2000 – György PÉTERI: Science between Two Worlds: Foreign „Models” and Hungary’s Academia, 1945–1949, in: *Academia in Upheaval: Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe* (eds. Michael DAVID-FOX – György PÉTERI), Westport (CT) – London: Bergin & Garvey, 2000, 203–222.
- PETERS 1990 – Jochen-Ulrich PETERS: Satire under Stalinism: Zoshchenko’s *Golubaya Kniga* and M. Bulgakov’s *Master i Margarita*, in: *The Culture of the Stalin Period* (ed. Hans GÜNTHER), London: Macmillan, 1990, 210–226.
- PETŐ 1998 – PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradó trauma. Az 1945-ös nemi erőszak esetek emlékezte, *Történelmi Szemle*, 41.1–2 (1999): 85–108.
- PETŐ 2000 – PETŐ Andrea: Budapest ostroma 1944–45-ben – női szemmel, *Budapesti Negyed*, 8.3–4 (2000): 203–220.
- PIKE 1992 – David PIKE: *The Politics of Culture in Soviet-Occupied Germany, 1945–1949*, Stanford (CA): Stanford UP, 1992.
- PIL – Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár
- PINKUS 1988 – Benjamin PINKUS: *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*, Cambridge: Cambridge UP, 1988.
- PLATT–BRANDENBERGER 2006 – *Epic Revisionism: Russian History and Literature as Stalinist Propaganda* (eds. Kevin M. F. PLATT – David BRANDENBERGER), Madison (WI): University of Wisconsin Press, 2006.
- POCOCK 2009 – J. G. A. POCOCC: *Political Thought and History. Essays on Theory and Method*, Cambridge: Cambridge UP, 2009.
- POLLOCK 2006 – Ethan POLLOCK: *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton (NJ): Princeton UP, 2006.
- POPPER 1945 – Karl POPPER: *The Open Society and Its Enemies. Vol. 1–2*, London: Routledge – Kegan Paul, 1945.
- PRAKFALVI–SZÜCS 2010 – PRAKFALVI Endre – SZÜCS György: *A szocreál Magyarországon*, Budapest: Corvina, 2010.
- PURUCZKI 1952 – PURUCZKI Béla: Tolnai Lajos a mi szemünkben, *Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 365–403.

- RAINER 1990 – RAINER M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*, Budapest: Magvető, 1990.
- RAINER 1998 – RAINER M. János: A magyarországi politikai fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948, in: *A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet, 1947–1949* (szerk. STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – PATAKI Gábor – RAINER M. János), Budapest: 1956-os Intézet, 1998, 17–39.
- RÁKOSI 1946 – RÁKOSI Mátyás: Szocialista elmélet a népi demokráciában, *Szabad Nép*, 4.249 (1946. november 3.): 3.
- RÁKOSI 1948a – RÁKOSI Mátyás: *A fordulat éve*, Budapest: Szikra, 1948.
- RÁKOSI 1948b – RÁKOSI Mátyás: A következő láncszem. A Magyar Kommunista Párt elméleti munkájának legfontosabb feladatai, *Tartós békéért, nép demokráciáért!*, 8. (11.) sz. (1948. április 21.): 3.
- RÁKOSI 1949 – RÁKOSI Mátyás: A népi demokrácia néhány problémájáról (*Szabad Nép*, 1949. január 16.), in: Uő: *Építjük a nép országát*, Budapest: Szikra, 1949, 89–102.
- RÁKOSI 1997 – RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956. I–II. kötet* (s. a. r., jegyz. BARÁTH Magdolna – FEITL István – GYARMATI György – PALASIK Mária – SIPOS Levente – SZŰCS László – T. VARGA György; szerk. FEITL István – GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta – SIPOS Levente), Budapest: Napvilág, 1997.
- RÁKOSI–SZABÓ 1967 – A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 12–14.), in: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948* (szerk. RÁKOSI Sándor – SZABÓ Bálint), Budapest: Kossuth, 1967, 587–605.
- RAPP – Proletárirók Oroszországi Szövetsége
- RCHIDNI – Legújabb Kori Dokumentumok Őrzésének és Tanulmányozásának Oroszországi Központja
- REE 2002 – Erik van REE: *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism*, London – New York: Routledge, 2002.
- REES 2004 – E. A. REES: *Political Thought from Machiavelli to Stalin: Revolutionary Machiavellism*, Basingstoke: Palgrave, 2004.
- REES 2008 – E. A. REES: Introduction. The Sovietization of Eastern Europe, in: *The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period* (eds. Balázs APOR – Péter APOR – E. A. REES), Washington, DC: New Academia Publishing, 2008, 1–28.
- RÉVAI 1945a – RÉVAI József: Szekfű Gyula útja, *Szabad Nép*, 3.21 (1945. április 19.): 3.
- RÉVAI 1945b – R[ÉVAI]. J[ózsef].: Hozzászólás egy bírálathoz, *Szabad Nép*, 3.122 (1945. augusztus 23.): 4.

- RÉVAI 1947 – Lenin. RÉVAI József előadása az MKP Politikai akadémiján, *Szabad Nép*, 5.26 (1947. január 26.): 6.
- RÉVAI 1947b – A magyar értelmiség és a Magyar Kommunista Párt. Révai József előadása a Zeneakadémián, *Szabad Nép*, 5.183 (1947. augusztus 13.): 5.
- RÉVAI 1948 – RÉVAI József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*, Budapest: Szikra, 1948².
- REVAÏ 1950 – Joseph REVAÏ: *La littérature et la démocratie populaire. À propos de G. Lukacs*, Paris: La Nouvelle Critique, 1950.
- RÉVAI 1950a – RÉVAI József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez, in: Uő: *Irodalmi tanulmányok*, Budapest: Szikra, 1950, 283–318.
- RÉVAI 1950b – Jozsef RÉVAI: *Lukacs & Socialist Realism. A Hungarian Literary Controversy* (with an introduction by Eric HOBBSAWM), London: Fore, 1950.
- RÉVAI 1951 – RÉVAI József [felszólalása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 266–286.
- RÉVAI 1951/1952 – RÉVAI József: A MDP II. Kongresszusán mondott beszéd [1951. február 26.], in: Uő: *Kulturális forradalmunk kérdései*, Budapest: Szikra, 1952, 5–40.
- RÉVAI 1952a – RÉVAI József: *Kulturális forradalmunk kérdései*, Budapest: Szikra, 1952.
- RÉVAI 1952b – RÉVAI József: Megjegyzések egy regényhez [Déry Tibor: *Felelet*], in: Uő: *Kulturális forradalmunk kérdései*, Budapest: Szikra, 1952, 116–149.
- RÉVÉSZ 1999 – RÉVÉSZ Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*, Budapest: 1956-os Intézet – Sík, 1999.
- REVNYIK 1949 – O. REVNYIK: *A szovjet irodalom néhány jellemző vonása a Nagy Honvédő Háború idején*, Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1949.
- ROBIN 1986 – Régine ROBIN: *Le réalisme socialiste: une esthétique impossible* (préf. Léon ROBET), Paris: Payot, 1986.
- Rövid beszámoló 1952 – Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről, 1952. április–december, *Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 600–604.
- Rövid beszámoló 1953 – Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről, 1953. január–május, *Irodalomtörténet*, 41.1–2 (1953): 252–254.
- RUDAS 1949/1985 – RUDAS László: Irodalom és demokrácia [Társadalmi Szemle, 1949/6–7.], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 21–58.

- RUSZNYÁK 1947 – RUSZNYÁK István: A háborús gondolkodásnak nyoma sincs a Szovjetunióban, *Szabad Nép*, 5.249 (1947. november 1.): 9.
- S. VARGA 2002 – S. VARGA Pál: Barta János és az egzisztenciális perspektíva (Néhány szó Barta János Arany-képéről), *Irodalomtörténet*, 90.1 (2002): 44–52.
- SALAMON 2002 – SALAMON Konrád: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom, 1944–1987*, h. n. [Budapest]: Korona, 2002.
- SÁNDOR András 1951 – SÁNDOR András [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 104–112.
- SARKADI 1951 – SARKADI Imre: Az író dolga, *Irodalmi Ujság*, 2.10 (1951. május 10.): 8.
- SARKADI 1952 – SARKADI Imre: A sematizmus kérdései. Válasz a Szabad Nép kritikájára, *Irodalmi Ujság*, 3.2 (1952. január 17.): 5.
- SÁRKÖZI 1980 – SÁRKÖZI Mátyás: *A Rákosi-korszak irodalompolitikája*, London: Fehér Holló, 1980.
- SÁRKÖZI 2009 – SÁRKÖZI Mátyás: *A bizarr évei. Élet és irodalom Rákosi Mátyás alatt*, h. n. [Budapest:] Kortárs, 2009.
- SCHEIBNER 2012 – SCHEIBNER Tamás: Konfliktusok, kompromisszumok, szövetségek. Az Irodalomtörténet és a kommunista kultúrpolitika, 1949–1962, *Irodalomtörténet*, 93.3 (2012): 298–327.
- SCHEIBNER 2013a – SCHEIBNER Tamás: Utópiák igézetében. Keszi Imre és a zsidó–magyar együttélés, *Irodalomtörténet*, 94.3 (2013): 419–441.
- SCHEIBNER 2013b – SCHEIBNER Tamás: Osztályharc a Toldiban? Horváth János levele Lukács Györgynek, in: „Visszhangot ver az időben”. Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára (szerk. BENGI László – HOVÁNYI Márton – JÓZAN Ildikó), Pozsony: Kalligram, 2013, 183–188.
- SIMON 2011 – *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig. Töredékek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, írta és a dokumentumokat s. a. r. SIMON Zsuzsanna, h. n. [Budapest]: Nap, 2011.
- SÍPOS 2007 – SÍPOS Anna Magdolna: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon (Könyvindexek 1945–1946), *Könyvtári Figyelő*, 17(53).3 (2007): 413–435.
- SOMLYÓ 1946 – SOMLYÓ György: Jegyzetek Lukács György könyvéhez. Balzac, Stendhal, Zola, *Magyarok*, 2.2–3 (1946. február–március): 116–121.
- SOMLYÓ 1951 – SOMLYÓ György: Fiatal írók antológiája. Első kötet, *Irodalmi Ujság*, 2.6 (1951. március 19.): 6.
- SOÓS Levente 1950 – Soós Levente: Jó fegyverünk: a szépirodalom, *Szabad Nép*, 8.14 (1950. január 17.): 4.

- Soós 2007 – Soós Viktor Attila: „Mátrai” fedőnevű ügynök az állambiztonsági szervek szorongatásában, *Egyháztörténeti Szemle*, 8.1 (2007): 145–173.
- Soós 2007 – Soós Viktor Attila: Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök és a kommunista állambiztonság, *Vasi Szemle*, 62.6 (2008): 945–953.
- Sós 1948 – Sós Endre: A népi demokrácia és az irodalom. Zárszó a Népszava ankétjához, *Népszava*, 76.122 (1948. május 30.): 10.
- SÖTÉR 1950/1985 – SÖTÉR István: Alkotók és tanítók [*Csillag*, 1950. június], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 207–214.
- SÖTÉR 1964–1966 – *A magyar irodalom története I–VI.* (főszerk. SÖTÉR István), Budapest: Akadémiai, 1964–1966.
- STANDEISKY 1987 – STANDEISKY Éva: *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája, 1944–1948*, Budapest: Kossuth, 1987.
- STANDEISKY 1996 – STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*, Budapest: 1956-os Intézet, 1996².
- STANDEISKY 2002 – STANDEISKY Éva: Honvágy és szabadság szorításában. Zilahy Lajos hazacsalogatása: kísérlet és kudarc, 2000, 14.7–8 (2002. július–augusztus): 95–111.
- STANDEISKY 2005a – STANDEISKY Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, Budapest: 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.
- STANDEISKY 2007 – STANDEISKY Éva: *Antiszemizmusok*, Budapest: Argumentum, 2007.
- STAUD 1945 – STAUD Géza: Géprombolók. Kapunyitás a Szabad Színházban, *Népszava*, 73.65 (1945. május 6.): 7.
- SZABÓ 2003 – Csaba SZABÓ: *Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965*, München: Ungarisches Institut, 2003.
- SZABÓ Pál 1951a – SZABÓ Pál [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa*, 1951. április 27–30. (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyzőkönyvéből összeállította az Írószövetség szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 182–187.
- SZABÓ Pál 1951b – SZABÓ Pál: Gondolatok az írókongresszus után, *Irodalmi Ujság*, 2.12 (1951. június 7.): 1.
- SZABOLCSI 1949 – SZABOLCSI Miklós: Szemle [*A Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez* című Horváth János-émlékkönyv kritikája], *Irodalomtörténet*, 37.2 (1949): 343–350.
- SZABOLCSI 1952 – SZABOLCSI Miklós: Gondolatok a XX. kongresszus után, *Csillag*, 10.4 (1956. április): 805–811.

- SZAKÁCS 1998 – SZAKÁCS Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig, 1945–1956, in: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig* (szerk. GUNST Péter), Budapest: Napvilág, 1998, 288–344.
- Számoljuk fel 1953 – Számoljuk fel az irodalomtudomány elmaradottságát, *Irodalomtörténet*, 41.3–4 (1953): 257–259.
- SZÁNTÓ György 1947 – SZÁNTÓ György: Beszélgetés a nyájas olvasóval, aki nem olvas, *Új Gondolat*, 1.8–10. (1947. október–december): 106–107.
- SZÁNTÓ Miklós 1950 – SZÁNTÓ Miklós: Az országos kultúrverseny elé, *Szabad Nép*, 8.262 (1950. november 11.): 5.
- SZAUDER 1950 – SZAUDER József: „Tépjétek le a sötétség bilincseit”, *Irodalomtörténet*, 38.2 (1950): 125–126.
- SZAUDER 1951a – SZAUDER József: Csokonai Vitéz Mihály válogatott művei I–II., *Irodalomtörténet*, 39.1 (1951): 125–128.
- SZAUDER 1951b – SZAUDER József: Válasz Vargha Balázs megjegyzéseire, *Irodalomtörténet*, 39.3 (1951): 341–342.
- SZÁVA 1948 – SZÁVA István: A népi demokrácia és az irodalom. Hozzászólás a Népszava ankétjához, *Népszava*, 73.112 (1948. május 16.): 11.
- SZDP – Szociáldemokrata Párt
- SZEGEDY-MASZÁK 1998 – A kánon viszonylagossága. SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998), in: TAKÁTS József: *Talált tárgy. Beszélgetések*, Pécs: Alexandra (Szigetűra Könyvek), 2004, 81–94.
- SZEGEDY-MASZÁK 2000 – Mihály SZEGEDY-MASZÁK: The Rise and Fall of Bourgeois Literature in Hungary (1945–1948), in: *The Phoney Peace: Power and Culture in Central Europe 1945–1949* (ed. Robert PYNSENT), London: School of Slavonic and East European Studies, 2000, 294–305.
- SZEKFŰ 1947 – SZEKFŰ Gyula válaszol mindazoknak, akik nem ismerik, vagy nem akarják ismerni a Szovjetuniót, *Szabad Nép*, 5.291 (1947. december 21.): 8.
- Szellemi elzárkózás? 1947 – Szellemi elzárkózás? A Nagyvilág vitája, *Nagyvilág*, 11.13 (1947. december 4.): 6.
- SZEMERÉNYI 1948 – SZEMERÉNYI Oszvald: Sur l'unité linguistique balto-slave, *Études slaves et roumaines*, 1 (1948): 65–85; 159–173.
- SZERDAHELYI 1976 – SZERDAHELYI István: *A magyar esztétika története*, Budapest: Kossuth, 1976.
- SZIGETI 1950/1985 – SZIGETI József: Önbírálat [Csillag, 1950. július], in: *A Lukács-vita (1949–1951)* (szerk., jegyz., utószó AMBRUS János, előszó ZOLTAI Dénes), h. n. [Budapest]: Múzsák Közművelődési Kiadó, 1985, 249–261.
- SZIMONOV 1953/1954 – Konsztantyin SZIMONOV: A háborús regény néhány problémája, in: *Szovjet irodalmi kritikák. Cikkgyűjtemény* (összeáll. DIENER

- Péter; ford. BÁRÁNY György – BÁRÁNY Zsuzsa – BERNÁT György – DETRE Zsuzsa – DIENER Péter – ELBERT János – KOVÁCS Zoltán – OLÁH József – RADÓ György – RÓNA Ilona), Budapest: Művelt Nép, 1954, 104–117.
- SZIRÁK 2008 – SZIRÁK Péter: *Örkény István (Pályakép)*, h. n. [Budapest]: Palatinus, 2008.
- SZK(b)P története 1945 – *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam* (szerk. a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Központi Bizottságának komissziója; jóváhagyta 1938-ban Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Központi Bizottsága), h. n. [Debrecen]: Szikra, 1945.
- SzK(b)P KB KO jelentése 1948/2005 – Az SZK(b)P KB Külügyi Osztályának jelentése a magyar pártvezetés nacionalista hibáiról és a magyar kommunista sajtóban érvényesülő burzsoá befolyásról (Moszkva, 1948. március 24.), in: *Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. Dokumentumok* (szerk. VIDA István), Budapest: Gondolat, 2005, 317–320.
- SZOLLÁTH 2011 – SZOLLÁTH Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Budapest: Balassi, 2011.
- SZÖGI 2003 – *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002* (szerk. SZÖGI László), Budapest: ELTE Eötvös, 2003.
- Szovjet és német írók 1948 – Szovjet és német írók beszélgetése a szocialista realizmusról (ford. G. L.), *Irodalmi Szemle*, 2.8–9 (1948. augusztus–szeptember): 29–31.
- SZTÁLIN 1924/1949 – SZTÁLIN: A leninizmus alapjairól. A Szverdlov-Egyetemen 1924 április elején tartott előadások, in: Uő: *A leninizmus kérdései*, Budapest: Szikra, 1949, 9–101. (Az 1939-ben megjelent tizenegyedik orosz kiadás fordítása, átvéve az 1945-ös moszkvai magyar nyelvű kiadásból, javításokkal.)
- SZTÁLIN 1931/1951 – A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről. Levél a „Proletarszkaja Revolucija” című folyóirat szerkesztőségéhez (*Proletarszkaja Revolucija*, 1931/6.), in: I. V. Sztálin művei 13: 1930. július – 1934. január (ford. n.), Budapest: Szikra, 1951, 88–107.
- SZTÁLIN 1953 – SZTÁLIN: *A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései*, Budapest: Szikra, 1953².
- SZTIKALIN 2001 – Alekszandr SZTIKALIN: Lukács György moszkvai tükörben, 1949–1972, *Múltunk*, 46.4 (2001): 213–251.
- TAMÁS Aladár 1948 – TAMÁS Aladár: Könyvnapok és könyvek, *Irodalmi Szemle*, 2.6–7 (1948. június–július): 1–2.

- TAMÁS 1981 – TAMÁS Aladár: *Látomástól a valóságig*, Budapest: Szépirodalmi, 1981.
- TAMÁS Anna 1952 – TAMÁS Anna: Petőfi Apostola, *Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 434–447.
- TAMÁS Anna 1953 – TAMÁS Anna: Válasz az Apostol-tanulmányhoz írt hozzászólásra, *Irodalomtörténet*, 41.1–2 (1953): 210–212.
- TAMÁSI 1951 – TAMÁSI Lajos: Tanulni az írónak is, a kritikusnak is! Vita az irodalmi kritika kérdéseiről, *Irodalmi Ujság*, 2.19 (1951. szeptember 13.): 1–2.
- Tanuljunk a kritikától 1951 – Tanuljunk a kritikából, *Irodalmi Ujság*, 2.20 (1951. szeptember 27.): 3.
- Társasági hírek 1954 – Társasági hírek, *Irodalomtörténet*, 42.1 (1954): 120.
- TATÁR 1947 – TATÁR Imre: Miről írnak a szovjet lapok?, *Szabad Nép*, 5.293 (1947. december 24.): 2.
- TIHANOV 2000 – Galin TIHANOV: *Lukács, Bakhtin, and the Ideas of Their Time*, New York: Oxford UP, 2000.
- TISMĂNEANU 2009 – Vladimir TISMĂNEANU: Introduction, in: *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* (ed. Vladimir TISMĂNEANU), Budapest – New York: CEU Press, 2009, 1–14.
- TOLNAI 1945 – TOLNAI Gábor: Politizáljon-e az író? Jegyzetek egy antológia margójára, *Kis Ujság*, 59.18 (1945. április 21.): 4.
- TOLNAI 1954 – TOLNAI Gábor: Az egyetemi irodalomtankönyv műfajának kérdése, *Irodalomtörténet*, 42.1 (1954): 69–71.
- TOLNAI 1987 – TOLNAI Gábor: *Szóbeli jegyzék. Róma, 1949–1950*, Budapest: Magvető (Tények és Tanúk), 1987.
- TÓTH Aladár 1947 – L. J.: Tóth Aladár nyilatkozik a Szovjetunióban szerzett zenei élményeiről. Az opera, a balett, a népi művészet és a korlátlan zenei lehetőségek hazája, *Szabad Nép*, 5.249 (1947. november 1.): 9.
- TÓTH 1952 – TÓTH Dezső, *Vörösmarty és a Nyugat*, *Irodalomtörténet*, 40.3–4 (1952): 353–364.
- TRIFONOVA 1950/1951a – T. TRIFONOVA: A béke és a demokrácia zászlóvivői [Zvezda, 1950/10.], in: *Példaképünk: a szovjet irodalom. Irodalmi tanulmányok* (szerk. n., ford. ELEK István – HADROVICS László – SIKLÓSI Mihály – TERÉNYI István – Irodalmi Dokumentációs Központ – Külföldi Sajtószolgálat), h. n. [Budapest]: Művelt Nép, 1951, 5–25.
- TRIFONOVA 1950/1951b – T. TRIFONOVA: Egy legyőzhetetlen irányzat jellege, in: *Példaképünk: a szovjet irodalom. Irodalmi tanulmányok* (szerk. n., ford. ELEK István – HADROVICS László – SIKLÓSI Mihály – TERÉNYI István – Irodalmi Dokumentációs Központ – Külföldi Sajtószolgálat), h. n. [Budapest]: Művelt Nép, 1951, 108–150.

- TUCKER 1977a – *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (ed. Robert C. TUCKER), New York: W. W. Norton, 1977.
- TUCKER 1977b – Robert C. TUCKER: *Stalinism as Revolution from Above*, in: *Stalinism: Essays in Historical Interpretation* (ed. Robert C. TUCKER), New York: W. W. Norton, 1977, 77–108.
- „Túl minden taktikán” 1947 – „Túl minden taktikán”, *Szabad Nép*, 5.151 (1947. július 6.): 5.
- TUMARKIN 1997 – Nina TUMARKIN: *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Cambridge (MA)–London: Harvard UP, 1997. (2., bővített kiadás)
- TVERDOTA 2010 – TVERDOTA György: *Németh Andor. Változatok az otthontalanságra*, Budapest: Balassi, 2010.
- TYIHONOV 1950 – Nyikoláj TYIHONOV: Író és kora, *Szabad Nép*, 8.52 (1950. március 2.): 6.
- Újjáalakultak az Írószövetség szakosztályai 1951 – Újjáalakultak az Írószövetség szakosztályai, *Irodalmi Ujság*, 2.13 (1951. június 21.): 7.
- UJVÁRI 1945 – UJVÁRI Imre: Martinovics élete. Barabás Tibor könyve, *Szabad Nép*, 3.92 (1945. július 17.): 5.
- UNGVÁRY 2005a – UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*, Budapest: Corvina, 2005. (5., átdolgozott kiadás)
- UNGVÁRY 2005b – UNGVÁRY Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései, in: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* (szerk. ROMSICS Ignác), Budapest: Osiris, 2005, 279–308.
- Válasz az Új Embernek 1947 – Válasz az Új Embernek, *Szabad Nép*, 5.163 (1947. július 20.): 3.
- VARGA Sándor 1985 – VARGA Sándor: *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957*, Budapest: Gondolat, 1985.
- VARGA Zsuzsanna 2003 – VARGA Zsuzsanna: Az agrárium 1945-től napjainkig, in: ESTÓK János – FEHÉR György – GUNST Péter – VARGA Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon, 1848–2002* (szerk., képeket vál. ESTÓK János), Budapest: Argumentum – Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2003, 261–339.
- VARGHA 1951 – VARGHA Balázs: Volt-e programja Csokonainak? (Hozzászólás Szauder József bírálatához), *Irodalomtörténet*, 39.3 (1951): 338–341.
- VASY 2005 – VASY Géza: „Hol zsarnokság van”. Az ötvenes évek és a magyar irodalom, Budapest: Mundus Magyar Egyetemi, 2005.
- VERES András 2000 – VERES András: *Lukács György irodalomszociológiája*, Budapest: Balassi, 2000.
- VERES Péter 1951 – VERES Péter [hozzászólása], in: *A Magyar Írók Első Kongresszusa, 1951. április 27–30* (A Magyar Írók Első Kongresszusának jegyző-

- könyvéből összeállította az Írószövetség Szerkesztőbizottsága), Budapest: Művelt Nép, 1951, 153–165.
- VERES Péter 1952a – VERES Péter: A „szerelem” a mai magyar irodalomban, *Irodalmi Ujság*, 3.16 (1952. július 31.): 1–2.
- VERES Péter 1952b – VERES Péter: Mégegyszer [sic] a szerelem irodalmáról, *Irodalmi Ujság*, 3.18 (1952. augusztus 28.): 5.
- VIDA 2005 – *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június. Dokumentumok* (szerk. VIDA István; bev. BARÁTH Magdolna), Budapest: Gondolat, 2005.
- VIDA 2008a – VIDA István: Bevezető, in: *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok* (szerk. VIDA István), Budapest: Gondolat, 2008, 7–19.
- VIDA 2008b – VIDA István: Adatok a Független Kisgazdapárt anyagi helyzetéről és gazdálkodásáról (1945–1948), in: *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949. Tanulmányok* (szerk. VIDA István), Budapest: Gondolat, 2008, 127–183.
- VIHAR 1952 – VIHAR Béla: Az irodalom útja a néphez, *Irodalomtörténet*, 40.2 (1952): 248–254.
- Vita a magyar humanizmusról 1950 – Vita a magyar humanizmusról, *Irodalomtörténet*, 38.3 (1950): 41–49.
- Vita a XVIII. század magyar irodalmáról 1949 – Vita a XVIII. század magyar irodalmáról, *Irodalomtörténet*, 37.2 (1949): 242–251.
- Vita költészetünk „gyermekbetegségeiről” 1951 – Vita költészetünk „gyermekbetegségeiről”. A szerkesztőség zárszava, *Irodalmi Ujság*, 2.1 (1951. január 4.): 7.
- VOKSZ – Külföldi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága
- VOLOKITYINA 1997 – T. V. VOLOKITYINA: A „nemzeti utak” elutasítása és a jugoszláv ügy, *Múltunk*, 42.3 (1997): 154–171.
- VOZÁRI 1945 – VOZÁRI Dezső: Balázs Béla versei, *Szabad Nép*, 3.227 (1945. december 30.): 4.
- WALLACE 1990 – Ian WALLACE: Anna Seghers and the Appeal of Socialist Realism, in: *In the Party Spirit: Socialist Realism and Literary Practice in the Soviet Union, East Germany and China* (eds. Hilary CHUNG – Michael FALCHIKOV – Bonnie S. McDOUGALL – Karin McPHERSON), Amsterdam: Rodopi (Critical Studies 6.), 1996, 78–87.
- WÉBER Kati, *A Hungária Könyvkiadó története és helye a magyar könyvkiadásban*. Kézirat, 1991.
- WESTAD 1994 – Odd Arne WESTAD: Introduction: The Rise and Fall of the Communist Bloc, in: *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89* (eds.

- Odd Arne WESTAD – Sven HOTSMARK – Iver B. NEUMANN), New York: St. Martin's Press, 1994, 1–8.
- Z. KARVALICS 1993 – Z. KARVALICS László: Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban, *Magyar Könyvszemle*, 109.4 (1993): 404–418.
- ZELK 1945 – ZELK Zoltán: Gergely Sándor: Úriszék, *Szabad Nép*, 3.186 (1945. november 9.): 4.
- ZÖLD 1985 – ZÖLD Ferenc: A magyar könyvkiadás és könyvterjesztés története, 1945–1985, *Magyar Könyvszemle*, 101.3–4 (1985): 242–261.
- ZUBOK 2007 – Vladislav ZUBOK: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007.
- ZUBOK 2009 – Vladislav ZUBOK: *Zhivago's Children. The Last Russian Intelligentsia*, Cambridge (MA): Harvard UP, 2009.
- ZUBOK–PLESHAKOV 1996 – Vladislav ZUBOK – Constantine PLESHAKOV: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Cambridge (MA): Harvard UP, 1996.
- ZSDÁNOV Andrej 1934/1949 – A. A. ZSDÁNOV: Beszéd a Szovjet Írók Szövetségének első országos Kongresszusán (1934), in: Uő: *A művészet és filozófia kérdéseiről*, Budapest: Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete, 1949, 84–96.
- ZSDÁNOV Andrej 1946/1949 – A. A. ZSDÁNOV: Beszámoló a „Csillag” és „Leningrád” című folyóiratokról (1946), in: Uő: *A művészet és filozófia kérdéseiről*, Budapest: Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete, 1949, 96–133.
- ZSDÁNOV Andrej 1947/1949 – A. A. ZSDÁNOV: Hozzászólás G. F. Alexandrov a „Nyugateurópai filozófia története” című könyve vitájához (1947. június 24.), in: Uő: *A művészet és filozófia kérdéseiről*, Budapest: Magyar Könyvbarátok Kultúregyesülete, 1949, 5–46.
- ZSDÁNOV Nyikolaj 1953/1954 – Nyikolaj ZSDANOV: Az elbeszélés műfajáról, in: *Szovjet irodalmi kritikák. Cikkgyűjtemény* (összeáll. DIENER Péter; ford. BÁRÁNY György – BÁRÁNY Zsuzsa – BERNÁT György – DETRE Zsuzsa – DIENER Péter – ELBERT János – KOVÁCS Zoltán – OLÁH József – RADÓ György – RÓNA Ilona), Budapest: Művelt Nép, 1954, 40–54.
- ZSOLT 1947 – Zsolt Béla: A tollnak nem szabad félnie, *Haladás*, 3.50 (1947. december 11.): 1.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Aczél Tamás 66, 166, 177, 185, 190, 191,
205, 210, 214, 220, 234, 237, 269
 Ady Endre 100, 114, 189, 221, 242, 251,
255, 284
 Ahmatova, Anna Andrejevna 37
 Alekszandrov, Georgij Fjodorovics 45, 115,
171–173, 199, 304
 Alexits György 133
 Alszeghy Zsolt 239, 245, 246, 269
 Altsuler, Iszaj Grigorjevics 45
 Amar, Tarik Cyril 147, 269
 Ambrus János 127, 178, 181, 182, 185, 200,
269, 274, 279, 283, 288, 296–299
 Andics Erzsébet 133, 254
 András Imre 59, 269
 Antal Jánosné, Helén 59, 150, 181
 Apor Balázs 295
 Apor Péter 295
 Apró Antal 51, 59, 62
 Arany János 164, 168, 169, 248, 255, 256,
285, 297
 Arany László 164
 Aranyossi Pál 81
 Arendt, Hannah 25, 269
 Árpád-ház 222
 Artizov, Andrej Nyikolajevics 29, 42, 45,
181, 272
 Assmann, Aleida 277
 Assmann, Jan 277
 Asztalos Sándor 66
 Azadovszkij, Konsztantyin Markovics
134, 269
 Azsajev, Vaszilij Nyikolajevics 29, 211

 Babits Antal 59, 270
 Babits Mihály 122, 164, 251, 255, 257
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 26, 273, 301
 Bakács Tibor 291
 Balázs Anna 63, 104, 284
 Balázs Béla 104, 133, 208, 303
 Balázs Imre József 43, 270

 Balogh Magdolna 99, 270
 Balogh Margit 239, 270
 Balzac, Honoré de 102, 169, 216, 217, 286, 297
 Bán Imre 253, 254, 256, 258, 260
 Bánfi Szilvia 56, 270
 Barabás Tibor 64, 103, 105, 106, 112, 123,
124, 133, 191, 206, 208, 270, 302
 Baranov, Leonyid Szemenovics 137, 175
 Bárány György 285, 293, 300, 304
 Bárány Zsuzsa 285, 293, 300, 304
 Barát Endre 64
 Baráth Magdolna 82, 88, 270, 295, 303
 Bárdos István 270
 Baróti Dezső 188, 254, 260
 Barris, Roann 294
 Barta János 239, 247–249, 253–260, 270,
280, 296
 Barta Lajos 66
 Bartal Mária 7
 Bartha Dénes 133
 Bartók Béla 70
 Barulin, Grigorij Szeliversztovics 71, 82, 89
 Basch Lóránt 119, 174
 Batthyány Lajos 169
 Baudin, Antoine 42, 278
 Bauerkämper, Arnd 284
 Baum, Vicki 210
 Beck András 133
 Beckett, Samuel 185
 Beke Margit 270
 Békés Csaba 12, 91, 123, 270
 Békés István 81
 Béki Ernő 150
 Béládi Miklós 106, 270
 Belas, Jurij 194, 271
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 113, 117,
164
 Bengi László 7, 297
 Benjámin László 201, 206, 231, 236, 237
 Berend T. Iván 16, 271
 Berey Géza 74

- Berg, Christian 291
 Bergyajev, Nyikolaj Alekszandrovics 35
 Berija, Lavrentij Pavlovics 139, 140
 Berlin, Isaiah 79, 280
 Bernát György 92, 95, 285, 293, 300, 304
 Bessenyei György 241, 248, 252, 270
 Beszedits, Stephen 72, 271
 Betlen Oszkár 200, 271
 Bezecky Gábor 185, 271
 Bibó István 15, 112, 128
 Bidlack, Richard 140, 271
 Bíró Zoltán 66
 Bjalik, Borisz Aronovics 35, 130
 Blazovich László 188, 271
 Bloch, Ernst 115
 Bojtár Endre 7, 86, 271
 Bóka László 124, 125, 132, 134, 135, 240, 244–246, 249–260, 271
 Bokody Péter 8
 Bokros Biermann Dezső 133
 Bolgár Elek 133
 Borbándi Gyula 120, 271
 Borhi László 15, 16, 53, 58, 71, 91, 126, 153, 271
 Borodziej, Włodzimierz 7
 Borsodi Csaba 11, 272
 Bortnyik Sándor 133
 Boterbloem, Kees 18, 123, 141, 272
 Both Béla 107, 133
 Botka Ferenc 274
 Bown, Mathhew C. 34, 272
 Boym, Svetlana 147, 272
 Bölöni György 81
 Brandenberger, David 42, 140, 271, 272, 276, 294
 Brecht, Bertold 73, 115, 118
 Bredel, Willi 115
 Brisits Frigyes 239, 241, 269, 272
 Bródy András 60
 Bródy László 60
 Bródy–Maróti Dóra 60
 Bromfield, Louis 209, 210
 Bronner, Stephen Eric 145, 272
 Brzeziński, Zbigniew Kazimierz 25, 272, 276
 Buda Attila 8
 Buharin, Nyikolaj Ivanovics 41
 Bulgakov, Mihail Afanaszjevics 294
 Byrnes, James F. 85
 Chung, Hilary 303
 Clark, Katerina 26–31, 33, 37, 39–45, 90, 99, 112–113, 115–117, 146, 181, 193, 272, 273
 Cohen, Stephen F. 273
 Connelly, John 18, 273
 Cornwell, Neil 27, 273
 Corredor, Eva L. 145, 281
 Cronin, Archibald Joseph 210
 Czibor János 229
 Czigány Lóránt 10, 273
 Csákány Béla 188, 271
 Csáki Judit 257, 273, 283
 Csanak Dóra *lásd* F. Csanak Dóra
 Császár Elemér 246
 Csathó Kálmán 209
 Cserépfalvi Imre 49–51, 55, 63, 72, 103, 273
 Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 113, 164
 Csillag Miklós 181
 Csokonai Vitéz Mihály 241, 299, 302
 Csoóri Sándor 224, 273
 Csöngé Attila 130, 273
 Darvas József 63, 66, 85, 98, 99, 101–103, 120, 122, 191, 192, 197, 219–221, 225, 273, 279
 Darvasi Piroška 8
 David–Fox, Michael 70, 71, 76, 147, 274, 294
 Dékán István 104, 284
 Déry Tibor 21, 63, 66, 103, 107, 109, 119, 127, 133, 145, 165, 166, 177, 191, 207, 212–214, 219–221, 227, 233–237, 263–264, 266, 274, 277, 282, 296
 Descartes, René 111
 Detre Zsuzsa 285, 293, 300, 304
 Devecseri Gábor 181, 237, 274
 Diener Péter 285, 293, 299, 300, 304
 Dimitrov, Georgi 62
 Diószegi István 11, 274
 Dobos István 7
 Dobrenko, Jevgenyij Alekszandrovics 8, 26, 29–33, 37, 38, 42, 45, 79, 115, 130, 134, 140, 165, 181, 272–275, 278, 285, 292
 Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics 113, 174
 Dózsá György 104, 136, 222
 Durieux, Frank 291
 Egorov *lásd* Jegorov
 Ehrenburg, Ilja Grigorjevics 62, 220, 275
 Eisler, Hans 115

- Elbert János 285, 293, 300, 304
 Elek István 271, 275, 281, 293, 301
 Elek László 55
 Ember Mária 229, 275
 Enczi Endre 228
 Engels, Friedrich 62, 64, 112, 128, 156, 171, 270, 290
 Eörsi István 236
 Eötvös József 169, 222
 Erdei Ferenc 93
 Erdélyi József 120
 Erdődy Edit 270
 Ermolaev, Herman 40, 41, 275
 Ernst Jenő 133
 Erpenbeck, Fritz 73, 115
 Estók János 302

 F. Csanak Dóra 276
 Fagyjev, Alekszandr Alekszandrovics 38, 90, 115, 130, 131, 138, 139, 147, 166, 174, 178, 179, 213, 215, 232, 233, 275
 Fáti István 62
 Falchikov, Michael 303
 Falla, Paul Stephen 283
 Faludy György 127, 134
 Farkas Ferenc 92
 Farkas Mihály 55, 56, 65, 66, 77, 177, 270
 Fegyin, Konsztantyin Alekszandrovics 45, 220
 Fehér Ferenc 214
 Fehér György 302
 Fehér Klára 191, 209, 275
 Feitl István 295
 Féja Géza 257
 Fejtő Ferenc 109, 165
 Fekete János 241, 276
 Fekete Sándor 198, 200, 228, 229, 237, 275
 Fencsik László 292
 Fenyő, Mario D. 293
 Ferencz Győző 99, 275, 292
 Ferenczy Noémi 133
 Fichte, Johann Gottlieb 146
 Fischer, Ernst 185
 Fischer József 85
 Fitzpatrick, Sheila 272
 Fjodorov, Fjodor 62
 Fogarasi Béla 66, 67, 133, 150, 152, 153, 155, 157, 159, 181, 182, 246
 Fónagy Iván 186, 187, 276
 Forgács László 205

 Földeák János 119
 Földes Mihály 191, 203
 Földessy Gyula 250
 Friedrich, Carl J. 25, 276
 Futó Anna *lásd* Szabóné Futó Anna
 Fülep Lajos 125, 179, 276
 Füst Milán 64, 165

 Gábor Andor 62, 63, 81, 133, 208
 Gábor József 57
 Gábor Róbert 135, 276
 Gabrilovics, Jevgenyij Joszifovics 41
 Gaddis, John Lewis 13, 18, 276
 Gajdó Tamás 107, 276
 Gálos Rezső 248, 249, 270
 Garai György 133
 Garamvölgyi József 257, 276
 Gáspár Endre 290
 Gati, Charles 16, 276
 Gegesi Kiss Pál 133
 Geldern, James von 42, 276
 Gelléri Andor Endre 64
 Gellériné Lázár Mária 295
 Gellért Oszkár 64, 133
 Geréb László 241, 251, 256, 276
 Gereben Ágnes 40, 41, 276
 Gereben Ferenc 24, 276, 289
 Gerézdi Rabán 245, 251
 Gergely Sándor 69, 81, 86, 104–107, 131, 133, 177, 191, 195, 208, 217, 220, 225, 263, 276, 277, 304
 Gergő Zoltán 55, 56, 65
 Gerő Ernő 62, 88, 112, 176, 178, 206, 270
 Gibijanszkij, Leonyid Janovics 15
 Gil, Sztjepan Kazimirovics 62
 Gimes Miklós 127, 226, 231, 277, 296
 Gintli Tibor 8
 Gladkov, Fjodor Vjaszilizjevics 44, 45
 Gobbi Hilda 133
 Goda Gábor 199, 215, 277
 Goethe, Johann Wolfgang von 117, 122, 170, 216, 286, 288
 Gombos Annamária 8
 Gooding, John 153, 156, 277
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics 304
 Goretity József 279
 Gorkij, Makszim 8, 39–41, 63, 76, 116, 117, 119, 122, 166, 170, 175, 199, 200, 205, 209, 210, 226, 231, 237, 265, 277, 283, 286

- Gortvay György 133
 Gronszkij, Ivan Mihajlovics 40
 Grosszman, Vaszilij Szemjonovics 62, 285
 Groys, Boris 34–36, 277
 Guldborg, Jørn 36, 277
 Gunst Péter 299, 302
 Gurkin, Vlagyimir Vasziljevics 90
 Gutkin, Irina 34, 277
 Günther, Hans 26, 34, 36, 277, 294
 Gyarmati György 13, 19, 130, 204, 277, 295
 Gyöngyösi János 85
 Gyöngyösi Nándor 104, 277
 Györfy Miklós 7

 Hadrovics László 271, 275, 281, 293, 301
 Hajdu Tibor 140, 277
 Hajnal Anna 234
 Halász Előd 188, 189, 277
 Hankiss Elemér 271
 Hankiss János 248, 249, 298
 Harhorgyin, Oleg Valerjevics 101, 283
 Harsányi Iván 293
 Harsányi Zsolt 209
 Hartyányi István 60, 278
 Hatvany Lajos 131, 136, 278
 Havas Ferenc 232, 278
 Háy Éva (Majorosné Singer Éva) 81, 86–89, 278
 Háy Gyula 55, 62, 63, 69, 71–74, 77, 81, 85, 86, 87–91, 107, 108, 128, 129, 133, 278, 286
 Háy Károly László 49
 Hegedüs Géza 81, 98, 248, 278
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 170, 171, 174
 Heidegger, Martin 179
 Heine, Heinrich 170, 288
 Heller Ágnes 12, 233–236, 278
 Heller, Leonid 32, 35, 42, 43, 278
 Heltai Jenő 98, 102, 278, 279
 Henriksen, John 274
 Hermann István 258, 259, 279
 Hernádi (Heimlich) Lajos 133
 Herzen, Alekszandr Ivanovics 113
 Hidas Antal 177, 181, 263, 279
 Hill, John 293
 Hitler, Adolf 62, 71, 72
 Hitseker Mária 280
 Hobsbawn, Eric 148, 296
 Hollós Korvin Lajos 64
 Holquist, Michael 26, 273
 Hont Ferenc 133

 Hopf, Ted 18, 104, 115, 279
 Horlai Györgyné 249
 Horváth Antal 51, 54
 Horváth István 280
 Horváth János 71, 168, 246, 253, 257, 258, 284, 297, 298
 Horváth Jenő 293
 Horváth Károly 249, 250
 Horváth Márton 50, 69, 100–105, 112, 122, 127, 129, 133–136, 150–152, 154–158, 163, 181, 185, 186, 189–192, 219, 279
 Horváth Zoltán 111, 280
 Hotsmark, Sven 304
 Hoványi Márton 297
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 45, 289, 304
 Hubai László 52, 53, 56, 57, 280
 Hunyadi-család 222
 Huszár Tibor 11, 139, 175, 184, 240, 241, 280

 Ignatieff, Michael 280
 Ignotus Pál 109, 110, 136, 149
 Illés Béla 66, 69, 86, 190, 191, 194, 195, 197, 204, 205, 208, 209, 211, 214–217, 219, 227, 229, 280
 Illés Endre 78–80, 99, 280
 Illés László 115, 280
 Illyés Gyula 66, 69, 72, 80, 99, 104, 106, 112, 119, 120, 124, 125, 136, 190–192, 208, 218, 220–227, 230, 231, 236, 265, 273, 275, 280, 283, 285, 292
 Imre László 256, 280
 Iordachi, Constantin 284
 Ivanov, Vszevolod Vjacseszlavovics 45
 Izsák Lajos 112, 137, 162, 175, 177, 178, 280

 J. Soltész Katalin 186, 187, 276
 Jákfalvi Magdolna 108, 280
 Jakovlev, Alekszandr Szergejevics 64, 79
 Jameson, Fredric 145, 281
 Janáček, Pavel 67, 281
 Jancsó Miklós 133
 Jankovits László 245, 281
 Janos, Andrew C. 18, 281
 Jaspers, Karl 146
 Jászi Oszkár 17, 281
 Jegolin, Alekszandr Mihajlovics 38, 178, 281
 Jegorov, Borisz Fedorovics 134, 269
 Jermilov, Vlagyimir Vlagyimirovics 35, 38, 41, 130, 174, 194, 213, 215, 232, 281

- Jeszenyin, Szergej Alekszandrovics 79, 290
 Jobst Ágnes 187, 281
 Johancsik János 293
 Jókai Mór 209, 222, 247, 281
 Jones, Polly 289
 Jósika Miklós 222
 Joyce, James 127
 Józán Ildikó 297
 József Armand 61
 József Attila 100, 114, 132–134, 221
 Juhász Ferenc 220, 231, 233, 234, 281, 291
 Juhász Géza 254, 260
 Juhász Gyula 276
 Justus Pál 80, 81, 109, 110, 200, 281, 282, 286
- Kabdebó Lóránt 81, 278
 Kádár János 24, 45, 49, 68, 184, 185, 194
 Kadarkay, Arpad 102, 179, 208, 282
 Kaesz Gyula 133
 Kalinyin, Mihail Ivanovics 62
 Kállai Gyula 53, 56–58, 282
 Kalmár Melinda 52, 138, 150, 177, 237, 282
 Kamarás István 24, 282
 Kamenyeva, Olga Davidovna 70, 71
 Kamjén István 191
 Karasov szovjet főhadnagy 54
 Kardos Pál 248, 282
 Karádi Éva 272
 Kardos Tibor 245, 248, 252, 282
 Karinthy Ferenc 119, 191, 199, 205, 206, 213, 215, 237, 282
 Kárpáti Aurél 81, 104
 Karpinszkij, Vjaszecsav Alekszejevics 62
 Karvalics László *lásd* Z. Karvalics László
 Kassák Lajos 98, 123, 127, 133, 134, 282
 Katajev, Valentyin Petrovics 79
 Kató István 241, 282
 Katsányi Sándor 56, 282
 Kelemen János 211, 282
 Kelemen Pál 7
 Kelen Béla 93, 94
 Kelevéz Ágnes 293
 Kemény Gábor 133
 Kemény Zsigmond 164, 222
 Kende István 229
 Kende Sándor 60, 282
 Kenez, Peter 16, 71, 73, 81, 282
 Kerék Mihály 75
 Kerényi Károly 179
- Keresztury Dezső 80
 Keserű Bálint 188
 Keszi Imre 105, 108, 127, 185, 228, 234, 235, 274, 282, 283, 297
 Kharkhordin *lásd* Harhorgyin
 Kinizsi Pál 222
 Király István 190–192, 194, 195, 199, 200, 208, 214, 215, 240, 246, 249, 250, 253, 260, 283
 Kirpotyin, Valerij Jakovlevics 40
 Kispéter András 257, 283
 Kiss Károly 178
 Klaniczay Tibor 245–247, 250, 253, 254, 258, 259, 266
 Kmetty János 133
 Koczás Sándor 249, 259, 260
 Kodály Zoltán 73, 74
 Kodolányi Gyula 99, 283
 Kołakowski, Leszek 25, 283
 Kolozsvári Grandpierre Emil 131
 Kolozs Márta 55
 Komjáthy Jenő 255, 256
 Komlós Aladár 123, 131, 134, 136, 245, 248, 251, 255, 256, 283
 Kónya Judit 280
 Kónya Lajos 194, 195, 199, 227, 228, 233, 283, 284
 Kopré József 211, 284
 Kornyejsuk, Alekszandr Jevdokimovics 138
 Korolenko, Vlagyimir Galaktyionovics 119
 Korompay H. János 258, 284
 Kossa István 178
 Kossuth Lajos 222
 Kosztolánczy Tibor 7
 Kosztolányi Dezső 251
 Kovács Dezső 257, 273, 283
 Kovács Endre 210, 284
 Kovács Ö. József 162, 284
 Kovács Sándor 73, 74, 297
 Kovács Zoltán 285, 293, 300, 304
 Kovai Lőrinc 64, 104, 133, 276, 284
 Kovalovszky Miklós 242, 284
 Kozák Gyula 295
 König Frigyes 51, 59, 60, 63, 64, 66, 67
 Köpeczi Béla 185, 284
 Kövér György 107, 284
 Kövesi Endre 221, 223, 284
 Kramer, Mark 17, 284
 Krasznova, Anna *lásd* Kun Ágnes

- Krúdy Gyula 136, 164
 Kuczka Péter 195, 208, 219–221, 233, 234, 237, 283, 284
 Kugelmann, Ludwig 156
 Kulcsár Szabó Ernő 7, 8
 Kun Ágnes (Anna Krasznova) 177, 181, 279
 Kun Béla 105, 149
 Kun Miklós 112, 137, 162, 175, 177, 178, 280
 Kürti Hedvig 60, 61
- Lackó Miklós 149, 285
 Lahusen, Thomas 29, 36, 38, 274, 278, 285
 Lajos Géza 55, 61
 Lajtai László 8
 Lajtha László 70
 Lakó György 260
 Lakos Gergely 8
 Lane, Christel 27, 285
 Lányi Gusztáv 88, 285
 Lányi Sarolta 195, 199, 285, 289
 László Imre 257, 285
 Lázár Mária *lásd* Gellériné
 Lavrenyov, Borisz Andrejevics 62
 Leffler, Melvyn P. 13, 17, 285, 292
 Lektorszkij 38, 285
 Lénárt Tamás 7
 Lengyel Balázs 99, 124, 125, 133, 285
 Lengyel Lajos 51, 59, 62
 Lenin, Vlagyimir Iljics 17, 18, 28, 39, 41, 62, 80, 81, 99, 109, 110, 113, 128, 135, 150–161, 163, 164, 167, 168, 172, 174, 176, 193, 202, 203, 210, 215, 261, 262, 277, 285, 287, 296, 302
 Lenkei Lajos 82, 83
 Lernout, Geert 291
 Lesznai Anna 179
 Leupold, Gabriele 277
 Lévi-Strauss, Claude 26
 Lewin, Moshe 25, 286
 Ligeti Lajos 85
 Lissák Kálmán 133
 Livers, Keith A. 37, 286
 Losonczy Géza 107, 128, 129, 134, 180, 284, 286
 Lőrincz Lóránt 212
 Luard, Evan 16
 Lukács György 20, 62, 63, 66, 90, 100–195, 197–201, 203, 205, 207, 213, 215–217, 220, 221, 228, 231–235, 240–246, 249, 258, 264–266, 269, 270, 272, 274, 279–288, 290, 296–302
- Lukácsy Sándor 185
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 73
 Luxemburg, Rosa 109
 Lygo, Emily 37, 288
- Machiavelli, Niccolò 295
 Madách Imre 258, 259, 279, 280
 Mágori Varga Erzsébet 104, 288
 Magyar Anna 290
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 79
 Major Tamás 73, 107 133, 150, 157
 Majoros Éva *lásd* Háy Éva
 Makarenko, Anton Szemjonovics 75–77, 94, 210, 264, 289
 Makay Gusztáv 251, 255, 289
 Malenkov, Georgij Makszimilianovics 139, 140, 237, 289
 Mally, Lynn 29, 30, 289
 Mándi Péter 24
 Mann, Thomas 210
 Mannheim Károly 109
 Márai Sándor 80, 99, 104, 105, 124, 127, 132, 135, 150, 165, 279, 289
 Margócsy István 7, 99, 124, 257, 290
 Mark, Eduard 16, 290
 Márkus Béla 194, 290
 Maros Andor 61
 Maróti István 293
 Martinovics Ignác 103, 241, 302
 Márton Endre 54
 Marx, Karl 27, 28, 62, 109, 112, 115, 116, 128, 135, 156, 171, 172, 244, 270, 271, 290
 Mastny, Vojtech 17, 290
 Máté György 201, 205, 206, 231, 290
 Mátrai László 255
 Max, Stanley M. 16, 290
 McDougall, Bonnie S. 303
 McPherson, Karin 303
 McVay, Gordon 79, 290
 Medgyesi Ferenc 64
 Medveczky Bella, Detre Lászlóné 210
 Mestyán Ádám 8
 Mészáros István 50, 51, 59, 290
 Mevius, Martin 15, 89, 91, 290
 Mikszáth Kálmán 169
 Mindszenty József 59, 241
 Mitchell, Margaret 209
 Mód Aladár 133, 255
 Molnár Erik 133, 245

- Molnár Ferenc 107, 165
 Molnár Gábor Tamás 7
 Molnár Miklós 15, 127, 195, 199, 217, 218, 233, 237, 290, 291
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 141, 154, 162
 Monok István 11, 270, 291
 Móricz Zsigmond 110, 164, 222, 286
 Morvay Gyula 66, 208
 Moss, Ralph W. 72, 291
 Mozejko, Edward 25, 291
 Marjina, Valentyina Vlagyimirovna 15
 Murasko, Galina Pavlovna 15, 156, 291
 Müller, Rolf 19, 123, 291
- Nagy Adorján 133
 Nagy Gábor 8, 11, 56, 97, 291
 Nagy Imre 75, 145, 162, 178, 251, 260
 Nagy István 119
 Nagy Lajos 64, 66, 105, 106, 133, 191, 270
 Nagy Miklós 244–246, 291
 Nagy Péter 224, 230, 244, 292
 Nagy Sándor 119, 174, 175, 191
 Naiman, Eric 180, 292
 Naimark, Norman 12–15, 292
 Naumov, Oleg V. 29, 42, 45, 181, 272
 Négyesy László 246
 Nemes Nagy Ágnes 99, 275, 292
 Német István 93
 Németh Andor 66, 102, 133, 135, 292, 302
 Németh G. Béla 10, 256, 292
 Németh László 112, 119, 120, 191, 192, 226, 257
 Neubauer János 7
 Neumann, Iver B. 303
 Nicholas, Mary A. 35, 292
 Nobilis Andrásné 8
 Nógrádi Sándor 66
 Noszkova, Albina Fjodorovna 15, 156, 291, 292
 Novák Béla 8
 Nyikolajev szovjet őrnagy 53
- Oláh József 285, 293, 300, 304
 Oltványi Imre 73
 Orbán László 181
 Orczy Lőrinc 251
 Orlovsky Géza 281
 Orosz László 192, 293
 Osztrovskij, Nyikolaj Alekszejevics 212
 Ottwalt, Ernst 115
 Ozerov, Vitalij Mihajlovics 38, 194, 293
- Örkény István 66, 119, 131, 133, 211, 220, 228–231, 236, 237, 293, 300
- Palasik Mária 16, 293, 295
 Palasovszky Ödön 108
 Páll Erna 280
 Palotai Boris 211, 215, 293
 Pálvölgyi Lídia 269
 Pándi Pál 199, 240, 241, 249–255, 257–260, 293, 294
 Papernij, Vlagyimir Zinovjevics 35, 293
 Papp István 8
 Pártos Zoltán 64
 Pataki Gábor 295
 Petényi Géza 133
 Péter Gábor 87–89, 178
 Péteri György 11, 72, 74, 294
 Peters, Jochen-Ulrich 36, 37, 294
 Pető Andrea 71, 294
 Petőfi Sándor 99, 100, 114, 136, 168, 221, 243, 265, 270, 285, 289, 301
 Pike, David 73, 294
 Pinkus, Benjamin 134, 294
 Platonov, Andrej 79
 Platt, Kevin M. F. 42, 276, 294
 Plesakov, Konsztantyin Viktorovics 17, 304
 Plotnyikov, Viktor 58
 Pocock, John G. A. 39, 294
 Polevoj, Borisz Nyikolajevics 221
 Pollock, Ethan 10, 115, 171, 172, 232, 294
 Popper, Karl 25, 294
 Prakfalvi Endre 147, 294
 Priestley, John Boynton 210
 Prokofjev, Szergej Szergejevics 70
 Proust, Marcel 124, 127
 Puruczki Béla 257, 294
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 205
 Puttkamer, Joachim von 7
 Pynsent, Robert 299
- Rabinowitch, Alexander 272
 Rácz Kálmán 71
 Radek, Karl 41
 Radics Katalin 271
 Radó György 285, 293, 300, 304
 Rahmanov, Leonyid Nyikolajevics 90
 Rainer M. János 19, 194, 295
 Rajk László 123, 145, 177, 178, 200
 Rákóczi Ferenc, II. 222

- Rákosi Mátyás 19, 23, 51–53, 56, 58, 59, 61, 63, 64, 67, 69, 71, 73, 77, 81, 88–91, 107, 120, 123, 138, 162, 166, 169, 176–181, 184, 187, 197, 203, 217, 262, 270, 277, 285, 291, 295, 297
- Rákosi Mátyásné, Feodora Fjodorovna Kornilova 89
- Rákosi Sándor 137, 164, 295
- Ree, Erik van 156, 295
- Rees, Edward Arfon 16, 17, 19, 295
- Remarque, Erich Maria 209
- Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 111
- Reményi Béla 215
- Révai József 10, 49, 50, 52, 54–56, 62–64, 66, 69, 71, 74, 82, 85, 86, 99–106, 110–112, 114, 120, 125, 127–130, 133, 141, 148–150, 154–156, 158–159, 162, 163, 165–169, 173–178, 180, 181, 183–187, 189–195, 197, 200, 208–210, 216, 218–221, 223–226, 228–231, 234–237, 240, 242, 251, 255, 257, 262, 263, 265, 266, 284, 295, 296
- Révész Sándor 127, 296
- Reviczky Gyula 255
- Revnyik, O. 194, 296
- Révy Dezső 133
- Rideg Sándor 119, 191
- Robel, Léon 296
- Robin, Régine 34, 41, 43, 296
- Romsics Ignác 302
- Róna Ilona 285, 293, 299, 304
- Rónay László 106, 270
- Rosta István 89
- Rousseau, Jean-Jacques 101, 122
- Rudas László 133, 149, 180, 182, 191, 246, 296
- Rusznayk István 85, 129, 133, 260, 297
- Ruttkay Zsófia 293
- S. Varga Pál 256, 297
- Saint-Simon {Claude Henri de Rouvroy} 170
- Salamon Konrád 120, 296
- Sándor András 206, 225, 296
- Sándor Kálmán 66, 191
- Sándor Pál 65
- Sarkadi Imre 194, 207, 213, 223, 226, 231, 236, 277, 290, 297
- Sárközi Éva 8
- Sárközi Mátyás 10, 297
- Sartre, Jean-Paul 127, 282, 290
- Savage, Jesse M. 274, 275
- Scheibner Tamás 108, 127, 131, 168, 178, 181, 239, 260, 297
- Schein Gábor 7
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 146
- Schiller, Friedrich 116, 117, 146, 174
- Schwartz, Marian 272
- Scserbakov, Alekszandr Szergejevics 41, 45
- Seghers, Anna 303
- Sepilov, Dmitrij Trofimovics 140, 277
- Seress Géza 64
- Shakespeare, William 166, 217
- Sík Sándor 239, 269
- Siklósi Mihály 271, 275, 281, 293, 301
- Silberfarb, I. 62
- Simó Jenő 229
- Simon Zsuzsanna 260, 297
- Sinclair, Louis 210
- Sinka István 120
- Sipos Anna Magdolna 56, 297
- Sipos Levente 295
- Solohov, Mihail Alekszandrovics 79, 192, 210
- Soltész Katalin *lásd* J. Soltész Katalin
- Somlyó György 102, 182, 195, 226, 234, 237, 297
- Soós Levente 204, 297
- Soós Viktor Attila 74, 298
- Soproni János 202–204
- Sorel, Georges 110
- Sós Endre 135, 136, 298
- Sótér István 182, 186, 192, 193, 244, 252, 253, 256, 259, 260, 298
- Standeisky Éva 11, 69, 88, 100, 105, 120, 121, 126, 129, 134, 163, 181, 184, 226, 295, 298
- Staud Géza 108, 298
- Stemler Gyula 293
- Stendhal {Henri Beyle} 102, 286, 297
- Stites, Richard 272
- Sulyok Béla 49
- Szabó Árpád 133
- Szabó Bálint 137, 164, 295
- Szabó Csaba 239, 298
- Szabó Dezső 192
- Szabó Éva 52, 53, 56, 57, 280
- Szabó Ferenc 133
- Szabó Pál 191, 218, 220–223, 225, 226, 231, 236, 298
- Szabolcs Anna 257
- Szabolcsi Miklós 182, 186, 234, 240, 245, 250, 251, 253, 257–260, 298

- Szabóné Futó Anna 82
 Szakács Sándor 162, 299
 Szakasits Árpád 85, 86
 Szalai Sándor 85, 109, 111, 246, 286
 Szaltikov–Scsedrin, Mihail Jevgrafovics 119
 Szántó Ferenc 61, 65
 Szántó György 293, 299
 Szántó Miklós 202, 299
 Szántó Rezső 64, 91
 Szauder József 241, 248, 299, 302
 Száva István 136, 299
 Szegedy-Maszák Mihály 7, 184, 271, 281, 297, 299
 Szejfullina, Ligijja Nyikolajevna 79
 Székely Mária 8
 Szekeres László 188
 Szekfü Gyula 71, 85, 101, 102, 129, 132, 295, 299
 Szemerényi Oszvald 79, 86, 94, 133, 150, 299
 Szenté István 54, 55
 Szent–Györgyi Albert 69, 72, 74, 85, 291
 Szentkuthy Miklós 193
 Szentpéteri Márton 8
 Szerb Antal 257
 Szerdahelyi István 194, 299
 Szereda, Vjacseszlav Tyimofejevics 279
 Szervánszky Endre 133
 Szetey András 269
 Szigeti József 193, 299
 Sziklai László 288
 Szilágyi Márton 8
 Szilasi Vilmos 179
 Szimonov, Konsztantyin Mihajlovics 90, 140, 141, 194, 211, 299
 Szirák Péter 228, 300
 Szirmai István 82
 Szofronov, Anatolij Vlagyimirovics 140
 Szolláth Dávid 103, 183, 300
 Szögi László 11, 300
 Szerpanszkij, Alekszej Dmitrijevics 45
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 12–14, 17–18, 24–27, 29, 30, 34, 35, 37, 38, 40–42, 45, 58, 62, 81, 90, 104, 105, 109, 112, 114, 115, 118, 121, 130, 132, 135–137, 139–141, 145–147, 149–152, 154–159, 162, 165, 168, 171, 173, 176, 177, 185, 186, 195, 200, 203, 210, 211, 216, 217, 232, 238, 242, 245, 247, 250, 266, 269, 272, 277, 280, 284, 285, 289, 290, 292–295, 300, 304
 Sztikalin, Alekszandr Szergejevics 242, 279, 300
 Sztavinszkij, Igor Fjodorovics 70
 Szurov, Anatolij Alekszejevics 140
 Szuszlov, Mihail Andrejevics 175
 Szűcs György 147, 294
 Szűcs László 295
 T. Varga György 295
 Takács Tibor 215
 Takáts József 299
 Tamás Aladár 51, 60, 61, 64–66, 135, 263, 300, 301
 Tamás Anna 257, 300
 Tamási Lajos 205, 207, 215, 229, 230, 300
 Tardos Tibor 191
 Tarnai Andor 241, 282
 Tatár Imre 132, 301
 Terényi István 271, 275, 281, 293, 301
 Terkel, Studs 291
 Tersánszky Józsi Jenő 66, 133
 Thompson, Michael J. 272
 Tihanov, Galin 8, 116, 179, 272, 273, 275, 301
 Tismăneanu, Vladimir 18, 278, 284, 301
 Tisza Kálmán 169
 Tito, Josip Broz 62, 203, 264
 Tolcsenov, Mihail Petrovics 62
 Toller, Ernst 108, 293
 Tolnai Gábor 99, 188, 250, 252, 253, 301
 Tolnai Lajos 294
 Tolnay Károly 125
 Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics 79
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 205
 Tóth Aladár 129, 301
 Tóth Árpád 282
 Tóth Dezső 257, 260, 301
 Tóth Mihály 61
 Török Rezső 210
 Trencsényi Balázs 8
 Trencsényi-Waldapfel Imre 133
 Trifonova, Temenuga 38, 194, 300
 Tucker, Robert C. 25, 273, 283, 286, 301, 302
 Tumarkin, Nina 39, 302
 Tüskés Anna 11, 272
 Tverdota György 102, 133, 302
 Tyihonov, Nyikolaj Szemjonovics 79, 198, 199, 275, 302

- Ujvári Imre 103, 302
Ungváry Krisztián 15–17, 50, 53, 71, 74,
150, 302
Urbán Ernő 236
Uszpenszkij, Gleb Ivanovics 119
- Vaad Ferenc 63
Vaderna Gábor 7, 8
Vajda László 188
Vajtai István 188
Varga György *lásd* T. Varga György
Varga Pál *lásd* S. Varga Pál
Varga Sándor 50, 51, 58, 60, 302
Varga Zsuzsanna 162, 302
Vargha Balázs 248, 250, 259, 260, 299, 302
Vargha Kálmán 250, 260
Várkonyi László 55, 82
Várkonyi Zoltán 107, 133
Vas István 124, 133
Vas Zoltán 49, 50, 53, 57, 62, 65, 88, 270
Vásárhelyi Zoltán 133
Vasy Géza 105, 112, 302
Vedres Márk 133
Veres András 110, 271, 302
Veres Péter 75, 98, 120, 124, 131, 191, 192,
207, 218, 220, 221–223, 225, 234–236,
274, 302, 303
Verseghy Ferenc 241
Vértess György 67, 123, 132, 135
Vészi Miklós 58
Vida István 52, 57, 154, 162, 280, 300, 303
Vigvári András 292
Vihar Béla 243, 248, 303
Vincze Ferenc 7
Volokityina, Tatjana Vlagyimirova 15, 156,
291, 303
Vorosilov, Kliment Jefremovics 51, 57, 69, 77,
154, 162
- Vozári Dezső 85, 104, 303
- Waldapfel József 240, 247, 249, 250, 252,
253, 259, 285
Wallace, Ian 37, 303
Wéber Katalin 60, 303
Weber, Max 109
Weil Emil 150
Westad, Odd Arne 13, 292, 303, 304
Wolokitina *lásd* Volokityina
- Z. Karvalics László 56, 304
Zahari István 8
Zala József 64
Zelk Zoltán 104, 131, 133, 199, 236, 237,
304
Zentai Béla 150
Zilahy Lajos 69, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 84–88,
91, 209, 210, 271, 298
Zinner, Hedda 73
Zola, Émile 102, 286, 297
Zoltai Dénes 269, 274, 279, 283, 288, 296,
298, 299
Zoscsenko, Mihail Mihajlovics 37, 45, 79,
141, 294
Zöld Ferenc 50, 58, 304
Zrínyi Miklós 282
Zubok, Vlagyiszlav Martinovics 17, 79, 304
- Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 8, 18, 32,
35–37, 41, 42, 90, 100, 113, 123, 130,
139–141, 164, 165, 170–173, 216, 228,
230, 238, 272, 279, 282, 304
Zsdanov, Jurij Alekszandrovics 172
Zsdanov, Nyikolaj Gavrilovics 194
Zsigray Julianna 209, 210
Zsirai Miklós 133
Zsolt Béla 133, 165, 304

ligatura

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

CSETRI LAJOS

Amathus. Válogatott tanulmányok I–II.

T. SZABÓ LEVENTE

*Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi
reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*

LABÁDI GERGELY

*A magyar episztola a felvilágosodás korában.
Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*

MILBACHER RÓBERT

*Arany János és az emlékezet balzsama.
Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*

KERÉNYI FERENC

Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században

KESZEG ANNA

Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok

TÖRÖK ZSUZSA

*Petelei István és az irodalom sajtóközege.
Média- és társadalomtörténeti elemzés*

SÁNDOR ISTVÁN

*Író és társadalom.
Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből*

VADERNA GÁBOR

*Élet és irodalom.
Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*

CZIFRA MARIANN

*Kazinczy Ferenc és az ortológusok.
Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*

Ráció Kiadó
Budapest, 2014
www.racio.hu
ISBN 978-615-5047-66-4
ISSN 1789-0292
Kiadványszám: 189
Felelős kiadó: Lajtai L. László
Felelős szerkesztő: Gombos Annamária
Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: *mondAt Kft.*, www.mondat.hu